

2.343
В 13

РАҲИМ ВОҲИДОВ

ЙИЛЛАРДАН ҚОЛГАН
МАЪНАВИЙ ЁДГОРЛИК...

"ЗАРҚАЛАМ"

83.393
В 89

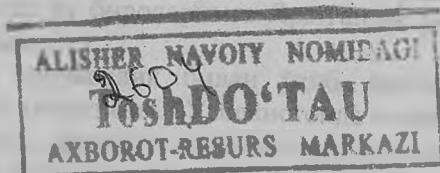
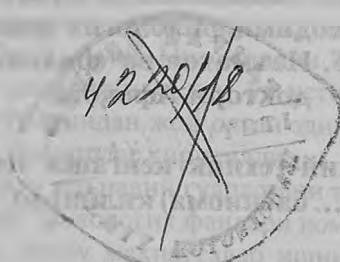
4700

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги
Бухоро Давлат университети

Раҳим Воҳидов

ЙИЛЛАРДАН ҚОЛГАН МАЪНАВИЙ ЁДГОРЛИК...

(Илмий мақола, тақриз ва хотиралар)

“ЗАРҚАЛАМ”
Масъулияти чекланган ижодий уюшма
Тошкент - 2006

X

Муаллиф XX асрнинг охириги йиллари ва XXI юз йилликнинг ибтидосида ёзилиб, турли журнал ҳамда тўпламларда чоп этилган мақолаларини жамлаб, Сизга арзимас маънавий гулдаста сифатида тақдим этаётир.

Мажмуа кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

**Тўплаб, нашрга тайёрловчи
филология фанлари номзоди, доцент Ю.Ю. Азимов**

**Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори, профессор
Н.Комилов**

**Тақризчилар: Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
халқ таълими ходими, филология фанлари доктори
профессор Ҳ. Ф. Неъматов ва филология фанлари
доктори Афоқова**

**БухДУ Илмий-техник кенгаши томонидан нашрга
тавсия (2006 йил, баённома) қилинган.**

Мазкур китобимни бир-биридан ширин ва суюкли набираларимнинг ёркин истикболига катта умидлар билан бағишлайман!

Муаллиф

ИХЧАМ ДЕБОЧА

Тангри таолонинг инояти билан олтмиш бешга ҳам қадам кўйдим. Истиклол нашидаси берган илҳом туфайли бор имкониятларимни ўзим севган мумтоз адабиёт тадқиқига, улуғ Алишер Навоий мероси тарғибига сарф этишга интилдим. Шунингдек, устозу дўстларим, сафдошларимни ҳам бақадри ҳол кўнгилларини кўтаришга уришиб кўрдим. Бизни тарк қилганларнинг мунаввар рухларини шод қилишга тиришдим. «Машраб Фитрат талқинида» (“Ўзбек тили ва адабиёти” журн. 1997, 4-сон), 20-26-бетлар) мақоласини истисно қилганда, мажмуадан жой олган бошқа ишлар XXI аср ибтидосининг мевасидир. Мазкур ишлар республика ва вилоятимиздаги журналлару тўпламларда рўшнолик кўрган. Турли савиядаги таҳриру қисқартиришлар билан мухтарам ўқувчиларга тақдим этилган. Тарихийлик тамойилларига риоя қилиб, мен уларга қалам урмадим. Тўғри, жуда кўпол хато ва чалкашликлар бундан соқит, албатта. Амир Низомиддин Алишер Навоийга доир мақолаларимнинг аксарияти «Ёғди ўт устига қор...» (“Зарқалам”, Тошкент - 2006) тўпламидан жой олган эди. Мазкур мажмуага ўша китобга қирмай қолган ишлар киритилди...

Қўлингиздаги маънавий гулдастани тузиш ғояси истеъдодли адабиётшунос олим, филология фанлари номзоди, доцент Юнусжон Азимовдан чиқди. Ушбу меҳнатталаб ишни ўхдасига олиб, менга катта кўмак берган бу биродаримга Яратгандан улуғ марҳаматлар қилишини тилайман.

Китобни синчковлик билан ўқиб, фойдали маслаҳатлар берган ва ижобий тақриз ёзган Ўзбекистонда хизмат кўрсатган халқ таълими ходими, филология фанлари доктори, профессор Ҳ.Ғ.Неъматов ва филология фанлари доктори Нодира Афоқоваларга самимий миннатдорчилик билдиришни инсоний бурч ҳисоблайман.

Хотимада «тишингизга тегиши мумкин бўлган» курмаклар учун Сиз нозиктаб китобхонлардан узр сўраб, тақлиф ҳамда танкидий мулоҳазаларингизни мамнуният билан кутаман.

ИЛМ НАВКАРИ

Илм – инсоннинг улуғ фазилати, олимлик эса узоқ давом этадиган изланишлар, ақлий меҳнат, кунт ва ирода билан қўлга кирадиган шарафли унвондир. Аммо илм олдингми, унга амал қил, агар илмингга амал қилмасанг, умринг зое кетиб, олимлигинг бефойдадир, дейди доно халкимиз. Бу ҳикматда маъно кўп. Аввало шуки, ўзинг ҳаётингда одобу ахлоқ, феълу атворинг билан илмингга муносиб инсон бўл, иккинчидан, олган билимларингни бошқаларга ўргат, элни маърифатингдан баҳраманд эт, шогирд тарбияла, илмингни эзгуликка, савоб ишларга сарфла, дегани бу.

Филология фанлари доктори, профессор Раҳимжон Воҳидов ҳар жихатдан ушбу таърифларга лойиқ олим. У бугунги Ўзбекистоннинг пешқадам олимларидан бири. Унинг адабиётга, илм-маърифат аҳлига бўлган қайнок муҳаббати ҳар бир ёзган китоби ва мақоласида ярқ этиб кўзга ташланиб туради. Уни ҳиммати баланд, саховатли олимлардан бири дегим келади. Чунки Раҳимжон изланиш, ёзиш, тадқиқот олиб боришдан чарчамайди. Агар ҳозир олтмишга қадам қўйган бўлса, мана салкам қирқ йилдан бери ҳормай-толмай қалам тебратади.

Бу борада у ўттиз учта китоб ва рисолалар, уч юзга яқин мақола ва эсселар эълон қилдирган.

Қадимги бой маданиятимизни тиклаш, тадқиқ ва ташвиқ этиш, бугунги истиқлол даврида бу улуғ хазина зиёсини ёшлар қалбига сингдиришда самарали меҳнат қилмоқда.

Профессор Р.Воҳидов асарлари турли мавзуларга ёзилган. Улар орасида мумтоз адабиётимизнинг алоҳида сиймолари ижодига бағишланганлари ҳам адабий алоқа ва қиёсий адабиётшунослик масалаларини ўрганганлари ҳам, тасаввуф, илоҳиёт ва шеърият вобасталигини илмий тадқиқ этилгани ҳам бор. Аммо олим тадқиқотларининг аксар қисми улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ўлмас меросининг турли қирраларини ёритишга бағишланган. Олим назарида ўзбек адабиётининг бутун тарихи муайян даражада Навоийга келиб тақалади. Навоий ижодидан барқ уриб яна ривожланиб боради.

“Навоийнинг икки дурдонаси”, “Мажолис ун-нафоис” ва зуллисонайнлик анъанаси”, “Алишер Навоий ва илоҳиёт”, “Алишер Навоийнинг ижод мактаби”, “Навоий ижоди – илҳом манбаи”, “Иймон – қалб гавҳари”, “Маънавият – комиллик саодати” каби китоблари бунинг мисолидир.

Р.Воҳидов мустақиллик берган имкониятдан фойдаланиб, биринчилардан бўлиб ҳазрат Навоий тафаккурининг тағзамини — илоҳиётга эътиборни қаратиб, шоирнинг илоҳий мазмундаги асарларини чуқур таҳлил этди ва шу орқали Навоий ижодини илмий ҳаққонийлик билан ёритиш ишига муносиб ҳисса қўшди.

Навоийнинг ёшлик йилларидаги таълим ва таҳсил даври, Қуръони каримдан олган сабоқлари, шариат аҳкоми, илми фикҳ, илми ҳадис, илми калом бўйича устозлари, Навоий асарларида учрайдиган Каломуллоҳ оятлари, Пайғамбар ҳадислари, улуғ шоирнинг иймон, ислом ҳақидаги қарашлари жуда кўп мисоллар билан ёритиб берилади. Ислом маърифати, исломнинг инсон ахлоқини юксалтиришдаги ҳаётбахш ғоялари Навоийни бутун умр тўлқинлантириб келди, унинг асарлари мағз-мағзига сингди.

Профессор Р.Воҳидов назарида бу жиҳатни ҳисобга олмай, Навоий ижодининг моҳиятини англаш мумкин эмас. Шоир дунёқараш, фалсафий олами ҳам шу пойдевор устига қурилган. Навоий ислом ва тасаввуфни ажабтовур бир маҳорат билан уйғунлаштириб, шу заминда ўзининг оламшумул гуманистик ғоясини баён этган.

Хусусан, Навоийнинг “Сирож ул-муслимин” асари таҳлиliga бағишланган саҳифалар киши диққатини тортмай қўймайди. Р.Воҳидов фикрича: “Навоий мисраларидаги ғоялар ва ояти карималардаги моҳият бир-бирига тўқис ҳамоҳангдир”. Айни болалик йилларидаёқ ёш Алишер тафаккурида устивор ўрнашган Қуръон таълимоти, юксак инсонпарварлик ғоялари улуғ шоирнинг умри давомида яратган асарларига ҳаётбахшлик ҳадя этиб турган.

“Алишер Навоий ва илоҳиёт” (1994) китобида шу нуқтаи назардан Навоийнинг ҳамд ва наътлари кенг таҳлил қилинган. Р.Воҳидов «Хазойин ул-маоний» девонларидаги ғазаллар ва “Хамса” дostonлари муқаддимасидаги ҳамд ва наътларни шунчаки назардан ўтказиб, мазмун-маъноларини баён этиш билан чекланмайди, балки ҳар бир сатрда ифодаланган фикр, маънони Қуръон ва ҳадислар билан, ислом тарихидаги воқеалар билан солиштириб чиқади. Шу аснода Навоийнинг “Вақфия”, “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Маҳбуб ул-қулуб” асарлари ўрганиб чиқилган. Натижада тадқиқотчи ишқ ва тасаввуф ғояларини ҳам исломий маърифат ғоялари негизида ёритади. Яъни ҳазрат Пайғамбаримиз Навоий назарида бир ошиқ — Оллоҳ ошиғи сифатида гавдаланади. Дарҳақиқат, Муҳаммад пайғамбарга бағишланган наът ғазаллар, меърож тасвири талқини шундай хулоса чиқаришимизга асос

бўлади.

Алишер Навоийнинг космогонияси – фалак жисмлари, оламлар тузилиши ҳақидаги тасаввурлари ҳам Р.Воҳидов томонидан батафсил таҳлил этилган. Бунда ҳам исломий тушунчалар ва Шарқда шаклланган илми нужум тушунчаларидан шоир унумли фойдалангани кўрсатилади. Р.Воҳидов тадқиқотларининг бир ажиб хусусияти бор: у асарни таҳлил қилаётганда ҳам унинг ғояси, маъноларини очишга ва ҳам айни вақтнинг ўзида бадиий хусусиятлари, шоирнинг маҳоратини кўз-кўз қиладиган санъатларни таъкидлаб, кўрсатиб боради. Яъни ғоя, маъно сўздан айри эмас, шоир қалби билан шуури ҳамиша уйғун, демокчи бўлади тадқиқотчи.

Воқеан, у бу мавзуга алоҳида тадқиқот бағишлаган. Олимнинг М.Маҳмудов билан биргаликда ёзган “Иймон - қалб гавҳари” китобида (1999) шеър, бадиий сўз ва маънавий камолот масалалари қаламга олинади. Иймон ҳам инсон қалбига сўз билан кириб боради ва нақшланиб қолади. Эътиқод бутунлиги, нафсни тийиш, сўз санъати дурдоналаридан баҳрамандлик, ишқ сафосининг жазбалари – буларнинг барчаси инсонни юксалтиради, фозил ва меҳрибон, улуғ ишларга сафарбар этади. Ҳазрат Навоий шунинг учун ҳам илоҳий каломни, шеърни, мусиқани қадрлаб, мадҳ этади. Шеърда қалбни титратувчи маъно, яхшиликка, комилликка етакловчи дард бўлишини талаб қиладди.

Р.Воҳидов Навоийнинг илгари ҳам адабиётшунослар диққатини тортган ана шу жиҳатларини янгича нигоҳ билан қараб, сўзнинг маънавий қудратини очиб беришга интилади.

Олим адабиёт тарихида кенг ривожланган татаббуъ, жавобия, зуллисонайнлик, ўзаро адабий таъсир масалаларини изчил ўрганиб келаётган олим. Айниқса, зуллисонайнлик (икки тилда ижод қилиш) анъанаси унинг “XV асрнинг иккинчи ярми – XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърляти” номли тадқиқотида чуқур таҳлил этилган. Ушбу адабий ҳодисанинг узоқ тарихи, кенг тарқалиши сабаблари, туркигўй ва форсигўй шоирлар ижодида бунинг турли кўринишларда ривожланганлиги кишини ўзига жалб қиладиган янги-янги мисоллар билан кўрсатилган. Ушбу анъананинг йирик вакили яна ҳазрат Навоийдир. Ҳеч ким икки тилда бу қадар маҳорат кўрсатиб, юксак қимматли асарлар ёзган эмас. Шу фикр тасдиғи учун Р.Воҳидов “Девони Фоний”га мурожаат қилиб, ундаги форсий ғазал ва қасидаларни кўздан кечиради ва Навоийнинг татаббуъдаги маҳорати, ўзига хослигини аниқлаб чиқади...

Профессор Р.Воҳидовнинг илмий мушоҳадалари қамровли ва

мулоҳазалари теран. У адабий манбаларни таҳлил қилар экан, мумтоз адибларимиз яшаган даврлар хусусияти, адабий муҳит ва адабий ҳаёт, анъана ва навбунёдкорлик, услубий ўзига хослик каби масалалар устида мушоҳада юритиб, муҳим фикрларни айтади.

Чунончи, Навоий ижоди ҳақида ўйлар экан, шоирнинг таҳсин ва танкидига учраган шахслар, Навоий ёқтирган ёки нафрат билан рад этган ахлоқий хислатларни кўздан кечириб боради. Дунё ва охират, фано ва бако, лаҳза ва абадият ҳақида шоир билдирган фикрлар инсон қисмати, қадри ва бурчи хусусида битган сатрларни тадқиқ этади. Нега Навоий дунёга нисбатан охиратни кўпроқ улуғлайди, деган саволга тадқиқотчи бундай изоҳ беради: “Аслида охиратнинг улуғланиши замирида ҳам мураккаб рамз яширингандай туюлади. Яхшиликка, нафс устидан ҳокимликка бахшида умр соҳиби авлодлар ардоғида яшайди-да! Демак, ундай инсонлар худбинликдан ҳолис, умум учун жон нисор этишга тайёр».

Ҳақиқатан ҳам шундай. Охиратга ҳавола қилишдан мақсад дунёни обод этиш, бузилган дилларни тузатиш, инсонларни огоҳ этиб, маънавий баркамол қилиш эди. Навоий кўзлаган мақсад шу.

Шу тариқа бемалол айтиш мумкинки, профессор Раҳим Воҳидов Навоий ижоди билан мунтазам шуғулланиб, эътиборга лойиқ тадқиқотлар яратди ва навоийшунослар қаторидан муносиб ўрин олди.

Профессор Р.Воҳидовнинг яна бир фазилати шуки, у қадимий зулҳиссонанилик анъанасини давом эттириб, икки тил – ўзбек ва тожик тилида баробар асарлар яратади. Унинг кўпгина мақолалари Тожикистонда ҳам нашр этилган. Олим ўз устозлари В.Абдуллаев, А.Ҳайитметов, Б.Валихўжаев, Т.Қораев ҳақида хусни таважжуҳ ва камоли эҳтиром билан бир неча ишлар ёзди, уларнинг адабиётимиз, маданиятимиз равнакига қўшган хиссасини ёритди. Буни ҳам маънавий бурч ва ҳам маърифат тарқатиш усули деб ҳисоблайди олим.

Раҳимжон дўстимнинг китоб ва мақолалари мароқ билан ўқилади, унинг ҳис-ҳаяжонлари қалбимизга сингиб, яйраб кетамиз. Чунки унинг ўзи шавқи баланд, софдил инсон. Софдил одамгина адабиётга, шеъриятга меҳр қўяди. Соф қалбдан чикқан сўзгина бошқа қалбни ҳаяжонга келтира олади. Айниқса, «Биз билган ва билмаган Бобур», «Ишқ – илоҳий жазба», «Шеърият – шоир юраги», «Авлодлар таъзими» каби маърифатга ташна ўқувчилар эътиборини қозонган рисоаларида бу хусусият аниқ бўртиб туради.

Профессор Р.Воҳидов узоқ йиллардан бери Бухоро давлат

университетида мумтоз адабиётдан дарс беради, унинг илмий раҳбарлигида ўндан ортиқ мутахассис номзодлик диссертациясини ёқлади, уни ҳар доим илмий мунозаралар, янги мавзулар ўзига тортади. Олим доимо адабиёт оғушида яшаб келади.

Манна энди, кадрдон, жонажон дўстим, курсдошим, атоқли олим, камтарин инсон, устоз – муаллим Раҳим Воҳидов 60 ёшга кирди. Ҳавас қилса арзийдиган баркамол ва баракали умр!

Унинг ҳаёт йўли ёшларга ибрат – сабоқ бўлса арзийди. Раҳимжоннинг калами ҳамма вақт ижод учун шай, ўзи эл хизмагига камарбаста.

Азиз ва кадрдон дўстимга узоқ ва янада баракали умр, илҳомли ижод тилаб қоламан.

Нажмиддин КОМИЛОВ,
профессор.

*Илми ким воситаи жоҳ этар,
Ўзинию халқни гумроҳ этар.*

*Олим агар жоҳ учун ўлса залил,
Илми анинг жаҳлиға бўлғай далил.*

*Илм илаким жоҳға майл айлабон,
Баҳр суйин хайға туфайл айлабон.*

*Дунки топиб илм раёсат учун,
Хилъат этиб ҳулла нажосат учун.*

*Олим агар қатъи амал айласа,
Илмиға шойиста амал айласа.*

*Солмаса кўз жиғаи дунё сари,
Боқмаса туз дунйийи фони сари.*

*Они шараф гавҳарининг кони бил,
Гавҳару кон, ҳарне десанг они бил.*

Алишер Навои

ИБН СИНОНИНГ “ЮСУФ ҚИССАСИ” ВА УНИНГ КЕЙИНГИ ДАВР АДАБИЁТИГА ТАЪСИРИ

Буюк ҳаким, файласуф олим, салоҳиятли адиб ва шоир Абу Али ибн Сино жаҳон илм-фани, маданияти тараққиёти тарихида салмоқли ҳисса қолдириб кетди. Шундан бўлса керак, дастлаб **Жаҳон Тинчлик Кенгаши** (XX асрнинг 50-йиллари), кейинчалик **Бирлашган Миллатлар ташкилоти** (ўтган юз йилликнинг 70-йиллари) бу улуғ инсон таваллудининг 1000 йиллигини ўша нуфузли ташкилотларга аъзо давлатлар ҳудудида нишонлаш ҳақидаги қарор қабул қилинган эди. Ҳижрий йил билан нишонланган биринчи тадбирнинг яқунловчи анжумани 1954 йилда Эронда ўтган. Абу Али ибн Синонинг умр тўйига пишиқ тайёргарлик кўрган бу давлат улуғ аллома мангу оромгоҳи (қабри)ни мутлақо замонавий бинокорлик талабларига мос бўлиб тушадиган даражада барпо эттирди. Макбара устидаги маҳобатли гумбазни кўтариш учун **йигирма тўққизта** темир-бетон устунлар (стольбалар) ишга солинган экан. Бундай манзарадан ҳайратга тушган зиёратчилар лойихани ишлаб чиққан меъморлардан сўрашади:

- Жаноби меъмор, нега бу устунлар йигирмата ёхуд ўттизта эмас, айнан, йигирма тўққизта?

Истеъдодли қурувчи, бу жумбоққа жавоб берар экан, айтади:

- Бу тасодифий эмас, албата. Ҳар бир салобатли устун буюк Шайх ур-раис (аллома олимлар сардори) шугулланган фаннинг бир тармоғини билдиради. Ҳазрат ўз даврида табиий ва ижтимоий фанларнинг йигирма тўққизтасига асос солган.

Мана, сизга ноёб мўъжиза. Дарҳақиқат, ана ўшандай илм дунёси яқтолари туфайли бизнинг муқаддас заминимиз X-XV асрларда **Олтин давр – Уйғониш даври**ни бошидан кечирди. Унинг тамал тошини қўйганлар қаторида самога ўзининг маърифат нурини таратган муқаддас маскан – **Шариф Бухоро фарзанди Абу Али ибн Синонинг борлиги ифтихоримиз боисидир...**

Абу Али ибн Сино илмда – шоир, бадиий сўз санъати оламида **беназир олим** эди. У мусулмон дунёси адабиётининг бешигини тебратган Шарқ халқлари бадиий каломи оламида **рубойинавислик, тиббий асарларни шеърда битишнинг – уржузачиликнинг, дилбар фалсафий қиссалар ёзишнинг** қошифи эди. Унинг “**Ҳайй ибн Яқзон**”, (“Тирик ўғли Уйғоқ”), “**Рисолат ут-тайр**” (“Куш рисоласи”), “**Саломон ва Абсол**” (Ибсол тарзида ҳам ёзилади) каби фалсафий – мажозий қиссалари бадиий

наsrнинг тарихий таракқиётида ноёб кашфиётдир. Юқоридаги рўйхатда буюк адибнинг “Юсуф қиссаси” ҳам бор. Олим учун айна асарнинг ғоявий сарчашмаси вазифасини Куръони карим адо этган. Абу Али ибн Сино мазкур илохий китобдаги (ўн иккинчи сурадаги) воқеалар тизимини илк бор бадиий адабиётга олиб кирди. Тўғри, Куръонга қадар Шарқ халқлари бадиий адабиётидан чуқур жой олган, адабий сайқал топиб, сайёр сюжетлар мақомига кўтарилган мазкур воқеалар тизмаси ҳақида Таврот, Забур, Инжил каби диний китобларда ҳам хабар берилган. Юқорида қайд қилинган ҳикоя ва ривоятларнинг илохий китоблардаги сайри шарқшуносликда жиддий тадқиқотлар учун (бу ҳақда қаранг: Пиотровский М.Б. Коранические сказание. Москва, “Наука” - 1991 г.) асос бўлган эди...

Охирги пайғамбар – сарвари коинот Муҳаммад Мустафога нозил бўлган Куръони каримда Юсуф ҳақидаги воқеалар анча бафуржа (қаранг: Куръони карим ўзбекча изоҳли таржима... Тошкент, “Чўлпон”-1992 й., 197-210-бетлар) ифодасини топган. Унда марҳамат қилинишича, Юсуф пайғамбарзода эди. Канъонда истиқомат қилувчи Яъқуб пайғамбарнинг суюкли ўғли. Мазкур пайғамбарнинг ўн иккита ўғли бўлган эди. Шулардан ўн нафари бошқа онадан, Юсуф ва Бинямин бир онадан. Яъқуб алайҳиссалом ўғлонларидан ҳазрати Юсуфга айрича муносабатда бўлар эди. Табиийки, айна аҳвол ўн ака-укаларга хуш келмайди ва уларни ҳасад оловида куйдиради... Ҳазрати Юсуф ўн икки ёшларида мўъжизавий бир туш кўрадилар. Унга кўра, осмоннинг икки ёритқичи (қуёш ва ой) ҳамда барча юлдузлар ҳазрати Юсуфга сажда қилармиш... У мазкур тушини отаси Яъқуб пайғамбарга айтиб беради. Ўғли Юсуфнинг Аллоҳ томонидан пайғамбар сифатида танланишини ҳис қилган ота бу туш ҳақида ҳеч кимга гапирмасликни таъкидлайди. Бироқ турли йўллар билан туш воқеасидан хабар топган она, бошқа ака-укалар рашк оловида ёниб, Юсуфни йўқотиш пайига тушишади. Улар Юсуфни саҳрода ўйнатиб келиш баҳонасида оталаридан сўраб олишади. Ноилож рози бўлган Яъқуб пайғамбар ўғилларига Юсуфни эҳтиёт қилишларини топширади. Ниятларига етган ғаразғўй акалар эса узоқ машваратдан сўнг Юсуфни эски бир қудуққа ташлаб, унинг қуйлагини қонга бўяб, оталарига саҳрода Юсуфни бўри еганлиги ҳақида шум хабарни етказишади. Айна машъум хабар Яъқуб пайғамбарни чексиз мусибат оғушига отади... Йўлдан ўтаётган қарвоннинг сув изловчилари қудуққа челак туширишади ва унга сув ўрнида Юсуф чиқади. Бундай гўзал ва хушқомат ўғлонни кўрган қарвон сардори Юсуфни ўзи билан бирга олиб кетиб, Мисрда унинг

хокимига сотиб юборади. Ҳокимнинг хотини бундай кўркам ўспиринга “ошики беқарор” бўлиб қолади. Ҳокимнинг хотини Зулайҳо ва Юсуфнинг ишқий саргузаштлари оғизга тушади. Шаҳарнинг зодагон аёллари Зулайҳога маломатлар ёғдиришади. Бундай маломатлардан газабланган Зулайҳо ўша хонимларни меҳмонга чақиради. “Бундай мўъжизани (Юсуфни) кўрган аёллар мева ўрнида қўлларини кесишади... Мақсадига эришолмаган Зулайҳо Юсуфни зиндонга ташлаттиради. Зиндонда узоқ қолиб кетган Юсуф маҳбуслар туш таъбирини тўғри топиши билан шухрат таратади... Алжисса, мамлакат подшоси туш кўради. Бироқ унинг таъбирини ҳеч ким тўғри шарҳлай олмайди. Шу муносабат билан Юсуф эсга олинади ва у зиндондан озод қилинади. Хукмдор тушини тўғри талқин қилган Юсуф эътибор қозонади ҳамда мамлакатнинг идора ишларига жалб этилади. Олдинда қурғоқчилик ва қахатчилик турганини илохий иноят туфайли ҳис этган Юсуф Миср учун етти йилга етадиган катта микдордаги озиқ-овқатнинг жамланишига эришади. Ўша кунлар (қахатчилик) етади. Ночор аҳволда қолган Яъқуб пайғамбарнинг ўғиллари Мисрга егулик излаб боришади... Юсуф нобакор акаларини танийди. Аммо сир бой бермайди ва улардан илтифотини дариф тутмайди. Қуръонда марҳамат қилинган воқеалар ривожидан аввалда Яъқуб пайғамбар ўғли Юсуфдан, Юсуф эса отаси ҳамда укаси Биньяминдан хабар топади. Акалар ўз қилмишларига пушаймон бўлиб, Юсуфдан узр сўрашади. Зулайҳо ишқига алоқадор лавҳалар ҳам интиҳода ижобий якунини топади...

Биз бирмунча жўн ва ихчамлаштириб ҳикоя қилганимиз воқеалар тизмаси Шайх ур-раис эътиборини жалб қилган ва ҳассос адиб ёзилажак фалсафий қиссасининг гўё кенгайтирилган режасини тузган. Унга юқорида нақл қилинган қуръоний лавҳалар қаламга олинади (бу ҳақда қаранг: А.Ирисов. Абу Али ибн Сино ҳаёти ва ижодий мероси. Тошкент, “Фан” – 1980., 158-160-бетлар; Яна: Ибн Синонинг “Юсуф қиссаси”. “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, 1967, 3-сон, 46-47-бетлар). Қандайдир бизга номаълум сабаблар туфайли адиб мазкур қиссага бадий сайқал беришни ниҳоясига етказа олмаган. Аммо шуниси аниқки, Қуръони каримда марҳамат қилинган ғоят жозибали ва мураккаб воқеалар тизмаси Абу Али ибн Синонинг ахлоқий-маънавий қарашларига тўла мос бўлиб тушган ва Шайх ур-раис ўша асосда дилбар бир фалсафий қиссани яратмоқчи бўлган эди. Начора, гўзал ғоявий ният рўшнолик кўрмай, улуғ адибнинг армонли қалбида гунчалигича қолиб кетди. Бироқ улуғ аллома ижодининг садоқатли тадқиқотчиси, профессор А.Ирисов ўринли таъкид

килганидек, Шайх ур-раиснинг биринчилардан бўлиб шу мавзуда асар ёзиш учун қўл урганлигининг ўзи мўъжизага тенгдир...

Шайх ур-раисдан бугунга қадар ўтган давр ичида Юсуф ва Зулайҳо севги саргузаштлари мавзуйига Шарк халқлари адабиётида кенг мурожаат этилди. Назму насрда талай дилбар асарлар бунёдга келди. Туркман адабиётшуноси Гелди Назаров фикрига кўра, юздан ортиқ, филология фанлари номзоди Хилола Сафарованинг аниқлашича (қаранг: Хилола Сафарова. Ҳазрати Юсуф – гўзаллик тимсоли. Тошкент, Ислом университети нашриёти- 2003, 120 бет) юз йигирмадан зиёд йирик ҳажмли бадиий асарлар ижод этилган. Иккинчидан, кичик ҳажмли бадиий яратмаларда ҳам ишқий изтироблар, ҳасад қийноқлари, айрича гўзалликни таъкидлаб кўрсатиш мақсадида Юсуфу Зулайҳоларга ишора қилиш анъана тусини олди. Ҳатто бугунги шеърятда ҳам бундай ишоралар тез-тез кўзга ташланиб туради...

Юсуф ва Зулайҳолар қисматини қаламга олиш XV асрнинг иккинчи ярмида ҳам кенг авж олди. Хисрав, Ширин, Фарҳодлар номи билан алоқадор ишқий саргузаштларни эскирган ҳисоблаган Нуриддин Абдурахмон Жомий “Юсуф ва Зулайҳо” дostonини яратиб, “Ҳафт авранг” таркибига киритди. Қайд этилган ахлоқий – маънавий ва аёл ишқини биринчи ўринга қўювчи бу мавзу Алишер Навоий эътиборини ҳам ўзига тортган. Улуғ ўзбек шоири “Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида (қаранг: Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. 16-том. Тошкент, “Фан”-2000. 122-129- бетлар) уни ихчам қаламга олади. Ҳар иккала адибнинг бизга етиб келган қайдларини қиёслаш Абу Али ибн Сино “Юсуф қиссаси” ҳамда Алишер Навоий қайдлари мазмун ҳамда қисматида уйғунлик мавжудлигини кўрсатди. Алишер Навоий ҳам Шайх ур-раис сингари шу мавзуда йирик ҳажмли шеърый бир асар ёзиш ниятида бўлган. Бундай гоъвий мақсадни Алишер Навоийнинг қуйидаги қайдларида ёрқин ҳис қилиш қийин эмас.

Юсуфу Зулайҳо воқеалари мавзуида қалам юритганлар ҳақида мушоҳада юритган улуғ адиб ёзади:

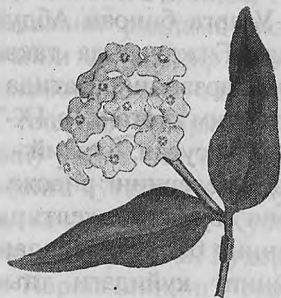
...Ул жумладин бири Фирдавсий Тусий ва яна бири ҳазрат Махдуми Мавлоно Нуриддин Абдурахмон ал-Жомий...андоқким Юсуф алайҳиссаломнинг хусни ва жамоли таърифдин мустағнийдур. Аларнинг доғи фазл ва камолиға васф ҳожат эмас. Яна Хожа Масъуд Ироқий ҳам назм қилибдур ва балоғатнинг додин берибдур. Яна доғи азизлар машғуллуқ қилибдурлар. Бовужуди булар бу бeбизoатким (Алишер Навоий – Р.В.) ҳам

иборат роқимдиндур. Коми хотирга бу орзуни кечурурким,
“иншооллох умр омон берса, турк тили билан ўқ ковурдин варак
узра хомайи мушкин шамомани сургай. Ва бу қисса назмин
ибтидо қилиб, интихосига еткургай.

Ҳақ бу тавфиқни насиб этгай,
Ё насиб улча тангридин етгай.

Бас, бу мухтасарга қиссани ижмол расми била адо қилмоқ
ансабдур» (Ўша китоб. 422- бет). Водариғ, юз таассуфки, Алишер
Навоийнинг бу эзгу орзуси ҳам амал тўнини қийиш бахтидан бебахра
қолди. Улуғ шоир “Лисон ут – тайр» маснавийсида ваъда қилгани ўз
муҳаббати ҳақидаги дoston шу бўлармиди?! Мавзунинг айни жиҳати
икки оламнинг подшоси ёлғиз Парвардигорга аёнду, холос...

Кўчирганимиз иктибосдан кейин ҳазрати Юсуф
саргузаштларининг қисқача насрий баёни берилади. Таъкидлаш
жоиз, Шайх ур-раис чизгиларида бўлгани каби Алишер Навоий
қайдлари ҳам Қуръони каримдан ғоявий қувват олган. Бунини матнда
келтирилган ўнга яқин қуръоний оятлар мисолида ҳам кўриш
мумкин. Яна бир мулоҳазани ҳам ўртага қўйишни истар эдик:
Алишер Навоий Шайх ур-раиснинг “Юсуф қиссаси”дан хабардор
бўлган ва ундан таъсирланганми? Албатта, бу ҳақда дадил бир гапни
айтиш қийин. Аммо шуниси аниқки, Алишер Навоий Абу Али ибн
Синонинг меросидан яхшигина хабардор эди. Улуғ шоир асарларида
турли ишораларда баланд ихлос билан ёзиб қолдирилган қайдлар
бизнинг ўша хулосамиз фойдасига хизмат қилади. Муҳими, ғоявий
сарчашманинг ягоналиги (Қуръони карим), бадийий ният қисматидаги
якранглик бу икки даҳо ижодкорни ҳамиша бир-бирига
яқинлаштириб туради ва авлодлар нигоҳини қуёш янглиғ ўзига
тортиб келади!

УЛУҒ АЛЛОМА ҒОЯЛАРИ ЗАМОН ХИЗМАТИДА

Она Ўзбекистон катта илмий-ирфоний тўй олдида турибди. Улуғ аллома Абдухолиқ Ғиждувонийга яратган кодир эгам Нух пайгамбар ёшини насиб этганида эди, Ҳазрат бугун тўққиз юз йил умр кечирган бўлур эдилар. Аммо ҳасрат ва ўқинчга ўрин йўқ, чунки бу табаррук зот истиқлол туфайли қайта туғилди ва мангулик ҳаётида яшашда давом этмоқда. Мухими, белгиланган оламшумул тадбирлар бошида Республика Президенти И.А.Каримов турибдилар. Ёрт сарвари ҳар гал Бухоройи шарифга ташриф буюрганда вилоятнинг долзарб иқтисодий-сиёсий масалалари қаторида шу муқаддас заминда шаклланган ўтмиш қадриятлари, илоҳий-ирфоний соҳага, айниқса, Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари қисмати, уларнинг мангу оромгоҳларининг ободлиги ҳам ул мўътабар зотнинг диққат марказида туради. Бугун хожагон ва нақшбандия тариқати асосчилари макбараларининг деярли янгидан бунёд қилинаётганлигининг ташаббускори Президент ҳазратлари эканлигини ифтихор билан қайд этмаслик адолатга хилоф ҳаракат бўлур эди.

Улуғ алломанинг бутун онгли фаолияти бизни ўраб олган мулки борлиқ – “олами кубро” ва шу ҳудудсиз мавжудот ичра сирру синоатлар манбаи ҳисобланмиш инсон – “олами суғро” (кичик олам)ни ўзлигига қайтариш, унинг феъл-атворидаги қусурларни тозалаш, эзгуликка даъват қилишга сарфланди. Юртимизнинг ўтмиш алломалари, шайх, авлиёуллоҳ, орифу фозиллари ҳақида яратилган кўп сонли манокиб (манқаба – тасаввуф оламининг ўзига хос жанри бўлиб, зикри ўтган асарларда воқеа-ҳодисалар ярим ҳаётий ва ярим афсонавий кечадики, бундай тафсилотларнинг қалбий-руҳий олам билан алоқадорлигини эътибордан соқит қилмаслик лозим) асарларда, жумладан, Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний ҳақидаги шундай ишларда ҳам бир-бирини инкор қилувчи кўп сонли маълумотлар учрайди. Уларга биноан Абдухолиқ ибн Абдужамил Ғиждувоний 1103 йилда Ғиждувонда такводор оилада таваллуд топган. Табиийки, замин фарзанди сифатида Абдухолиқ ҳазратлари ёшлиқда етук тарбия ва таълим кўрганлар. IX-XII асрларда Бухоройи шариф худудида илм-фан, хусусан, илоҳий - ирфоний йўналишдаги қарашлар, ҳадис ва муҳаддисларнинг ривожу равнақи ўзига хос бир уйғониш, олтин даврни вужудга келтирдик, бундай гавжум муҳитдан буюк алломанинг болалик йиллари ҳам бенасиб қолган эмас. Алишер Навоийнинг қуйидаги таъкидлари ҳам бизнинг

мулоҳазаларимиз фойдасига хизмат қилади: “Аларнинг равиши тарикатда ҳужжатдир... Ҳамиша сидқу сафо йўлида ва Мустафо (с.а.в.) шаръу суннат мутобаатида ва бидъату ҳаво муҳолифатида қадам урубдурлар ва пок равишларин ағёр кўзидин яшурубдурлар”. Равшан бўлаётирки, болалик йилларидаёқ шариат ва ҳадис илмлари Абдуҳолиқ ҳазратларининг маънавий-ахлоқий балоғатида дастуриламал вазифасини адо этган. Илоҳий истеъдод билан эгизак туғилган бу зоти мукаррам табиатида бидъату кибру ҳавога қарши исён уйғонган, хоксорлик, ибратли феълу атвор унинг вужуд-вужудидан жой олган эди. Улуғ ўзбек шоири буюк маънавий арбоб ҳақидаги мулоҳазаларини давом қилар экан, ёзади: “Аларга (Абдуҳолиқ Ғиждувонийга) кўнгил зикри сабақи йигитликда Хожа Хизрдин (а.с.) бўлубдур... ва Хожа алардин фарзандлик қабул қилибдурлар”. Алишер Навоий қайдларини эътиборга оладиган бўлсак, оила ва давр муҳити, илмий-маърифий ҳамда илоҳий марҳамат омехталашиб Абдуҳолиқ Ғиждувонийни эл назарига тушган, маънавий-ахлоқий олами бой баркамол шахс сифатида шакллантиради. Ҳазратнинг кейинги даврдаги фаолияти, балоғат пиллапоялари сари юкорилашиб бориши шайх ул-шуюх (олимлар олими) Хожа Юсуф Ҳамадонийга боғлаб талкин қилинади. Бундай майл мумтоз ҳамда замондош тадқиқотчиларнинг асарларида яққол кўзга ташланади. Жумладан, улуғ ўзбек шоири ёзади: “Хожа аларнинг (Абдуҳолиқ Ғиждувонийнинг) сабақи ва зикри пиридур ва Хожа Юсуф суҳбат ва хирқалари пири”. Тўғри, Юсуф Ҳамадоний Бухорога келгач, Абдулло Барқий, Хожа Ҳасан Андоқий, Хожа Аҳмад Яссавийлар қаторида Абдуҳолиқ Ғиждувоний ҳам бу муршиди раббонийдан илоҳий-ирфоний таълим олди ва унинг тўртинчи халифаси (ўринбосари) мақомига кўтарилди. Агар тасаввуф даргоҳига қадам қўйган солиқнинг (дарвешнинг) муршид этагини тутмай, ҳатто, 30-40 йил риёзат чекмай ориф – шайх даражасига етиши мумкин эмаслиги инобатга олинса, Абдуҳолиқ Ғиждувоний учун ана ўшандай маънавий раҳнамо вазифасини Хожа Юсуф Ҳамадоний ўтаганлиги айни ҳақиқатдир. Бироқ биз бу ўринда бошқа бир фикрни ўртага ташламоқчи эдик: тақдир такозоси билан Юсуф Ҳамадоний Бухорога ташриф буюрмаган ва Хожа ҳазратлари (Абдуҳолиқ Ғиждувоний) унинг этагини тутмаганда ҳам бу зоти бобаракот ҳозирги мақомига кўтарилган бўлур эди, деган мушоҳада бизнинг калбларимиздан кечади. Чунки “Қуббат ул – ислом”, “шариф шаҳар” унвонлари билан шарафланган Бухородаги илмий -ирфоний муҳит ва буюк муаррих Наршахийнинг “Тарихи Бухоро” асаридан

“бу заминдаги олиму фузалоларнинг рўйхаги тузилса, бир неча дафтар бўлади”, - қабилдаги жиддий кайдлари ҳам ўшандай мулоҳазани ўртага ташлаш имконини беради. Иккинчидан, буюк истеъдод соҳиби бўлган бир олимнинг кашфу камолотини бошқа бир алломага боғлаб талқин қилиш ҳамиша ҳам қутилган натижани бермайди. Абдухолик Ғиждувонийнинг табиатчида юксак истеъдод мавжуд бўлиб, Юсуф Ҳамадоний билан учрашгунга қадар илохий-ирфоний аллома сифатида шаклланган эдики, қисқа бир муддат ичида шайх раббоний ва олими нуктадон қўлидан хирқа (шайхлик, орифлик либоси) кийиш шарафига муяссар бўлади...

Ҳаётда, замондошлари ўртасида ибратли ахлоқий- маънавий рафтори билан танилган Абдухолик Ғиждувоний “Рисолаи соҳибия”, “Рисолаи шайх уш – шуоҳ ҳазрати Абу Юсуф Ҳамадоний”, “Мақомоти Хожа Юсуф Ҳамадоний”, “Аз гуфтори Хожа Абдухолик Ғиждувоний”, “Васиятнома” каби илмий-маърифий асарлари, маноқиблари билан замонасининг бақувват ахлоқшуноси, илоҳиёт ва тасаввуф оламининг донишманди, халқпарвар ҳамда ватанпарвар мақомида шуҳрат қозонади. Юқорида санаганимиз асарлари билан бу зоти мукаррам Хожагон (кейинчалик нақшбандия) тариқатига асос солди. Абдухолик Ғиждувоний томонидан ўртага ташланган “Ҳуш дар дам» (солик оладиган ва чиқарадиган ҳар бир нафасини оғоҳлик билан эсламоғи), “Назар бар қадам” (қўйиладиган ҳар бир қадамнинг эътиборда бўлиши), “Сафар дар ватан” (бу ўринда “ватан”ни инсон қалби ва ўз маъносида ҳам талқин қилиш мумкин), “Хилват дар анжуман” (зоҳиран халқ ва ботинан ҳақ билан) каби рашҳалар (гезислар) нақшбандия тариқати учун тамал тошлари бўлиб хизмат қилди. Аллома кашфиёти бўлган бундай рашҳалар саккизтадир. Шу ўринда кичик бир изоҳга зарурат бордай туюлади. Абдухолик Ғиждувоний “Рисолаи соҳибия” ва бошқа асарларида биз айримларини санаганимиз рашҳаларни Шайх Юсуф Ҳамадоний тилидан келтиради. Фикримизча, масаланинг айни жиҳатини бир услубий жило, муршиди комилга садоқат рамзи сифатида қабул қилиш тўғрироқдай туюлади. Жалолиддин Румийнинг ўз шеърлар тўпламини устози Шамс Табризий шарафига “Девони Шамс Табризий” дея аташи, Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонининг бир неча ўрнида Фаридуддин Атторга эҳтиром нишонаси сифатида “Таржума расми била сурдум қалам” тарзидаги таъкидлари муршидга садоқат бобидаги ўша анъаналарнинг мантикий давомидай назарга ташланади. Шундай экан, Абдухолик Ғиждувонийнинг ўшандай таъкидларини шартли бир ходиса

сифатида қабул қилиш мақсадга мувофиқ кўринади...

Бир шайхдан сўрадилар: — Тасаввуф недур? Ҳазрат жавоб берибдилар: — Бори ахлоқдур.

Ана шу маънода Абдухолик Гиждувоний қалами билан иншо қилинган асарларни илмий-маърифий, маънавий-ижтимоий ахлоқномалар тарзида қабул қилиш тўғри бўлса керак. Зеро, ҳазрат айни нодир яратмаларнинг замонлароша тилдан тушмай, авлодларга беминнат мададкор бўлиб келаётганининг сири ҳам ана ўша фазилати ҳисобланади. Чунончи, бу ҳақда Алишер Навоийнинг “Насойим ул – муҳаббат” асарида ўқиймиз: “Хожа буюрадиларки, ҳар соликки, нафс фаноси сарҳадиға етмаган бўлса, (чунки) анга ғазаб даст бергай. Шайтон анга даст топқай. Чун нафс фаноси ҳосил қилмиш бўлса, анга ғазаб бўлмас, ғайрат бўлур ва шайтон ғайратдин қочар” (Алишер Навоий. МАТ. XVII. 255- бет). Кўринадики, улуғ аллома ўқувчи эътиборини инсон қисматининг ўзак ахлоқий масаласига қаратаётир. Дарвоқе, инсонни сувдан олиб, ўтга урадиган, унинг феъл-атворидаги барча иллатлар нафснинг галабасидан ибтидо топади. Аслида нафс Одам Ато зурриётларининг жисмоний эҳтиёжи, уни ўлдириш ва мутлақо йўқотишнинг имкони йўқ. Шундан бўлса керак, илоҳиёт ҳам, тасаввуф ҳам нафсни жиловлашга даъват этади. Абдухолик Гиждувонийнинг замондоши султон ул-орифин Хожа Аҳмад Яссавий эса “Нафсни тепкил, нафсни тепкил, эй бадкирдор”, дея жар солади. Худди шундай овоз Абдухолик Гиждувонийнинг юқорида биз кўчирганимиз жумлаларидан ҳам қулоққа чалинади. Улуғ алломанинг бундай ҳаётбахш ғоялари нафақат унинг илмий - маърифий, ахлоқий- таълимий асарлари саҳифалари орқали, балки улардан бадий адабиётга кўчиб, яратилажак асарларга ғоявий мазмун, завқ ва умрбоқийлик бахш этиб келди.

Аллома “Васиятнома” асарида ёшларга мурожаат қиларкан, шундай ўғит беради: “Илм ўрганмасдин туриб, ишга киришмағил. Дин йўл-йўриқларини (пухта) билишинг (риоя қилишинг) учун мудом фикҳ ва ҳадис ўргангил”. Инсоният турмуши тараққиёти ва фаровонлигини тафаккурдан ташқари тасаввурга сиғдира олмаган Абдухолик Гиждувоний ана ўшандай қатъий мулоҳазаларни ўртага ташлаган. Унинг фикҳ – ислом қонуншунослиги ва ҳадисга доир таъкидлари ҳам алоҳида қизиқиш уйғотади. Ҳақ – ҳуқуқини яхши билмаган одам ҳаётда ўз ўрнини топа олмайди. Ҳуқуқий демократик жамият қуриш йўлидан бораётган давлатимизда бундай даъватлар алоҳида аҳамият касб этади. Ҳадис эса ахлоқий-маънавий панднома. Уларни ўзлаштирган ва амал қилувчи ўспириндан шундай китоб

кийшиқ йўлларга кирувчи ватанфуруш чиқмайди. Алломанинг куйидаги фикрлари ҳам фаҳму фаросатли ўқувчини фикрлашга ундайди: “Тариқат йўлига кириб, уламолар изидан борғил ва алардин мутаассир бўлғил, магар шариатга хилоф бўлмаса, илм эгалари ва шайхларнинг таълимотини инкор этмагил». Адолат, тўғрилиқ, ростгўйлик, ҳаққоният тарафига бўлишга чакирувчи айни олижаноб мулоҳазалар бугун учун ҳам замондошдир. Улуғ истикболлар, бунёдкорлик, дунё ҳамжиҳатининг олдинги сафларида бўлиш орзуси билан нафас олаётган некбин юртдошларимиз учун бундай доно ҳикматлар ахлоқий- маънавий дастуриламал вазифасини ўташи шубҳасиздир.

ХОЖА ИСМАТ – ЗУЛЛИСОНАЙН ШОИР

XIV асрнинг иккинчи ярми, XV асрнинг биринчи ярмидаги Бухоро адабий муҳитининг забардаст намояндаларидан бири Хожа Исматуллох Ибн Хожа Масъуд Бухорийдир. Шарқ халқлари адабиёти тарихида узоқ ўтмишга эга бўлган зуллисонайнлик анъанасига (форс, араб; тожик, араб; тожик, ўзбек; ўзбек, араб ва ҳоказо тилларда асар яратиш) риюя этган ва тожик ҳамда ўзбекчада дилбар шеърлар яратган Хожа Исмаат ўз замонасидаёқ истеъдодли шоир мақомида катта шухрат қозонди. Давр адабий муҳити манзараларини ойдинлаштирувчи тарихий, илмий, бадий асарлар ва тазкираларда Хожа Исмаат ҳақида у қадар тўлиқ бўлмаган пароканда маълумотлар назарга етади. Муҳими, ўша мумтоз манбаларда бу улуғ шоирнинг аслу насаби, ижодкор сифатидаги салоҳияти, эл-улус ўртасидаги обрў-эътибори, мартабаси юксак эътибор ва самимият билан улуғланади. Жумладан, Давлатшоҳ Ибн Бахтшоҳи Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро” асарида келтирилган қайдлар улкан қизиқиш уйғотади. Мазкур тазкиранинг салмоқли қисмини ўзбек тилига таржима қилиб, шарҳу изоҳлар билан таъмин этган ва “Шоирлар бўстони” унвонида чоп қилдирган академик Б.Аҳмедов тазкира муаллифининг ўша қимматли маълумотларини куйидагича келтиради: “Бузургзода, фозил ва билимдон киши эрмиш, насаби Жаъфар Абу Толибга... уланади. Хожа Исматуллонинг ота – боболари Бухорода улуғ ва фозил кишилардан эканлар. Отаси Хожа Масъуд Бухоро зодагонлари жумласидандир” (Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. Тошкент – 1981, 146-бет). Кўринадики, Давлатшоҳ улуғ шоир ҳақида баланд ихлос билан мулоҳаза юритади. “Тазкират уш – шуаро”дан бир мунча кейинроқ тартиб берилган

(Биринчи таҳрири 1491-1492 йилларда амалга оширилган) Алишер Навоийнинг “Мажолисун-нафоис” асарида ўша қимматли қайдлар янада ривожлантирилади. Жумладан, асарнинг биринчи мажлисида Хожа Исматуллоҳ ҳақида ўқиймиз: “Мовароуннаҳр бузургзодаларидандир. Зоҳир илмин такмил қилғондур. Ғоят хуштабълиғидан ўзин шеърға мансуб қилиб, девони машҳур бўлди” (Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик, 13-жилд, 16-бет). Қизиғи шундаки, ҳар иккала мумтоз манабадаги аксарият маълумотлар бири иккинчисини қувватлайди. Чунончи, Хожа Исматнинг Соҳибқирон Амир Темурнинг набираси Халил Султон (1384-1411) билан муносабати масаласида Алишер Навоий ва Давлатшоҳ маълумотлари яқрағидир. Маълумки, Мироншоҳнинг ўғли ва Соҳибқироннинг суюкли набираси Халил Султон 1405-1409 йилларда Самарқандда ҳукмронлик қилган. Хожа Исматулла айни ана шу йилларда Самарқандда, Халил Султон даргоҳида бўлган ва шеър илмидан унга сабоқ берган, устоз мақомида фаолият кўрсатган. Сарой аёнларининг (аниқроғи, ҳасадгўйларнинг) Амир Темур ва Халил Султон, Хожа Исмат ва Халил Султон ўрталаридаги муносабатни бузиш бобидаги саъю-ҳаракатлари ўз “натижаси”ни бера бошлайди. Халил Султон 1404 йилда оддий табақадан бўлган гўзал Шодмулкхонимга бобосининг рухсатисиз уйланади. Табиийки, бундай “ўзбошимчалик” улуғ бобога хуш келмайди ва улар ўртасидаги муносабатда дарз кетади. 1405 йилда Амир Темурнинг вафоти билан тазйиқлар кучаяди ва 1409 йилда Халил Султон салтанатдан четлаштирилади. Ана шу йилларда Хожа Исматнинг ҳам сарсон -саргардонлик ҳаёти бошланади. Бундай омадсизликлар шоир асарларида ҳам чуқур из қолдиради. Шоирнинг куйидаги сатрларида ўша рухий-маънавий изтиробнинг ёрқин изларини кўришимиз мумкин:

Деги Исмат дар суҳан аз жўш рафт,
Ошиқонро қавли ў аз гўш рафт.
Сабзхинги чарх аспи навбатаст,
Ҳар касеро панжрўза беш нест

(Мазмуни: Исматнинг сўз қозони қайнашдан қолди,
Ошиқлар (муҳиблар) кулогидан унинг сўзлари
таъсири кетди.

Фалакнинг навқирон оти навбат биландир,
Ҳар кимга у беш кундан кўп насиб этмайди).

Мовароуннаҳр тахти Улуғбек Мирзога ўтгач, фозил ҳукмдор
Хожа Исматни саройга даъват этади, аммо улуғ шоир бу таклифни

қабул қилмай, бадий ижод билан шуғулланади...

Хожа Исмағнинг таваллудини тахминий 1365-1375 йиллар оралиғи тарзида кўрсатган Давлатшоҳ Самарқандий шоир вафотини 829 хижрий, 1426 мелодий йил тарзида кўрсатади. Таъкидлаш жоизки, шоирнинг фоний дунё билан видолашуви санаси айрим мумтоз ва XX асрда ёзилган асарларда 1437 йил тарзида ҳам тақдим қилинади. Таниқли тожик адабиётшуноси, профессор Холик Мирзозода “Тожик адабиёти тарихи” китобида шундай фикрни ўртага ташлар экан, манбаи келтирилмаган мана бу таърих-шеърни ҳам тақдим қилади:

Таърихи вафоти Хожа Исмағ,
Ҳар кас, ки шунид, гуфт: “таммағ”.

(Мазмуни: Хожа Исмағ вафоти тарихини,

Ҳар кимки эшитди, деди: “таммағ” (Тожикистон олий мактаблари учун дарслик. XIII-XV асрлар адабиёти. 2- китоб, Душанбе-1977, 314-бет).

Байтдаги “таммағ” (тамом) сўзида тарих моддаси пинҳон этилган бўлиб, ундаги ҳарфларнинг абжод ҳисоби билан рақамлардаги қиммати 840 хижрий қамарий, 1437 мелодийга тўғри келади. Бундай майл Эрон олими Аҳмад Карамийнинг “Забардаст олим ва порсо ориф” мақоласида ҳам кузатилади. Хожа Исмағулло Бухорийнинг ўн олти минг (16.000) мисралик девонини Техронда 1987 йилда нашр эттирган шарқшунос Аҳмад Карамий унга каттагина сўзбоши ёзади ва улуғ шоир таржимаи ҳоли, жумладан, вафоти масаласига ҳам дахл қилиб, ўшандай қўнимга келади. Яна бир қатор мақолаларда ҳам ўшандай ишораларга дуч келамиз. Шунингдек, шоир асарларида кузатиладиган қайд ва тарихий лавҳалар ҳам унинг XV асрнинг 40-йилларига қадар ҳаёт қайдида бўлганлигидан далолат беради. Шуларга кўра, биз ҳам Хожа Исмағулло 1437 йилда вафот этган, деган фикрга хайрихоҳлик билдирамиз.

Хожа Исмағ Шарқ халқлари маданияти тарихида забардаст шоир сифатида ўчмас из қолдирган. Мумтоз манбаларда шоирнинг турли ҳажмдаги девонлари ҳақидаги маълумотлар учрайди. Ўшаларга кўра, мазкур девонларнинг ҳажми ўн минг мисрадан ўн саккиз минг (18.000) мисрагачадир. Табиийки, замонасининг шухратли қаламкаши мақомида танилган, Халил Султон ва Улуғбек Мирзо каби темурийлар назарига тушиб, уларга атаб саксонга яқин қасидалар яратган салоҳиятли шоирнинг асарлари тез-тез китобат қилинган ва девонлари тўлдирилиб борилган бўлиши табиийдир.

Хожа Исмаат Шариф Бухорода нақшбандия тариқату таълимоти тўла шаклланиш жараёнини бошидан кечирган даврда яшаб фаолият кўрсатди. Шундай экан, унинг шеъриятида ирфоний-маърифий гоёларнинг теран илдиз отганлиги ҳар қандай шак-шубҳадан холидир. Баъзан “Носирий”, асосан, “Исмаат”, “Исмаатуллоҳ”, “Хожа Исмаат” таҳаллусларида қалам тебратган улуғ шоирнинг қуйидаги рубойида ҳам ўша майл равшан назарга ташланади:

Гуфтам дили ман, -гуфт, ки хунхўрдаи мост,

Гуфтам жигарам, -гуфт, ки озурдаи мост.

Гуфтам, ки бирез хуни ман, -гуфт, -бирав,

К-озод бувад касе, ки парвардаи мост

(Мазмуни: Айтдим менинг юрагим, -айтдики, бизнинг

қон югтувчимиздир,

Айтдим жигарим, -айтдики, -биздан

жароҳат кўрганлардандир.

Айтдимки, менинг қонимни тўккил, -айтди, -боргил,

Бизнинг ардоғимизда бўлганлар бундай жазодан озоддирлар). Иқтибос олганимиз шу тўрт сатрнинг ўзи ҳам Хожа Исмаатнинг шоирлик истеъдоди, бадий тафаккур кўлами, шеърий унсурлардан нечоғли хабардорлиги, сўз ва унинг илоҳий неъмат сифатидаги имкониятларидан моҳирона фойдалана олишидан далолат бера олади. Муслмон минтақа адабиётининг ғазал, қасида, қитъа, мухаммас, фард каби жанрларида ҳам бу улуғ шоирнинг ўрни белгили бўлган. Арузнинг энг узун (баҳри тавил) ўлчовида шеърлар ёзишда Хожа Ҳазратлари билан беллаша оладиган қаламкашлар камдан-кам топилган.

Мумтоз манбаларда Хожа Исмаатнинг зуллисонайлиги — ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзганлиги қайд қилинади. Улуғ шоирнинг илоҳий-ирфоний мавзуда иншо этилган бир минг юз байт (2200 мисра)лик “Иброҳим Адҳам” достонининг ўзбек тилида эканлиги барча манбаларда бирдай эътироф этилади. Алишер Навоий эса “Мезон ул-авзон”да баҳсимизга доир мана бу маълумотларни келтиради: “Чун доираға кирган бухурдин фориг бўлулди, яна бир неча вазнки, баъзини Ажам шуароси мутааххирлари айтибдурлар ва баъзи бу замонда назм топибдур ва ҳеч арузға дохили бўлмаиди, агарчи филҳақиқат аруз бухуриға дохилдурлар, ишорате алар сори қилмоқ холи аз муносабате эрмас эрди. Ул жумладин, рамали махбундурки, ҳар мисраси саккиз рукндурки, байти ўн олти бўлғай, Хожа Исмаат Бухорийда пурбаҳо дебдурлар, бу услуб биладур.

Қомату зулфу кўзу қошу узору хат ила холи
Лабингдурки, оларча эмас, эй шўҳи ситамгар.

Фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун

Фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун

Сарв ила сунбул наргис янги ойу куёшу сабзай

Жаннат кураи нофау гулбарг аро шаққар

Фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун

Фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун

(Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 16-том. Тошкент-2000, 91-бет). Кўринадики, Алишер Навоий XV аср шуароси маънавий мероси таркибида камчил бўлган нодир шеърий намунани Хожа Исмаилов девонидан танлайди ва ўз илмий асарига киритади. Аслида бахри тавилда гўзал сатрлар яратиш Хожа Исмаилов шеърияти учун тасодифий ҳодиса эмас. У тожикча шеърларида ҳам бу санъатга тез-тез мурожаат қилиб турган. Қуйидаги парчада ҳам шундай майл кўзга ташланади:

Исмаилов оварда ба хуноби жигар ғусл, ки дар гўшаи

Меҳроби ду абрўй ту пайваста дуои ту бигўяд,

Гарчи дар хотири хубони парирўй дилозори ситамкори

Жафопешаи бадхў асаре нест дуоро

(Мазмуни:

Исмаилов жигари зардобиди ғусл қилиб, покланиб,

Сенинг пайваста қошларинг меҳробиди сенга

дуогўйлик қилади.

Гарчи паричеҳра гўзаллар хотирида дилозорлик, ситамкорлик, жафокорлик каби бадхўлик дуодан устун турадир. (Гулшани адаб. Намунаи назм иборат аз панж жилд. Жилди III, Душанбе, “Ирфон”, 1975, сах. 67).

Кўринадики, улуғ шоирнинг тожикча ва ўзбекча сатрларида мазмуний яқинлик баланд. Иккинчидан, илоҳиёт ва ирфон учун ҳам таянч восита — ишқ талқини ўша сатрларни беэзаб турибди. Ишқу ошиқлик, дарду изтироб бу дārгоҳни (покланиш манзилини) қисмат билганлар учун хузур бахш этади. Ана шу фазилати учун ҳам Хожа Исмаилов шеърияти бадий калом ихлосмандлари қалбини асир этган, уларни изидан эргаштирган. Темурийлар саройида алоҳида нуфузга эга бўлган Хожа Исмаиловнинг яна кўплаб туркий сатрлар битганлиги шак-шубҳа уйғотмайди. Уларни излаш, топиш, улуғ шоир шеърияти шайдолари мулкига айлантириш кейинги тадқиқотлар зиммасидадир...

Ўз замонасидаёқ бошланган исмаиловшунослик XX асрда ҳам

давом этди. У ҳақдаги қимматли фикр-мулоҳазалар Е.Э.Бертелс, В.В.Бартольд, С.Айний, В.Абдуллаев, Х.Мирзозода, Б.Валихўжаев, А.Ҳайитматов каби йирик тадқиқотчилар асарларида ўртага ташланади. Тадқиқотчи А.Мирсафоев XX асрнинг 70-йилларида Хожа Исмағнинг ҳаёти ва адабий мероси ҳақида номзодлик диссертациясини (баъзилар ақидасича ўнлаб номзодлик ва докторлик диссертациялари эмас) ҳимоя қилди. Шоир маънавий меросини тарғиб қилишда проф. Т.Қораев, доц. М.Қосимов, филология фанлари номзоди Р.Бобокалоновлар муносиб ҳисса қўшдилар. Марҳум А.Мирсафоев маълумотларига кўра, Хожа Исмағ девонларининг нусхалари дунёнинг 22 (йигирма икки) нуфузли шаҳарларидаги қўлёзмалар хазинасида сақланмоқда. Жумладан, Бухорода, Абу Али ибн Сино номидаги вилоят кутубхонаси Шарк қўлёзмалари бўлимида ҳам мавжуд. Бухоро давлат университети ўқитувчиси Р. Бобокалонов шоирнинг кичикрок бир девонини араб ёзувидан бугунги жорий хатга кўчириб қўйди. Саховатпеша ҳомийлар топилса, уни нашрга тайёрлашга камарбастамиз.

Алишер Навоий “Мажолисун-нафоис”да ўзига устоз мақомидаги бу улуғ сўз санъаткорининг мангу оромгоҳи ҳақида маълумот бериб “Ва Хожанинг қабри Бухорода ўз ҳужрасидадур” (13-жилд, 17-бет), дея ёзади. Маълум бўладики, кейинчалик бу маъво қабристонга айлантирилган ва аксарият илм, адабиёт, санъат намоянадалари шу табаррук замин парчасида дафн этилган. Яна бир мўъжиза ҳам содир бўлган: улуғ Хожанинг қабрларидан унча узок бўлмаган масофада чашма сизиб чиққан. Таркибида олтингугурт бўлган бу сув ва унинг лойидан яра-чақаларни даволаш учун шифоталаблар фойдаланиб келишган. Даҳрийлик байроғини баланд кўтарган комфирка бу шифобахш чашмани такрор ва такрор қудратли булдозерлар билан кўмдириб турди. Натижада жуда кўп улугларимизнинг, жумладан, Бухоройи шарифнинг улуғ олими, шоири, адибу адабиётшуноси Шарифжон Махдум Садр Зиё (1867-1932)нинг ҳам қабрлари ўша машъум занжирлар остида пачақланиб, йўқ бўлиб кетди....

Ўша мустабид тузум ва унинг шухратпараст навкарлари сиёсат юргизган йилларда ҳам Хожа ҳазратлари оромгоҳини обод қилиш илму адаб аҳлининг йирик орзуси эди. Шу муносабат билан 1974 йилда “Бухоро ҳақиқати”да (бугунги “Бухоронома”) берилган мақола олти ойдан кейин “болу паридан” жудо қилинган ҳолда чоп бўлди. 1976 йилда Бухоро давлат педагогика институтида (бугунги БухДУ) Алишер Навоий анъанавий илмий сессиясининг 20-

йиғилиши ўтказилди. Унда Республикамизнинг таниқли илм арбоблари иштирок этди. Шу илмий анжуманнинг якунловчи йиғилиши олий даргоҳнинг бош йиғингоҳида ўтди. Унда вилоятнинг аксарият масъул сиёсий ходимлари, жумладан, комфирканинг биринчи котиби ҳам иштирок этди. Ана ўша мўътабар минбардан биз бухороликлар мухтарам устозимиз, академик В.А.Абдуллаевдан “восита” сифатида фойдаландик. Минбарга чиққан етук олим жуда назокат билан гап бошлади. Алишер Навоий илмий анжуманининг ўтказилишида “бошу қош” бўлган вилоят ва шаҳар маъмурларига миннатдорчилик билдириб, гап ўзанини Хожа Исмаи мангу оромгоҳига улаб юбордилар: “Шогирдни шарафлаш (яъни Алишер Навоийни) баҳонасида устоз хурматини (Хожа Исмаи) жойига қўйсак, нуран аъло нур бўларди. Биз Каттақўрғонда Шавқий қабрини хашар йўли билан обод қилдик (Бухоро-Тошкент йўлида, ўнг қўлда). Агар бухороликлар шундай ташаббусни Хожа Исмаи қабрини обод қилиш бобида бошласалар, мен ҳам енг шимариб қўмаклашишга тайёрман”... Йиғингоҳ қалқиб кетди, қарсақлар узок давом қилди, мутасаддийларнинг дафтарчаларига ёзувлар тушди, ваъдалар берилди...

Водариг, орадан ўттиз йилга яқин давр сувдай оқиб кетди. Не-не қабрлар барҳам еди, чашма ўзанини ўзгартирди...

Шукронаси шундаки, ширин орзулар истиқлол туфайли, маънавиятнинг давлат сиёсати даражасига кўтарилиши, ўтмишда яшаб фаолият кўрсатган илму ирфон арбоблари мангу оромгоҳларини обод қилишнинг кун тартибига қўйилиши оқибатида ушалмоқда. Вилоят ҳокимининг бевосита раҳнамолигида улуғ Хожа ва у кишининг атрофларида мангу оромда бўлган алломаларимиз бағрига хуш ҳаволар етмоқда. Энди биз ҳам Шариф шаҳримиз меҳмонларини бу тавофгоҳга сарбаланд олиб борадиган бўлдик. Эзгулик йўлида сарфланган увоқ ҳам изсиз кетмагай. Иншооллох, саркор, сарфдор ва хизматда шай турганларнинг яхшилик йўлидаги саъю ҳаракатлари ўз ажру мукофотини топғусидир.

Эй қаври ту хуштар аз вафои ҳама кас,
Дашноми ту беҳтар аз дуои ҳама кас.
Бо ин ҳама нозуки на шояд будан,
Бегона зи мову ошнои ҳама кас.

Хожа Исмаи

БИР ҲИКОЯТНИНГ ИККИ ТАЛҚИНИ¹

(Низомийнинг “Махзан ул-асрор” ва Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” дostonлари мисолида)

“Махзан ул-асрор” Шайх Низомий “Панж ганж”и таркибидаги муқаддимавий дoston бўлиб, бутун асар учун дастурий аҳамиятга молик. 1176 йилнинг 30 сентябрида (572 ҳижрий шамсийнинг 24 рабеъулаввалида) ёзилган мазкур маснавий Арзанжон вилоятининг ҳокими Фаҳруддин Баҳромшоҳ ибн Довудга бағишлангандир. Шайх Санойи Ғазнавийнинг “Ҳадоиқ ул-ҳақиқат” (“Ҳақиқатлар гулзори”) дostonига жавобия йўсинида яратилган “Махзан ул-асрор” (“Сирлар хазинаси”) 2264 байт (тўрт минг беш юз йигирма саккиз мисра)дан таркиб топади. Ушбу маснавийнинг “Панж ганж” (Беш нодир маънавий хазина) бағрида келган бошқа дostonлардан фарқи – унда асар ибтидосидан интиҳосига қадар изчил давом этадиган воқеалар тизмасининг мавжуд эмаслигидадир. Ёхуд мазкур асар негизида анъанавий муқаддимавий (“Бисмиллоҳ-ир-раҳмон-ир-раҳим” илоҳий жумласининг бадий тавсифи, Аллоҳга бағишланган икки муножот, меърож, сўз таърифи, манзум сўзнинг мансур сўздан фарқи ва хоказо) боблардан кейин йигирма мақолат бадий ифодасига алоҳида урғу берилади. Ҳар бир мақолат икки бобдан (“назарий” ва “амалий”) иборат. Дoston мақолатларида олам ва Одам, шоҳга насиҳат ва адолат муҳофазаси, қариллик васфи, мавжудотга одилона назар, Одамнинг ҳайвонот дунёсига оқилона муносабатда бўлиши лозимлиги, фоний ҳаёт ва моддий неъматларнинг бевафолиги сингари ранг-баранг фалсафий–илоҳий, ирфоний-маърифий, ахлоқий-таълимий масалалар силсиласи алоҳида назокат ва баланд шеърий маҳорат билан қаламга олинади. Асарда ҳар бир мақолатдан кейин келадиган мўъжазгина шеърий ҳикматни Шайх Низомий “дoston” ёхуд “ҳикоят” истилоҳи воситасида беради. Жумладан, “Шоҳга насиҳат ва адл муҳофазаси” тарзида номланган иккинчи мақолатдан кейин “Нўширавоннинг ўз вазири билан ҳикояти” воқеалар тизмаси келтирилган. Ҳар бир мақолатнинг биринчи бобида ўзининг ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-фалсафий қарашу панд-ҳикматларини бадий гавдалантирган улуғ шоир, ибратли ҳикоятлар воситасида ўша фикрларини янада мустаҳкамлашга эришади.

¹ Ушбу мақола Ю.Азимов ҳаммуаллифлигида ёзилган.

“Махзан ул-асрор”нинг “Мақолати чаҳорум дар ҳусни риюяти шох бо раият” (“Шохнинг раият билан муносабати таърифига аталган тўртинчи мақолат”) сарлавҳали бобидан кейин “Қари кампирнинг Султон Санжар билан достони” (“Достони пиразан бо Султон Санжар”) унвони остида етмиш мисрадан иборат ихчамгина ҳикоят келтирилган. Биз мазкур ишимизда шу мақолатнинг “Ҳайрат ул-аброр” достонидан ўрин олган “Шох Ғозий ва золи зар” ҳикматномаси билан қиёсий ўрганишга ҳаракат қиламиз.

Шайх Низомий талқинида ҳам шоҳлар икки тоифага ажратилади: одил ва золим. Улуғ шоирнинг муҳаббати эса раият – халқ дарди билан нафас олувчи шоҳлар тарафидадир. Шундан бўлса керак, файласуф шоир фақатгина бир бобда эмас, балки бутун дoston давомида бевосита ёки билвосита ўша долзарб мавзуга ружуъ этади, ўзининг инсонсеварликка оид бўлиқ фикрларини ифодалашга ҳаракат қилади. Жумладан, Ҳазрати Одамнинг яратилиши бадий тафсилотларига аталган биринчи мақолатда қуйидаги сатрлар назарга ташланади:

Зулм раҳо кун, ба вафо даргурез,
Халқ чи бошад? Ба худо даргурез.
Лекин ў бину бар он кор кун,
Бар бадии хештан иқрор кун²

Низомий Ганжавийнинг шоҳлар олдида қўядиган талаблари жуда дадил ва файласуф шоир уларни Яратган қодир эгам номидан огоҳ этади. Раият – халқни қийнамасликка, унга нисбатан қилинадиган ҳар бир зулму жафонинг охирул-оқибат ҳисоби бор эканлигини таъкидлайди. Ана шундай қатъий майл “Махзан ул-асрор”нинг деярли барча мақолату дostonларида (ҳикоятларида) назарга ташланади. Жумладан, дostonнинг иккинчи мақолатида айни мавзуда ўқиймиз:

Адл баширест хирад шодкун,
Коргарй мамлакат обод кун.
Мамлакат аз адл шавад пойдор,
Кори ту аз адли ту гирад қарор (сах.315).

Кўринадики, некбин шоир мамлакат ва халқ истиқболини адолатда кўради. Мамлакат сарварининг қалбида меҳру шафқат, инсофу диёнат пойдор бўлгандагина юртда эркин ҳаво эсади, халқ дилига илиқлик эпкени уфуради. Кишвар обод, унда истиқомат қилувчилар фаровон турмуш кечиришлари мумкин. Шайх Низомий

² Низомии Ганжавий. Куллиёт. Дар панж жилд. Жилди панжум. Душанбе. “Ирфон”-1984. сах. 311. Бундан кейин тегишли саҳифалар кавсайнда кўрсатиб борилади.

томонидан ўртага қўйилган ана ўшандай халқпарварона ғоялардан сўнг ибрат сифатида “Нўширавон ва унинг вазири ҳикояти” келтирилади. Мўъжазгина шеърий ҳикоятда “ярқ этиб” назарга ташланадиган қуйидиги мисраларда халқпарвар шоирнинг мақолатларда олға сурилган олижаноб инсонпарварлик ғоялари ўзининг мантикий ифодасини топади:

Эй мани ғофил шуда дунёпараст!

Балки занам бар сар аз ин кор даст.

Моли касон чанд ситонам ба зўр,

Ғофилам аз мурдану фардои гўр (сах. 316).

Аввало, таъкидлаш жоиз, Шайх Низомий мусулмон дунёси адабиётида адолатпарвар шоҳ тимсолига айланган Нўширавон ва унинг вазири билан мулоқоти ҳикоятини яна ихчам бир масал билан “безайди”. Ёхуд икки товукнинг (вайронада яшовчи кушнинг) ўзаро куда-андачилигига алоқадор жажжи бир масални китобхонларига тухфа этади. Ўз қизи сут баҳоси учун бир вайрона қишлоқ ва яна нималардир сўраган келин томонга жавоб айтган “куёв” тарафи айтади: Маликнинг зулмини кўриб турибсан. Агар аҳвол шундай давом қилса, тез орада мен бир эмас, балки минг вайрона қишлоқни ҳам сенга тухфа қиламан. Жуда ихчам баёнини келтирганимиз масал тафсилотларидан кейин ўқувчи юқорида иқтибос сифатида кўчирганимиз мисраларга юзма-юз келади. Шайх Низомийнинг ўта санъаткорлик билан ишга солгани юқоридаги услубий жилони “Махзан ул-асрор”нинг аксарият саҳифаларида кузатишимиз мумкин. Шу ўринда яна бир лавҳани ҳам алоҳида ургу билан таъкидлашга тўғри келади. Ўз даврининг комил илоҳий-ирфоний шайхи мақомида фаолият кўрсатган эркпарвар шоир фоний дунё молу ишратининг бебақолиги, охират (қиёмат) кундаги ҳисоб-китобларни эсга солиш билан зулм бозорини авж олдирган ҳукмдорларни огоҳлантириб қўяди. Башоратгўй ва адолатпеша шоир ана шундай воситаларни ишга солиш орқали эзгуликка ташна қалбига таскин-тасалли беради...

Юқорида айримларини назардан ўтказганимиз жараёнлардан кейин “Махзан ул-асрор”нинг тўртинчи мақолати келади. Асар муаллифи айна саҳифаларда яна шоҳ ва райят (халқ) масаласига қайтади, олдинги саҳифалардаги қарашларини тадрижий ривожлантиради. Шайх Низомий ҳазратлари мақолат ибтидосидаёқ маликка мурожаат этаркан, қатъият ила таъкидлайди:

Ғарра ба мулке, ки вафоиш нест

Зинда ба умре, ки бақоиш нест (сах. 323).

Инсон бу фоний дунёда карвон таркибидаги бир йўловчи. Унга ажратилган, тақдир этилган насиба кайси бекатда ниҳоя топади, ёлғиз Аллоҳгагина аён, холос. Бас шундай экан, шох бўлар ёхуд гадо ана ўша адолатдан хамиша огоҳ турмоғи зарур. Айниқса, малик бу борада янада хушёрроқ турмоғи, салтанат ва унинг хазинасида жамланган жавохиротга махлиё бўлиб, охиратдан беҳабар қолмаслиги даркор. Исломий манбалардаги ривоятга кўра, Нўҳ пайғамбарга минг йил (бир ривоятга қараганда тўққиз юз йил) умр кўриш насиб қилган экан. Алишер Навоий ўз асарларида шу ривоятга дахл қиларкан, “Кани, Нўҳ?”-дея таъкид этади ва инсоният авлодини пайғамбарнинг ҳам дунёда устун бўлиб қололмаганлигидан огоҳ қилади. Бас, инсонга берилган умр сарҳадли, у мангу бўлмаскан, имтиҳон дунёсида Одам Ато зурриёдлари ўзидан яхши ном, солиҳ амаллар қолдириш тадоригини кўриши лозим. Шайх Низомий шў йўналишдаги бадиий мушоҳадасини давом этар экан, ёзади:

Эй хунар аз мардии ту шармсор,

Аз хунари бевазане шарм дор! (сах. 323).

Байтда “хунар” ибратли саъй-ҳаракат, намунали хулқ-атвор, мол-мулкка эътиборсизлик, ҳиммат ва саховат пайида бўлиш каби маъноларда қўлланилган. Олдинги байтларда Робиаи Адвия ва унинг гаҳсинга лойиқ фазилатлари борасида ишоралар ёрдамида ёзган шоир шохларга унинг рафторидан сабоқ олишни маслаҳат беради. Дунёвий бойликлар илинжида ҳар қандай қабоҳатга тайёр турган салтанат эгаларини уялиш, ўша нопок йўлдан қайтишга чақиради. Улуғ шоирнинг ана шу тақлиддаги ўгиту ҳикматлари кескин тус олади. Панд ўрнини таҳдиду қатъий тақлифлар эгаллай боради:

Теги ситам дур кун аз роҳашон,

То нахўри тири саҳаргоҳашон...

Ҳар кй дар ин хона шабе дод кард,

Хонаи фардои худ обод кард (сах. 324).

Кўчирилган иқтибосдан равшан бўлаётирки, Низомий Ганжавий қай йўсинда бадиий фикр юритмасин, ўзининг гаянч услубий жилосига содик қолади: ўткинчи дунёда, имтиҳон умрида қилинган жабру жафонинг охирул-амр “мукофоти” тайин. Инсон боқий дунёдаги кулбаси ободлиги тағкурсисини айни ана ўша синов даврида кўяди. Жумладан, мамлакатни тадбиркор чўпон мақомида бошқарган, раиятни ўз муҳофазасига олиб, оч бўрилардан асраган подшоҳнинг охирги манзили ҳам ободдир...

Тўртинчи мақолатдан кейин берилган етмиш (айни рақамлар дostonнинг оммавий нашрига тегишли) мисралик “Қари кампирнинг

Султон Санжар билан достони” бахшида шоир томонидан ўртага қўйилган юқоридаги фалсафий мулоҳазалар амалий ифодасини топади.

“Достон”да нақл қилинишича, мамлакатда жиноят содир бўлади: бир бегуноҳ инсонни ўлдириб кетишади. Аммо ноҳақ қон тўккан гуноҳкор банда аниқланмай, жиноят ёпиқлигича қолиб кетади. Бундай вазиятда юртдаги фикҳ соҳаси одамлари оёққа турғизилади. Талвасага тушиб қолган посбонлар босар-тусарини билмай қолишади. Жумладан, маст-аласт қиёфадаги бир посбон ҳимоясиз қари кампирнинг кулбасига бостириб кириб, уни қон тўкканликда айблаб, дўппослаб кетади. Айни ҳақсизликдан қаттиқ изтиробга тушган афтода кампир Султон Санжарга мурожаат қиларкан, айтади:

К-эй малик озарми ту кам дидаам,
В-аз ту ҳамасола ситам дидаам.
Шаҳнаи маст омада дар кўи ман,
Зад лагаде чанд фарорўи ман.
Бегунаҳ аз хона ба рўям кашид,
Мўйкашон бар сари кўям кашид... (сах.324).

Ана шу тарзда ғамзада ва фартуд она дарду дилини мулк соҳибига тўкиб солади. Султон Санжар салтанати даврида мамлакатда зулму ситамнинг авж олгани, бева-бечора-ю, етимлар ҳақ-ҳуқуқининг поймол бўлиб, улар бор-будининг зўравонлик билан тортиб олинаётганини далиллар ва аччиқ киноя билан изҳор этган онахон, жумладан, айтади:

З-омадани марг шуморе бикун,
Мерасадат даст, ҳисоре бикун.
Адли ту қандили шабафрўзи туст,
Мўниси фардои ту имрўзи туст... (сах.326).

Гарчи бу сўзлар юзлаб жафоқаш оналар тилидан сатрларга кўчган бўлса-да, аммо улар Шайх Низомий қалбининг жонсўз нидоларидай акс-садо беради. Даврон ситамларидан юраги реш-реш бўлган ва улар олдини олишнинг тузукроқ йўлларини топа олмаган забардаст санъаткор яна Аллоҳга қарата илтижо қилади, ўлим ҳамда охират манзили ободлигининг бугундан ибтидо топишини эслатиш билан бир нафасгина бўлса-да, ором олади. Таъкидлаш жоиз, достонда маликнинг кампирга аниқ жавоблари кўзга ташланмайди. Шоир уни такаббурликда, шарму ҳаёсизликда айблаш билан чекланади...

Хамсачилик бобида Низомий Ганжавийни ўз устози билган

Алишер Навоий “Хайрат ул-аброр”нинг ўн учинчи бобида ёзган эди:

Йўлдаса, бу йўлда Низомий йўлум,
Қўлдаса, Хусрав била Жомий қўлум.
Нукта сурурида раво бўлмағай,
Буки Навоийга наво бўлмағай...
Ит киби чун пастлигим чоғладим,
Ўзни бийиклар ипиға боғладим.
Бўлса алар озими дашти адам,
Мен ҳам ўлай соя киби ҳамқадам.
Каҳфи бақо ичра алар бўлса гум,
Мен ҳам ўлай робуҳум калбуҳум³

Кўринадики, улуғ шоир “Панж ганж” яратиб, ҳамсачилик анъанасини бошлаб берган Низомий Ганжавийни ва айни адабий ҳодисани ривожлантириб, юқори тараққиёт чўққисига олиб чиққан Хусрав Дехлавий ҳамда Нуриддин Абдурахмон Жомийларни ўзининг маънавий раҳнамолари сифатида эътироф этади. Улуғ ўзбек шоири кўчирилган парчанинг охириги уч байтида Қуръони каримдаги “Асхобил қаҳф” (ғор аҳли) воқеасига ишора қилаётир. Унда марҳамат қилинишича, инсонларни тавҳиддан қайтармоқчи бўлган ситамкор подшоҳ йўлини танлашдан воз кечган ва “қатли ом”дан жон сақлаб, яқин тоғдаги ғордан паноҳ топиш ниятидаги эътиқодли инсонларнинг жасорати ҳикоя қилинади. Йўлда уларга бир чўпоннинг ити ҳам ҳамроҳ бўлади. Али ибн Аби Толиб нақлига кўра, улар етти нафар бўлиб, Ямлихо, Макшалино, Машлино, Марнуш, Дабарнуш, Шознуш, Кашфиттанус номлари билан доврук таратишган.

Аллоҳнинг мўъжизавий қудрати туфайли кўзлари очиқ ҳолда уч юз йил ётган ўша инсонлар ва уларнинг ити чириш офатидан омон қолишади (Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Абдулазиз Мансур таржима ва тафсири. “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2004. 293-296-бетлар). Алишер Навоий ҳамсачилик домини берганларни тавҳид тарафдорларига (чунки уларнинг сони ҳақида исломий манбаларда 3, 5, 7 ... рақамлари кўзга ташланади), ўзини эса уларга эргашиб, жаннатдан жой берилган итга қиёслайди. Муҳими шундаки, бундай танти эътироф ҳамма вақт ҳам ўз муносиб баҳосини топмаган ва улуғ шоир бўйнига турфа тамғалар осилишига йўл очган...

“Махзан ул-асрор” каби таянч негизини йигирма мақолат

³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 7-том. Тошкент-“Фан”, 1991. 56-бет. Бундан кейин саҳифалар кавсда кўрсатиб борилади.

ташкил этувчи “Ҳайрат ул-аброр” Алишер Навоий ўлмас “Хамса”сининг муқаддимавий достонидир. “Ҳайрат ул-аброр”нинг зоҳирий жиҳатлари, тузилишида (асарнинг “Бисмиллоҳир-рахмониррахим” шарҳига боб бағишланиши, анъанавий муқаддимавий фаслларда, уйғун мақолат ва ҳикоятларнинг учраши ва ҳоказоларда) кўпгина монандликлар назарга ташланади. Аммо сайёр воқеалар тизмаси, қаламга олинган илоҳий-ирфоний, ахлоқий-маънавий, ижтимоий-сиёсий масалалар талқини хусусида ўшандай гапни айтиб бўлмайди. Буни “Ҳайрат ул-аброр”нинг султонлар зикрига бағишланган учинчи мақолати ҳамда “Шоҳи Ғозий ва золи зар ҳикояти”нинг қиёсий таҳлили мисолида ҳам ёрқин кўриш мумкин. Алишер Навоий муқаддимавий достонининг айна мақолатида ҳукмдорлар одил ва золим шохлар тарзида тасниф этилади. Умумий ҳажми икки юзу ўн тўрт сатрни ташкил қилувчи бобда мусулмон дунёсида шухратли Сулаймон (ҳам пайғамбар), Жамшид каби подшоҳлар тилга олинади. “Ҳайрат ул-аброр”, умуман, улуғ шоир “Хамса”сининг Шайх Низомий “Панж ганж”идан уч юз йилдан ортиқроқ муддат кейин ёзилганлиги инобатга олинса, ана ўша вақт масофаси билан изоҳланадиган тафовутлар бўлишининг ўз-ўзидан аёнлиги англашилиб қолади. Тўғри, Шарқ халқлари адабиётида асрлароша марказлашган феодал давлати ва унинг бошида одил шохнинг туриши ғояси ҳукмронлик қилди. Алишер Навоий даврида ҳам бу айна масала кун тартибида турган эди. Хусусан, Соҳибқирон Амир Темур асослаган йирик давлат ва унинг афзалликлари ҳам ўзидан дарак бериб турмоқда эди. Шундан бўлса керак, улуғ шоир бобга қуйидаги сатрларни киритган бўлса, ажаб эмас:

Ҳотами адлинға сипехри баланд,

“Рости-ю русти” била нақшбанд.

Хутбаи жоҳинг қадар иншо қилиб,

“Яъмуру бил-адл” ила туғро қилиб (122-бет).

Кўринадикки, икки ўринда ҳам қатъият билан салтанатни адолат ила юргизиш лозимлиги ёзиб қўйилган. Тўғри, бундай долзарб талабни Шайх Низомий ҳам ҳукмдор олдида қўйган. Аммо улуғ ўзбек шоирида қатъият янада баландроқ. Бизнингча, бунинг яна бир изоҳи ҳам бор. “Ҳайрат ул-аброр” Алишер Навоий Хуросон давлатининг вазири аъзам сифатида фаолият кўрсатган, мамлакат ва уни бошқариш муаммолари билан яқиндан ошно бўлган йилларининг маҳсули ўлароқ дунёга келган. Навоёна бундай кескин таъкидлар қуйида кўрсатилган миз сатрларда ҳам равшан кўзга ташланади:

Бил муниким, сен доғи бир бандасен,
Кўпрагидин ожизу афгандасен.
Эрмас алар туфроғу сен нури пок,
Хилкат аларгау сенга тийра хок...
Бўлди раият галаву сен шубон,
Ул шажари мусмиру сен боғбон.
Кўйни шубон асрамаса ою йил,
Оч бўрилар туъмасидур бори бил.
Бокмаса дехқон чаманин туну кун,
Нахли тарин англа куруғон ўтин (122-123-бетлар).

Алишер Навоийнинг жон куйдириб, ифодали бадиий мушоҳада юритишида катта маъно бор. Шайх Низомий тилининг учида қолиб кетган улкан ижтимоий дардлар улуғ ўзбек шоири сатрларида мантикий давомини топади: поданинг аҳволи, семириб, кўпайиши чўпон; боғнинг яшнаб, самара бериши дехқоннинг тадбиркорлигига боғлиқдир. Худди шундай дадил гапни малику мулк қисматига доир ҳам айтиш ўринли ҳисобланади. Бобда зулм, зўравонлик, халқ молидан ҳазар қилмай, унга тажовуз этишдан ор қилмаслик ҳақида кенг бадиий мулоҳаза юритган Алишер Навоий золим ҳукмдорларга кўйидагиларни эслатиб кўйишни муқаддас бурчи деб билади:

Зулмни тарк айлаву дод айлагил,
Марг кунидин доғи ёд айлагил.
Зулмунг эрур кундузу фиқинг кеча,
Зулм ила фиқинг неча, бўлғай неча?
Гаҳ-гаҳи ёд айла надоматни ҳам,
Қайси надоматки, қиёматни ҳам...(128-129-бетлар).

Кўчирганимиз иқтибосда “Махзан ул-асрор” ва “Ҳайрат ул-аброр”даги яна бир уйғунлик ёрқин кўзга ташланади. Яъни Шайх Низомий сингари Алишер Навоий ҳам ўз зиммасидаги улкан масъулиятни, раият олдидаги бурчдорликни эсдан чиқариб, ўз айшу ишрати, молу давлат йиғиш пайдан бўлган ҳукмдорни ўлим, охират билан огоҳлантиради. Улуғ шоирларнинг қатъий эътиқодига кўра имтиҳон дунёсидаги ҳеч бир ҳаракат қиёмат кунда беҳисоб кетмас...

Юқорида айримларини қайд этганимиз жиҳатлар саксон икки сатрлик шеърини ҳикоятда мантикий давомини топади. Гўё шу кичик ҳикоят мисолида улуғ шоир “шоҳи ғозий қандай бўлиши керак?” – деган саволга жавоб топади. Шеърини ҳикоят замирида Султон Хусайн Бойқаронинг тарихий тасволи ётади. Нақл қилинишича,

Султон Хусайн Бойкаро Хуросон давлатини қўлга киритиш илинжида жанг олиб борган йилларда юртдаги бир кампирнинг яккаю, ягона ўгли ҳам шаҳид бўлади. Тожу тахт эгаллангач, кампир ҳам, унинг ўгли ҳам унутилади. Тирикчилик ташвишларидан эзилган, боқувчиси йўқ кампир маҳалласига подшоҳ келишини билиб, унинг истиқболига чиқади ва у билан шаръий баҳси борлигини маълум қилади. Алқисса, масала шариат қозиси иштирокида ўрганилади ва кампир ҳақ бўлиб чиқади. Низомий достонида кампирнинг арзини тинглаган салтанат соҳиби тайинли жавоб бермайди. Алишер Навоий талқинидаги шоҳ эса гуноҳини бўйнига олади ва онага жавоб қиларкан, айтади:

Деди: “Қисос айласанг олингда бош,
Сиймни ол, гар ғаразингдур маош.
Мен эдим ул амрда беихтиёр,
Ҳар не сен этсанг манга не ихтиёр” (131-бет).

Равшан, масала ижобий ҳал этилади: шоҳнинг адолатини кўрган кампир унинг гуноҳини кечиради, она олтин тўла ҳамённи олади ва эл ўртасида “золи зар” (тилла кампир) номи билан шуҳрат топади...

Назардан ўтказганимиз ихчам тафсилотлардан аёнлашадики, сайёр воқеалар тизмасидан истифода этган ҳар бир ижодкор уни ўз гоёвий ниятини рўёбга чиқариш учун йўналтирган ва уларга ўзича сайқал берган. Бундай ҳолатларда такрор, таржима ёхуд кўчириш эмас, балки ижодийлик, мавзуга янгича ёндашув ва мутлақо тоза мақсадда сайқал бериш етакчилик қилади.

НИЗОМИЙ ВА УНДАН КЕЙИНГИ ДАВР БАДИИЙ АДАБИЁТИДА ИСКАНДАР СИЙМОСИ⁴

XV асргача форсигўй ижодкорлар Искандар сиймосига жуда кўп мурожаат қилганлар, форс-тожик адабиёти эса бу борада ибратли ва бой тажриба тўплаган эди. Қадимги форсий манбаларда Искандар сиймоси зиддиятли шахс қиёфасида намоён бўлади. Бундай қарама-қарши нуқталар унинг шажарасига ҳам дахлдордир. Миср тарихнависларининг шаҳодатига кўра, Миср қоҳини Нактабен Рим мамлакатига келади ва унинг ҳукмдори Филиппнинг хотини билан алоқа қилишга эришади. Ўша пинҳоний учрашувдан Искандар дунёга келган. Эрон манбаларининг хабар беришича, Искандар Эрон шоҳи Доро II нинг ўгли эди. У Филиппнинг қизи, Доро II нинг

⁴ Ушбу мақола Ю.Азимов ҳаммуаллифлигида ёзилган.

хотинидан дунёга келган. Иккинчи маълумотдан шундай хулоса келиб чиқадики, Искандар Эрон салтанатига бегона эмас, балки шу мамлакат тахтининг хақикий вориси ва ўзининг кичик укасидан тахтни тортиб олган. Хуллас, тарихнавислар нигоҳида Искандар ғоят мураккаб тақдирли ҳукмрон сифатида кўзга ташланади. Унинг фаолиятида бир-бирига зид икки қутб – ёвузлик ва эзгулик ҳамиша ёнма-ён турган.

Форс-тожик халқларининг қадимги ёзма бадиий адабиётида ҳам ана ўшандай Искандар фаолият кўрсатади. Шундан бўлса керак, айрим асарларда у қонхўр ва золим шоҳ сифатида тасвирланган. Шунингдек, Искандарнинг зардуштийлар маданиятининг душмани сифатидаги саъю-ҳаракатлари «Артақ Виразнамак», «Қорномаи Ардашери Бобакон» ва «Минуи хирад» каби қадимги ёзма ёдгорликларда тасвирланиб, қаттиқ қораланган. Паҳлавий тилидаги диний адабиётларда ҳам Искандар образи учрайди. Масалан, «Минуи хирад» достонида шундай ёзилади: «Аёнки, Хурмузд Жамшед, Фаридун ва Ковусни ўлимсиз яратди ва Аҳриман уларни нима қилгани ҳаммага аён. Ва Аҳриман Баеврасп (Захҳок) ва Афросиёбу Искандарни ўлмас деб ўйларди. Хурмузд катта умумий манфаат учун уларни нима қилгани ҳам ҳаммага аён».

IX-XI асрларда яратилган Диноварийнинг тарихий асарлари, Масъудийнинг «Муружул-заҳаб», Ибн Балхийнинг «Форснома», Муҳаммад Жарир Табарийнинг «Тарихи Табарий», Балъамийнинг «Таржимаи «Тарихи Табарий», муаллифи номаълум «Мужмалут-таворих» каби асарларда ҳам Искандар ҳақида зиддиятли фикрлар баён қилинган.

Искандар образининг Шарқ адабиётида кенг тарқалишига жиддий сабаблардан яна бири Куръони мажид «Қаҳф» сурасининг 83-98-оятлари карималаридир. Бу оятларда мазкур тарихий шахс Искандар Зулқарнайн тарзида зикр этилган. Жумладан, илоҳий китобнинг 83-84-оятларида ўқиймиз: «83. (Эй Муҳаммад), яна сиздан Зулқарнайн ҳақида сўрайдилар.

Айтинг: «Энди мен сизларга у ҳақдаги хабарни тиловат қилурман». 84. Дарҳақиқат, Биз унга (Зулқарнайнга) Бу Ерда салтанат - ҳукмдорлик бердик ва (кўзлаган) барча нарсаларига йўл-имконият ато этдик»⁵. Шу мўътабар сарчашма туфайли Искандар (Зулқарнайн) сиймоси мусулмон олами бадиий сўз санъати, хусусан, форс-тожик ва ўзбек адабиётларида кенг ўрин олиб, мусулмонча маъно касб этган. Кейинчалик Низомий Ганжавий, Абдурахмон Жомий, Алишер

⁵ Куръони карим. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. 268-бет.

Навоий ва бошқа маснавийгўй шоирлар Искандар ҳақида асар ёзаётганда Куръоннинг 18-сурасига таяниб, унинг табиатидаги зиддиятли кирраларни инкор этмагани ҳолда, бу жаҳонгашта саркарда ва ҳукмронни пайғамбар сифатида бадиий шарҳлашга урғу беришади.

Шарқ мутафаккири Абурайҳон Беруний ҳам Искандар тарихи билан қизиқиб, қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган. Унинг “Осор-ул-боқия” ва “Қонуни Масъуд” каби китобларида Искандар ҳақида бошқа манбаларда учрамайдиган лавҳалар келтирилади.

X-XI асрлардан бошлаб Шарқ халқлари адабиётида Искандар шахси ва тимсолига бўлган муносабат муайян шакл ва тизим касб этиб, ижобий томонга ўзгарди. Форс-тожик шоирларидан биринчи бўлиб Абулқосим Фирдавсий Искандар мавзусига жиддий муносабат билдирди. У ўзининг машҳур “Шоҳнома”сида “Сикандар подшоҳлиги” достонини яратиб, Искандар бадиий тарихини янгилашга хос талқин қилди. Шоир бу достонни ёзишга пухта ҳозирлик кўрди, жуда кўп тарихий, афсонавий лавҳалар йиғди. Паҳлавий, араб ва юнон тилларидаги китобларни ҳар томонлама ўрганиб чиқди ҳамда Искандар ҳақида тамоман янги асар яратди. У достонда Искандарга нисбат берилган тарихий маълумотлардан айрим лавҳаларнигина олди, холос. Фирдавсий Искандарни Эрон шоҳларидан бири сифатида тилга олиб, бадиий тўқима орқали инсонпарварлик ғоялари билан бойитилган шоҳ тимсолини яратади. Бироқ Фирдавсий асарида Искандар тўлақонли бадиий образ даражасига кўтарилмади. Негаки, шоир олдида шоҳлар тарихини яратиш бош вазифа бўлиб турар эди. “Шоҳнома”да Искандарнинг зоҳирий томонлари тасвирига кўп эътибор берилгани туфайли ҳукмдорнинг ботиний олами етарли очилмай қолади. Агар достонга чуқурроқ назар солинса, асар аввалидан охиригача Искандар бир хил қиёфада кўзга ташланади. Фирдавсийнинг қаҳрамони кўпинча шундай ишларни амалга оширадики, ўша қилмишларининг моҳиятини баъзан ўзи ҳам билмайди. Унинг мукамал ақлу ҳикмати ва фотиҳ сифатидаги фаолияти ўртасида қандайдир бир номутаносиблик кўзга ташланиб туради.

Фирдавсийдан кейин Искандар образига муносабат деярли ўзгармайди. Низомий Ганжавийгача бу мавзуда катта ҳажмдаги асарлар яратилмаган бўлса ҳам, Низомулмулк Тусий, Кайковус, Саной ва бошқа адиблар асарларининг таркибидаги ҳикояларда Искандар сиймоси учраб туради. Аммо мазкур асарларда Искандар образи бундан кўра бўрттирилган қиёфада намоён бўлади.

Форс-тожик адабиётида Низомий Ганжавий Икандар мавзуига мурожаат этиб, алоҳида асар яратган иккинчи шоир ҳисобланади. Унинг “Панж Ганж”и таркибида келган хотимавий “Искандарнома” асари икки қисмдан (“Шарафнома” ва “Икболнома”) иборат.

Низомий достонидаги қаҳрамон дунёнинг тўрт томонини забт этади, донишмандлик чўққисига етиб, пайғамбар даражасига кўтарилади. Бироқ бу кувонч узоққа чўзилмайди. Шоир Искандарини ажиб бир мамлакатда турфа воқеаларга юзма-юз қилади. Бу орт манзаралари олдида шоҳнинг барча уринишлари кадрсиз кўринади. Негаки, мазкур мамлакатда шоҳ йўқ, уруш йўқ, мол-мулк ўртада, ҳамма баробар яшайди.

Тарихий Искандар 33 йил умр кўрган бўлса, Фирдавсийда 32 йил, Низомийда 36 йил, Амир Хусравда эса юз йил умр кўради. “Ойнаи Искандарий”, “Скандар подшоҳлиги” ва “Искандарнома”ни киёсий-типологик ўрганиш жараёнида қуйидаги фарқлар намоён бўлди: Фирдавсийда Искандар Эрон шоҳларидан бири бўлиб, тарих майдонларида қаҳрамонликлар кўрсатади; Низомийда у жаҳонгир шоҳ, ҳаким ва пайғамбардир. Амир Хусравнинг Искандари моҳир саркарда, ихтирочи донишманд ва ислом динининг толмас тарғиботчиси киёфасида намоён бўлади; Фирдавсий ва Низомий дostonлари Искандарнинг туғилиши тарихи билан бошланса, Амир Хусрав достонида бу лавҳа йўқ. “Ойнаи Искандарий” достони Искандарнинг шоҳлик тахтига ўтириши манзараси тасвири билан бошланади.

Ўзбек мумтоз адабиётининг асосчиси Алишер Навоий Амир Хусравнинг “Ойнаи Искандарий” достонидан тахминан 184 йил кейин ўзининг “Садди Искандарий” достонини яратди. Алишер Навоий Искандар сиймосига алоҳида ёндашган. У ўзининг ижодиётида – лирик шеърларида, насрий асарлару маснавийларида ҳам Искандар образидан фойдаланган. Жумладан, улуғ шоирнинг “Ҳайратул-аброр” маснавийсида Шарқнинг машҳур шоҳлари Фаридун, Жамшид, Доро, Чингиз ва Темурлар қаторида Искандар ҳам тилга олинади. Унинг ҳаётдан ибратли лавҳа – жаҳонгирнинг машҳур вазияти билан боғлиқ ҳикоят келтирилади. Искандарни тобутга солиб охирги манзилга узатадилар ва фотиҳнинг васиятига кўра, унинг очиқ панжал: бир қўли тобутдан ташқарига чиқариб қўйилади...

Алишер Навоийни тарихий Искандар эмас, балки унинг бадиий адабиётда машҳур бўлган сиймоси кизиқтирганлиги аниқ.

Шоир янги тарихий шароитда яшаб ижод қилди. Шундан бўлса керак, у ўз олдиди янги ғоявий-тарбиявий вазифаларни қўйиб, Искандар сиймосига мурожаат қилди.

Алишер Навоийнинг Искандари золим, жаҳонгир, не-не юртларни хароб этган саркарда, дунё неъматларидан қўл ювган дарвеш эмас, балки у жабр-зулм ва қон тўкишни, адолатсизликни ёмон кўрувчи шоҳдир. Ҳақиқатни қарор топтириш, халқни адолатсизлик, жабр-жафолардан халос кўриш улуғ инсонпарвар шоир Искандарининг бош мақсади ҳисобланади.

“Садди Искандарий” ва “Искандарнома” дostonлари воқеалар тизмаси (сюжет) ва тузилиши (композиция) жиҳатидан бири-биридан батамом фарқ қилади. “Садди Искандарий” дostonи муқаддима, асосий, хотимавий боблардан иборат бўлиб, улар 89 ғаслда жойлаштирилгандир. Дoston 7215 байтдан иборат бўлиб, унинг муқаддимаси 14 бобни ўз ичига олади. Асарнинг етакчи мавзуининг бадиий ифодаси 15- бобдан бошланади. Айтиш жоиз, ана шу нуқтадан Алишер Навоий маснавийсининг ўзига ҳослиги, бошқа “Искандарнома”ларга ўхшамаган жиҳатлари намоён бўла бошлайди.

“Садди Искандарий”да мантиқий хулосалар асарнинг воқеабанд шеърӣй ҳикоялари берилган бобларида жамланади.

Хуллас, “Садди Искандарий” дostonидан келиб чиқиб унинг муаллифига назар ташлайдиган бўлсак, унда ноёб шоирона истеъдод ва файласуфона тафаккур эгаси, йирик давлат арбоби, сиёсатдон ва халқпарвар вазир бўлган улкан шахсни кўрамыз. Зеро, Алишер Навоий дostonида Искандарнинг жисмоний камолоти, ҳарбий билимларни қунт билан ўрганиши, навкарлар билан муносабати, ғолибона юришлари ва давлатни ақлу заковат ила идора қилиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари тасвирига кенг ўрин ажратилади.

АТРОФ-МУҲИТ МУҲОҲАЗАСИ АЛИШЕР НАВОИЙ НИҒОҲИДА

Олам ва одам, улар ўртасидаги муносабат, мулки борлиқнинг инсонга, инсоннинг унга таъсири, ҳаёт ва ўлим, яшашдан кузатилган мақсад сингари хилма-хил масалалар неча асрлар давомида ижод аҳли эътиборини ўзига жалб қилиб таянч мавзулардан бири сифатида яшаб келади. Зикри ўтган ижтимоий-фалсафӣй муаммолар Алишер Навоийнинг диққатидан ҳам четда қолган эмас. Улуғ шоирнинг биз тилга олганимиз масалалар четлаб ўтилган асари йўқ десак, хато бўлмайди. Бу жиҳатдан, айниқса, унинг “Ҳамса”си таркибидаги

достонлари катта қизиқиш уйғотади. Алишер Навоийнинг шоҳ асари – “Хамса”нинг биринчи, муқаддимавий достони “Ҳайрат ул-аброр” (“Яхши кишиларнинг ҳайратланиши”) бошидан охиригача ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий, илоҳий-ирфоний, маънавий-фалсафий қарашларининг бадий ифода-инъикосига бағишланганки, унда олам ва одам ўртасидаги мувозанат мавзуи марказий ўринда туради. Улуғ ўзбек шоирининг бу борадаги мулоҳазалари қуйида келтириладиган сатрлар билан бошланади:

Аввал ўзунг, охиру мобайн ўзунг,
Борчага холик, бориға айн ўзунг...
Сен эдинг бас яна мавжуд йўқ,
Жилва қилиб ўзунгга ўз ҳуснунг –ўқ.

(Алишер Навоий. Хамса, Тошкент. “Фан”, 1960, 18-бет).

Шеърӣ парчадаги “айн” сўзи устод Садриддин Айний таъкидига кўра қирқ саккиз маънога эга. Бу ўринда унинг “кўз, булок, моҳият, қуёш, олтин” каби мазмунларини қўллаш мумкин. Изоҳ талаб сўзлардан яна бири “холик” дир. Бу арабча калиманинг мазмуни “халқ қилувчи, яратувчи” демакдир. Яъни Парвардигор, тангри таоло, Худонинг синонимлари ҳисобланади. Шундай қилиб, кўчирилган мисраларни қуйидагича шарҳлаш мумкин: мулки борлиқ йўқ эрди, аммо Сен бор эдинг. Сенинг борлигинг аввал, ўрта ва охири йўқдир – Мутлақ “мўъжизасан”, – дейди улуғ шоир. Аллоҳ чексиз кудрат соҳибидир. У ана ўша имкониятини ишга солди ва мулки борлиқни (хайвонот, наботот, ер, қуёш, ер ости ва ер устидаги мавжудот в.х.) яратди. Ана ўша Мутлақ кудратнинг кашфиёти бўлган оламдаги зеболиклар Унинг жамоли жилвалари ҳисобланади.

Улуғ шоир юқорида қайд этганимиз мулоҳазаларини мантиқий давом қилар экан, ёзади:

Очти бу гулшанники, рангин эрур,
Ҳар гул анга ойинаи чин эрур...
Кўкни қилиб сафҳаи мину киби.
Айладинг ул сафҳани кўзгу киби...
Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридин ғараз инсон эди (ўша китоб, 19-бет).

Кўчирганимиз парчадаги “Ойинаи чин» ва “сафҳаи мину” иборалари изоҳга муҳтож. Биринчи иборадаги чин “рост, аниқ, ажин, сочининг жингалаги, Хитой” каби маъноларни англатса; иккинчи бирикмадаги (сафҳа – саҳифа) мину кўп маъноли калима бўлиб “юқори осмон, жаннат, рангдор шиша, забаржад (кўк кимматбаҳо тош)” каби талқинларга эга. Улуғ шоир шеърӣ сатрларда кўзгуга ҳам

алоҳида ургу беради. Бу бесабаб эмас, албатта. Қодир эгам оламини шунчаки эмас, балки гўзал қилиб яратди. Еру қўкни гулу юлдузлар, Ою Қуёш ва турфа маъданлар билан безади, - дейди улуғ шоир. Аммо бу оламда Унинг назоратидан ташқарида ҳеч нарса йўқ. Мулки борлиқ гўё бир ойнани (миръот, ойнаи чин) эслатади, унда ҳамма нарса жилваланиб зуҳр этади ва Қодир кудрат нигоҳида аксланиб туради. Кўчирганимиз парчадаги кейинги икки қатор, айниқса, алоҳида эътиборга моликдир. Улуғ шоир нигоҳида Аллоҳ кашфиётларидан кузатилган бош мақсад, муддао – ИНСОНдир. Мулки борлиқ хазиналари ичра сирли хазина, Яратганнинг халифаси (издоши) ана шу инсон ҳисобланади. Унда Аллоҳнинг деярли барча гўзалликлари зуҳур этади. Улуғ шоир талқинича, инсон онглилик, маърифат туфайли орифлик, комиллик пиллапояларига кўтарилади, мазхар – манбага (яъни Аллоҳ даргоҳига) интилади. Аниқроқ айтадиган бўлсак, имтихон дунёсида (фоний оламда) рухан покланмаган инсон учун Аллоҳ даргоҳида ўрин йўқ. Шайх Азизиддин Насафий (XIV аср) таъкидича, бундай инсоннинг (покланмаган инсоннинг) руҳи боқий дунёда (охиратда) дарбадар кезишга мустаҳкидир...

Улуғ шоир Аллоҳга инсонни шариф қилиб яратгани учун шукрона айтаркан, ўз навбатида унинг (инсоннинг) олдида катта масъулият қўяди ва уни огоҳликка, мулки борлиққа эҳтиёткорона муносабатда бўлишга чакиради:

Борчасини гарчи латиф айладинг,
 Борчадин инсонни Шариф айладинг
 Қатрагача қулзуми заххордин,
 Заррагача шамсаи заркордин.
 Ани мунга, муни анга банд этиб
 Бир-бирига банчани пайванд этиб,
 Воситалар бўлди аён тў-батў
 Бир-бирига боғланибон мў-бамў.
 Онча бўлуб вусъату оройиши,
 Ким сари мў йўқ яна гунжойиши (21-бет).

Кўринадики, улуғ шоир Аллоҳга шукрона айтишда давом этади. Шу билан бирга латифлар ичра латиф ва шариф қилиб яратилган инсонни жаннатмакон оламга нафсини жиловлаб, унинг (табиатнинг) кўркига кўрк қўшиб яшашга даъват қилади: мисраларда келган “...ми заххор” – Қизил денгиз, умуман, денгизни

англади. Заххор – “пишқириб тўлқинланувчи, тўлқинли” денгиздир. “Шамсаи заркор” – “куёш, офтоб, зарралар сочувчи куёш, бинолар пештоқидаги заррин нақшлар” каби катта ва митти (зарра) мавжудотлар фаолият кўрсатади. Ана шундай изоҳлардан кейин улуғ шоир асосий муддаога ўтади: Эй инсон! Сен ҳам мўъжизалар оламидаги бир кичик заррасан. Тўғри, сен шарифу, латиф ва маърифатга эш бунёд этилгансан. Аммо кўзингни оч, эҳтиёт бўл, сен мулки борлиқдан ажралган ҳолда яшамайсан. Бу оламда ҳамма нарса (тўлқинли денгиздан заррагача) турли воситалар орқали бир-бирига боғлангандир. Демак, унга тажовуз қилиш, ваҳшийларча муомала – муносабатда бўлишинг асоратидан сен ҳам фориғ эмассан...

Кўчирганимиз парчанинг охири икки қатори янада бойроқ фалсафий моҳият касб этади. Дунё кенг, сарҳадсиз, тоғу тошлари ҳайбатли бўлиб кўринади. Аммо у ҳар қандай ноҳўя ҳаракатларни ҳазм қилолмайди: ҳатто бошингдан тушган бир тола соч ҳам шу бепоён мулки борлиққа сиғмай, унинг мувозанатини издан чиқариб, катта ўпирилишларга олиб келиши мумкин.

Улуғ шоирнинг ҳикмат даражасидаги бундай мазмундор сатрлари бағрида етиб келган доно мушоҳадалар бугун учун ҳам замондошдир. Улардан воқиф бўлиш, уларга амал қилиш шу ҳаётда яшаётган ҳар бир одамнинг инсоний бурчидир...

Хулоса шуки, атроф-муҳит муҳофазасининг тарғибу ташвиқи фақатгина тор доирадаги мутахассисларнинг вазифаси бўлмай, балки биз филологларнинг, шунингдек, шу жамиятда умргузаронлик қилаётган барча-барчанинг ҳам муқаддас кунлик эҳтиёжига айланмоғи зарур.

ХОЖА ҲОФИЗ ҒАЗАЛИЁТИ УЙҒОТГАН ШАВҚ...

Алишер Навоий ижодий тақдирида чуқур из қолдирган сўз санъаткорларидан бири Хожа Шамсуддин Ҳофиз Шерозийдир. Хожа Ҳофиз Шарқ халқлари адабиёти тарихида ўзидан дилбар шеърят мерос қолдирган ижодкор. Унинг ўйноқи, юксак бадиий маҳорат билан айтилган тўлиқ мазмунли шеърлари Шарқу Ғарбда доврुक таратиб келади. Шунинг учун Хожа Ҳофиз даҳосига **пайравлик қилиш, ундан ўрганиш, ўйноқи ғазалларига жавобия айтиш, татаббуъ қилиш, муҳаммас боғлаш жаҳон бадиий сўз санъати мулкида табаррук анъана сифатида яшаб келади...**

Ана шундай улкан аллома ва нозиктабъ маънавий мероси Алишер Навоий эътиборини ҳам ўзига жалб этган. Шу боисдан

«Навоий Ҳофизни доҳий санъаткорлардан бири деб таниган, у билан бир умр кизиққан, ўз поэтик ижодида унинг энг илғор ғоявий-бадий анъаналарини муваффақият билан ривожлантирган».⁶

Алишер Навоий адабий меросида Хожа Ҳофиз таврида, унинг ўйноқи услубидан завқ олиб битилган шеърлар салмоқли ўринни ташкил этади. Бу ҳақда улуғ шоирнинг ўз асарларида зўр ифтихор билан айтилган кўплаб ишораларга дуч келамиз. Жумладан, унинг «Фавойид ул-кибар» девонидан жой олган ва арузнинг ҳазажи мусаддаси маҳзуф (мафоилўн мафоилўн мафоил) вазнида ёзилган китъасида куйидаги мисралар назарга ташланади:

...Бири Исо нафаслик ринди Шероз,
Фано дайрида масту лоуболи⁷

Кўринадики, Алишер Навоийни ўзига мафтун этган эътиборли жиҳат Хожа Ҳофиз ғазалиётидаги риндона оҳангдир. Яна микрок айтидиган бўлсак, риндона ойин (тарикат) ҳисобланади. Ана ўша таянч нуқта туфайли Навоий-Фонийнинг беш юздан зиёдрок ғазаллари аксарият қисмини «ринди оламсўз» шеърларига битилган татаббуълар ташкил қилади. Шундай ҳаётбахш туйғу, китикловчи омил улуғ шоирнинг туркий шеърляти учун ҳам бегона ҳисобланмайди. Тоҷик адабиётшуноси, академик А.Мирзоев эътирофига кўра Навоий-Фонийнинг ҳофиз ғазалларига айтган жавобиялари икки юз ўттиз еттитага бориб қолади⁸

Дарвоқе, улуғ шоирнинг ўзи ҳам «Муҳокамат ул-луғутайн» асарига «Девони Фоний» таркибидаги ғазаллари қаттагина қисмининг Хожа Ҳофиз таврида эканлигини алоҳида эътироф этиб, ёзади: «Яна форсий ғазалиёт девони Хожа Ҳофиз тавридаким, жамий суҳан адолар ва назм пийролар назарида мустаҳсан ва матбуъдур, тартиб берибменким, алти мингдин абъёти адади кўпракдурки, кўпрак ул Ҳазрат (Хожа Ҳофиз-Р.В.) шеърига татаббуъ вокет бўлубтур»⁹.

Алишер Навоийнинг соҳир қалами тухфа этган бу тағдор ва самимий жумлаларни алоҳида ҳайрат-ҳаяжонсиз мутолаа қилиш ноимқондир. Шу ўринда ҳақли бир савол ҳам туғилади: Улуғ Навоийни бу даражада ўзининг мўъжизавий оламига тортган ва

⁶ Ҳайитметов А. Алишер Навоий Хожа Ҳофиз ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти». 1971, 5 – сон, 12 – бет.

⁷ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик, 6 – том, Тошкент, «Фан», 1990, 516 – бет.

⁸ А.Мирзоев. Ҳофиз ва Навоий. Душанбе, «Ирфон» – 1965, саҳ.6

⁹ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. 14 – том, Тошкент – 1967, 125 – бет.

самимий мушоҳада юритишга чорлаган сеҳр қуввати нимада? «Муҳокамат ул-луғатайн»да айни саволнинг лўнда ҳамда қаноатлантирувчи жавоби ҳам берилган: «Яна тариқат аҳлининг сархайл ва сарафрози Хожа Ҳофиз Шерозий нукот ва асроринки, анфоси руҳул-қудусдин нишон айтур ва руҳуллох анфосидан асар еткурур».¹⁰

Равшан бўлаётирки, Алишер Навоий қалбига ғулғула солган омил ғазалчилик додини берган бу улкан аллома маънавий меросида шаклланиб, теран қанот ёзган риндлик ойинидир.

Ана ўшаларга кўра Алишер Навоий Хожа Ҳофиз шеърятига алоҳида муҳаббат ва ҳайрат иштиёқи билан муносабатда бўлади, ундан илҳом олиб, унинг умумбашарий инсонсеварлик ғояларини янги замон ҳамда маконда такмилига етказди... Айтилганлар қаторида алоҳида таъкидлаш жоизки, Алишер Навоий Хожа Ҳофизга садокат кўрсатди, унинг шавққа тўла мисраларидан завқ олди, ундаги илоҳий истеъдод ҳам ҳамиша ўзидан дарак бериб, унинг шеърларини ижодийлик руҳи ва бадиияти билан нурлантириб турган. Зеро, тожик адаби ва адабиётшуноси, профессор Расулхон Ҳодизода ўзининг «Тожик адабиётининг ўтмиши ва бугуни» китобида ғоят ўринли эътироф этганидек, Алишер Навоий-Фоний каби нотакрор истеъдод соҳиблари асло лоқайдона таъсир доирасида қолиши мумкин эмас эди...

АЛИШЕР НАВОИЙ – ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ АДАБИЁТИНИНГ ЙИРИК ВАКИЛИ

(Алишер Навоий даҳосига Мавлоно Лутфий баҳоси)

Алишер Навоийнинг (1441-1501) маънавий-ижодий балоғатида ёрқин из қолдирган, калбидан жой олган устозлари бениҳоя кўп эди. Шулардан бири Мавлоно Лутфий Шошийдир (1365-1464). Улуғ шоир бу пири комил ҳақида «Мажолис ун-нафоис»да самимият билан фикр юритар экан, ўша маълумотнома сўнггида қуйидагиларни таъкидлайди: «Бу фақир борасида кўп фотиҳалар ўқубдур. Умид улким, чун дарвеш киши эрди, баъзи мустажоб бўлмиш бўлғай».¹¹ Ҳазрат Навоий эслатган ўша «фотиҳа»лардан бири ҳақида замонасининг нозиктаъб тарихчиси Ғиёсиддин Хондамир «Макорим ул-ахлоқ» асарида шундай хабар беради: «Мавлоно

¹⁰ Ўша асар. 121 – бет.

¹¹ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 13 – жилд. Т.: «Фан», 1997. 62 – бет.

Лутфий сўз лутфида ягонаи даврон эди... Олийҳазрат (Алишер Навоий-Р.В.) ёшлари эндигина тўлиб, йигитлик даври бошланган пайтларда, бир куни Лутфий хизматига борди. Лутфий ўз нозик фикрларингизнинг натижаларидан юзага чиққан бир ғазални ўқиш билан бизни баҳраманд қилсангиз, деб илтимос қилди, ул ҳазрат бир ғазал ўқиди...»¹²

Алишер Навоий ёшлик айёми ижодининг гўзал намунаси бўлган ўша ғазал чиндан ҳам катта истеъдоднинг меваси. Мазкур шеър ҳақида гап борадиган барча ишларда унинг матлаи келтирилади, холос. Биз эса мазкур шеърдан ўзимиз олган завқни зукко ўқувчилар билан баҳам кўриш мақсадида ғазал матнини кўчириб, имкон қадар уни тўлароқ ғоявий-бадий таҳлил қилишни лозим топдик. Бундай уринишнинг икки муҳим изоҳи мавжуд: Биринчидан, ўрта умумтаълим мактаб дарслик, мажмуаларидан ўрин олган ва етарли изоҳ топмаган бу гўзал шеър билан кўп сонли мактаб ўқувчиларини, қолаверса, улуғ Навоий ижоди муҳибларини муайян замонавий талабларга мувофиқ келадиган муфассал шарҳу талкин билан ошно қилишдир. Иккинчидан, ёши саксондан ошиб қолган ва Алишер Навоийнинг ўз таъбири билан айтганда, «малик ул-калом» мақомида шуҳрат таратган зуллисонайн шоир мавлоно Лутфий томонидан бадий ижод оламига жўшқин илҳом билан кириб келаётган навқирон қаламкашга берилган юксак баҳонинг ҳақ эканлигига қаноат ҳосил қилмоқ учун ҳам ўша ғазални теран назардан ўтказмоқ зарур эканлиги ўз-ўзидан аёнлашиб қолади.

Ушбу ғазал «Ғаройиб ус-сиғар» девонида 249 рақами остида берилган:

Оразин ёпқач, кўзумдин сочилур хар лаҳза ёш,
Ўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғач куёш.
Қут бир бодому ерим гўшайи меҳроб эди,
Ғорати дин этти ногаҳ бир балолиғ кўзу қош.
Бу дамодам оҳим ифшо айлар ул ой йшқини,
Субҳнинг бот-бот дами андоқки айлар меҳр фош.
Бўсае қилмас мурувват асру қаттиқдур лабинг,
Десам, оғзи ичра айтур лаъл ҳам бир навъи тош.
Новакинг кўнглумга киргач, жон талашмоқ бу экин
Ким, қилур пайкони кўнглум била жоним талош.
Умри жовид истасанг фард ўлки, бўстон Хизридур,

¹² Хойдамир. Макорим ул — ахлоқ. Т.: 1967. 45 — бет.

Сарвким, даъб айлади озодалиғ бирла маош.
Қоши оллинда Навоий берса жон айб этмангиз,
Гар будур меҳроб, бир-бир кўйғусидур барча бош¹.

Ғазал мавзуига кўра ошиқона. Шеърда қўлланган ташбихлар-анъанавий, аммо истифода тарзи ўзига хос, ижодий. Ошиқнинг хижрон дамларида тўккан кўз ёшлари юлдузларни хотирга келтиради ва улар каби беҳисоб. Хижрон онлари — тун зулмати, висол лахзалари — ойдин кун, Куёшнинг ёстиғига бош қўйиши — юлдули туннинг асоси. Ана шу ҳаётӣ ҳақиқат ишқу ошиқлик оламига кўчирилади. Куёш — сайёра, куёш — маъшука. Сайёранинг сояда қолиши — юлдузли тунни вужудга келтиради. Маъшука жамолининг парда билан тўсилиши ошиқнинг кўз ёшларига боис. Қаранг, икки қатор шеърда шунча гап сиғдирилган.

«Илхом ташбих қидирмайди, — деб ёзади Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидов, — шоир ўз шеъри билан ёнганда ташбихнинг ўзи келади»². Навқирон Алишер билан ҳам шундай ҳодиса содир бўлганки, буни ғазалнинг кейинги мисраларида ҳам кузатиш мумкин. Иккинчи банднинг биринчи мисрасида гўё ошиқнинг овқати ва маскани ҳақида гап боради: озиқ-овқат бир бодому, манзил масжид меҳробининг бир гўшаси эди. Бу — шеърӣ қаторнинг юзада қалқиб турган жўнгина мазмуни. Масалага жиддийроқ назар ташланса ва шеърнинг ошиқона эканлиги инобатга олинса, ўзгача бир манзарага дуч келамиз: бодом — маъшуканинг қобоклари, унинг макони масжид меҳроби пештоқини эслатувчи қайрилма қошлари остидадир. Ошиққа эса ўша кўзларнинг гўшаси билан бир мартагина киё боқилишининг ўзи ҳар қандай овқатдан устундир. Иккинчи қаторда тасвир янада кучайтирилади. Инсоний-ижтимоий оҳанг бирлашади, тасвирланаётган воқеалар бир шахс тақдири доирасидан чиқади: кўзу қош билан алоқадор тасвир жараёни «ғорати дин» даражасига бориб етади. Аммо бундай уринишлар мисралардаги мантик таносубига, мувозанатига қилча бўлсин. ҳалал етказмайди. Табиий-ҳаётӣ, заминий-осмоний ҳолат-ходисаларнинг ёнма-ён тутилиши, теран мантиқӣ тафаккур сўз ва мазмуннинг сочилиб кетишига имкон бермайди. Иккинчидан, воқеаларнинг бундай «кўчма» тасвири ўз изоҳларига эга. Шоирнинг асосий муддаосини бир гўзалнинг қошу кўзини мактаб кўя

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 3-жилд. «Фан». Тошкент-1987.

² Воҳидов Э. Шоиру шеър шуур (Адабиё ўйлар). Т.: 1987, 84 — бет.

қолишдан иборат деб тушуниш масалага бир томонлама ёндашув бўлур эди. Ўша зиддиятли, ҳаяжонли тасвирлардан қузатилган бош мақсад ишқни (заминий гўзал ва Оллоҳга бўлган ёниқ муҳаббатни) қуйлаш, шу восита ила инсоннинг ўзлигини асраш, уни ҳаётни севишга, жаннатмакон она сайёранинг янада кўркамлашувига хисса қўшишига ундашдан иборат.

Бу фазилат учинчи байтда янада ёрқинроқ намоён бўлади. Мазкур мисраларда «ифшо» (очиш, ошкор этиш), «фош», «оҳ», «дам», «ой», «меҳр» сўзларига катта вазифа юклатилган. Ийҳом санъати шоир учун ҳам, китобхон учун ҳам беминнат хизмат қилган. Ошиқнинг ҳижрон дамларидан тортган оҳи ва тонгда тез-тез эсадиган шамол (майин шаббода) — фош қилувчилик хусусиятига эга. Бири — ошиқнинг ишқини, иккинчиси — тун зулматини ошкор қилиб, меҳрнинг (қуёшнинг) жамол кўрсатишига замин ҳозирлайди. Ҳазалда меҳр — маъшуқа ва қуёшни англатади. Мумтоз адабиётда маъшуканинг юз тузилиши ва ўша чехранинг ҳарорат ила жилоланишини қуёшга ташбиҳ қилиш анъанадир. Шундай гапни ой ҳақида ҳам айтиш жоиз. Ой — сайёра, ой — маъшуканинг сифатловчиси...

Тўртинчи байтда, зоҳирий унсурларга биноан, гўё ошиқу маъшуканинг шаҳвоний ҳирсий туйғулари қаламга олинади. Ошиқ маъшукасидан биргина бўса умидвор. Бироқ ушбу орзу ҳам хаёлга айлангач, у ўз маъшукасини тошдай қаттиқликда айблайди. Ўз навбатида, маҳбуба бундай танбеҳ олдида «қарздор» бўлиб қолмайди. Бунинг учун лаъл кўмакка келади. Лаъл — кизил рангдаги қимматбаҳо тош, лаъл — ёр лабининг сифатловчиси, шуларни назарда тутган шоир ўзи тасвирлаётган маъшуканинг латофатини «оширади», у ошиққа лутф кўрсатади ва «лаъл ҳам тошнинг бир навъи»дир, дея жавоб қайтаради. Байтнинг шеърий нафосат ва назокатини кўтаришда шоирга ийҳом ҳамда таҷоҳули орифона санъатлари кўмакка келган.

Ҳазалнинг бешинчи байтида очкич-калит вазифасини «новак» ташбиҳи адо этади. Новак камоннинг ўқи. Мумтоз адабиётда мажозий маънода қўлланилади ва маъшуқа киприкларининг ўхшатишмиши вазифасида келади. Мисраларда новакнинг маънодоши — пайкон ҳам қўлланилади. Пайкон-камон ўқининг учи: ўқ учидаги темир бошок: кўчма маънода “тикан”, “киприк”ни ҳам билдиради. Байтда новаку пайкон киприк вазифасида келган: Маъшуканинг киприклари узун, тигиз ва тим қора, бодом қобоклари остида келиб, кўзнинг таъсирчанлик жозибасини чандон оширганки,

ошиқ унинг нигоҳига дош беролмайди. Йўқ, ўша киприklar камон ўқлари каби ошиқнинг юрагига шу қадар чуқур санчилганки, у бечоранинг кўнгли ва жони ҳаёт учун кураш талвасасида...

Навбатдаги байт мавзуни янада чуқурроқ очиш учун ёрдамга келади. Хастаҳол ошиққа шифо йўллари тавсия этилади. Мисралардаги “умри жовид” (мангу ҳаёт), “Хизр”, “сарф” каби сўз ва бирикмалар ўқувчи эътиборини тортади. Мангулик — Хизр пайғамбарнинг насибаси. Ривоятга кўра, бу пайғамбарга “оби ҳайвон” (тириклик суви)ни ичиш насиб қилган ва шунинг учун ҳам у доимий яшашга мушарраф. Мумтоз адабиётда “оби ҳайвон”нинг манбаи — маъшуқанинг оғзи бўлиб, Хизрга ишора орқали (талмех санъати) ўша ривоятга шама қилинади. Сарв — тик ўсувчи ва ҳамиша яшариб, кўкариб турувчи дарахт. Мумтоз шеърятда нозик ва хушбичим маъшуқа қоматининг рамзи. Мазкур мисраларда ошиқ олдида кўндаланг вазифа қўйилади: “Умри жовид керак бўлса, Хизр бўстониинг сарвидан фард (жудо) бўл”. Равшанки, бундай жазо ҳақиқий ошиқ учун бир эмас, юз қарра ўлимдан оғирроқдир. Мақтада ошиқнинг қатъий аҳди-қасами эълон қилинади. Маъшуқанинг мехробсимон қошига бош қўйиш ва жон бериш ошиқ учун улуг бахтдир...

Ғазал чиндан ҳам юксак истеъдод ва шоирона завқ билан бунёд этилган. Унинг яратилиш даврини XV асрнинг 50-йиллари биринчи ярми, деб тахмин қилиш мумкинки, ўшанда Алишер Навоий 13-14 ёшларда эди. Агар «Хазойин ул-маоний» дебочасида «сиғар» айёми чегарасининг етти-саккиз-йигирма ёшлар тарзида белгиланишини назарда тутсак, «Оразин ёпқоч...»нинг яратилиши Алишер Навоий туркий шеърят бобида олти-етти йиллик тажриба пайдо қилган босқичга тўғри келади. Ғиёсиддин Хондамирнинг «ёшлари эндигина тўлиб, йигитлик даври бошланган (Хондамир балоғатга етишнинг мусулмон оламида асосан 14 ёшда эканлигини назарда тутган бўлса, ажаб эмас—Р.В.) пайтларида» жумласи ҳам бизнинг хулосамиз фойдасига хизмат қилади. Ғазал матлайдан кейин Хондамир ёзади: «Мавлавий жаноблари (Мавлоно Лутфий Шоший—Р.В.) бу алангали ғазални эшитиш билан айтади: «Валлоҳ, агар муяссар бўлса эди, ўзимнинг ўн-ўн икки минг форсий ва туркийда битилган байтимни шу ғазалга алмаштирардим ва бу ишнинг юзага чиқишини зўр муваффақият ҳисоблардим».¹

Алишер Навоийнинг мазкур ғазали жуда кўп тадқиқотчилар назарига тушган ва у ҳақда турлича мулоҳазалар билдирилган.

¹Хондамир. Макорим ул — ахлоқ. 46 — бет.

Жумладан, форс-тожик шоири Камол Хўжандийнинг ўзбек тилида чоп қилинган таржималари «Девон»ига «**Ҳаётбахш ғазаллар куйчиси**» сарлавҳали сўзбоши ёзган адабиётшунос Ҳаким Ҳомидий куйидагиларни қайд этади: «**Камолнинг ҳаётбахш лирикаси ўзидан кейинги тожик ва ўзбек поэзиясига баракали таъсир кўрсатади. Буни Лутфий ва Навоий шеърларида мушоҳада этамиз. Навоий, масалан:**

Оразин ёпқач, кўзимдин сочилур хар лаҳза ёш,
Ўйлаким, пайдо бўлур юлдуз нихон бўлгач куёш.
бошланмали ғазалини Камол Хўжандийнинг:

То рух напўши, кай шавад аз дида ашки мо равон,
Пинхон нагашта офтоб, ахтар намеояд бурун,-
бошланмали ғазалидан завқланиб ижод этган».¹

Аввало, Лутфий ва Камол, Лутфий ва Алишер Навоийнинг ижодий муносабатлари хусусида таниқли олим Ҳоди Зариф ХХ асрнинг 40-йилларидаёқ анча пишиқ фикрлар билдирган эди.² Юқоридаги иқтибосда эса мақола муаллифининг келтирилган адабий парчалари унинг фикрини тўла қувватлай олмайди. Биринчидан, Камол Хўжандийнинг ғазалидан олинган парча унинг бошланмаси-матлаи эмас, балки учинчи байтидир. Иккинчидан, 13-14 ёшларда бўлган Алишер Навоий Камол Хўжандий маънавий меросидан етарли хабардор бўлиб, унинг мисраларидан «завқланиб», гўзал сатрлар ижод қилишга улгурганми? Тўғри, ёш Алишер мумтоз форсий шеърият бўстониغا Шоҳ Қосим Анвор ижодиёти орқали йўл топди. Бироқ улуғ ўзбек шоири жуда қисқа бир муддатда форс-тожик адабиётининг барча забардаст арбоблари, жумладан, Камол Хўжандий шеърияти билан чуқур танишишга улгурди, дейишга ақл бовар қилмайди. Учунчидан, Алишер Навоий ва Камол Хўжандий ғазалларининг матлаларидан аёнки, ҳар бир ижодкор ишқу ошиқлик галқинида ўз мустақил йўлидан борган. Мисраларда кўзга ташланадиган табиий ҳодисалар — куёшнинг ботиши билан юлдузларнинг намоён бўлишини на анъана ва на «завқланиш» билан боғлаш мумкин. Алишер Навоий Камол Хўжандийнинг юқорида қайд этилган байтидан мутлақо хабарсиз бўлганида ҳам «Оразин ёпқоч...»даги рангин тасвири чизган бўлур эди. Чунки Ҳирот осмонида ҳам «Куёш ботгач, юлдузлар намоён бўлган»-да!

Ушбу ғазал ва байтни таржима қилишда Муҳаммаджон

¹ Камол Хўжандий. Девон. Т.: 1962, 15 — 16 — бетлар.

² Қаранг: Ҳоди Зариф. Фозиллар фазилати. Т.: 1969, 30 — 85 — бетлар.

Васфий Камол Хўжандий мисраларидаги асосий мазмунни сақлагани ҳолда айни сатрларга шоирона сайқал берганки, натижада улардаги оҳангдошлик «Оразин ёпқач...»га анча яқинлашиб қолган.

Юзингни ёпмагунча кўзларимдан окмагай ёшим,
Куёш ботмай туриб, оламга юлдузлар аён чикмас.¹

Шундай қилиб, Мавлоно Лутфий Шошқий улуғ Навоийнинг илоҳий салоҳиятига юксак муносабат билдириб, унга маънавий-руҳий мадад берган ва истеъдодли ижодкорни янги-янги адабий парвозларга чорлаган.

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ “ДЕВОНИ ФОРСИЙ”СИ ҲАҚИДА АЙРИМ ҚАЙДЛАР

Улуғ ўзбек шоири форсийда бунёд этган улкан маънавий хазинанинг қиммати унинг жанрий ранг-баранглиги, мавзулар оламининг кўламдорлиги, бадиий салоҳиятининг баландлиги, гоё ҳамда тимсоллар дунёсининг ёрқин ва теранлигидадир. Мухими, Алишер Навоий форсий забонда бунёд қилган асарларида ҳам ўз бадиий куввати, нотакрор услуби ва ўзигагина хос ижодий кирраларини кўрсата олди. Навоийёна ғазаллар, рубоий ва қасидалар яратиб, уларда ўзи яшаган ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг иллатларини, замондошлари дилидаги орзу-армонлар ва фаровон турмуш хусусидаги эзгу туйғуларни рангин ифодалашга уринди. Улуғ шоирнинг форсий тилда яратилган асарларида ўша адабиёт (форс-тожик) барҳаёт анъаналарининг юксак ижодий парвозларга ундовчи таъсирини сезиш қийин эмас. Айни даъваткор адабий ҳодисани Навоий-Фоний ўзи ҳам яширгани йўқ. Жумладан, улуғ шоирнинг куйидаги сатрларида унинг равшан эътирофи назарга ташланади:

Татаббуъ кардани Фоний дар ашъор,

На аз даъвою не аз худнамоист.

Чу арбоби сухан сохибдилонанд,

Муродаш аз дари дилхо гадоист.

(Мазмуни: Фонийнинг форс шоирлари шеърларига татаббуъ ёзишдан мақсади бирор — бир даъво ёки ўзини кўрсатиш учун эмас, Бу сўз арбоблари маърифат аҳлидирлар, (Фонийнинг) муроди улар эшигида гадоликдир). (Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. 20-том, Ташкент-2003, 32-44-бетлар. Бундан кейин МАТ ва тегишли жилд, йил, саҳифа кўрсатиб борилади).

¹ Камол Хўжандий. Девон. 285-бет.

Навоий-Фонийнинг форс-тожик адабиёти йирик вакиллари (устоз мақомидагилари)га бўлган юксак самимияти унинг қатор насрларида муболағали йўсинда ўз акси-ифодасини топган. Улуғ шоирнинг бундай баланд ихлосу муҳаббати, айниқса, Шайх Саъдий, Хожа Ҳофиз, Камол Хўжандий, Амир Хисрав Дехлавий, Ҳасан Дехлавий, Амиршоҳий Сабзаворий, Нуриддин Абдурахмон Жомий сингари улкан сўз санъаткорларига бўлган юксак меҳру садоқати ўша бадиий яратмаларда ўчмас из қолдирган. Навоий-Фонийнинг форсий забон шеърятга ружуъ қилиши “уч била тўрт ёш орасида” (МАТ, 13-жилд, Тошкент-1997, 11-бет) Шайх Қосими Анвор ғазаллари мутолаасидан бошланиб, йиллар давомида бу майдон кенгая боради. Шундай гапни Навоий-Фоний адабий тажрибасидаги татаббучилик анъанаси хусусида ҳам айтиш жоиздир. Унинг “Девони форсий”сидан ўрин олган форс-тожик адабиёти қиркка яқин намояндалари ғазалларига қилинган татаббулар мисолида ҳам бундай фазилатни кўра оламиз. Бирок Навоий-Фонийнинг мазкур девондаги эътирофлари ўта шартли бир таъкид-ишора эканлигини ҳам эсдан чиқармаслик лозим. Негаки, тожик адиби ва адабиётшуноси, проф. Расулхон Ҳодизода ғоят ўринли кайд қилганидек, **“мустақил ижодий йўналишдан чиқиб, курук тақлидчилик йўлига ўтиб олиш Навоийдай адаб олами буюкларининг иши эмас эди”** (Аз гузашта ва ҳозираи адабиёти тожик. Душанбе-1974, сах.47). Дарҳақиқат, Навоий-Фоний Шарқ ғазалчилигида асрлар давомида шаклланиб, устивор ўрин олган анъаналарни муҳаббат билан қабул қиларкан, уларни ижодий ривожлантирди, мавзу ва ғоялар оламини бойитди, бадииятнинг юксак намуналари даражасига кўтарди. Унинг айни масалага ана шундай янгича муносабат назари билан қарашини девон тартиб беришида ҳам яққол кўриш мумкин. Аввало айтиш лозимки, улуғ шоирнинг адабий тажрибасида назарга ташланадиган айни жиҳат А.Мирзоев, А.Ҳайитметов, Ҳ.Сулаймон, Б.Валихўжаев, Н.Маллаев, Р.Ҳодизода сингари адабиётшуносларнинг илмий ишларида ҳам эътироф қилинган.

Навоий-Фоний форсий шеърлар тўпламида Шарқ мумтоз девончилигининг талайгина ўлмас анъаналарига мурожаат қилинди. Шулар билан бир қаторда унда анчагина янгиликлар ҳам мавжуд. Ўшалардан энг асосийси ҳар бир ғазалдан олдин берилган сарлавҳаларда намоён бўлади. Навоий-Фоний татаббуъ ғазалларини девонга жойлаштиришга киришар экан, улардан олдин изохловчи сарлавҳаларни бериб боради. Проф. Расулхон Ҳодизода эътирофига

биноан бундай майл (ҳар бир ғазалдан олдин сарлавҳаларнинг келиши) Навоийга қадар бўлган форс-тожик адабиётига кўзга ташланмайди (Р.Ҳодизода. Юқорида кўрсатилган китоб. 46-бет). Улуғ шоир томонидан қўлланган бундай ижодийлик ҳамиша ҳам ўз ижобий баҳосини топган эмас. Жумладан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома” асарида Алишер Навоий маънавий меросига ғоят юксак баҳо беради... Бироқ унинг “Девони форсий”га доир қарашларида шундай муносабат назарга ташланмайди. Негадир, Бобур Мирзога ўша тўпладан жой олган “Тухфат ул-афкор” қасидасидан бошқа шеърлар “суст ва фуруд” бўлиб кўринади (Қаранг: Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент, “Фан”,-1960. 233-бет). Қирқ етти йиллик умрининг катта қисмини жангу жадаллар билан ўтказган Бобур Мирзо табиатан нозиктаб ва ўзига хос ижодкор бўлгани учун ҳам татаббучилик унга хуш ёқмаган бўлиши мумкин. Аслият ва татаббуъ – ғазални қиёсий ўрганиб, холисона фикр айтиш имконияти эса бу зукко адибда йўқ эди. Шунинг учун уни тушуниш ва “Девони форсий”га доир мулоҳазаларини танқидий қабул қилиш лозим. Аммо Бобур Мирзонинг юқоридаги қайдларига лоқайд қараб, уни такрорлаб, Навоий-Фонийнинг форсий шеърлятига ғубор қўндирган тадқиқотчилар XX асрда ҳам бўлган. Шундай майл проф. Исмоил Ҳикматнинг “Амир Алишер Навоий” сарлавҳали ишида намоён бўлади. У Навоий-Фонийни Шайх Низомий, Амир Хисрав Деҳлавий, Нуриддин Абдурахмон Жомийлар ижодиётининг тақлидчисига айлантириб кўяди (Қаранг: Амир Алишер Навоий. Баку-1926, 5-71-бетлар).

Эслатилган нотўғри қарашлар XIX аср охириги чораги ва XX юз йилликнинг 40-йилларига қадар Ғарбу Шарқда ёзилган айрим ишларда кўзга ташланиб турди. А.Фитрат, Э.Бертельс, С.Айний сингари собитқадам тадқиқотчиларнинг саъю ҳаракатлари оқибатида улуғ шоир маънавий меросига доир (жумладан, форсий шеърлярига нисбатан ҳам) адолаг қарор топди.

Таъкидлаш жоиз, айна масалага бир ёқлама қараш Навоий-Фоний ҳаёт қайдида бўлган йилларда ҳам амал қилган кўринади. Акс ҳолда улуғ шоир куйидаги армонли сатрларни битиб қолдирмаган бўлур эди:

Шеъри ман гар з-он, ки дар маънй ба ман фарзанд шуд,
Лек маҳбуби манаст ашъори марғуби касон.
Он чунон к-афтод фарзанди касон маҳбуби ман,
Чи бувад ар фарзанди ман ҳам гашт маҳбуби касон.

(Мазмуни: Шеърим агар маънида менга фарзанд бўлса,
Лекин бошқаларнинг гўзал шеърлари менинг маҳбубим.
Бошқаларнинг шеърлари менинг маҳбубим бўлгани кабидир,
Агар менинг фарзандим ҳам бошқаларнинг маҳбуби бўлса,
нима бўлибди? (МАТ. 20-жилд, 33, 45-бетлар).

Фонийшуносликда мунозарага сабаб бўлган масалалардан яна бири “Девони форсий”даги сарлавҳаларнинг ким томонидан ёзилганлигидир. Бу ҳақда Р.Ҳодизода ёзади: “Билмаймиз бу иш (яъни изохловчи сарлавҳаларнинг ёзилиши – Р.В.) унинг мусавваларидан кўчирилганми? Эҳтимол, улар синчков котибнинг қизиқиши туфайли аниқланган бўлиши мумкин. Ҳар қалай, барча татаббулардан аввал уларнинг кимга тегишли эканлиги кўрсатилгандир” (Ўша китоб. 52-бет. Тожиқчадан таржима бизники – Р.В.). Устоз адабиётшуноснинг айрим тахминлари баҳс уйғотади. Котиб нечоғлик донишманд бўлмасин, бундай жиддий илмий-иждодий ишнинг уддасидан чиқа олмас эди. Қайси шоир шеърининг Навоий-Фоний юрагига чўғ ташлагани ва татаббу қилишга чорлагани ўшандай мураккаб вазифани қойил қилиб адо этган иждокорнинггина қўлидан келар эди, холос. Шу маънода, профессор Р.Ҳодизоданинг Навоий-Фоний мусавваларидаги кайдлардан котибнинг ўша сарлавҳаларни девонга кўчиргани ҳақидаги тахмини ҳақиқатга анча яқиндир.

Алишер Навоий “Девони форсий”сининг мукаммал нусхаларидан жой олган асарларнинг ҳажми ҳақида “Муҳокамат ул –луғатайн”да тўхталар экан, “адади абъёти олти минг байтдан кўпрак” (МАТ. 16-жилд. Тошкент-2000. 32-бет) эканлигини таъкидлайди. Бироқ айрим китобларда бу рақам бузиб талқин қилинади. Жумладан, “Гулшани адаб” да ўқиймиз: “Девони форсии Навоий қариб чаҳор ҳазор байтро фаро мегирад” (Навоийнинг форсий девони салкам тўрт минг байтлик меросни қамраб олади”. қаранг: Гулшани адаб. Иборат аз панж жилд. Жилди 3. Душанбе. “Ирфон”-1977. сах. 275).

Навоийшуносликда “Девони форсий”нинг нашри бобида ҳам бир қатор ишлар амалга оширилди. XX асрнинг 60-йилларида мазкур тўплам нотугал бўлса-да (сайланма) Техрон (1963) ва Тошкентда (Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилдлик. 5-жилд, 1-2-китоб. Тошкент-1965) рўшнолик кўрди. Шунингдек, ўша юз йилликнинг 90-йилларида ихчам бир сайланма (Душанбе-1993) Тожиқистонда, араб алифбосида ўқувчилар хукмига ҳавола қилинди. Ўзбекистонда навоийшуносликнинг улкан ютуғи сифатида улуғ шоир мукаммал

асарлари тўплами йиғирма жилдликнинг нашр қилинганлигини кўрсатиш мумкин. МАТнинг 18-20-жилдлари (Тошкент-2002-2003) “Девони форсий”дан таркиб топади.

Мазкур нашрга Навоий-Фонийнинг “Ситтаи зарурия”, “Фусули арбаа” туркумларидан жой олган қасидалар киритилган. Улуғ шоир ижоди муҳибларига илк марта мукаммал ҳолида тухфа қилинган асарларнинг ўзбек тилидаги мазмуни берилади. Китоблардан жой олган муфассал шарҳу изоҳларнинг кенг ўқувчилар оммасига берадиган маънавий манфаатини эса зўр қониқиш билан қайд этмоқлозим.

“Девони форсий”нинг мазмун ва мундарижасини белгилашда “ихтиролар” (мухтарей), “ўзига жавоб айтади”, “наът”, “айзан” (яна), “замон аҳли танқидига доир”, “замонанинг бевафолиги хусусида насихатлар”, “Ўша таврда”, “олдинги услубда”, “маъвиза” ёки “моъвиза” (насихат, панду ҳикмат), “баъзи азизларга татаббуъ”, “Махдум шеърига татаббуъ”, “Амир Хисрав Дехлавий ғазалига татаббуъ”, “Махдумнинг Хожа тавридаги ғазалига татаббуъ” (таржималар бизники – Р.В.) сингари изоҳловчи сарлавҳалар катта аҳамият касб этади. Навоий-Фонийнинг форсий тилдаги шеърлари мавзулар олами, ғоявий-бадийий малоҳату салоҳият, нафосат ва тил бойлиги нуқтаи назаридан улуғ шоирнинг «Ҳазойин ул-маоний” йиғма девонлари таркибидаги шеърлар билан бемалол рақобат қила олади. Бизнинг бу таъкидимиз, айниқса, улуғ шоирнинг ихтироъ-мухтарей ғазалларига дахлдордир. Мулоҳазаларимиз муаллақ қолмасин учун Навоий-Фонийнинг ўз бадийий тафаккури маҳсули ҳисобланадиган ихтироъ ғазалларидан бирини назардан ўтказиш панд бермайди.

Мо ба кужо, зуҳду ибодат кужо?
Маст кужо, тақвию тоат кужо?
Гунча ба захмасту дилам дардманд,
Дард кужо, бину жароҳат кужо?
Аз гулу сарвам дигар, эй боғбон,
Дам мазан, он оразу қомат кужо?
Кони намак н-оядам, эй дил, ба қор,
Гўй, ки он кони малоҳат кужо?
Хонақаҳи зуҳд зи мо шуд ба танг,
Шоҳраҳи дайри маломат кужо?
Шайх риё, пири муғон май намуд,
Зарқ кужо, гўю қаромат кужо?
Фонй агар бе ту нахоҳат ҳаёт,

Кор чу саъб омада, тоқат кужо?

(МАТ. 18-жилд, Тошкент-2002. 28-бет. Тахлил жараёнида ғазал мазмуни очилишини назарда тутиб, ўзбекча таржимасини келтиришдан сакландик). Кўчирилган ғазал энг аввало вазнининг мусиқий, равон ва оҳангдорлиги билан ўқувчи эътиборини жалб қилади. Навоий-Фонийнинг сеҳрли қалами туҳфа этган ғазал унинг юксак маҳоратидан нишонадир

БИР ҚАСИДА ТАРИХИГА ДОИР ЛАВҲАЛАР...

Таниқли форс-тожик шоири Усмон Мухтор Ғазнавийнинг

Мусулмон куштан оин кард чашми номусулмонаш,

Ба нўғи новаки мужгон, ки пурзахраст пайконаш,¹³

матлали қасидаси сўз санъаткори яшаган даврда оғизга тушиб, катта шуҳрат пайдо қилади. Матлаъ ҳам мазмун, ҳам бадиият нуқтаи назаридан катта маҳорат маҳсули ҳисобланади. Замон жафоларини кўрсатиш учун шоир мусулмон ва кофирлар ҳамда ошику маъшуқа ўртасида муносабатларга мурожаат қилади: Маҳбубанинг кофир кўзлари (жодуга бой, тим қора шахло кўзлар) ошиқ жони қасдида оёққа турдилар. Мусулмонларни ўлдиришни одатга айлантирган кофир маъшуқа бунинг учун киприкларини ишга солади. Чунки унинг киприклари учи заҳарланган новаклар, найзалар сингари саф тортганлар. Қаранг, маъшуқанинг киприклари тигиз, узун, қоп- қора деган хабарни ўқувчиға етказиш учун шу қадар кўп ташбеҳларга мурожаат қилинади. Бирин — кетин форс-тожик адабиётида бу асарнинг жавобиялари вужудга кела бошлайди. Шундай қилиб, ижодий мусобақа майдонига Адиб Собир Термизий, Амир Муизий, Сайид Ҳасан Ғазнавий, Ҳоқоний сингари етук истеъдод соҳиблари кириб, ўша қасидага беназир жавобиялар битишади. Қизиғи шундаки, бу анъана XV-XVI асрларга қадар яшаб келади. Бирок кейинги асрларда фаолият кўрсатган ижодкорлар Усмон Мухтор Ғазнавий қасидасига эмас, балки Ҳоқоний мадҳиясига жавоб айтишади. Албатта, бундай адабий ҳодисанинг турлича изоҳлари бўлиши мумкин. Бирок ўша изоҳлардан қатъи назар, Сайфий Исфарангий, Амир Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Шайхим Суҳайлий, Урфий Шерозий, Сидқий Бухорий, Муҳаммад Фузулий сингари ўнлаб сўз санъаткорларининг Ҳоқоний

¹³1081/82 (1249/50) йилларда яшаб фаолият кўрсатган бу шоирнинг тўла номи Ҳаким Баъқуддун ибн Умар бўлиб, дастлаб “Усмон” тахаллуси билан шеърлар ёзган. Кейинчалик у «Мухтор Ғазнавий» унвони билан шуҳрат қозонган.

Шервонийнинг адабий таъсир эъминиди яратилган жавобиясига битилган татаббуъ қасидалари бунёдга келади.

Юқорида айтилган гаплар ва келтирилган адабий далиллар икки муҳим фикрни ўртага ташлаш имконини беради. Биринчидан, қасидачилик мактаби ўз тараққиёти тарихида жавоб айтиш, назира боғлаш, татаббуъ қилишнинг ҳаётбахш таъсиридан илҳомланган. Ана шу омиллар бу шеърини шаклнинг мислсиз ташаккулини таъмин этган. Иккинчидан, адабиётлараро алоқа ва ўзаро таъсир ривожиди сайёр мавзу ва воқеалар билан бир қаторда алоҳида олинган шеърини жанрларнинг ҳам белгилари ўрни ҳамда ҳиссаси ғоят муҳимдир. Алишер Навоий бадиий адабиётнинг инсон тақдиридаги ижтимоий вазифасига ғоят юксак баҳо беради. Шунинг учун ҳам унинг қаламидан чиққан асарлар ғоявий бадиий бақувватлиги, инсонпарварлик руҳининг баландлиги билан диққатни жалб этади. Шу гапни улуғ шоирнинг татаббуулари хусусида ҳам айтиш мумкин. Аввало таъкидлаш жоиз, Алишер Навоий тўғри келган асарга татаббуъ қилмаган, албатта. Бунинг учун у форс-тожик ва ўзбек адабиёти маънавий хазинасини синчковлик билан кўздан ўтказган. Воқеа бўларли асарларнигина танлаб, уларга жавоб айтишга жазм этган. Мисол тариқасида биргина далилни кўздан кечириш kifоя. Амир Хусрав Дехлавийнинг “Дарёи аброр” фалсафий қасидаси ўз замонида, шунингдек, сўнгги асарларда ҳам анчагина шов-шувга сабаб бўлган.

Натижада Ҳиндистон, Хуросон, Мовароуннаҳр ва Эроннинг забардаст форсигўй шоирлари бу қасидага жавоб айтиш, татаббуъ қилиш учун ўзларида журъат ҳис қилишган. Ана шу восита билан Шарқ халқлари адабиётида қисқа бир давр ичида “Дарёи аброр” таврида туғилган ўнлаб қасидалар яратилган. Ўша ижодий мусобақа бадиий сўз тарихий тараққиётининг кейинги босқичларида ҳам кизгин давом этди. Орадан кўп фурсат ўтмай, фақатгина Ҳирот адабий муҳитининг ўзида Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг “Лужжат ул-асрор”, Султон Маҳмуд Мирзо, Шайхим Сухайлий, Камолиддин Биноий, Абдусамад Бадахший сингари етук ижод соҳибларининг жавобия қасидалари вужудга келди. Шундай ижодий баҳслашувдан четда қолишни истамаган Алишер Навоий ўша таврда “Тухфат ул-афкор” қасидасини яратди. Бундай ижодий мусобақаларнинг маҳсули бўлган асарларнинг номида, вазн, қофия ва радифида уйғунлик, оҳангдошлик сезилса-да, уларни лоқайдона таклид маҳсули сифатида қабул қилиш ва баҳолаш тўғри эмас. Негаки, ўша шеърларнинг барчасида анъанавийлик замирида

ижодийлик, янгилекка интилиш рухи ёркин назарга ташланади. Аликроғи, ижодкорлар гарчи анъанавий шеърин унсурларни қабул қилишган бўлса-да, уларнинг ҳар бири ўша тайёр қолипга ўзигича янги рух ва жон бағишлайди. Шундай экан, бундай шеърларда ҳар бир муалифнинг ўз нуқтаи назари, орзу- ўйи, дард-армони, нозик туйғу ва ҳаётини ҳаёлий қарашлари ифодаланган бўлади. Айтилган гаплар тасдиғини Алишер Навоийнинг «Тухфат ул-афкор» қасидасидан ҳам топиш мумкин. Алишер Навоий умр буйи Хуросон давлатининг осойишталиғини таъмин этиш, уни обод, халқини тинч ва фаровон қиёфада кўриш истағи яшади, шу йўлда вақт сарфланди, курашди.

Шоирнинг фикри ва талқинича, кўзланган ўша ширин тадбирларни фақат бир йўл – марказлашган давлат бошида адолатли шоҳни қўйиш орқалигина амалга ошириш мумкин. Шунинг учун ҳам улуғ шоир асарларида қайта-қайта давлат ва унинг идора усули, тахт ва унинг ҳукмрони каби масалалар хусусида мушоҳада юритади. Турли йўллар ва воситалар орқали асарларида ўша долзарб муаммоларга мурожаат қилади, унинг хилма хил қирраларини акс эттиришга эришади. Алишер Навоийнинг хоҳ катта, хоҳ кичик ҳажмли, насрий ёхуд назмий асарлари бўлсин, уларда подшоҳ тимсолининг гавдалантирилиши сири ҳам ана шундадир. Шоир ижтимоий ҳаётида ҳам ўша изланишни давом эттирди. Унинг тасаввурига биноан, ҳаётда икки хил подшоҳ бор: улардан бири одил ва иккинчиси золим. Хуросон давлатини қирқ йилдан зиёдрок муддат ичида заковат билан бошқарган Султон Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоий нигоҳида одил подшо вакилидир. У моҳир саркарда (жангда бир пайтнинг ўзида икки қўли билан бирдай қилич чопа олган), тадбиркор ва адолатпеша давлат арбоби, салоҳиятли шоир, зариф шеършунос, юксак одамийлик фазилатларини ўзида мужассам этган инсон. Ана шундай тарихий лавҳалар заминида шоир асарларида подшоҳларга муҳаббат ва нафрат, замонадан норозилик туйғулари шаклланиб, кучайиб боради. Айни зиддиятли чизгиларни унинг “Тухфат ул- афкор” қасидасида ҳам ҳис этиш мумкин. Устозлар томонидан давлат ва унинг сардори — подшоҳ масаласининг қаламга олиниши Алишер Навоий учун тўла қўл келади.¹⁴ У гўё анъанавий мавзуга жавоб айтиш жараёнида ўзи яшаб турган даврнинг иллатларини қаламга олишга муваффақ бўлади.

¹⁴ Бу ҳақда яна қаралсин: Р.Воҳидов. “Ситтаи зарурия”да татаббуъ. Бухоро университети илмий ахборотлари. 2000, 1-сон. 10-19- бетлар.

Шоир талкинига кўра, жамиятдаги риёкорлик бошида подшоҳ туради. Ундаги ноҳақликларнинг ҳам асосий сабабчиси шу подшоҳдир. “Тухфат ул -афкор” қасидасининг подшоҳга қаратилган нафратангез сатрлар билан ибтидо топиши тагида ҳам ана ўша туйғу ётади.

Оташин лаъле, ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.
Шах, ки ёд аз марг н-орад з-ўст вайрони мулк,
Хусрави беокибат хусри билоду кишвар аст.
Қайди зиннат масқати фарру шукухи хусравист.
Шери занжири зи шери беша камсавлаттар аст.
Лозими шохй набошад холй аз дарди саре,
Кўси шах холию бонги гулгулаш дарди сар аст.
Бо даҳони хушқу чашми тар қаноат кун аз он-к,
Ҳар ки қонё шуд ба хушқу тар шахи баҳру бар аст.

(Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилдлик, 5-жилд, 2- китоб, 346-бет).

Алишер Навоийнинг бу сатрлари мағзида икки ҳис яширин. Шоир замон ҳукмронига ўғит беради. Унинг насихати замирида кескин танқид аралаш башорат ҳам акс эттирилган.

Айни пайтда мазкур шеърй қаторлар ўз муаллифининг катта шеърй жасоратидан ҳам гувоҳлик беради. Бу жасорат шоирнинг журъат билан айтилган сатрларида кўринади. Алишер Навоий қасидасига шуҳрат келтирган, унга яшовчанлик ҳадя қилган омиллардан яна бири бадийй нафосат ва журъат билан айтилган фикрларнинг нозик, гўзал, бўёқдор ва назокатли тарзда ифодаланишидир. Масалан, шохлик рамзи бўлган ёқут тожи билан лаҳча чўғ ўртасида яқинлик ҳис этган шоир, уларни ёнма-ён қўйиб тасвир этади. Чиндан ҳам бу ашёлар ўртасида ташқи кўриниши нуқтаи назаридан монандлик бор. Аммо улар жамиятдаги вазифаси жиҳатидан бир-бирига қарама-қаршидир.

Тож — безак—дабдаба белгиси. Олов эса қуйдириш, хом нарсаларни пишириш учун хизмат қилади. Шоирнинг маҳорати шундаки, бир-бирига қарама-қарши бўлган бу ашёларни “ўзаро келиштиради”, улар ўртасида шаклий монандлик кўради ва ўзи айтмоқчи бўлган муддаони ишоралар ёрдамида китобхонга бўрттириб кўрсатишга эришади. Тожда ўрнатилган чўғдек ёнувчи лаъл шунчаки безак, гўзаллик нишонаси эмас, балки шох бошидан мавж урган турли хом хаёлларни пишириш учун хизмат қилувчи лаҳча оловдир. Қасиданинг матлаидан бошланган ана шундай ҳужумкорона рух унинг кейинги сатрларида ҳам ўшандай шиддат билан

ривожлантирилади. Муаллиф таъкидига биноан, шоҳ андишали, узокни кўрадиган, қиладиган ишларини кўз олдига келтира олиши, уни муҳокама қила билиши шарт. Акс ҳолда, уни жиддий фожеалар кутади. Қасиданинг иккинчи байтида шулар хусусида муҳокама юритилади. Бу ўринда ҳам бадийлик, манткий пишиқлик, топқирлик сингари ноёб фазилатлар шоирга кўмакка келади. Ўша олижаноб хусусиятлар кўмагида шоир мазкур сатрларда ҳам бўёқдор ва етарли асосини топган фикрлар баён қилишга эришади. Сўз ўйини ва талмеҳ бадий санъатига таянган шоир биргина ишора билан телба ва андишасиз шоҳ тақдирдан фол очади ва унинг таъбирини латиф бир усулда айтишга муяссар бўлади. Яъни шошма-шошарлик билан ҳаракат қилган подшоҳ (Хисрав) бошига Хисрав Парвизнинг (“Фарход ва Ширин” достони қахрамонларидан бири) фожиаси тушади, мулки қўлдан кетиб, ўзи ўлимга маҳкум этилади. Алишер Навоийнинг бадий устакорлиги шундаки, у байтдан байтга кўчгани сайин мазмунни кучайтириб боради. Шоир тасавуридаги подшоҳ кўзи тўк, назари баланд, мол дунёнинг қули эмас. Зотан, бундай фазилатларга эга бўлган мулк соҳиби барча замонлар учун, жумладан, Алишер Навоий даврида ҳам ширин орзу эди.

“Тухфат ул-афкор” қасидаси мутолаасини давом эттирар эканмиз, унда нафақат подшоҳлар, балки фақеҳлар – қонуншунослар, қозилар, илмига амал қилмаган уламолар шаънига айтилган одилона танқидий фикр-мулоҳазаларга ҳам дуч келамиз. Муҳими шундаки, улуг шоир қаерда, ким ҳақида фикр юритмасин, у ҳамма ерда ҳам халқ манфаати, унинг истак ва хоҳиши, юрт фаровонлигини ҳисобга олади. Ўша талаб-тамойиллар нуқтаи назаридан мушоҳада юритади. Буюк мутафаккир адабий фаолиятидаги бундай етакчи ижобий ҳодисалар унинг “Тухфат ул-афкор” қасидасида ҳам ёрқин назарга ташланади. Қасида муаллифининг талқинича, у яшаган замон қонхўрликни ўзига касб қилиб олган. Шундан, чор тарафдан жафо ва қон ҳиди анқийди, ҳатто бундай манзара табиатга, ўсимликлар дунёсига ҳам кўчган. Нафис сўз ўйини ва муболаға санъати ишга солинган қуйидаги сатрларда ўшандай туйғу устундир:

Гунбази ахзар, ки хунрезист кораш, дур нест,

Барги ҳинно ахзар омад, лек рангаш аҳмар аст.

(Алишер Навоий. Асарлар. 5-жилд, 2-китоб, 348-бет)

Бундай фавқулодда ташбеҳли сатрлар ижодкорлик қон-қонига сингган қаламкашнинг юксак бадий маҳорати ва топқирлигидан сўзлайди. Айрим қунларда куёш ботиши олдидан осмон бир гўшасинининг шафақгун бўлиши ҳодисаси табиатда

кузатилади. Кўчирганимиз байтда ўшандай манзарага ишора бор. Биринчи сатрда кўк ёхуд мовий ва шафақ ранглари ёнма-ён тутилади. Шу ишора ёрдамида “фалак табиатида қонхўрлик иллоти бўлмаганда, нега мовийни қон ранги билан алмаштиради?” тарзидаги катта ижтимоий савол кўндаланг қилиб қўйилган. Иккинчи сатрда эса ўша мазмунга янада қувват берилади: бу тасодифий эмас. Ҳино ўсимлиги табиатида ҳам шундай манзара кузатилади. Ўсганда унинг япроқлари кўм-кўк. Бироқ қуриганда, қўл ёхуд оёққа хамир қилиб қўйилганда қон рангини олади... Қаранг, катта ижтимоий фикрнинг пардапўш, айни замонда, ўта бадиий шаклда берилиши ҳам ўша мўъжизакор маҳорат тухфаси ҳисобланади. Масалага юзаки қараганда, шоир нигоҳи кўк гумбази, ҳино ўсимлиги ва унинг хоссасини баён этишга қаратилгандай туюлади. Бироқ табиатда кузатиладиган ҳаётий лавҳалар замон ёвузлиги ва унинг жирканчлигини янада оширишга ҳисса қўшган. Даврон амал соҳибларини фош этиш улуғ шоирнинг таянч мақсади ҳисобланади. Алишер Навоий қаламининг сеҳри, тафаккури теранлиги “Тухфат ул- афкор” қасидасининг шу икки сатри мисолида ҳам намоён бўлади. Кўринадики, Алишер Навоий асарлари китобхонда нафақат шоир яшаган давр ҳақида тушунча ҳосил қилади, балки, унга табиатшуносликдан ҳам билим бериб, тасаввурини кенгайтиради. Шундан бўлса керак, ушбу қасида беш аср давомида назм шинавандаларининг эътиборини ўзига тортиб келади. “Тухфат ул- афкор” турли асрларда яратилган тазкира ва тарихий асарларда Алишер Навоий форс-тожик тилидаги адабий меросининг гултожи сифатида яшаб келди. Ҳатто, собиқ совет навоийшунослигида Навоий – Фоний меросини ўрганишнинг дебчаси ҳам ана шу шеърини асар билан бошланади. Шунингдек, “Тухфат ул- афкор”ни ўзбек китобхонларига етказиш, улар учун мазкур асарни ўз она тилларида ўқиш имкониятини ҳозирлаш соҳасида айрим ишлар амалга оширилган. Бундай шарафли вазифани таникли адабиётшунос А.Х. Ҳайитметов адо этди (ушбу қасиданинг 134 мисраси шу олим томонидан ўзбекчалаштирилиб, шарҳу изоҳлар билан эълон қилинган).

Алқисса, “Тухфатул – афкор” улуғ Навоий мўъжизавий қаламининг нодир яратмаси сифатида шеърини муҳиблари қалбида яшашда давом этаётир.

БЕШ ҲАЙРАТ

(Абдурахмон Жомий билан Алишер Навоийнинг илк учрашувларига доир айрим кайдлар)

Алишер Навоийнинг “Хамсат ул-мутаҳаййирин” ёдномаси Абдурахмон Жомий вафотидан сўнг унинг ёркин хотирасига бағишлаб ёзилган. Жомийнинг вафоти (1492) Навоий учун беҳад жудолик эди. Унинг руҳиятида кўзголган тўфон, айрилиқ соя солган изтироб асарнинг дебочасидаёқ сезилади: “... агарчи аҳли оламга мотам юзланди, аммо соҳибмотам бу номуродини сўтвор эрдим ва сойир авлоди одамга азо воқеъ бўлди ва лекин соҳиббаъзо бу ношодини таъзиятшиор эрдим”. Аза маросимларини ўтказган, йил ошини берган Алишер Навоий пири маънавийни эслайди, унинг муборак номини абадийлаштириш устида бош қотиради. Шу тариқа, 1494 йили “Хамсат ул-мутаҳаййирин” туғилади. Асар номидаги “хамса” – беш рақами унинг таркибига тегишли, яъни ёдномани “Муқаддима”, уч мақолот ва “Хотима” – беш қисмдан ташкил топган. “Мутаҳаййирин” – “хайратланганлар”, “хайрон қолганлар”, “тонг қотганлар” каби маъноларни англатади. Икки талқинни бирлаштирсак, “беш хайрат”, “хайратлантирувчи бешлик” қабилидаги бирикмалар ҳосил бўлади.

Маълумки, бош муддаоси поклик, Оллоҳга эътиқод, ҳаромдан ҳазар, инсонни улуғлаш, унинг шаън-шавкатини ҳимоя этиш, таҳкиру ҳақорат ва хўрлашлар илдизига болта уришдан иборат бўлган нақшбандийлик ҳаракати аксарият мусулмон давлатларида хуш қабул қилинган. Нуриддин Абдурахмон Жомийга ҳам нақшбандиялик моҳиятидаги ўша эзгу инсоний фазилатлар манзур тушган, йигитлик йилларидаёқ у шу йўлни танлаган; Мовароуннаҳрда Хожа Аҳроп билан учрашиб, унинг сабоқларига мушарраф бўлса, Хуросонда Саъдиддин Қошғарий этагини тутди ва ўша зоти мукаррамни ўзига муршид, пири маънавий билди. Абдурахмон Жомий ҳар қандай вазиятда ҳам устозининг ҳурматини жойига қўйди. Ҳатто унинг вафотидан сўнг ўз қароргоҳини ўша табуррук инсон мақбараси яқинига кўчирди. У ерда кичик бир ховлича қурдириб, фақирона ҳаёт кечири бошлади.

XV асрнинг 60-йилларидаёқ Навоий ҳам нақшбандийлик тариқатини маъқул кўрди ва Жомийни пир сифатида қабул қилади. Дину диёнат, имон ва эътиқодга тан берган ана шундай закий шахсларнинг номи билан боғлиқ ажойиб воқеалар эса ҳаяжон-ҳайрат билан қабул этилишга арзигуликдир. Алишер Навоий ҳам яратилажак ...рига ном қўйишда айна шу муддаони кўзда тутган.

Асардаги барча маълумот ва талқинлар икки улуғ зот инсоний-ижодий ҳамкорликларининг саҳифаларини ёритишга йўналтирилади. “Муқаддима”да Жомийнинг таржимаи ҳоли, шажараси, таҳсил йиллари, яшаш манзиллари ҳақида гап боради. Навоий уртага қўйилган мазкур масалаларни ёритишда аниқ ҳужжатларга, Жомийнинг ўз асарларига таянади.

Форс-тожик адабиётининг буюк алломаси ўз вафотидан беш йил олдин “Рашх ул-бол” номли ҳолия қасидасини яратган эди. “Муқаддима”да ана шу манзумага тез-тез мурожаат қилинади. Навоий Жомий таваллудини “секкиз юз ўн еттида”, вафот санасини эса – “секкиз юз тўқсон секкиз” тарзида кўрсатади. “Муқаддима”да Жомий яшаган умр куйидагича умумлаштирилади: “... ёшлари замонидин сексон икки йил ўтмиш бўлғайким, пок руҳларининг қудсийошён булбули рихлат навосин оғоз қилиб, гулшани фирдавс хавосига парвоз қилди...”. Алишер Навоий тавсия этган ракамлар билан бугун жомийшуносликда қабул қилинган саналар тўғри келмайди. Чунки мавжуд ҳисобларга кўра, Жомий 1414 – 1492 йиллари яшаган. Унинг умри 78 ёшга тўғри келади. Ўртада пайдо бўлган қолдиқларнинг уч йили ҳижрий ва жорий йил жадвалига тегишли бўлиб, ўша тафовутга биноан Абдурахмон Жомий ҳаёт саналаридан уч йилга яқин фарқ келиб чиқади. Алишер Навоий ҳисобига етишмаётган яна бир йил эса халқимизнинг удумига тааллуқлидир. Мусулмон оламида инсоннинг вафотидан сўнг унинг она қорнида яшаган даври ҳам ҳисобга олинади ва кечирилган умр санасига 1 ёш қўшилади. Айтилганларни инобатга олсак, Навоий маълумотлари (78+3+1=82) тўғри бўлиб чиқади. Улуғ шоирнинг таҳаллусига тегишли шарҳлар ҳам катта қизиқиш уйғотади. Абдурахмон Жомийнинг Хирот вилоятининг Жом шаҳрида туғилганлиги маълум. Абдурахмон томонидан “Жомий” таҳаллуси танланишининг бир учи киндик қони томган муқаддас тупрокка бориб уланади. Иккинчидан, Абдурахмон Жомийга қадар бу макон шухратини Аҳмад Жомий жаҳонга таратган эди. Абунаسر ибни Абулҳасан замондошлари ўртасида “Аҳмади Жомий”, “Аҳмади Зиндапил” унвонлари билан ҳам танилган. У йирик олим, мутасаввуф шоир, шайхулислом (таваллуди тахминан 1049 йил – вафоти 1141 йил) сифатида ўз даврининг ғоявий-бадиий ҳаётига фаол аралашган. Аҳмад Жомийнинг ошиқона ва орифона ғазалиёти, “Анис ут-толибин” (“Толиблар ҳамдарди”) “Канз ул-хикмаг” (“Ҳикматлар хазинаси”), “Баҳор ул-хақиқат” (“Ҳақиқат баҳори”), “Сирож ус-соирин” (“Ўзгача нур”), “Мифтоҳ ул-нажот” (“Нажот калиди”) каби

фалсафий асарларининг доврўғи ҳамон тилдан тушмай келади. Ана шу буюк зотнинг ибратли умр ва ижод йўли, комил инсонни балоғатга етказиш бобида кўрсатган жўшқин ижтимоий фаолияти Абдурахмон Жомийга ҳар жиҳатдан манзур тушган. Маърифат ва тариқат йўлида турган ёш Абдурахмон Аҳмад Жомийдаги ана ўша юксак инсоний ва ижодий фазилатларнинг ўзи учун насиб этишини истаган ва асарларида “Жомий” таҳаллусини қўллаган. Абдурахмон Жомийнинг ёшлик орзулари ижобатга ўтди. Бунга унинг маънавий мероси ва тарих гувоҳ...

Алишер Навоий Абдурахмон Жомийнинг инсон, олим, шоир ва жамоат арбоби сифатида шаклланиш жараёнига, мударрис ва мадрасалар қуршовида ўтган йиллари тафсилотига катта эътибор беради Жомий ва Навоий каби даҳоларга она табиат саховат кўрсатгани шубҳа туғдирмайди. “Муқаддима”даги айрим ишоралар ана шундай хулосага келиш имконини беради: “... алар тўрт ё беш ёшларида, -деб ёзади Навоий, -эмди мактабга борур вақтлари эрмиш, ҳазрати мавлоно (Фахриддин Лўристоний – Р.В.) аларни ўз қошларида ўлтуртуб, бармоқ ишорати била ҳавога машхур отларни : “Умар” ё “Али”дек битир эрмиш ва алар тааммул била ўқур эрмишлар ва ҳазрати мавлоно аларнинг туфулиятда бу навъ зеҳн ва закосидин мутабассим, балки мутаажжиб бўлур эрмишлар”.

Таъкидлаганимиздек, Абдурахмон Жомий таҳсил йилларидаёқ нақшбандия хожалари таъсирида тарбия кўради. Шайх Баҳоуддин Умар, Боязид Пуроний, Муҳаммад Асад таълимотлари билан қуролланади. Айниқса, “қутби тариқат ва ғавси ҳақиқат” - Мавлоно Саъиддин Қошғарийга катта ихлос қўяди, уни ўзининг маънавий муршиди деб билади. Абдурахмон Жомийнинг ўзи ҳам кейинчалик нақшбандия хожалари силсиласига қўшилди.

“Муқаддима”да алоҳида эътибор қилишга молик масалалардан яна бири Навоийнинг Жомий билан илк учрашуви даврини ойдинлаштиришга кўмаклашувчи ишоралардир. Айни мавзу жомийшунослик ва навоийшуносликда ғоят муҳим ҳисобланиб, адабиётшуносларнинг қўплаб баҳсу мунозараларига сабаб бўлиб келмоқда. Бироқ унга ҳамон қатъий нуқта қўйилган эмас...

Абдурахмон Жомий билан Алишер Навоийнинг илк учрашувларини аниқлашда “Хамсат ул-мутаҳаййирин”даги ишоралар ёрдамга келади. Улардан аксарияти Жомийнинг яшаш жойлари билан узвий боғлиқдир. “Муқаддима”да ёзишича, форс-тожик адабиётининг бу забардаст намояндаси “бори кичик ёшидин

шабоб аҳдининг авойилигача” Жомда яшаган. Навоий “Хазойин улмаоний” йиғма девонида ўз умр фасллари ҳақида фикр юритиб, “шабоб айёми”ни (йигитлик йилларини) 20-35 ёшгача бўлган давр тарзида белгилайди. Шу таснифга таянсақ, унда Жомийнинг 20-25 ёшига қадар (“авойили” – авваллари ишорасига кўра) Жомда ўқиш - ўрганишни давом этганлиги аён бўлиб қолади, яъни у XV асрнинг 30-йилларида ҳам ўша ўзи туғилган манзилда яшаган. Юқорида эслатилган даврга келиб “аларға фойда еткурур киши оз топилғон жихатидин... шаҳарға азимат қилибдурлар”. Ёки Жомдан Ҳиротга кўчиб ўтган. Навоий бу кўчиш сабабини маънавий асосларга боғлайди. Дарҳақиқат, XV асрнинг биринчи ярмидаёқ нуфузли илмий-маданий марказ сифатида шаклланаётган Ҳиротнинг имкониятлари Жомга нисбатан катта эди. Айни балоғат палласига етган, замонасининг билим асослари билан танишиб улгурган Абдурахмон Жомийнинг эса ўша марказга интилиши табиий ҳолдир. Алишер Навоий бу кўчишни катта тарихий воқеа сифатида шарҳлайди. “Муқаддима”да ёзилишича, Жомийнинг Ҳиротга ўтиши Куёшнинг Шарқдан Ғарбга ҳаракати, Муҳаммад алайҳиссаломнинг Маккаи Мукарамадан Ясриб сори – Мадинаи Мунавварага ҳижрат қилиши – кўчишига тенгдир.

Жомий Ҳиротнинг Ироқ дарвозаси тарафида жойлашган “Низомия” мадрасасида таҳсил ола бошлайди. Унинг нақшбандиялик билан чуқур танишуви, шу эътиқод ҳожалари сафидан ўрин олиши билан алоқаманд жараёнлар қизғин тус олади. Абдурахмон Жомийнинг Саъдиддин Кошғарий билан пиру муридлик алоқалари кун сайин мустаҳкамлана боради. Саъдиддин Кошғарийнинг умиди, шогирдига бўлган ишончи ортади, уни ворис сифатида эътироф этади. Хуросонда нақшбандийлик тариқатининг пешвоси бўлган Саъдиддин Кошғарий “секкиз юз олтмишда жумадил охир ойининг еттисида чаҳоршанба куни дунёдан ўттилар”. Мазкур воқеа юз берганда, Жомий 43-44 ёшларда эди. Кўринадики, Жомий 1456-1457 йиллари, Хуросонда Абдуқосим Бобур Мирзо салтанатининг охириги дамларида маънавий арбоб мавқеини эгаллай бошлайди.

“Муқаддима”дан жой олган куйидаги ишоралар ҳам ғоят муҳим. “Шохруҳ султон замони (1407-1447) авоситидин (ўрталаридан – Р.В.) Султон Абусаид замонининг (1459-1468) аволиғача шаҳарда сокин эрдилар. Андин сўнгра Хиёбон бошида ҳазрати пир маҳдум Саъдиддин Кошғарий мазори бошида иқомат расмин зоҳир қилдилар ва шаҳарнинг жамеъ уламо ва ақобири ва ашрофи аларға мулозамат ва тараддуд бунёд қилдилар... балки аср

подшоҳи аларнинг остонигаким, мақсуд қибласи ва мурод қабаси эрди – ташриф келтурурлар эрди, балки ўзларин мушарраф қилурлар эрди... Сойир ниёзмандлар ва оммаи бехеш ва пайвандлар ҳам кўзларин ул эшик туфроғидин ёрутурлар эрди.

Бу фақири ҳақир бу сўнги жамоат зумрасида Хиёбон бошида кўрган замонида мухтасар битилган рисола сабақиға мумтоз бўлдум...”.

Мазкур парчадаги қайдлар бу икки улкан даҳо таржимаи ҳолидаги кўп жиҳатларни ойдинлаштириш учун асос беради. Биринчидан, Абдурахмон Жомийнинг Жомдан Ҳиротга келиши бир тарихий воқеага ишора қилиш билан мустаҳкамланмоқда. Юкорида мазкур кўчишнинг “шабоб аҳдида” воқеъ бўлганлиги айтилган эди. Навоий ўша қайдни Шохруҳ Мирзо ҳукмронлигининг ўрталарида ишора этиш билан қувватламоқда. Тарихий далиллар шаҳодатиға кўра, бу темурийзода ҳукмронлигининг ўрталари XV асрнинг 30-йилларига тўғри келади. Жомийнинг “сиғар”дан “шабоб”га ўтиши ҳам, юкорида эслатганимиздек, айна ўша йилларда содир бўлган. Жомийнинг Ҳирот шаҳрининг марказида яшаши Султон Абусаид Мирзо салтанатининг дастлабки йилларига қадар давом қилган. Тарихдан маълумки, Хуросон тахтини XV асрнинг 50-йиллари бошида қўлга киритилган Абулқосим Бобир Мирзо 1457 йили Машҳад шаҳрида тасодифан вафот этади. Кутилмаган бу шум ҳодиса яна тожу тахт жанглари оловлатиб кўяди. Кўпдан бери Ҳирот тахти орзусида юрган Абусаид Мирзо ашаддий даъвогар сифатида майдонга чиқади. Салкам икки йилга чўзилган қонли жанглр Хуросон давлатининг Абусаид Мирзо тасарруфига ўтиши билан яқунланади. 1459 йил унинг номи хутбага қўшиб ўкитилади ва у расмий ҳукмрон сифатида тан олинади. Абдурахмон Жомийнинг Хиёбон мавзеидаги қабристонда дафн этилган устози Саъдиддин Кошғарий макбараси қошида манзил қуриб, яшай бошлаши ҳам ана шу йилларга тўғри келади. Фикримизча, Алишер Навоий ҳам Абусаид Мирзо ҳукмронлигининг “авоили” деганда 1459-60 йилларни кўзда тутди. Бундан бошқа рақамни тасаввурга сиғдириш қийин. Чунки бу шоҳнинг тақдири 1468 йили фожиали яқун топган эди. Бордию, Жомийнинг Хиёбонга кўчиб ўтиши 1464 йили ёки ундан кейинги йиллари содир бўлган десак, унда ўша воқеаларнинг бевосита шоҳиди Навоий ёзишмаларини шубҳа остига олган бўламиз.

“Хамсат ул-мутаҳаййирин”дан кўчирилган парчанинг охириги жумлалар: „...қикса, муҳим илмий қиммат касб этади. Ёхуд ана шу

ерда Алишер Навоийнинг Абдурахмон Жомий билан илк якинлашуви, тариқат бобида уни ўзига пир сифатида танлагани ва ундан сабоқ олганлиги билан боғлиқ бўлган барча ишоралар мавжуд. Айрим илмий адабиётларда Навоий 18-19 ёшларида Жомий билан шогирду устоз тутинди, дейилса; бошқа тадқиқотларда бу воқеанинг содир бўлиши султон Ҳусайн Бойқаро ҳокимияти даврига тўғри келади, деб талқин этилади. Фикримиз далили учун биргина мисолни олиб кўрайлик. Жомий ижодининг истеъдодли тадқиқотчиларидан бири Аълохон Афсаҳзод мақолаларидан бирида шундай деб ёзди: "Устод Айний ўзларининг Алишер Навоийга бағишланган монографияларида Навоий 18-19 ёшларида Жомийга шогирд тушди, - деб ёзадилар. Аммо Е.Э.Бертелс Жомий билан Навоийнинг танишуви 1469 йилдан сўнг Алишер Навоий Самарқанддан Ҳиротга келганидан кейингина содир бўлган бўлса керак, деган фикр тарафдори... Навоий 1472 йили Жомий шайхи бўлган гасаввуфнинг нақшбандийлик фирқасига киради". Кўринадикки, мақола соҳиби устод Айний фикрини инкор этиб, Е.Э.Бертельсга кўшилгани ҳолда, оу воқеа содир бўлган вақтни 1472 йил тарзида қатъий таъкидлайди. Олимнинг бошқа бир рисоласида эса, 1464-1466 йилларга дуч келамизки, бу даврда Алишер Навоий Самарқандда эди. Навоийнинг ўзи эса бу масалани узил-кесил ижобий ҳал қилишга кўмаклашувчи муайян бир фикрни баён этмаса-да, унинг юқорида эслатганимиз ишоралари шу масалада тахминий хулосаларга келиш имконини беради. Назаримизда, ўшандай таянч ишора вазифасини "султон Абусаид замонининг авоилиғача сокин эрдилар" жумласи ўтайди. Унинг тарихий рақамлар тили билан шарҳини юқорида кўриб ўтдик. Ўша парчада Абдурахмон Жомий зиёратига борувчилар табақасининг рўйхати ҳам берилади. Алишер Навоий ўзининг ўша пайтдаги ҳолати ва зиёратчилар сафида бўлганлигини эслайди. Абдурахмон Жомий остонасини табаррук билувчилар сафида уламо, ақобир, ашроф, олийшон умаро, судурлар, вазирлар ва аср подшосининг ўзи ҳам бор эди. Шундан кейин жамиятдаги мавқеига кўра, паст табақага мансуб бўлганлар ҳақида гап боради. Улар бекасу бекўй, ночор, ғарибу ғураболар бўлиб, нажот ила шайхулислом ва нақшбандийлик тариқати сардори даргоҳига умид боғлайдилар. Навоий ўзини кейинги табақа қаторига кўшади.

Тўғри, улуг ўзбас: шоири табиатида хоксорлик хислати ҳамиша жазава қилиб турган. У ҳеч қачон ўзи ҳақида баланд пардада гапирган эмас. Унинг муҳрига ўйиб ёзилган "Кун оша фи-д-дунё к-ал ғариб ал-фақир Алишер" (Бу дунёда ғариб ва фақир Алишердек ҳаёт

кечиргил) сўзларини эслашнинг ўзи кифоядир. Иккинчидан, буюк шоир таржимаи холининг боскичларини эслайлик. XV аср 50-йилларининг охири - 60-йилларнинг биринчи ярми Навоий ҳаётининг мусибатли дамлари эди. Чунки Ғиёсиддин Баҳодир (Кичкина) оламдан кўз юмган, Алишерни ўз тарбиясига олган маърифатли ҳукмрон Абулқосим Бобир тасодифан вафот этган, тахт илинжида юрган Хусайн Бойқаро куч тўплаш учун Машҳадни тарк қилган пайтлар ҳисобланади. Устига устак тоғалари - Мирсаид Кобулий, Муҳаммад Ғарибий султон Хусайн Бойқаро қўшини сафида шаҳид бўлганлар. Хуросон тахтини қўлга олган Абусаид Мирзо эса Алишернинг отасидан қолган мол-мулкни ўз фойдасига мусодара қилди. Ўша машаққатли турмуш синовларини 18-19 ёшлардаги Алишер сабот билан енгни. Модомики, тақдир тақозоси унинг насибасига шундай ёзувларни битган экан, Алишер ўзини Абдурахмон Жомий зиёратига шошилувчиларнинг кейинги зумрасига қўшишдан бошқа иложи йўқ эди. Асар "Хотима"сидаги Хожа Дехдорга тегишли бир ҳикоят ҳам бизнинг фойдамизга хизмат этади. Абу Саид Мирзо мулозаматида юрган Хожа Дехдор кунлардан бирида тушида Жомийни кўради ва Ҳазрат унга "Қуръон ўқи", дейдилар. Абу Саид Мирзо шаҳид бўлгач, Хожа Дехдор Алишер Навоий хизматига ўтади ва ўша тушини эслайди. Улуғ ўзбек шоири ўз мулозимига Ҳазрати Пир башоратларини бажариш вожиблигини таъкидлайди. Алқисса, Хожа Дехдор яхшигина қуръонхон бўлиб етишади ва Жомий ҳазратларининг охири нафаслари пайтида ул зоти мукаррам бошида Қуръон тиловати Хожа Дехдорга насиб этади. Ўша тафсилотлардан сўнг, ўқиймиз: "Ўз фавтлари воқеасидин ўттуз беш йил (таъкид бизники - Р.В.) бурунрок, ул йилким султон Абу Саид Мирзо аввал қатла Шохрухия кўрғонин бориб қабаб эрди...". Масала равшан: Абу Саиднинг Хуросонга ҳужуми 1457 йили бошланган. Салтанатининг "авоили" эса 1459-1460 йилларга тўғри келади, Айтилганлар Абдурахмон Жомий билан Алишер Навоийнинг илк учрашуви масаласида устод Садриддин Айний ўртага қўйган рақамлар ҳақиқатга яқин эканлигини кўрсатади, яъни бу тарихий воқеа 1459-1460 йиллари бўлиб ўтган дейиш мумкин. 1464-1465 ва ундан кейинги рақамлар эса мунозаралидир.

«БИЗ ИНСОНГА ЖОН ТОМИРИДАН ҲАМ ЯҚИНРОКМИЗ»...

«Ғаройиб ус-сиғар» бағридан ўрин олган бир юзу йигирма еттинчи азал шу девон таркибида келган бошка шеърлардан деярли фарк қилмайди. Зоҳирий унсурларига кўра етти байтли, радифсиз, воқеабанд, ғоявий мазмуни нуқтаи назаридан **ошиқона-орифона** бу ғазал Алишер Навоий бадий маҳоратининг нодир намунасидир. Таъкидлаш жоиз, «Хазойин ул-маоний» таркибидаги ҳар тўрала девонда ҳам ана ўшандай фазилатга молик шеърлар тақчил эмас. Профессор Ҳамид Сулаймон таснифига қараганда, улуғ шоир ҳаётининг ўрта даврига (35-45 ёшлар) мансуб мазкур ғазал «**адашиб**» «Ғаройиб ус-сиғар»га тушиб қолган. Аслида бундай «адашиб»лар «**Чор девон**»(халқона ном)нинг ҳамма тўпламларида ҳам кузатилади. Аруз вазнининг **памали мусаммани мақсур** (фоилотўн фоилотўн фоилотўн фоилон) шўъбасида ёзилган ғазал замон ҳукмдори Султон Ҳусайн Бойқаро Мирзо ҳақидаги баланд хотима билан интиҳо топади. Хусуси тароватининг айрим жиҳатлари каламга олинган азал хусусида яхлит тасаввур пайдо қилмоқ учун унинг тўла матнини кўчириш мақсадга мувофиқдир:

Ваҳки, ҳар соат бўлурмен васлидин етқач навид.
Ёрдин умидвор, аммо ўзимдин ноумид.
Деди, меҳмонинг бўлуб юз жавр ила айлай ҳалок.
Ваҳки, бор ул шўҳнинг ҳар ваъдасинда юз ваил.
Қатлим эттинг, айласунлар элтибон кўюнгда дафн
Ким, борур жаннатка зулмунг тийғидин бўлган шаҳид.
Тикти кўксум чокину тийгин танимда қилди гўм,
Эл эшикни қулф этиб туфрокқа кўмгандек калид.
Исларам куюнг итининг нечасин, не ишқаким
Онча осойиш димоғимга етурмас мушк бид.
Дўст чун жон ичрадур куй, «нахну акраб» сўзини
Тут бўюн баским. яқинрок келди «мин ҳаблил – варид».
Эй Навоий, шах ҳаелин асра кўз мулки аро
Ким, эрур ҳам Боғи Зоғон анда ҳам Боғи Сафид

(Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Учинчи том. Тошкент, «Фан» – 1988. 120-бет). Ғазал таҳлилини унинг матнидаги тушунилиши кийин бўлган айрим шеър ва иборалар шарҳидан бошлаш маъқул кўриниши.

«Экримизча, шеър сатрларида келган «навил» (севинчли хабар, душхабар), «тахдид» (кўрқитиш, огоҳлаштириш), «чокину»

(аслида чокини, вазн талабига кўра шу шаклда қўлланган), «мушк бид» (толгул, гули хушбўй, тол дарахти), «Боғи Зоғон», «Боғи Сафид» (Хуросонда Султон Хусайн Бойқар) Мирзо ташаббуси билан бунёд этилган боғларнинг номи) сўзлар изоҳга зарурат сезади. Ҳазалнинг олтинчи байтида келган ва кўштирноққа олинган икки ибора эса кенгрок шарҳни талаб қилади. Аввало таъкидлаш жоиз, байтда ўша иборалар ёрдамида тазмин санъати қўлланган. Ўрни мисра ёхуд насрий парчада илоҳий китоблар, кенг шухратли асарлардан мисра ёки сўзлар келтириш йўли билан ифодаланиши лозим бўлган ғояни кучайтириб тасвирлаш, яратилажак асар табарруклигини кўтариш учун тазминга мурожаат қилинади. Алишер Навоийнинг эслатганимиз байтида юқорида таъкидланган ҳар иккала мақсад ҳам назарда тутилган. Улуғ шоир Қуръони каримнинг қуйидаги оятидан иқтибос олган: «**Ва лақада халакна инсона ва наъламу ма тувасвису биҳи нафсуху. Ва наҳну ақрабу илайҳи мин ҳаблил варид**» (Қуръони карим. Қоф сураси, 16-оят). Кўринадик, ояти кариманинг охириги илоҳий жумласидан байт моҳиятини теран очишга хизмат қилувчи икки ихчам парчага ишора қилинади. Қуръони каримнинг янги таржима ва тафсирини яратган Абдулазиз Мансур ўша оятни қуйидагича талқин қилади: «**Инсонни (Биз) яратганмиз, (демак) унинг нафси васваса қиладиган (кўнглидан ўтадиган) нарсаларни ҳам билурмиз. Биз унга бўйин томиридан ҳам яқинроқдирмиз (мин ҳаблил варид)**» (Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. «Тошкент ислом университети» нашриёт матбаа бирлашмаси. 2004 й. 519-бет). Ояти кариманинг таянч моҳияти келтирганимиз таржимада тўла ифодасини топган. Бироқ Алишер Навоий мисраларининг маъзини очиш, мақтада келган боғлар ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун «наҳну ақраб»нинг бошқа талқинларига ҳам мурожаат қилишга зарурат сезилади. Масалан «Навоий асарлари луғати»да ёзилади: наҳн – кўчат, ёш дарахт, хурмо дарахти; ақраб – чаён. Кўринадик, талқинда иборадаги арабча сўзлар манتيқан бир-бири билан боғланмай қолмоқда. Масаланинг туб моҳиятини очмоқ учун эса «ақраб»нинг бошқа шарҳларини ҳам назардан ўтказмоқ зарур. Жумладан, «Фарҳанги забони тожик»нинг биринчи жилдида ўқиймиз: Ақраб – арабча. Наздиктар (яқинроқ) Ақраб - а. Кадум (чаён). 2. Ножумий. Номи буржи ҳаштум аз дувоздах буржи осмон (осмон ўн икки буржи саккизинчисининг номи) (Москва-1969, 115-бет). Эслатилган луғатнинг ақрабга доир изоҳи «Минтақат ул-буруж» кўшма сўзига берилган талқинда давом этади. Унда ўқиймиз:

Арабча, нужумий: Шундай доирадирки, Ер ўз ҳаракатини унда давом эттиради ва ўн икки қисмат (бурж)га тақсимланади: **Ҳамал, Савр, Жавзо, Саратон, Асад, Сунбула, Мизон, Ақраб, Қавс, Жадий, Далъ, Хут.** Ер ҳаракатининг ана шу буржлардан бирига ўтиши ҳижрий шамсий тақвимининг бир ойига тенгдир. Аини тақвимдаги ойлар зикри ўтган буржлар атамалари билан номланади (ўша китоб, 691-бет. Таржима бизники). Юқоридаги талқинлардан «наҳну ақраб»нинг ҳаётий, заминий маъно жилолари ҳам ойдинлашиб қолди: ақраб – ҳижрий шамсийнинг саккизинчи оyi ва исавий-мелодий тақвимнинг 21-22 октябридан 21-22 ноябрига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Ёш кўчатларни (жумладан, хурмо ниҳолини ҳам) ноябрнинг иккинчи ярмида бир жойдан иккинчи жойга кўчириб ўтказиш боғдорчилик талабларига тўла мос келади...

Ҳазалда инсоний ва Аллоҳга бўлган ишқ тасвири омехта тарзда давом этади: Ошиқ ёр васлидан умидвор ва ундан хушхабар кутади. Бироқ жафокаш ошиқнинг ўзига нисбатан ишончсизлик майли ҳам йўқ эмас. Бундай катта бахтни (маъшуканинг ташрифини) юраги кўтара олмай қолиши мумкин. Иккинчи байтда ўша сабаб ҳақида ойдин бадий мушоҳада назарга ташланади маъшуқа ошиқнинг юрагига таҳдид солади: меҳмонинг бўламан, аммо менинг жабру жафоларимга дош беролмай, ёруғ олам билан видолашувинг мумкин! Гўё эслатилган жараёнлар амалга оша бошлади, ошиқнинг вафоти тайин бўлиб қолди ва у васиятга ўтади: мени қатл эттинг (маъшуқа), аммо турбатим – жасадимни кўйингда (сенга яқин жойда) дафн қилишларига розилик бер. Чунки Сенинг зулминг тигидан шаҳид бўлганлар жаннатга (ошиқ учун маъшуканинг кўйи фирдавси аълога тенг) боради. Мана шу нуктада ҳазалда мажозий ва ҳақиқий ишқ талқинида қоришиқлик ёрқинроқ сезилиб қолади: сидкий ошиқ учун маҳбубанинг васлидан кўра изтироблари лаззатли; имтиҳон дунёсида Аллоҳнинг синовларига сабру тоқат билан дош берганлар эса унинг мағфиратидан умид қилса бўлади. Табиийки, бундайлар (шукрона айтиб яшовчи бандалар) жаннатдан (маъшуқа қалбидан) жой олурлар. Навбатдаги байтда айтганимиз манзаралар ҳаётий мисолларда гўзал тасвирини топади: маъшуқа ошиқнинг кўзидаги чокларни тикмоқчи бўлди-ю кўлидаги нина-наштар жароҳатлар ичида йўқолди. Бу элнинг эшикни кулфлаб, калитни унинг (эшиқнинг) олдидаги тупроқ тагига яширганидай гап...

Бешинчи байтда яна «ошиқона» можаролар давом қилади: ишқни қисмат билган ошиқ учун маъшуканигина эмас, унинг ҳовлисида (даргоҳида) юрган итларни кучоклаб хидлаш ҳам шараф

ҳисобланади. Негаки, у бу бўйдан олган лаззатни толгулнинг шукуфаларидан келадиган ифордан ҳам тополмайди. Мазкур байтдаги маъно ришталари ҳам замин у осмонни бир-бирига улаб туради. Шундай омехталик олтинчи байтда ҳам кузатилади. Айни мисраларда шундай вазифани «дўст» сўзи “бўйнига” олган. Улуғ шоир бу калимани ўз маъносидан ташқари Аллоҳнинг синоними сифатида ҳам қўллайди: жон дўст ва Аллоҳнинг маъвоси инсоннинг қалбидир. Сатрларда Куръони каримдан қелтирилган, юқорида шарҳ берганимиз илоҳий иборалар ана ўша мазмунни ҳар икки жилода ҳам кучайтириш, таъсир қувватини оширишга қўл келган. Ўзлигини унутаёзган инсон эсидан чиқармаслиги лозимки, дўст-Аллоҳ унга бўйин томиридан ҳам яқинроқдир. Ҳазал хулосасида юқоридаги маъно (сидқий, жон дўст) шоир ва шоҳ муносабатлари мисолида заминий моҳият касб этади: Султон Хусайн Бойқаронинг нафакат ўзи, балки, унинг хаёли ҳам шоирнинг қалбу кўзида Боғи Зоғону Боғи Сафиддаги сон-саноксиз (кўз гавҳараги атрофидаги киприк-нихолчаларга ҳам ишоралар йўқ эмас!) кўчатлар мисол ўрнашгандир. Айримлари айтилган мулоҳазалардан аёнлашадики, Алишер Навоий қаламидан чиққан мисралар чинакам сўз санъатининг нодир намуналари ҳисобланади. Бас, шундай экан, улуғ шоир сатрларида жо этган теран маъноларнинг мағз-мағзига етмоқ учун уларда акс этган ҳар бир ишорани синчковлик билан ўрганмоқ лозим. Ана ўшандагина буюк бобокалонимизнинг умумбашарий ғояларини бугунги маънавий-маърифий тарбия жараёнида қўллаш, Таълим тўғрисидаги Миллий дастур ривожланиш босқичи талабларини ҳаётга жорий қилиш бахти бизга насиб этади.

"МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН"ДА СЎЗНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНЛАРИ

XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросону Мовароуннаҳр шеърини осмонда ёрқин бир юлдуз жамол кўрсатиб, дурахшон ёғду соча бошлади. Ким бу сеҳрли юлдуз жилвасини кўрди, кимгадир бу нодир бахтдан баҳраманд бўлиш шарафи муяссар бўлмади. Айни нотакрор мўъжизанинг тарих наздидаги умри шу қадар қисқа бўлдики, ҳатто унга маъво бўлган само ҳам доғда қолди, ҳаш-паш дегунча у жисман махв бўлди, аммо чақиндек чакнаб ўтган мазкур мажозий сайёранинг нурлари шу қадар ўткир эдики, поёнсиз самода ундан ўчмас излар - чарақлаган ёғдулар абадий мерос бўлиб қолди. Мана, беш асрдан зиёдрок муддат кечибдики, инсоният авлоди ўша

чараклаган маънавий зиёдан бахра олади, унга талпинади...

Ҳа, Амир Низомиддин Алишер Навоий ҳазратлари қолдириб кетган юксак адабий—илмий хазина ҳамон пок ниятли, маърифатпарвар инсонлар қалбига маънавий маърифий озуқа беришда белгили ўринни эгаллаб келади. Бадиий сўз муҳиблари, адабий ижодни ўзига қисмат билган салоҳият соҳиблари учун бу илоҳий истеъдод қалами тухфа қилган мўъжизавий хазина ҳамон интилиш, холисоға сўз санъати мусобақасининг орзу нуқтасидир. Адабиёт оламининг ўткир нафасли бир донишманди шундай башорат қилган эди: “Сухан сўз Абулқосим Фирдавсийгача Курсидан (Арши аълодан, тўққизинчи самодан — Р.В.) Ерга нозил бўлган эди, бу улуғ зот эса ўзининг илоҳий истеъдоди билан (бир юз йигирма минг мисралик ўлмас “Шохнома”си билан — Р.В.) уни (бадиий каломни) яна Курсининг устига (яъни Арши аълога) чиқариб кўйди”. Қаранг, биргина жумлада улуғ Фирдавсийнинг бадиий сўз равнақиға қўшган улкан хизмати ўзининг шу қадар адолатли муносиб баҳосини олган. Яъни ўша жозибали сатрлар туфайли бадиий сўз санъатининг нуфузи Арши аълога кўтарилди! Таъбир жоиз бўлса, туркий калом — шу тилдаги назму наср улуғ Навоий туфайли ўша мақомни эгаллади. “Таҳқир ва ҳақорат ботқоғида” (Уйғун ва Иззат Султон ибораси) топталмоқда бўлган туркий забон Алишер Навоийнинг жозиб мисра-ю жумлалари шарофати билан “шеъроят осмонига кўтарилди”. Дарҳақиқат, сўзни “гуҳари шариф”, “инсонни ҳайвондин жудо айлаган” восита, “илоҳий неъмат” тарзида улуғлаган Алишер Навоийчалик бадиий калом қадру қудратини шу даражада юксак тутган, баланд кўтарган яна бир ижодкорни мусулмон минтақа адабиётидан топиш амри маҳолдир. Сўзни эъзозлаш, унинг маъно имконият ва жилоларини адабий ижод тажрибасида қўллашда, бутун бўйи-басти билан намойиш қилишда улуғ ўзбек шоирининг маънавий мероси ҳамон танҳодир. Ана шу даъвони унинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асаридан олинган бир неча жумла мисолида далиллашга ҳаракат киламиз.

“Муҳокамат ул - луғатайн”гача ҳам буюк мутафаккирнинг сеҳрли қалами сўз билан сирлашган, унинг қудрат, назокат ва нафосатини фош этган эди. Улуғ адибнинг ўша талқинларига кўра сўз — илоҳий неъмат, бағрида не -не сирру синолатларни жо этган мўъжиза; сўз — бадиий адабиёт; сўз -шеърят; сўз-бадиий наср; сўз — мусажжаъ (сажли — ички қофияга эга) сочма; сўз — сеҳрли санъат кошонаси; сўз — мангулик даракчиси; Аждодлардан авлодларга хабар етказувчи оби ҳаёт; сўз — маънавий маърифий

олам мазмун - моҳиятини бағрида асровчи тубсиз хазина; сўз-ишқ розини ошику маъшуқаларга ошкор қилувчи сеҳрли қўшиқ; сўз-инсонларни (элу элатларни бир-бирига ошно этувчи, қалблараро кўприк солиб, уларни бир -бирига яқинлаштирувчи, диллар ва тиллараро алоқа воситаси, куролидир...

Айримлари тилга олинган маъно қирралари — сўзнинг ижтимоий вазифалари Алишер Навоийнинг адабий ижод амалиётида ўзининг бутун зебу оройиши билан тавсифу талқинини топган эди. Албатта, улуғ шоиргача бўлган даврда, VI—XIV асрларда ибтидо топган туркий тилдаги ёзма бадий адабиётнинг ташаккули ва тараққиётини инкор этиш адолатдан бўлмади, У ўз номи билан юритилувчи сўз санъати мақомида мавжуд эди. "Туркий шоҳнома" унвони билан шуҳрат таратган Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибат ул-ҳақойиқ", Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғонийнинг ҳикматларида туркий тилнинг гўзал оҳанггу нафосати ўзидан дарак берди. Алишер Навоийнинг ўз таъбири билан айтганда, туркий қавмлар ўртасида доврुक таратган "булағо"лар Мавлоно Атоий, Мавлоно Саккокий, "Маликул — калом" (сўз мулкининг подшоси) Мавлоно Лутфий Шошийлар ўша тилда бадий каломнинг юксак завку шавқи ва таъсир қувватини кўрсатишга муяссар бўлишди, Булар инкор қилиш душвор бўлган ҳақиқатдир. Аммо юқорида тилга олганимиз бирон-бир ижодкор туркий тил имкониятларини форсий забон муқобаласига қўйиб, уларни қиёсий ўрганиш, туркийнинг бойлиги ва маънавий имкониятларини ҳам амалда ҳам назарий-илмий ўрганиш вазифасини ўз олдида жиддий мақсад қилиб қўйган эмас. Масаланинг яна бир жиҳатини эслатмаслик ҳам ўртага қўйилган мунозарани бир томонлама ҳал қилишга олиб келган бўлур эди. XV асрда, хусусан, унинг иккинчи ярмида ижтимоий -сиёсий, тарихий - адабий вазиятда туб бурилишлар юз берди. Тарих майдонига келган теурийлар мавқеининг мустаҳкамланиши туркий тилнинг жамият олдидаги нуфузига ижобий таъсир кўрсатди. Айни тил давлат забони мақомига кўтарила бошланди. Табиийки, зикри ўтган сиёсий ўзгаришлар туркий тилнинг адабиёт оламидаги ўрнига ҳам таъсир кўрсатмай қолмади. Айримлари эслатилган ижтимоий-сиёсий, тарихий-адабий бир вазиятда Алишер Навоий бадий ижод майдонига кириб келди ва ана ўша улуғвор вазифалар унинг зиммасига тушди. Улуғ шоир "Муҳокамат ул-луғатайн"да форсий ва туркий тилнинг муқоясавий таҳлилидан сўнг ўз адабий ижодининг бошланиши ҳақида маълумот бераркан, анъанага кўра дастлаб

форсийда шеърлар ёза бошлаганини маълум қилади: “Аmmo чун шуур синига (муайян адабий тажрибага эга бўлгач), — ёзади муаллиф эслатилган китобида, — етгач турк алфозиға (лафзига, сўзига, тилига) дағи мулоҳазани лозим кўрулди” (Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 20 жилдлик, 16 — жилд, Тошкент, “Фан” - 2000, 24-25- бетлар. Бундан кейинги парчалар ҳам шу китобдан олинади ва матндан кейин тегишли саҳифалар кўрсатиб борилади). Зикри ўтган муносабат билан улуғ шоир туркий тил бойлиғи хусусида қуйидаги бадиий ва санъатларга йўғрилган ифодали жумлаларни келтиради: “...Оламе назарға келди, ўн саккиз минг оламдин ортук, анда зебу зийнат; ва сипехре табъға маълум бўлди, тўққиз фалақдин ортук, анда фазлу рифъат; ва махзане учради, дурлари кавокиб гавҳарларидин рахшандарок; ва гулшане йўлуқти, гуллари сипехр ахтаридин дурахшандарок...” (25- бет). Ўзи мансуб бўлган тилга муҳаббат, унинг бойликларини пайқаш, у ҳақда бадиий ва юксак завқ билан мушоҳада юритиш бундан ортиқ бўлмас, албатта. Алишер Навоий нигоҳида туркий тилнинг майдони бутун оламдан ҳам йирикрокдир. Унинг сарҳадсиз хазинаси шуъла сочувчи ноёб дурру жавохиротларга серобдир. Кўринадики, муаллиф илмий асарда ҳам бадиий ва буёқдор мушоҳада юритиш орқали китобхон эътиборини бош муддаога - туркий лисон назокатиға жалб қилишга эришади, Тўғри, буюк мутафаккирнинг мулоҳазалари муболағадан ҳам холи эмас. Бироқ ўз она тилига баланд ва жўшқин ишқ билан муносабатда бўлган инсонгагина ўшандай ёниқ жумлаларни ёзиш муяссар бўлар эди... Кўчирганимиз парча давомида мана бу жумлалар ҳам назарга етади: “Аmmo махзанининг йилони хунхор ва гулшанининг тикани беҳадду шумор. Хаёлға келдиким, ҳамоноки, бу йилонлар неши наштаридин табъ аҳли хирадмандлари бу махзандин баҳра топмай ўтуптурлар” (ўша бет). Айни ўспиринлик йилларида Алишер Навоий истикболида турган турк — ўзбек тили хазинани, йўқ маъдан кони ёхуд сарҳадсиз бир гулшанни эслатар эди. Унда шу қадар кўп жавохирот ва анвойи гуллар мавжуд эдики, улар юлдузлар каби беҳисоб ва ёрқин шуълали; гуллари эса жонбахш ҳамда хушбўйдир. Аввало эътибор қилайлик, улуғ шоир нечоғлик рангин ва тизгинсиз ҳиссиёт ила мушоҳада юритган. Илмий асарда шу қадар кўп адабий санъатлар (бадиий тасвир воситалари) ишга солинган. Жумлаларда ташбеҳлар (ўхшагиш ва ўхшатишлар), тамсилу муболағалар қуйилиб, оқиб келади. Кейинги парчада эса талмех ва тазодга мурожаат қилинади. Ривоятга кўра илон ва аждарҳо хазинаға ўч. Айни махлуқлар олтин, кумуш, умуман, жавохиротдан ўз

манфаатлари йўлида фойдаланиш имкониятига эга эмас. Бироқ улар ўша хазинани жуда «сергаклик» билан кўриқлар ва маъданлар устида ҳалқа уриб ётишдан баҳра олар эмиш. Улуғ шоир талмеҳни қўллаш орқали ана ўша манзарага ишора қилади. Туркий тилнинг фойдаланилмаган имкониятлари инсон қадами тегмаган чакалак — чангалзорни эслатади. Унда юришга журъат қилган инсон чангалзорнинг ўша илону ўтқир тиканларига дош бермоғи лозимдир. Алишер Навоий таъбирича, туркий тилнинг муҳолиф. — душманлари ўша «хунхор илонлар» ва «беҳадду бешумор тиканлар»дир. Ўз даври адабий ҳаёти анъаналарига танқидий назар ташлаш ва ижодий йўлдан боришни ўзининг турмуш тарзига айлантирган улуғ шоир туркий тил ғанимлари борасида фикрлашда ҳам ўзининг синашта услубига содиқ қолади. «Муҳокамат ул- луғатайн»да шу мавзуга доир ўқиймиз: «...ва кўнгулга андоқ эврүлдиким, гўё бу тиканлар сарзаниши зараридин назм хайли гулдастабандлари бу гулшандин базм тузгуча гул иликлай олмай йўл тутубдурлар» (ўша бет). Алишер Навоийнинг юқоридаги танқиди мулоҳазага чорлайди: Чиндан ҳам улуғ шоирнинг ўтмишдошлари сусткашлик қилишган — ми? Масалага адолат тарозуси нуктаи назаридан баҳо бериладиган бўлса, ўртага қўйилган саволга «йўқ», дея жавоб бериш мумкин. Унда Алишер Навоий ўз танқидида ноҳақ — ми? Йўқ, мунаққид ҳақ. Гап шундаки, XV асрнинг иккинчи ярмига қадар фаолият кўрсатган таъ ахли ҳам туркий тилнинг «махзан»у «гулшани»дан ўз насибасини олиб, авлодларга муносиб гулдасталар қолдириб кетишган. Уларнинг иқтидору имкониятлари шуни тақозо қиларди. Алишер Навоий даврига келиб, юқорида таъкид қилганимиздек, ижтимоий-сиёсий, адабий-илмий муҳит ўзгарди. Туркий адабиёт оламида қўлга кирган ютуқлар форс-тожик бадий сўз санъати эришган кашфиётлар қиёсида ғариб кўриндики, назардан ўтказганимиз танқидни ана шундай изох билан қабул қилиш мақсадга мувофиқдир. Туркий забон адабиётнинг ўн аср давомида қўлга киритган бой тажрибаси ва Аллоҳ берган тизгинсиз истеъдод, етилган илмий-адабий муҳит бирлашиб Алишер Навоийга журъат берди ва у «йилонлар наштарию» «тиканлар захрини» писанд билмай она тили «махзан»и (хазинаси) бойликларидан баҳра олди, туркий адабий тилнинг байроқдори, асосчиси рутбасига кўтарилди.

Алқисса, бош мавзуга қайтар эканмиз, бу борадаги мулоҳазаларимизни қуйида кўчирадиганимиз бир иқтибос ёрдамида баён қилишга уриниб кўрамиз. Мазкур парча китобнинг туғроси — илк саҳифадан жой олган. Мана ўша жумлалар: «...Сўз

дурредурким, анинг дарёси кўнгулдуру ва кўнгул махзанедурким, жамии маоний жузв ва кулладур. Андоқким дарёдин гавҳар ғаввос воситаси била жилва намоиш қилур ва анинг қиймати жавҳариға кўра зохир бўлур. Кўнгулдин доғи сўз дурри нутқ шарафига соҳиби ихтисос василаси била гузориш ва оройиш кўргузуру ва анинг қиймати ҳам мартабаси нисбатига боқа интишор ва иштиҳор топар. Гавҳар қийматиға нечукки, маротиб асру кўпдур, хаттоки, бир дирамдин юз туманғача деса бўлур» (ўша китоб, 8 — бет).

Кўринадики, улуғ шоир масалаға жуда теран муносабагда бўлади. Мусулмон дунёси бадий сўз санъатида сайқалланган анъанавий ғояни мантикий давом эттиради: сўз илоҳий мўъжиза, сўздур. Иқтибосдаги «ғаввос» ва «дарё» табиий ходисаға ишора. Аъло навъли жавохирот дарё ва денгиз суви остида етилади, Уни ғаввослар - сув остида узоқ тура оладиган оббозлар топиб чиқишади, Улуғ шоир «сўз» ва «дур»ни ёнма - ён тутиб тасвишлашда давом этади: Сўз — дур, унинг дарёси кўнгилдир. Кўнгил мазҳар, маншаъ. Сўз ана ўша маншаъдан (кўнгилдан) тилға, ундан илоҳий-ирфоний оламға кўчади, мазҳар, маншаъ бирор нарсанинг кўринадиган, пайдо бўладиган жойи. Иқтибосда эса Аллоҳ иноятининг самараси бўлган сўзнинг пайдо бўлиш маконини англамоқда. Кўнгил — сўзнинг ва Аллоҳнинг ҳам мазҳари. Унда жузв ва кулл маънолар мужассам, Жузв бўлак, қисм, парча; Кулл — унинг зидди, катта, йирик, кўп, умумий. Жузв — заррачалар, кулл — мазҳар, куёш; Жузв — олий хилъат — инсон; кулл — Яратувчи, Қодири кудрат. Тасаввуф таълимотига кўра, заррачалар мазҳардан (куёшдан) узилиб тушади ва имтиҳон дунёсида покланиб, яна маншаъға қайтади. Покланмаган заррани мазҳар қабул қилмайди ва у энди бақо оламида сарсари кезишға мустаҳиқдир. Кулл - олами кубро, катта олам, борлиқ, мавжудот; жузв — олами суғро, кичик олам. Олами кубронинг чизгилари олами суғрода мужассам. Олами суғронинг қалби — кўнгил каъба. Мусулмон оламининг қибласи — Каъба Ҳижоз водийсида жойлашган, кўнгил каъбаси эса инсон қалбида ва у Аллоҳнинг (жилвагоҳи) маъвосидир, Шундан, кўнгил каъбаси мусулмон дунёси саждагоҳи Каъбадан устун туради. Кўринадики, улуғ шоирнинг ишоралари замирида шу қадар теран фалсафий-ирфоний маънолар пинҳон қилингандир, кўчирганимиз парчада сўз ва нутқ масаласи ҳам қаламға олинган. Улуғ шоир талқинича сўз ва нутқ тафаккур ҳамда фаросатни эслатади. Сўздан «ўлган баданға руҳи пок етишиш»и илоҳий неъмаг эканлигини ҳис қиладиган фаросатли банданинг нуткида «жавҳар» баланд бўлади. Гавҳар бозорида «бир дирамдин юз туманғача» қийматға эга

жавохирот бўлганидек, ҳолат — ходиса сўз мулкида ҳам амал қилади. Улуғ шоир минг карра ҳақ, «Кудрати атомдан кучли» бўлган сўзни «хас-хашак йиғишга сарфловчилар» (А.Қаҳҳор таъбири) билан бирга унинг илоҳий мўъжизалигини ҳис қилиб қўлловчиларнинг борлиги айтилиб келинади, Шундан, сўзнинг бадиий кирраларини маромига етказиб кашф этган Алишер Навоий «тилга (сўзга) эътибор»ни «элга эътибор» билан тенг қўйиб, гузал лутф ва доно башорат этмишлар...

БЕШ ҲАЙРАТ САБОҚЛАРИ

Амир Низомиддин Алишер Навоий қолдириб кетган улкан маънавий мерос ноёб тафаккур сарчашмасидир. Уларга ружуъ қилганинг, улар атрофида изланганинг сайин янги-янги маъно жилғалари оқиб чиқа беради. Улуғ мутафаккирнинг шундай бадиий яратмаларидан бири «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин»дир. Маноқиб жанрига мансуб мазкур асар Нуриддин Абдурахмон Жомий вафотидан бир йил кейин (1414-1492) ёзила бошланган. «Мукаддима», «Хотима» ва уч мақолатдан таркиб топувчи асарда муршиди комил Жомий ҳазратлари умр йўлининг нурли лавҳаларини тарихий-бадиий йўсинда ёритиш асосий мақсад ҳисобланади. Алишер Навоий ана ўша ҳаётий манзараларни танлашда алоҳида маҳорат кўрсатадики, натижада ҳар қандай китобхон ҳам уларни ўқиганда алоҳида ҳаяжонга тушмай иложи йўқ. Шундан, замонавий навоийшуносликда «Беш ҳайрат» «Ҳамсатул-мутаҳаййирин»нинг синоними тарзида қўлланади. Асар ибтидосидан интиҳосига қадар келадиган ҳар бир сарлавҳа, жумла-ю ташбеҳ зикри ўтган бош муддао йўлида хизмат қилдирилади.

Ҳаётда алоҳида иқтидорга эга инсонларнинг яшаб ўтиши айтилиб келинади. Илоҳий иноят, марҳаматнинг ҳаммага уланиши аён. Аммо айрим бандаларига нисбатан яратган Қодир эгам нурини, саховату илтифотини дариғ тутмайди. Бундай назаркарда инсонлар муайян халқ тарихида, маъвою маконда ҳар юз ёхундан-да кўпроқ йилларда бир марта дунёга келади. Нуриддин Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийлар тожику ўзбек халқлари маданий-илмий, адабий-ирфоний ҳаёти саҳифаларини нурафшон қилиб ўтган ана шундай улуғ сиймолардир. Бу икки улуғ аллома ўртасида йигирма етти йиллик умр масофаси ётишига қарамасдан, улар бир-бирларини ишорадан тушунишган, кўнгил истакларини қўйганидан чандон зиёда қилиб ижро этишган. Шундай гапни Абдурахмон Жомий ва

Алишер Навоийларнинг нафақат шахсий ҳаётлари, балки ижодий тажрибаси хусусида ҳам айтиш жоиздир. Муддао муаллақ қолмаслиги учун, биргина адабий далилни назардан ўтказайлик. Алишер Навоийнинг туркий тилдаги асарлари «етти-саккиз ёшдин» (улуғ шоирнинг «Хазойинул-маоний» дебочасидаги ўз эътирофи) ёзила бошланганлиги маълум. Унинг отахони дарвеш Саййид Ҳасан Ардашерга Самарқанддан юборилган шеърӣ мактубидаги эътирофига биноан, 24-25 ёшлардаги шоир учун бир қунда «юз-икки юз байт айтиш ҳолва ейиш» билан баробар эди. Ана шундай жўшқинлик ва шиддат, илҳому завқ билан ижод қилган улуғ шоир нега девон тартиб беришга рағбат кўрсатмади? Тўғри, 1465-1466 йилларда шеърӣят муҳиблари ўзлари ташаббус кўрсатиб ихчам бир тўплам тартиб бердиларки, уни «хаттотлар қибласи» Султон Али Машҳадӣ китобат қилди ва замонавий навоӣшуносликда бу мўъжаз китоб «Илк девон» номини олди. Улуғ шоирнинг ўзи эса замон ҳукмдори, эмукдош ва мактабдош дўст Султон Ҳусайн Бойқаронинг кистови билан «Бадоеул-бидоя» ҳамда «Наводирун-нихоя» девонларини тузди ва бу борадаги сокинлик яна давом этди. Нега? Саволлар мақсадли ва пишиқ жавобларни кутади. Улуғ Навоийнинг тизгин билмас, туғёнли илҳому истеъдоди олдида кичик девонлар салобатсиз, майда бўлиб кўринди. Унга Амир Хисрав Дехлавӣнинг муайян ижодий интизом негизида тузилган, умр фасллариини ўзида акс эттирган, ҳар бир китоби рамзӣй номлар билан таъмин қилинган, беш девонни ўзида мужассам этган асари маъқул эди. У ана ўшандай бир йиғма мажмуани ўзбек шеърӣяти бўстонида чароғон юлдуз мисол шуъла сочиб туришини орзу қиларди. Айтишингиз мумкин, марҳамат, тузсин, ким унга халақит берди? Маъно ришталарининг барча-барчаси ана шу саволга келиб боғланади. Дарвоқе, нима монёлик қилди? Жавоб эса ихчам ва лўнда: тарикат одоби, муршид, устоз, маслакдош дўст наздидаги юксак эҳтиром улуғ Навоӣй хоҳишини тизгинлаб турди. Абдурахмон Жомӣйдан олдин шундай улкан ижодий йшга қўл уришни факрликни умр мазмунига айлантирган Алишер Навоӣй ўзига эп билмади. XV асрнинг 80-йилларига келибгина у муршиди комилга шу ҳақда ишора қилиш учун ўзида журъат топа олди. Абдурахмон Жомӣй бундай эзгу истакни хушнудлик билан қабул қилиб, ўлимидан бир неча ой муқаддам «Фотиҳатуш-шабоб», «Воситат ул-икд», «Хотимат ул-хуют»дан иборат куллиётини тартиб берди ва Алишер Навоӣй учун ҳам оқ фотиҳага қўл очилди. Алқисса, 1492-1498 йиллар оралиғида «Хазойин ул-маоний» йиғма девонлари рўшнолик кўрди... «Беш

хайрат»да бундай ибратли лавҳалар бағоят кўп. Шавкат Аҳмад ўгли Ҳайитовнинг «Баркамол инсон тимсоли» рисоласи биз бир шингилгинасини назардан ўтказганимиз инсоний муомала-муносабат маданиятининг теран таҳлилига бағишланади.

Таъкидлаш жоиз, «Хамсат ул-мутаҳаййирин» ҳақида жуда кўп ёзилган. Улар бир жойда жамланса, бир неча китоб бўлади. Улуғларнинг қалами тухфа қилган рисоалар тубсиз уммонга ўхшарканда, унга шўнғиган ҳар бир ғаввос ўз насибасини топиб чиқади. Шавкатнинг янги китоби хусусида ҳам шу таъбир қўлланса, муболаға бўлмайди. Муаллиф «Хамсатул-мутаҳаййирин»га комил инсон қиёфаси манзаралари нуктаи назаридан даҳл қиларкан, мақсад ва вазифасига мавофиқ яхши гаплар топади. Маноқиб асардаги ибратли лавҳаларни хотирида мустаҳкам сақлайди, уларни давр адабий-илмий муҳити қиёсида теран таҳлил қилишга эришади. Шавкатнинг диққат марказида асарнинг бош қаҳрамони Абдурахмон Жомий шахсияти, унинг Ҳирот маданий ҳаётидаги мавқеи, нақшбандия тариқатининг пиру муршиди бобидаги ирфоний-ижтимоий фаолияти туради. Рисола муаллифи жуда кўп мумтоз ва замонавий тадқиқотчиларнинг асарларидан хабардор. Китоб саҳифаларида уларга мурожаат қилади, муносабат билдиради. Алишер Навоий маънавий меросини, хусусан, «Хамсатул-мутаҳаййирин» асарини, шунингдек, Нуриддин Абдурахмон Жомий баркамол сиймосини Куръону ҳадиси шарифлардан етарли билимга эга бўлмай, маромига етказиб ўрганиш, таҳлил қилиш қутилган натижани бермайди. Шавкатдаги ана ўшандай маромдаги билимдонлик рисола ютуғини тайин этган омиллардан биридир. Алқисса, «Баркамол инсон тимсоли» фазилатларга бой. Айниқса, унинг бугунги миллий мафкура тамойиллари тарғибу ташвиқи йўлида ҳолисона хизмат қилишини таъкидлаш жоиз. Мен Шавкатнинг китоби баҳсталаб ўринлару нуқсонлардан мутлақо холи деган фикрдан йироқман. Улар ҳақида холисона, илмий адолат мезонлари асосида фикр юритиш Сизнинг ҳукмингиздадир, муҳтарам китобхон! Шундай қилинганда, катта илм йўлида турган, ўзига хос равон ва ширали ёзиш услуби шаклланган тадқиқотчига кўмак берган бўлардингиз.

Мен эса навоийшунослик оламига катта ихлосу иштиёқ билан кириб келаётган Шавкатга улкан илмий зафарлар тилаш билан бирга, ундан янада мазмундор, янги гапларга сероб, ширин-шакар ишлар кутаман.

ИЙМОН - ПОКЛАНИШ МАНЗИЛИ

Маънавий кадриятлар, адабий мерос ва исломий эътиқодга муносабат тубдан ижобий томонга ўзгарган юртда Ватан келажаги, истиқболини таъмин қилувчи куч ёшлардир. Бугун ана ўша умидли авлоднинг баркамол тарбияси муаммолари давлат мақомига кўтарилган, йулбошчининг эътиборида турган экан, уларни ажодларимиз маънавий хазинаси оламига олиб кириш, ўша умуминсоний ғоялардан баҳраманд этиш муҳим аҳамият касб этади. Бу йўлда И.А.Каримовнинг «Инсон эътиқодсиз, иймонсиз яшай олмайди. Чунки комил ва собит эътиқод жамият маънавий қиёфасини белгилайди» («Янгича фикрлаш ва ишлаш-давр талаби»)(23-бет), - каби доно кўрсатмалари ғоявий асос вазифасини адо этади. Шу талабга таяниб биз бу ишимизда Алишер Навоийнинг «Хайрат ул-аброр» достони мисолида айрим мулоҳазаларимизни баён этишга уриниб кўрамиз. Достон улуғ шоир «Хамса»си таркибидаги биринчи - муқаддимавий ва дастурий асардир. Ана шу маснавийда комил инсон қиёфаси манзараларининг асосий чизгилари ихчам ва лўнда хулосалар шаклида ўзининг бадий ифодасини топади...

Улуғ шоир нуқтаи назарида иймон — комилликнинг таянч белгиси. «Хайратул-аброр» биринчи мақолатининг иймоннинг бадий шарҳига аталиши ҳам шундан далолатдир. «Хамса»нинг таянч масаласи инсонни комилнинг замонлар имтиҳонидан ўтишга ярагулик ибратли тимсолини яратиш экан, улуғ шоирнинг мавзу ибтидосини иймондан бошлаши тасодифий ҳодиса эмас, албатта. Бу ҳақда Алишер Навоий достонда таят аниқ ва мақол даражасида сайқалланган мана бу сатрларни ёзиб қолдирган:

Кимки жаҳон аҳлида инсон эрур,

Балки нишони анга иймон эрур.

(Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 7-жилд, 100-бет. Бундан кейин МАТ, жилд ва тегишли саҳифа кўрсатиб борилади.)

Иймон — инсонийлик ва виждонлиликнинг ҳал қилувчи фазилати. Ҳазрати Одамни хайвондан фарқ қилишнинг «тенгри каломи» каторида туришга лойиқ аломатларидан яна бири ана ўша иймондир. Ҳамиша ишончли қиёслар ёрдамида ўз нуқтаи назарини баён этишга одатланган улуғ ўзбек шоири зикри ўтган синашта бадий услубига амал қилади ва бир неча сайқалланган байтда инсон ҳамда хайвонни бир-биридан ажратишга кўмак берувчи аломатларни юзлаштиради. Бунинг учун улуғ шоирга муқояса орқали тасвир жараёнини кучайтириш, муайян масалага доир

тўлиқ мулоҳазани юзага чиқариш имконини ҳозирловчи ҳаётий воқеа-ҳодисаларни ёнма-ён қўйиб ифодалаш (параллелизм) санъати тўла қўл келган. Алқисса, улуғ шоирнинг иймонга тегишли журъату қатъиятга лиммо-лим бадий талқинлари қуйидагича давом этади:

Бас ани инсон атагил бериё,
Ким ишидур сабр ила шукру ҳаё.
Буйла буюрди набийи Ҳошимий,
Ким бу уч иймоннинг эрур лозими.
Бас ани инсон демак ўлғай раво,
Ким иши иймон била топқай наво. (МАТ, 7-жилд, 2 01

-бет).

Ҳар қандай ансонни ўзлигидан, ахлоқий маънавий меъёрлардан сабрсизлик, ношукурлик ва ҳаёсизлик чиқаради. Унинг зиддини (сабру шукру ҳаёни) турмуш тарзига айлантирувчи қаноатли инсонлар эса комиллик пиллапоялари узра дадил одим ташлайдилар. Улуғ шоир қатъий урғу билан рангин мисралар қават-қаватларига сингдирилган айни ўша уч фазилатни Худонинг суюкли ва охирги пайғамбари Муҳаммад алайҳиссалом номидан келтиради. Шундан сўнг иймоннинг шаръий талқини берилади. Шариати исломияга кўра иймоннинг олти шарт мавжуд: булар-Аллоҳнинг биру бор ва азалию абадийлигини эътироф қилиш, нафс олойишларидан холи малойикларнинг мавжудлигига шубҳа қилмаслик; осмоний-илоҳий китобларга қатъий ихлос билан қарамоқ; Аллоҳнинг набию расулларига эътиқод қилмоқ ва эргашмоқ; Инсон тақдирида кечадиган барча яхшию, ёмон ҳолат-ҳодисаларнинг азалий (зинҳор уларнинг содир бўлишини бировдан гумонсирамаслик) эканлигини эътироф қилмоқ; Қиёмат кунининг (ўлишнинг қайта тирилиши борлигига ишонч) ҳақ эканлигини ҳеч қандай иккиланишларсиз қабул қилишдир. Алишер Навоий шариати исломияда аниқ ифодасини топган мазкур талабларга шариат қонунлари нуқтаи назаридан нимадир янгилик қиритган эмас. Шундай гапни улуғ ўзбек шоиригача ва ундан кейин ҳам фаолият кўрсатиб, фикҳга (ислом қонуншунослигига) дахлдор асарлар ёзган муаллифлар хусусида ҳам айтиш жоиздир. Масалан, Захириддин Муҳаммад Бобур исломнинг беш рукнига доир беш шеърий рисоалар яратиб, уларни ягона муқовада бирлаштирди ва «Мубаййин» (шарҳланган, изоҳланган, талқин берилган) деб ном берди. Бобур ҳазратларининг заковатига қойил қолиш лозимки, у ўзи бажарган ишнинг мазмун-моҳиятини биргина сўздан иборат сарлавҳада акс эттиришга муяссар

бўлган. Алишер Навоий ва бошқа фақеҳлар (ислом қонуншунослари) учун ҳам Захириддин Бобур юрган йўлдан ҳаракат қилиш ҳуқуқи берилган, ҳолос. Бундай қатъиятнинг бошида эса чаҳор ёри босафоларнинг биринчиси Абу Бакр Сиддиқ туради. Жаноби расули акрам вафотидан кейин ислом аҳкомларини тафтиш, ислоҳ ва таҳрир қилишга интилишлар бошланган. Ана шундай бир вазиятда Абу Бакр Сиддиқ «Исломдаги бир сўз уёқда турсин, бир ҳарфни ўзгартириш ниятида бўлганларга жавобим қиличдир», - дея жиддият кўрсатади. Ўша овоз ҳамон ислом дунёсида жарангдор акс-садо бераётир. Шундан бўлса керак, исломнинг таянч манбалари — Қуръони мажид ва ҳадиси шариф мутлақо ўзгаришга учраган эмас. Нақшбандия тариқатининг XV-аср Хуросон ва унинг атроф ҳудудларидаги пиру муршиди, шайхул-ислом ва шоир Абдурахмон Жомий ҳазратларидан сўрадилар:

- Ҳазрат, бир нимадан бир нимани олса бўлур. Шариатдин ҳам бир нимани олса бўлурми?

Ҳазрат жавоб берадилар:

- Бир нимадин бир нимани олса, бир нима қолур. Аммо шариатдин бир нимани олса, ҳеч нарса қолмас!

Эътибор қилинг, Абдурахмон Жомий ҳазратларининг жавобида ҳам сиддиқона оҳанг бор. Аммо унинг ифодасида мулойимат ва назокат баланд. Аҳамиятли жиҳати шундаки, Абу Бакр Сиддиқнинг ҳукми ўз ҳимоясини топгани учун ҳам замонлар оша ислом дунёсида бирдай амал қилиб келади.

Сидку садоқати бутун инсонларда тил ва дил мувозанатининг таносуби мутаносиб келиши, бирлиги ўзак масала ҳисобланади. Калимаи шаҳодат, салот-намоз, савмаа-рўза, закот ва муқаддас ҳаж тавофи сингари рукнлар негизини ҳам инсоннинг руҳий-маънавий покланиши билан алоқадор мураккаб жараёнлар ташкил қилади. Масала равшан, исломнинг ҳам, тасаввуфнинг ҳам олий илоҳий, мўъжиза - Инсон ташвиш-тараддуди, жисмоний-ахлоқий, маънавий-руҳий гозаланиши, покланишидан бошқа мақсад-мўддаоси йўқ экан. Шунинг учун ҳам заковатли, илму маърифатли аждодларимиз, жумладан, Алишер Навоий ҳазратлари ҳам бири-иккинчисини тўлдириб, тадрижий такомиллаштирувчи ислому тасаввуфий ғоялардан бадиий ижод жараёнида қўш қанотлардек фойдаланиб, улуғ савобга дохил бўлганлар. Зеро, «Ҳайрат ул-аброр»нинг ҳар бир сатрини (ҳа, ҳар бир сатрини!) исломий-тасаввуфий, илоҳий-ирфоний, шуъла нурлантириб, ҳарорат бахш этиб, мусаффолик, беғуборлик ёғдуси ила мунаввар қилиши айни ҳақиқатдир. Истиклол

мафкураси эса бадиий адабиёт, қадимий маънавий меросимиз бағрида яшаб келган ўша рост гапни журъат билан айтиш учун шарт-шароит берди. Бугун ана шуларнинг барчасига муяссар айлагани учун Қодир эгамга беҳад шукрона ва ҳамду санолар айтишга бурчлимиз.

Кўринадики, ўртага қўйилган барча ахлоқий тамойил-галаблар бир нуқтага — и: Табиатида мавжуд бўлган номақбул ҳатти-ҳаракатларга қарши қаратилгандир.

Улуғ шоирнинг муболагага урғу бериши, ҳайратангиз лавҳалар буёғини куюқлаштиришдан кўзлаган бош муддаоси, бизнингча, ўша мисраларнинг ғоявий-бадиий таъсирчанлиги, ахлоқий-тарбиявий моҳиятини оширишдан иборат эди. Жаннатий лаззатлар, дўзахий азоблар, етти газли мақбара-ю, Ҳазрати Али дулдулининг (маҳобатли отининг) сеҳрли туёқ излари, ғойибона кудрат туфайли пайдо бўлувчи ҳаётбахш чашмалар — хуллас, инсон қалбида баъзан ширин туйғу, гоҳида даҳшатли кўркув уйғотувчи мўъжизавий манзаралар орқали ҳам юксак инсоний фазилатлар, ахлоқий-тарбиявий ғоялар илгари сурилган. Ҳаромга қўл чўзган банда дўзах оташида қовжираш, заққум дарахти мевасини татишдан содир бўладиган даҳшатли қийналишни кўз олдига келтираркан, унинг вужудини довдираш, қўлларнинг қалтирашидай ҳолатлар чулғаб олган, албатта. Табиийки, бундай манзаралар уни ҳудобох абарликка даъват этиб, яшашнинг нопок йўлидан қайтарган.

Ёхуд обод охиратда, кавсар ҳовузи агрофидаги хушманзара йўлакларда, роҳату фароғатда боқий ҳаётининг ўтишини кўз олдида гавдалантира олган иймонли мўъмин-мусулмон эса нафсига эрк беришдан кўра, уни жиловлашни афзал кўрган.

Шу ўринда яна бир ҳақиқатни эслагимиз келди. Инсон нимадандир ҳадиксираши, кўркув туйғусини хис қилиб туриши зарурдай кўринади. Акс ҳолда, у босар-тусарини эсдан чиқариб ваҳшийлашиб кетади. Шундан бўлса керак, Қуръони каримнинг деярли барча сура-ю ояти қудсийларида Яратган қодир эгам башорати-ла Одам Ато зурриётларини кўркувга даъват қилиш марказий ўринда туради.

Булар - ибрат, ўқилмаган ҳаёт сабоғи, мурдорлик, булғанишдан ҳазар қилишга даъват, эзгулик, ростлик, сидку садоқат, луқмаи ҳалолга интилиш, қаноат паноҳида маънавий-руҳий олам остонасини тавоф қилишга чақиришдир. Истиклол мафкурасининг таянч мақсад-муддаоси ҳам муборак юртимизда ана ўшандай

комиллик садоқатига йўл солишдан иборатдир...

Маънавий манбаларда комиллик дастлаб юртни бошқарадиган инсонларда жамол кўрсатмоғи лозимлиги таъкидланади. Дарвоқеъ, Алишер Навоий талқинида ҳам иймону инсоф ҳамдами, адлу диёнат, «ростию русти» фаолият дастурига айланган йўлбошчиси бор маконда ғайри инсоний иллат ва саъйю- ҳаракатларнинг йўли тўсилади; маънавий дунёси бой, маърифати баланд шохгина уволу савобларни ўз вақтида илғайди, тафаккур нури билан муҳокама юритади, жаҳолату хиёнатни бартараф этади, - дейди улуғ шоир.

Алишер Навоий асарларидаги бундай доно фикрлар бугун учун ҳам замондошдир. Давлатнинг адлу амният билан бошқарилиши, биринчи раҳбарнинг маънавияту маърифатга таяниши, эълус, юрт ишқи билан ёниб, фидойилик кўрсатишининг ширин мевалари Она-Ўзбекистонни дунёга танитди. Улуғ шоир нури сиймосини юрт пойтахтининг қоқ ўртасидаги кўркам миллий боғда ўрнатиб, унинг пок этакларини тавоф қилган, пойига анвойи гуллар кўйиб, асарларига кенг йўл очган, ўлмас ғояларига таянган мамлакат ҳам, шу улуғ зотнинг умумбашарий фикрларини дастуриламал мақомида тан олган халқ ҳам сира кам бўлмағай. Иншооллоҳ шундай, бўлғусидир.

«АХЛОҚИ МУҲСИНИЙ»—НОДИР МАЪНАВИЙ-БАДИИЙ АСАР¹⁵

Камолиддин Хусайн Воиз Кошифий қаламига мансуб мазкур асар муаллифнинг шох илмий-бадий яратмаларидан бири бўлиб, 1495 йилда Султон Хусайн Бойқаро Мирзонинг ўғли Абдулмуҳсин Мирзога бағишлаб ёзилган. Шундан бўлса керак, асар «Ахлоқи Муҳсиний» номи билан шухрат тутади. XV асрнинг иккинчи ярми Хуросон адабий муҳитида эътиборли мавқега эга бўлган маърифатпарвар бу адиб комусий истеъдод соҳиби эди. «Мажолис ун-нафоис»да Алишер Навоий Кошифий ҳақида қатга ихлос билан мулоҳаза юритган: «Оз фан бўлғайким, даҳли бўлмағай. Хусусан, ваъз, иншо ва нужумки, анинг ҳақидур ва ҳар қайсида мутааййин ва машхур ишлари бор ва мусаннафотидин бири «Жавоҳир ут-тафсир»дурким, «Албақара» сурасин бир мужаллад битибдурким, мусифи қатъ била юз жуз бўлғай»¹⁶

¹⁵Ушбу мақола М.Махмудов билан ҳамкорликда ёзилган.

¹⁶Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 13 жилд. Тошкент, 1997. 119- бет.

Сабзавор вилоятининг Байҳақ ноҳиясида тахминан 1420 йилда дунёга келган адибнинг йигирма йилга яқин умри ўша даврнинг гавжум илмий-адабий, ижтимоий-маданий маркази бўлган Ҳиротда кечган. У ўзининг саксон беш йиллик умри (вафоти 1505) давомида қирққа яқин илмий-бадиий асарлар мерос қолдирган. Адибнинг ахлоқ, таърих, тасаввуф, илоҳиёт, риёзиёт, фикх, илми адабга доир сермазмун ва жиддий тадқиқотлари унга катта шухрат қелтиради. Хусайн Воиз Кошифийнинг «Ойнаи Искандарий» ёхуд «Жоми Жам» ва «Бадоеъ ул-афкор фи саноеъ ул-ашъор» асарлари унинг шеърят ва адабиётшунослик бобидаги ноёб салоҳиятидан сўзлайди. Алишер Навоийнинг «Мавлоно зуфунун ва рангин ва пуркор воқеъ бўлубдур»¹⁷ каби юксак таърифига лойиқ кўрилган Хусайн Воиз Кошифий, айниқса, илми нужумга доир «Сабъаи Кошифия» (Кошифийнинг фалакиётга доир етти рисоласи) ва иншо санъати сирру синоатлари талқинига бағишланган «Махзан ул-иншо» асарлари билан замондошларини ҳайратга солган. Куръон тиловатидаги маҳорат, умуман, қироат санъати адибнинг ўз мулки ҳисобланган. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Султон Хусайн Бойқаролар даврасида янги битилган шеърларни ўқиш, Куръони каримни тиловат қилиш Хусайн Воиз Кошифийга топширилган. Қомусий салоҳият соҳибининг воизлик санъатига доир истеъдоди ҳам илму маърифат аҳлини лол қолдирган.

Хусайн Воиз Кошифий ҳақида ҳамон жиддий тадқиқот ишлари амалга оширилган эмас. Қомуслардаги маълумотлар,¹⁸ айрим мақола,¹⁹ нашр бўлган асарларига ёзилган сўзбошиларни²⁰ истисно қилганда, яхлит бир илмий ишнинг йўқлиги Ўзбекистону Тожикистон адабиётшунослигининг бу закий аллома руҳи мунаввари олдидаги катта қарзидир.

Хусайн Воиз Кошифий қолдирган маънавий мерос таркибида тасаввуф ва ахлоққа доир насрий-бадиий яратмалар муҳим ўринни

¹⁷ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 13 жилд. Тошкент, 1997. 119- бет.

¹⁸ Энциклопедияи тожик. Жилди 3. Душанбе, 1981. С. 497; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилди 2. Душанбе, 1989. с. 67.

¹⁹ Ахмадов М. Ҳаёт ва мероси илмию адабии Хусайн Воиз // Чанд мулоҳизаи адабий. Душанбе, 1973.

²⁰ Калила ва Димна (Аз рӯи “Анвори Сухайлӣ”-и Хусайн Воизи Кошифӣ. Душанбе, 1979. С. 5-19; Хусайн Воиз Кошифӣ. Калила ва Димна. Душанбе, 1989. С. 5-18; Хусайн Воиз Кошифӣ. Футувватномаи султони. Ахлоқи Муҳсинӣ. Рисолаи Ҳотамия. Душанбе, 1991. С. 5-24; Комил инсон ҳақида тўрт рисола. Форс-тожик тилидан Нажмиддин Комилов таржимаси. Тошкент, 1997. 166-275- бетлар.

эгаллайди. Айни силсилада «Футувватномаи султония», «Ахлоқи Муҳсиний», «Рисолаи Ҳотамия» асарлари алоҳида ажралиб туради. Мазкур рисоаларни соф илмий китоблар дейиш тўғри эмас. Чунки юксак бадиий завқ соҳиби бўлган муаллиф деярли барча асарларида қоришиқ ифода услубида (илмий-бадиий) мушоҳада юритади. Шунингдек, мулоҳазаларининг таъсирчанлигини ошириш, китобхонни зериктирмаслик, унга ўғит бериш билан бир қаторда, қалбида завқ-шавқ уйғотиш мақсадида рисола саҳифаларида шеърӣ парчалар, ибратли ҳикоят ва лавҳаларга ҳам тез-тез мурожаат қиладики, айни жиҳатлар теран илмийлик қаторига нафис бадииятни ҳам қўйиб қўяди. Ана шундай ҳароратли қоришиқ услубий жило «Ахлоқи Муҳсиний»нинг ибтидосидан интиҳосига қадар назарга ташланади. Ушбу ахлоқий-ирфонӣ рисола қирқ бобдан таркиб топади — асарда инсоннинг ахлоқий-маънавий балоғати учун ҳал қилувчи аҳамиятга молик қирқ олижаноб фазилатлар ҳусусида қизиқарли мулоҳазалар ўртага ташланади. Бунинг учун Ҳусайн Воиз Кошифӣ мусулмон минтақа адабиётида шаклланган пандномачиликнинг бой адабий тажрибаларига таяниб иш кўради. Шу маънода, «Ахлоқи Муҳсиний» саҳифаларида Имом Муҳаммад Ғаззолийнинг «Кимёи саодат»у Шайх Саъдийнинг «Бўстон» ҳамда «Гулистон», Унсурулмаолий Кайковуснинг «Қобуснома» асарлари, Шайх Санойӣ, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румӣй сингари улӯғ алломалар нафаси туюлишидан ажабланмаслик лозим. Рисолада шукр, сабр, ҳаё, таваккал, поклик, адаб, олиҳимматлилик, аҳд, жидду жаҳд, адолат, аҳду вафо, аҳду паймон, рафоқат, хайру эҳсон, тавозуъ ва эҳтиром, диёнат, сидқу садоқат каби хилма-хил масалалар ўзининг теран ахлоқий-маънавий, илоҳӣй-ирфонӣй, илмӣй-бадиий талқинини топади. Китоб саҳифаларидан XV асрнинг иккинчи ярмида ҳозиржавоблик билан фаолият кўрсатган қомусӣй алломанинг нурли сиймоси ва бағоят баланд заковати намоён бўлади. Ҳусайн Воиз Кошифӣй тафаккурининг кўламдорлиги унинг жумлаларига рангӯ маъно бахш этган.

Асарнинг замон ҳукмдори ўғлининг номи билан аталиши тасодифӣй эмас. Чунки муаллиф ҳар бир сўзию панду ҳикматини шоҳу шахзодаларга қаратади, уларни инсофу иймон, дину диёнатга даъват қилади. Муаллифнинг қатъӣй ишончига кўра, салтанат бошида турганлар нечоғлик ҳалол, покиза, инсофу саховатли бўлишса, мамлакат шу қадар чирой очади, аҳоли фаровон турмуш кечиради. Ана шундай майлни «Ахлоқи Муҳсиний»нинг шукр борасидаги биринчи бобида ҳам ёркин кўриш мумкин.

Муаллифнинг таъкидига биноан, подшоҳга салтанатни насиб этгани учун ҳам у Парвардигори каримга шукрона айтмоғи лозим. Маълумки, XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросон ва унга чегарадош бўлган қатор вилоятларда нақшбандия тариқати таянч эътиқод сифатида шуҳрат пайдо қилди. Инсонпарвар бу таълимотнинг муршиди комили рутбасида дастлаб Саъдиддин Қошғарий, унинг вафотидан сўнг Абдурахмон Жомий фаолият кўрсатди. Хуросон худудида яшаган жуда кўп пок юракли инсонлар, жумладан, Алишер Навоий, Шайхим Сухайлий, Ҳусайн Воиз Кошифий каби ижод аҳли ҳам ўша муршиди комил этагини тутиб, нақшбандия тариқатининг ҳаётсеварлик ғояларини тарғиб қилишда ибрат намуналарини кўрсатдилар. Айни таълимотнинг таянч талаблари сирасига илм ва амал, тил ва дил бирлигини киритиш жоиздирки, «Ахлоқи Муҳсиний» асари қаторлари мағиз-мағзига ана ўша олижаноб ғояларнинг синганлигини пайқаш қийин эмас. Чунончи: «Шукр ҳам ба дил бошаду ҳам ба забон... Ҳар узверо аз аъзо ба тоате, ки бад-он узв махсус аст, машғул гардонад» (Мазмуни: Шукр ҳам дилда ва ҳам тилда бўлсин... Тоат жараёнига иштирок этадиган ҳар бир аъзога ана шу фазилатни ҳамроҳ айласин).²¹ Замонасининг донишманд ахлоқшуноси ва фақиҳи шукрга дахлдор мушоҳадаларини баён қиларкан, инсон жисмидаги ҳар бир аъзога тааллуқли вазифаларга алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтади. Мухими шундаки, тилга олинадиган каттаю кичик ҳар бир шаръий-маънавий бурч замирида ижтимоий-ахлоқий ғоя ётади. Жамиятдаги тобеъ ва муҳтож табақа, таъдири салтанат ҳукмдорига бевосита дахлдор бўлган оддий халқ манфаатларининг дахлсизлигига қатъий урғу берилади. «... Тоати чашм он аст, ки назар дар муҳолифот ба ибрат кунад ва дар уламову сулаҳо (некмард) ба назари ибрат бинград ва дар заифону зердастон ба шафқат нигоҳ кунад. Тоати гўш истимои калом ва ахбору қисаси ақобирон ва панду расоҳи машоих ва аҳли яқин аст. Тоати даст эҳсон ба фақирону мўҳтожон. Тоати пой рафтан ба мавзеи дарвешону гўшанишинони бетамая ва зиёрати уламо мебошад» (Мазмуни: Кўзнинг тоати (ҳагто) муҳолиф кучларга ҳам ибрат назари билан боқмоқ ва уламо ҳамда холис кишиларга хайрихоҳлик билан қарамок, қўли остидаги ожизу нотавонларга шафқат нигоҳи билан назар ташламоқдан иборатдир. Қулоқнинг тоати ақобирларнинг сўз, хабар, қиссаларини, машойих

²¹ Ҳусайн Воизи Кошифий. Футувватномаи Султония. 126- бет. Бундан кейинги мисолларнинг баъзи-си кавс ичида кўрсатилади. Форсий матнларнинг мазмуни бизнинг таржимамизда берилади.

ва аҳли яқиннинг насихату панду хикматларини эшитишдир. Қўлнинг тоати факиру мухтожларга эҳсон улашмоқдир. Оёкнинг тоати дарвеш ва хилватни тамаъсиз ихтиёр этганлар масканига бориш, уламони зиёрат қилишдир (126).

Хусайн Воиз Кошифий шукур бобида «Султон Санжар ва дарвеш» тарзида аташ мумкин бўлган каттагина бир хикоятни келтиради. Хикоят икки шахснинг эркин мулоқотини эслатади. Донишманд дарвеш шохга (ва акси) савол билан мурожаат қилади ва тегишли жавобларни олади. Бутун хикоят давомида фикрий устунлик, мантиқ жилови дарвешнинг қўлида бўлади. Муҳокама жараёнида эл-улус дарди, унинг манафатларини ҳимоя қилиш марказий ўринда туради. Дарвешнинг ҳақимона хикматларидан ҳайратга тушган Султон Санжарнинг кейинги ҳолати ҳақида ўқиймиз: «Султон завқи суханони он дарвеш даръёфта, хост, ки аз маркаб фуруд ояд ва вайро зиёрат кунад, чун нек нигарист ҳеч жо дарвешро надид ва касе аз вай нишоне надод. Буфармуд, то ин калимотро ба оби зар навиштанд ва дастуриламали рўзгори худ сохт»:

Панди ҳақим сайқали оинаи дил аст,

Мақсуди ҳар ду олам аз он панд ҳосил аст (127).

(Султон ўша дарвеш сўзларининг тағмаъносига етиб, оддан тушиб, уни зиёрат қилмоқчи бўлди, яхшилаб қаради, ҳеч ерда уни кўрмади ва ҳеч ким уни кўрганлигини ҳам айтмади. Буюрди: қуйидаги байтни олтин суви билан ёзсинлар ва уни ўзининг кунлик ҳаракатининг дастуриламалига айлангирди:

Ҳақим панди дил мулкининг сайқалидир,

Ҳар икки олам мақсуди ўша панддан ҳосилдир).

Хусайн Воиз Кошифийнинг сабр ва ҳаё ҳақидаги қарашлари ҳам катта қизиқиш уйғотади. Муаллиф нигоҳида айни фазилатлар инсон камолотида ҳал қилувчи босқичлар ҳисобланади. Унинг сабр хусусидаги лўнда хулосаси қуйидагича:

Сабр беҳтар мардро аз ҳар чи ҳаст,

То биёбад бар муроди ҳеш даст (127).

(Мазмуни: Мард учун сабр ҳамма нарсадан афзалдир, ўша туфайли унинг муроди қўлдадир).

Хусайн Воиз Кошифий талқинида ҳаё «шариф хислат ва мақбул сийратдир». Улуғ аллома ҳаёни инсоннинг ботиний фазилати сифатида кадрлайди ва фозил донишмандларнинг «ҳаё иймон шохларидан биридир» каби ибратли ўғитларига хайрихоҳлик билдиради.

Хусайн Воиз Кошифий пандномасида тез-тез мурожаат

килинадиган месалалардан яна бири нафсдир. Чиндан-да нафс инсон қисматида ҳал қилувчи ўринни эгаллайди ва бани одам фаолиятининг бирон-бир жабҳаси йўқки, унда нафс иштирок этмаган бўлса. Шундан бўлса керак, қомусий алломанинг нафсга доир мулоҳазалари мухтасар, дадил ва ҳукм мақомида: «...Вақти он, ки шахват ғолиб гардад, инони нафс боз кашида домани ҳимматро ва олудагии ҳаром пок дорад» (133-бет. Шахват ғолиб келган лаҳзаларда нафс жиловини қўлга олмоқ ва ҳиммат этагини ҳаром булғанишлардан пок тутмоқ лозимдир). Адиб насрдаги ўша зулмаънайн жумлаларини ихчам шеърий сатрларда қуйидагича ифодалашга муяссар бўлади:

Рўи хуб асту камоли ҳунару домани пок,
Ложарам ҳиммати покони ду олам бо ўст.

(Покдомон, комил ҳунарли (инсонларнинг) юзи ҳам гўзалдир.
(Шубҳасиз, икки олам порсоларининг ҳиммати ҳам ундандир).

«Ахлоқи Муҳсиний»нинг ҳар бир бобида «к'сса»лардан чиқариладиган «ҳисса»лар мақомида жуда кўплаб шеърий парчалар келтирилади. Аммо муаллифи кўрсатилмайди. Фикримизча, улар Хусайн Воиз Кошифийнинг ўз қаламига мансуб. Биринчидан, насрий парчалар ва назмий қаторлардаги мантикий уйғунлик шундай хулосага келиш ҳуқуқини беради. Иккинчидан, икки юздан зиёдроқ шеърий санъатлар ҳақида теран илмий рисола ёзган муаллифнинг юксак назмий завқи бўлмаслигини тасаввурга сиғдириш қийин. Учинчидан, Куръони каримга эътимодли фақиҳларнинг ғоят баланд баҳосига муносиб кўрилган тафсир битган улуг олимнинг ўз асари таркибида бировнинг шеърини келтириб, индамай кетиши мумкин эмас.

Хусайн Воиз Кошифий учун ҳар қандай шахс, шох, давлатнинг буюк неъмати — адолат: «...Як соат адли подшоҳ дар паллаи мизони тоат ранжбар аст, аз ибодати шастсола» (142-бет. Подшоҳнинг бир соатлик адолати тоат-ибодат тарозуси палласида олтмиш йиллик ибодатдан устунроқдир). Адиб кейинги жумлаларда неға шундай хулосага келганлигининг мукамал талқинини беради. Хусайн Воиз Кошифий ўз замонининг хур фикрли, бани башар ташвиш-тарадудларини ҳар қандай шахсий манфаатларидан баланд тутувчи, инсонсевар, ҳақпарвар қонуншуноси эди. Ундаги ана ўша ноёб фазилат адолат бобидаги мушоҳадаларида ҳам ёрқин кўзга ташланади. Аллома нигоҳида «Ғоидани адл ба хосу ом ва хурду бузург... мулку миллат... ва савоби адл аз ҳадду ҳисоб афзун аст ва мизи киёс берун аст» (Адлнинг фойдаси хосу авом, каттаю кичик, мулку миллатга тегади. Адолатнинг савоби ҳад-худуд билмайди ва

ҳар қандай қиёслардан устундир). Хусайн Воиз Кошифий асарининг адолат бобида ўзини анча эркин ҳис қилади ва жуда кўп ҳикоятю назмий парчаларга ружуъ қилади.

Шоҳи одил сояи лутфи ҳақ аст,

Ҳар ки дорад адл лутфи мутлақ аст..

Халқро дар сояи худ жой дех,

В-аз шараф бар фарқи гардун пой неҳ (144).

(Одил шоҳ Ҳақ лутфининг соясидир, кимдаким адолат бор, унинг лутфи мутлақдир. Халққа ўз соянгдан жой бер, Унинг шарафидан фалакка оёқ қўйган (кўтарилган) бўласан). Бобда келтирилган ҳикоятнинг мазмуни ҳам ғоят ибратлидир. Алломанинг башоратига биноан «Одил султоннинг жисмига, ҳатто, тупроқ ҳам даҳл қилмайди» (Яке аз фазилати адл он аст, ки хок дар ажзои султони одил тасарруф намекунад»). Ана шундай таъкиддан сўнг қуйидаги ҳикоят китобхонга тақдим қилинади: «Ривоятга кўра Маъмун мажлисларидан бирида шундай ҳадис талқини тарғиб этилади. Одил подшоҳларнинг жасади қабрда ҳам ўзгаришга учрамайди. Бадан аъзолари қандай бўлса, бўлак-бўлақларга ажралмай, шундайлигича қолади. Ривоятни тинглаган Маъмун айтди, мен жаноби расулнинг ҳикматига шубҳа билан қарамайман ва тан бераман. Аммо менда одилликда шуҳрат таратган Нушеравоннинг қабрини очиб кўриш истаги пайдо бўлди. Алқисса, Нушеравони Одил қабрига етдилар ва Маъмун уни очиш ҳақида мулозимларига фармон берди. Даҳмани очдилар, Маъмун унга кирди, кўрди, эндигина ухлаб қолган кишидай чўзилиб ётарди. Қўлида уч узуги бор бўлиб, ҳар бирининг нигинига ҳикматлар нақш этилганди: Биринчиси—дўсту душман билан муросою мадоро қил; Иккинчиси — давлат ишларини донишмандларнинг маслаҳатисиз амалга оширма; Учинчиси — раиятни (улус ташвишини) эсингдан чиқарма (145). Зар билан иншо қилинган бир лавҳа унинг боши устига осиб қўйилган бўлиб, унда шундай сўзлар бор эди: «Кимки ўз салтанати ва мулки зиёда бўлиши, Худо унга марҳамат қилишини йстаса, айт, ўзидаги адолатга ривожу равнақ берсин». Фикримизча, ҳукмдорни адлу амниятга даъват қилишнинг бундан-да ортиқ йўллари бўлмаса керак.

Хулоса қилиб айтганда, баркамол шахс тарбияси давлат таълим стандартларидан мустаҳкам ўрин олган ва ҳукумат сиёсати мақомига кўтарилган, миллий истиклол ғояси ҳамда мафқурасини шакллантириш авж олган она Ўзбекистонда «Ахлоқи Муҳсиний»дай ноёб маънавий сарчашмаларни ўрганиш, тарғиб этиш, унинг ибратли ҳикматларига амал қилиш фойдадан бошқа нарса эмас.

УЛУҒ САДОҚАТНИНГ ЯНГИ ҚИРРАСИ...²³

Яқинда Тошкенти азимдан бебаҳо бир маънавий тухфа етиб келди. «Навоийга таъзим» мажмуаси. Китоб муқовасида Ҳазрат Навоийнинг нурли сиймолари «чарақлаб» турибди. Абдулла Қодирий номли «Халқ мероси» нашриётида босилган (Тошкент – 2002) мўъжазгина тўпلام Алишер Навоийнинг айрим ғазалларига битилган тахмис – мухаммаслардан таркиб топган. Қиркка яқин мухаммасни ўзида мужассам этган мажмуа бир минг юз қатор шеърни бағрига олган. Шундан тўрт юз қирк сатри Алишер Навоий даҳосининг маҳсули бўлса, олти юз олтмиш қатори Азизий сохир қаламининг тухфаларидир. Азизий ҳазратларининг улуғ Навоий шеъриятига ишқлари ХХ асрнинг 40-йилларида тушиб, «учқун»ларини ўша даврдаёқ намоён эта борган. Тахмислар остига келтирилган саналарни синчковлик билан кузатиб борган китобхон ўша шеърлардан саккизтасини ўтган юз йилликда иншо қилинганига қаноат ҳосил этади. Боқий, ўттизга яқин (28) тахмис эса янги аср кейинги икки йилининг маҳсулидир. Бундай катта «узилиш» ўз изоҳларига эгаки, бу ҳақда сал пастроқда изоҳ беришга уриниб кўрамиз...

Тўпلامчада китобхонга мурожаат қилиб ёзилган ихчам, аммо ширингина сўзбоши ҳам бор. Ундаги «Ушбу мухаммасларни Навоийнинг буюк даҳосига ҳурмат изҳори, унинг нурли хотирасига таъзим рамзи деб қарашни сўрар эдим», – тарзидаги таъкид ҳар қандай китобхоннинг ҳам диққатини тортиши табиийдир. Чунки айни сатрлар муаллифининг салкам олтмиш йилга яқин давр ичидаги умри, онгли фаолиятию изланишлари Алишер Навоий маънавий мероси «ичида» ўтган бўлишига қарамай, ул зоти муқаррам ўзларини ўша улуғ даҳо кўп минглаб «мухлисларидан бири» сифатида эътироф этадилар. Биз шу таъкидни ҳам навоиёна хоксорликнинг ёрқин нишонаси, ибрат мактаби сифатида қабул қилдик. Қани энди, шундай олижаноб инсоний фазилат ҳаммамизнинг ҳам табиатимиздан жой олса...

Тўпلامдаги тахмис – мухаммаслардан бирини зўр иштиёқ билан мутолаа қилишга тушиб кетамиз. Айни асар Алишер Навоийнинг:

Бўлмасам ошиқ фигоним зор бўлғайму эди,

Куймасам пинҳон ичим афгор бўлғайму эди,- матлали ғазалига боғланган тахмисдир. Анъанавий қоидаларга кўра тахмис учун

²³ Ушбу мақола Ю.Азимов ҳаммуаллифлигида ёзилган.

танланган ғазалнинг кофия, радиф ва энг асосийси, мавзу, ғоявий мазмуни сақланиши ва ривожлантирилиши лозим. Шундай қилиб, мухаммас ҳар бандининг дастлабки уч қатори тахмис қилувчи шоирники ва икки мисраси Алишер Навоийники (ёхуд бошқа шоирники) бўлиши шарт. Ана шу тартибга бутун мухаммас давомида амал қилинади. Айримлари қайд қилинган қоидалар нуқтаи назаридан Азизий мухаммасларини олиб кўрайлик: Алишер Навоий ғазалининг мавзуси, ғоявий мазмуни, кофия, радифи, айрим ташбеҳлари сақланган ва муносиб тарзда ривожлантирилган. Шеърда тахмис учун манба вазифасини ўтаган ғазалдан чекиниш, муайян қоидаларга хилоф саъю-ҳаракатлар кузатилмайди. Азизий мисраларида Алишер Навоий сатрларининг равон, ўйноқи оҳанги балқиб турибди. Сақта шеърин қаторлар деярли кузатилмайди. «Юз қарра эшитгандан, бир маротаба кўрган афзал», - дейдилар донолар. Келинг, шу ҳикматга риоя қилиб, мухаммаснинг мактаи – охириги бандини олиб кўрайлик:

*Ранжсга тўлган экан-қу ишқ номли бу чаман,
Куйдирар эркан қизил чўгдай батар дурри адан.
Ким, Азизий бўлганида ошиқи ширин сухан,
Эй Навоий, қилсанг эрди офият кунжин ватан,
Мунча мунглиг жоинга озор бўлғайму эди.*

Кўчирилган иқтибосни таҳлил қилишдан олдин, Сизни мухаммас остида келган тарих билан таништиришни лозим топдик: **1943 йил, Кўқон!** Марҳамат, мулоҳаза қилиб кўринг, ўшандан ҳам каму кўсти йўқ, олтмиш йил ўтибди. Тўпламдан жой олган бундан олдинги мухаммас тагидаги тарихни (1942) инобатга олсак, таъкид қилганимиз рақам янада катталашади... Юқоридаги шеърин қаторлар рўшнолик кўрган кунларда Азизий айни балоғат палласида, ишқ аталмиш буюк мўъжиза қалбида макон тутган, не-не санамлар сурати кўз ўнгига гавдаланадиган, ҳаёт, яшаш на қадар гўзал, кўрку тароватга лиммо-лим, шаффоф орзулар қанот бахш этган дамлар эди. Ўша мисраларнинг муаллифи ўрта мактабни хатм қилган, ўн еттини тўлдириб, ўн саккизга кадам қўйган, баданини ишқ «қизил чўгдан батар» куйдирган йиллар... Шундан бўлса керак, шеърин парчанинг ҳар бир қаторидан «муаттар гулларга ошуфталик», уларнинг димоғни китикловчи хуш бўйлари анқиб турибди. Бизнинг ёзганларимизни муболағага йўйманг, ўтинамиз, зинҳор ундай қила кўрманг... Устоз Азизий бугун саксоннинг (77 ёш!) бўсағасида, алп йигитлардай қадду қомат билан тинимсиз ижод этмоқдалар. Ана ўша азиз вақтнинг аксарият қисми Алишер Навоий руҳий олами билан мулоқотлар

«давра»сида ўтаётир. Ишқ эса ҳамон устоз мусаффо қалбининг ноёб маънавий озукасидир. Келинг, кичик бир лавҳани Сиз билан баҳам кўрайлик. Бундан 2-3 йил муқаддам Устоз шариф Бухорога расмий шириф буюрибдилар. Белгиланган юмушлар ниҳоя топгач, Устознинг мушфиқ қалблари бизларни қўмсайди. Алқисса, расмий мансабдорларнинг хабари билан ул зоти мукаррамни махсус боғдан олиб келдик. Йўлда Устоз ўзларига хос назокат, лутфу самимият ила йитдилар: - Мен Бухорога келсаму касбдош ва талабаларни кўрмай кетсам, увол бўлмайдами?! Мана фидойилик, соҳа истиқболига гимхўрлик, ёшларни боғбондай парвариш қилиш йўлидаги юксак садоқат, одамийлик... Талаба ва муаллимлар йиғилди, катта дарсхонада игна сиғадиган жой йўқ. Аксарият шинавандалар тикка туришибди. Устоз кўзларини юмиб, завқ билан кулиб, минбарда турибдилар. Мулоқот бошланди: саволлар ошиқона, жавоблар ҳам ушшоқ тилидан авж пардада, қайтарилмоқда... Жараён икки астрономик соатдан ҳам ўтиб кетди. Биз хижолатда, ахир Устоз етмиш бешдан ошган, толиқиб қолмадилармикин?! Қайдам, ёмғирдан кейинги гул шукуфалари мисол отахон адабиётшунос Ҳайраб, яшнаб, фарғоналикларга хос лутфу аскиянамо қочиримлар билан мулоқотга руҳ бағишлар эдилар. Ўшандан биз ёшларнинг ўзимиз учун қатор нуқулмас ибратлар олганимиз рост. Шулардан энг асосийларидан бири – мусаффо ишқ ҳар қандай инсонни поклаш, касбу корига баланд муҳаббат уйғотишидан ташқари, унга маънавий руҳ, жисмоний қувват ҳам бағишлар экан қабилдаги хулосадир ...

Умр бўйи даҳосига улуг садоқат билан қараганингиз Алишер Навоий Мавлоно Гадоий хусусида «Мажолисун – нафоис»да (буюрганларидек: «Тўқсондан тажовуз қилганингизда ҳам» барча эзгу амалларингиз манбаи бўлган ишқ ва ижод дарди Сизни сира-сира тарк этмасин, муҳтарам Устоз!

Азизий – Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, Республикада хизмат кўрсатган фан арбоби, Беруний номидаги Давлат мукофоти совриндори, филология фанлари доктори, профессор Азизхон Қаюмовнинг адабий тахаллусидир. Маърифатпарвар, тазкиранавис, мутаржим, Республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи Пўлатхон Қаюмовнинг фарзанди аржуманди Азизхоннинг бадиий адабиётга юксак шавқи болалик йилларидаёқ оила муҳитида шаклланган эди. Устознинг тишлари қадимий кўлёмалар, хусусан, Алишер Навоий асарлари мутолааси билан чиққан десак, сира муболага бўлмайди. Чунки шундай бебаҳо маънавий – маърифий хазина Қўқони латифнинг зариф фарзанди

Пўлатхон домла хонадонида мужассам эди...

Академик Азизхон Қаюмовнинг бадиий ижодга иштиёқлари хусусида ҳам бир олам ижобий гапларни айтиш жоиздир. Шеъррий шавқ, илм заҳматига камарбасталик Азизхон домла табиатларида Бобур Мирзо таъбири билан айтганда «жибиллий» эди. Ўша олис қирқинчи йиллардан (XX аср) бугунга қадар даврий матбуотда Азизий – шеърлари ва илмий асарлари сурункали босилиб келади. Устоз фан, жамоат арбоби мақомида оддий илмий ходимликдан вазир лавозимига қадар пиллапояларни босиб ўтдилар. Кўп йиллар ЎзРФА Тил ва адабиёт ҳамда Ҳамид Сулаймонов номидаги Кўлөзмалар институтларини мохирлик билан бошқардилар. Аммо илм ва ижод дарди ул зоти мукаррамдан бегона бўлган эмас. Алалхусус, Алишер Навоий даҳоси сўнамас қуёш янглиғ Азизхон домланинг кенг камровли умр йўлларини ҳамиша нурафшон қилиб турди. Навоийна ақлу заковат, эл-улус, адолат тарафида туриш, илму ижод туғини баланд тутиш, истеъдодли ёшларга ғамхўрлик...э, ҳа, буларни санаб адоғига етиб бўлмайти, уларнинг барча–барчаси бугун ҳам устоз билан биргадир. Алишер Навоий асарлари нашрларини рус тилидаги ўн жилдлиги яратилиши бошида туриш, туркум жиддий илмий мақолалар, «Хамса»нинг ҳар бир достони талқинига бир китоб бағишлашдай (илмий «Хамса») кўламдор фаолият Азизхон домланинг улуғ шоир даҳосига садоқатининг бир қирраси бўлса, шеър мухаммаслари ўша беҳад меҳру ихлоснинг иккинчи қанотидир...

Дарвоқеъ, муҳаббатни жунуну жазбасиз тасаввур қилиш қийин. Қалбдан маъво топган ишқ пўртаналари мисраларда жамол кўрсатмас экан, ундай шеър яшашдан маҳрум ва мухлисни изидан эргаштира олмайди. Азизий мухаммаслари мутолааси уйғотган таассуротлар эса мутлақо ўзгача маъно-моҳият касб этади. Сатрлардаги рангин баён, табиий ва қалбга хуш ёқувчи мусиқий оханг, ишқ оловидан ҳосил бўлган тафт ва ҳарорат ўқувчига кўчади ва уни изидан эргаштиради. Жумладан, мана бу мисралар ҳам ўшандай фазилати билан эътиборга моликдир:

*Танимга бир қарошидин муҳаббат ўти ёқилмиш,
Менга тақдир китоби дардни қисматда эсо қилмиш.
Ики оҳу куйида зору сарсонлик раво қилмиш.
Не ҳам қошлардурурким, ҳасрати қаддимни ё қилмиш
Не кифриклар ўқиким, рўзгоримни қаро қилмиш.*

Кувончлиси шундаки, тўпламда маҳорат билан бунёдга келган бундай мисраю парчалар талайгина топилади. Муҳими Азизий

ҳазратлари улуғ Навоий руҳий оламида ўзларини анча эркин ва дадил ҳис қила оладилар. Ул зотга Улуғ шоир «панжа»ларига рост келувчи кўпгина мисралар ижод қилиш бахти муяссар бўлган. Айни эътирофни Азизий шеърӣ қаторларининг ғоявий мазмуни, юксак бадиият ва ноёб лутфу назокати ҳақида ҳам айтиш жоиздир. Яна бир изох: бизнинг юқоридаги қайдларимиздан Азизий шеърлари фақат ютуқлардангина иборат, уларда нуқсонлару мулоҳаза қилиб кўриш лозим бўлган ўринлар йўқ экан-да, деган хулоса келиб чиқмаслиги зарур. Аввало, муҳтарам муаллиф – академик Азизхон Қаюмовнинг ўзлари талабчан китобхонларга қаратилган мурожаатларида «...Аммо яхшими, ёмонми ижод самаралари бир четда қолиб кетмасин, бирор кишига оз бўлса-да баҳра етказар деган мақсадда ушбу тўплам тузилди», -дея ўта хоксорлик намуналарини кўрсатадилар. Кўринадики, Устоз ҳар қандай даъвою, таъмадан йироқ. Иккинчидан, Ҳазрат Навоийдай улуғ сўз санъаткори ҳам асарларининг норасоликлардан холи эмаслигини тан оладилар. Масаланинг бу ёғи эса Сизга равшан, муҳтарам муштарӣ!

Қадрли ва қадршунос Устоз! Кўп сонли бухоролик мухлисларингиз номидан Сизга улуғ Навоий бўстонида терган муаттар ва анвойи гулларингиз муборак бўлсин, деймиз! Яратгандан Азиз бошингизни ўз ҳифзу муҳофазасида асрашини, Сизга беҳисоб илҳомли ләҳзалар ва ширин асарлар иноят қилишини илтижо ила сўраймиз!

ЛУҒАТ ВА ҲАДИСЛАРДА ИЙМОН ТАЛҚИНИ

Ҳуқуқий демократик, маънавий баркамол фуқаролар жамияти куриш йўлидан бораётган Она Ўзбекистонда унинг порлоқ келажаги — истиқболини белгилайдиган салоҳиятли авлод тарбияси муаммолари давлатнинг устувор сиёсати даражасига кўтарилган. Бунинг кундалик амалий фаолиятимизнинг барча жабҳаларида дилдан ҳис этаётгирмиз. Айниқса, ўрта умумтаълим ва олий мактабда ўқитиш жараёнини тубдан ислоҳ қилишга мўлжалланган қағор тарихий ҳужжатларнинг қабул қилинганлиги фикримизнинг ёркин далилидир. «Таълим тўғрисида»ги Қонун, «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг биринчи босқичи ҳаёт синовларидан муваффақиятли ўтди. Мазкур дастурий ҳужжатлар нафақат мамлакатимизда, балки талай ривожланган давлатларнинг раҳбарлари, илм-фан, маънавият ва маърифий арбоблари томонидан ҳам кўллаб-қўлланганмоқда. Бунинг боиси шундаки, Юртбошимиз

ташаббускори бўлган ушбу ҳужжатларнинг негизида баркамол шахс тарбиясидек олижаноб мақсад туради. Айни долзарб масала таълим стандартларининг ҳам бош қон томирини ташкил этади. Баркамол шахсни шакллантириш, унинг онги, тафаккурини жаҳон андозалари даражасига кўтаришда халқимизнинг асрлар давомида яратган бой маънавий мероси, умумбашарий қадриятлари эътиқодий удум-анъаналари ҳал қилувчи аҳамиятга молиқдир. Зеро, Президент И.А.Каримовнинг «Инсон эътиқодсиз, иймонсиз яшай олмайди. Чунки комил ва собит эътиқод жамият маънавий қиёфасини белгилайди. Бу борада ислом дини катта аҳамиятга эга» [1;223] каби доно фикрлари бу йўналишдаги тадқиқотлар учун ғоявий асос вазифасини адо этади.

Юрт сарварининг ушбу кўрсатмалари мазкур мақоланинг яратилишида ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Дарвоқе, баркамол шахс тарбиясида иймон ва эътиқод таянч омилдир. Эътиборингизга ҳавола этилаётган мақолада иймон истилоҳининг айрим қирраларини ойдинлаштиришга ҳаракат қилинади.

Иймон ҳақидаги талқини таҳлилларнинг дастлаб ўзининг 2700 йиллик тўйи олдида турган «Авесто», «Таврот», «Забур», «Инжил», «Қуръони карим» сингари диний китоблардан бошланганлиги шубҳа уйғотмайди, албатта. Жумладан, Қуръоннинг инсонпарварлик ғоялари асосида бунёд этилган «Чор китоб»да иймонга қуйидагича бафуржа тавсиф берилади:

«...Иймон пўсти недур? -Шарму ҳаёдур.

-Иймон меваси недур? -Рўзадур.

-Иймон уруғи недур? -Илмдур,

-Иймон камоли недур? -Сабрдур.

-Иймон илдизи недур? -Ихлосдур.

-Иймон ватани? -Дилдур... .

-Иймон нури қай биридур?

-Рост айтмакдур, ёлғон гапирмак эса иймон зулматидур ва иймон ҳаловати пок бўлмоқдур... ва иймон шарияти ҳалолу ҳаромни билмоқликдур...» [2;22]. Яратган заковат ва зиёдан нур эмган ва дорулбақога рихлат қилган ажодларимизга охиратларида иймон гавҳарини ҳамроҳ этган бўлсин! Чунки ўшаларнинг тафаккури маҳсули туфайли бизга шу қадар бой маънавий хазина, улуғ тарихий хотира мерос сифатида етиб келган. Зикри ўтган пандномалардан бир шингилигина иймонга ҳам тегишлидир.

«Чор китоб»дан бошланган иймон ҳақидаги илоҳий-ирфоний баҳсни сўзшуносларнинг шу биргина шаръий истилоҳ атрофидаги

кўламдор мулоҳазалари билан давом эттирамиз.

Куръони каримда қўлланган «Ийманун» сўзининг «ишониш, эътиқод, эътиқод қилиш» маънолари борлиги ҳақида арабшунос олим, профессор Ботирбек Ҳасан ўзи тузган жиддий луғатда хабар беради. Олимнинг кузатишича, ушбу муқаддас самовий китобда иймон ҳақида 46-ояти каримада ибратли илоҳий талқинлар баён этилган (3-адабиётнинг 111-бетига қаранг). Профессор Х.К.Баранов эса ўзи тузган нуфузли луғатда иймонга «Худоба эътиқод» [4;52] тарзида ихчам ва умумлашма изоҳ бериш билан чекланади. Амон Нуров томонидан тартиб берилган «Жомий асарлари луғати»дан иймоннинг «дин, мазҳаб, ишонч, эътиқод» [5;282] каби маъно қирралари борлиги кўрсатилади.

«Навоий асарлари луғати»даги талқин «Чор китоб»даги шарҳга уйғундир. Луғатда ўқиймиз: «Иймон—ишонч, эътиқод; кўнгилда ишониш ва тилда иқрор қилиш» [6;273]. Таниқли мумтоз сўзшунос Муҳаммад Ғиёсиддин ҳам бу сўзни шарҳлашда бефарқ қолмаган. «Ғиёс ул-луғот»да иймон «аймон» шаклида қўлланилади ва ёзилади; «аймон—савгандҳо ва қувватҳо ва дастҳохи рост; ва билқаср (яъни иймон) гардидан ва амон додан» [7; 105] (Мазмуни: қасамлар ва қувватлар ва тўғрилиқ билан топилган нарсалар; ва иймонга айланмоқ (иймонли юрмоқ) ва амон бермоқ). Мазкур луғат «амон» сўзининг «беҳавф бўлмоқ ва зинҳор эмин топмоқ; кўркиш ва даҳшатдан холи юрмоқ» [7;89,104] каби маънолари борлигини ҳам қайд этади. «Фарҳанги забони тожик»да ўн асрлик форс-тожик адабиёти тарихий тараққиёти жараёнлари инobatга олингани учун ундаги шарҳлар бошқа луғатлар изоҳидан пишиқ ва бой адабий маълумотлар ёрдамида асослангани билан ажралиб туради. Шундай гапни иймонга берилган шарҳ ҳақида ҳам айтиш мумкин. Жумладан, унда ёзилади: «Имон-эътиқод, боварй ба чизе; эътиқод ба дин; дин, мазҳаб» [8; 178] (Мазмуни: иймон-эътиқод, нимагадир ишонч, динга эътиқод, дин, мазҳаб. Қавсда бериладиган таржималар бизники—Р.В.). Иқтибосдаги «дин, мазҳаб, эътиқод» сўзлари кўпинча атама вазифасида келгани ва мумтоз ижодкорлар уларнинг кўп маънолилиқ хусусиятидан фойдалангани туфайли алоҳида эътибор ва изоҳга молик деб ўйлаймиз. «Фарҳанг»да мазҳаб ҳақида шундай маълумот берилади: «Мазҳаб — роҳ, равиш, тарик; хатти-харакат, сўй; шўъба ва шоҳаи ягон дин, тариқат, секта» [8;623] (Мазмуни: йўл, равиш, тарик, хатти-харакат, томон, бирор диннинг шўъба ёхуд шохчаси, секта, тариқат (покланиш йўли). Мазкур луғатда дин ҳақида ўқиймиз: «Дин — мазҳаб, кеш, тарик, оин, роҳ [8;550]

(Мазмуни: мазҳаб, дин, ойин, юриш-туриш, одоб, расму одат). Шу ўринда яна бир гапни айтиб қўяйлик. Айрим сўзлар шарҳидаги маъно жилолари деярли барча лугатларда юқорида зикри ўтган атамаларга берилган талқинларда иштирок этади. Масаланинг бу жиҳати сўзлараро узвий-мантикий алоқадорлик мавжудлигидан сўзлайди ва бизни хушёрликка даъват этади. Масалан, иймон, мазҳаб, дин, кеш изоҳларида кўринган бундай ҳолат «тарийқ» учун ҳам бегона эмас: «Тарик (тарийқ) роҳ, тарз, равиш, услуб, расм, қоида, мачозий-чора, илож» [8;330] (Мазмуни: йўл, тарз, йўналиш, услуб, расму қоида; мажозий-чора, илож). Шарҳлар ичида «кезиб юрувчи» «ойин» ҳам кўп маъноли сўз — истилоҳдир. У ҳақда «Фарҳанг»да ўқиймиз; «оин I.—Зебу зиннат, ороиш: мачозий-равнаку ривочидан, ороиш додан. Чашн, ид. Оин II.—Расм, одат; қоида ва қонун; тарик, тартиб; дин, кеш, мазҳаб» [8;907-908]. (Мазмуни: зебу зийнат, безаниш; мажозий (нимагадир) ривожу равнақ бермоқ, безатмоқ (зеб бермоқ). Тўй, ҳайит. Оин II. Расму одат, қоида-қонун, тарик, тартиб, дин, мазҳаб, кеш). Ҳар иккала ойиннинг ёзилиши (араб алифбосида ҳам) бир хил. Аммо уларнинг мазмун жилолари бир-биридан сезиларли даражада фарқ қилади. Бизнинг мавзуимиз учун эса иккинчи «ойин» ва унинг шарҳи мос келади. Бу борадаги баҳсимизга «эътиқод» ҳамда «яқин» сўзларига лугатларда берилган талқинларни назардан ўтказиш билан нукта қўямиз. «Фарҳанг»да «эътиқод-бовар, ақида доштан, яқин доштан» [8;619]. (Мазмуни: ишонч, ақидага эга бўлмоқ, яқинлик қилмоқ). «Эътиқод» атамаси шарҳи таркибидаги «яқин бўлмоқ» хилма-хил мазмун жилоларига эгалиги билан юқорида зикри ўтган сўзлар ўртасида алоҳида диққатни тортади. Жумладан, «Фарҳанг»да ёзилади: «Собит шуда, дониста шуда; возех, бешак, бешубҳа, дуруст; Ҳақиқат, дурустй, ростй. Эътимод, бовар, итминон» [8;639]. (Мазмуни: Собит бўлган, собитлилиқ, билинган; возех (очиқ-ойдин), бешак-бешубҳа (шак-шубҳасиз), яхши. Ҳақиқат, ростлик, яхшилиқ. Ишониш, ишонч, тўлиқ ишонч, тинчиш, роҳат, ором). Иймон бир қатор ижтимоий-сиёсий, ўзбекча-русча, атеистик лугатларда ҳам шарҳланади. Жумладан, «Ўзбекча-русча лугат»да [9;175] «имон», «имонли», «имонсиз» сўзларига изоҳ берилади. Мазкур сўзликнинг талқинлари юқорида келтирганимиз шарҳларга уйғундир. Шундай гапни «Ижтимоий-сиёсий терминлар лугати»да [10;32] берилган изоҳлар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Атеистик лугатда [11;84-85] «вера» ва у билан боғлиқ талайгина бирикмаларга анча кенг шарҳу фалсафий қайдлар кўзга ташланади. Асосий моҳият-мазмун эса юқорида кўздан кечирганимиз изоҳлардан деярли узоқлашмайди.

Бирок дахрийлик мафкурасининг чанги ҳар бир жумлада кузатилади...

Кўринадикӣ, ҳар куни билиб-билмай, ўринли-ўринсиз ишлатадиганӣмиз иймон—ноёб тафаккур хазинаси бўлиб, инсон маънавий-ахлоқий, маданий-маърифий, руҳий-зоҳирӣй, илоҳӣй-тасаввуфӣй фаолиятининг деярли барча жабҳаларини қамраб олади. Мумтоз маънавий меросимизнинг улуг орзуси бўлган Инсонӣ Комилнинг барча эзгу фазилатлари шу биргина атама—сўз бағрида тажассумини топган экан. Модомики шундай экан, иймонни кўллашда ақл-фаросатга таянмоғимиз зарурдир.

Иймоннинг инсоният қисматида нодир фазилат сифатида амал қилиши Одам Сафиуллоҳ тақдиридан бошланади, десак, муболага бўлмайди. Иккинчидан, унинг ранг-баранг тилларда қандай аталишидан қатъи назар, барча халқлар қисматида, табиати ва феълу атворида марказий ўринда турганлиги, ҳал қилувчи фазилат мақомида баҳоланганлиги баҳс уйғотмайди, албатта. Шундан комил инсон ҳақидаги ширин туйғулар билан ёнма-ён равишда иймонга доир истак-хоҳишлар ҳам дунё халқларининг оғзаки ҳамда ёзма бадиий ижодидан мустаҳкам ўрин эгаллади. Диний, дунёвий ва маънавий сарчашмаларнинг мағз-мағзига синдирилиб келинди... Қадимий ҳикмат хазинаси - «Авесто» саҳифаларида эзгуликка чақирув руҳида ёзилган кўп сонли жавоҳирот дурдоналари бизга шундай хулосага келиш ҳуқуқини беради.

Ўлмас «Авесто»нинг асосчиси донишманд Зардушт дунё марказида икки куч—эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кескин курашни кўяр экан, у вужуд-вужуди билан нур, ёғду-яхшилик тарафида турди. Бутун онгли фаолиятини зулматга, ёмонликка қарши шиддатли жангга бағишлади. Табиийки, Зардуштнинг хушфеъл инсон, баркамол инсон, маънавий олами бой инсон ҳақидаги хоҳиш-иродаси иймон бағрида яширинган эди. Шундан бўлса керак, «Авесто»нинг кўплаб саҳифалари жўшқин иймонномани эслатади. Жумладан, ўша табаррук ҳикматнома китобида ўқиймиз: «Онон, ки ба дини ростин наандешанд, дар рўзи пасин аз (беҳишти човидон) ба дуранд» [12;72] (Мазмуни: ростлик дини пайида бўлмаган у бандалар охират кунида (мангу жаннатдан) узокдадирлар...). «Авесто»да илму маърифат, гўзал ахлоқий фазилатларга чорлаш, оқилни нодондан фарқлашга чақирувчи парчалар талайгина: «Сизга айтаманки,—дейилади ўша табаррук маънавий хазинада,—донони нодондан фарқлай олинг» [12;82]. «Авесто» таркибидаги айрим ҳикматларда эркак ва аёлларга қарата ягона Яратувчи номидан ёхуд унинг тилидан айтилган

ибратномалар ҳам кўзга ташланади: «...Он мард ё зане, ки он чиро Ту барои чахон беҳтар донистӣ, ба чой овард, беҳишти (човидон) бо подшоҳи дуруст кирдори вай бад-ӯ арзонӣ бод» [12;81] (Мазмуни: ўша эркак ва аёл ёки, Сен жаҳон учун эзгулик деб билган нарсаларни, ўз ўрнига келтирди, уларга тўғри амаллар қилувчи подшоҳлари билан бирга жаннат (мангу) муяссар бўлсин). Кўздан кечирилган шу ихчам иқтибослар гувоҳ, Одам Ато ва Момо Ҳаво ер юзида ўзларидан зурриётлар қолдириб яшаган экан, уларнинг тилларидан чиқадиган калом ҳам, қиладиган ишлари-ю, бутун сайёю-ҳаракатлари ҳам яхшиликка бахшида бўлган. Эзгулик, иймону адолатга доир бундай дурдона фикрлар ёзма битиклар, халқ оғзаки бадий ижодидан инсонлар қалбига, илоҳий-тасаввуфий, адабий-маънавий манбаларга кўчиб, сайқал ва тадрижий ривож топиб, инсонни поклаш, камолга эриштиришдай олижаноб вазифасини адо этиб келаётир. «Бадан—бир, Рух ҳам—бири,— ёзилади «Инжил» таркибидаги эфесликларга йўналтирилган тўртинчи мактубда. Чунки Худо ҳаммаларингизни ҳам бир хилда умидвор бўлишга чақирган. Раббимиз-бир, иймон-бир... Ҳамманинг отаси Худо-бир. У ҳамманинг устидан ҳоким, ҳамма орқали амал қилади, ҳаммада мавжудир» [13;495].

Иқтибосда эътиборга молик жиҳат фақат иймонга тегишли қисми эмас. Сизнинг ҳам эътиборингизни қаратмоқчи бўлганимиз нуқта Аллоҳ ва инсон муносабатларига тегишлидир. Аниқроғи, Холиқи оламнинг ҳаммага ҳоким, ҳамма орқали амал қилиши ва ҳаммада мавжудлиги хусусидаги қарашларнинг умумбашарий эканлигини яна бир қарра таъкид этмоқчимиз, холос. Иккинчидан, айни ишоралар Мағрибу Машриқ ўртасида адабий-маданий, ахлоқий-тасаввуфий, илоҳий-руҳий ҳамкорликнинг жуда қадимийлигидан сўзлайди. Иймон ҳақида фикр юритар эканмиз, унинг инсон зоҳиру ботини, сурату сийратини безовчи, покловчи, шарафловчи юксак туйғу сифатида бани башар авлодига бирдай хизмат қилиб келганлигининг шоҳиди бўламиз. Иймон қайси тилда қандай аталиши, қай йўсинда талқин қилинишидан қатъи назар, виждон поклиги, ахлоқ жавҳари, қалб гавҳари мақомида улуғлик рамзи бўлиб келгани рост. Шундан, исломнинг мўътабар илоҳий китоби—Қуръони Мажиднинг элликка яқин ояти каримасида у ҳақдаги хабарларга дуч келамиз. «Кимки иймонга қуфрни алмаштирса,—дейилади «Бақара» сурасининг 108-ояти каримасида,—албатта, тўғри йўлдан адашади» [14; 15]. Равшан, Илоҳий китобда иймон-исломий эътиқоднинг завол кўрмас

тикурсиси даражасида улуғланаётир. Алишер Навоий асарларида аввало иймон, кейин исломнинг бадиий талқини берилиши замирида ҳам ана ўша Қуръоний қатъият ётишини ҳис қилиш кийин эмас. Шунингдек, шу муқаддас китобни ўзбек мўмин-мусулмонларига ўз она тилларида ўқиш имкониятини ҳозирлашда катта фидойилик кўрсатган Алоуддин Мансурнинг «Жасад жон билан тирик бўлгани каби диннинг руҳи-жони Қуръондир» [14;362] жумласи ҳар бир эътиқоди бор қуръонхоннинг кулоқлари остида акс-садо беради. Инсон фақат солиҳ амаллари билангина эмас, маънавий олами, қалбий-иймоний поклиги туфайли ҳам ўз охирати ободлигини таъмин этади. Шу маънода «Моида» сураси бешинчи ояти каримасидаги мана бу илоҳий жумлалар бизга дадил хулоса чиқариш воситасини беради: «Кимки иймонидан қайтса, унинг қилган амали беҳуда кетиши аниқдир ва у охиратда зиён кўргувчилар тоифасидандир» [14;73]... Бундай олижаноб илоҳий каломлар сарвари коинот—Муҳаммад Мустафо ҳадисларига кўчиб, мўмин мусулмонларни ҳидоят сари даъват этиб келаётир...

Иймоннинг луғат ва диний сарчашмалардаги талқини ҳадисларда такмилига етади. Бу жиҳатдан Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий ҳазратларининг «Иймон китоби» (15-адабиётнинг 13-28-бетларига қаранг) асари алоҳида аҳамият касб этади. «Ас-саҳиҳ» (Ишонарли тўплам) таркибида келган мазкур иймоннома қирқ уч бобдан иборат. Бу ўринда «китоб» ҳам, «боб» ҳам шартли сарлавҳадир. Имом ҳазратлари сарвари коинот—Муҳаммад пайғамбарнинг (с.а.) саҳиҳ—ишонарли деб топилган саккиз мингга яқин ҳадисларини шариати исломия аҳкомлари ва ахлоқий-маънавий йўналишига кўра тасниф қилар эканлар, каттароқ баҳшни—китоб ва унинг ичидаги бўлинишларни—боб дея аташни маъқул кўрганлар. Шундай майл иймон қисмида келган ҳадисларга ҳам тегишлидир. Айтилганларга кўра, иймонга доир қирқ уч бобни шу атама—сўзнинг алоҳида-алоҳида маъно қирралари сифатида қабул қилиш мумкин. Кўринадики, ўз луғатларида иймонга талқин берган сўзшунослар мазкур калиманинг маъно жилоларини очишда ҳадисларга таянч манба сифатида мурожаат қилганлар. «Исломдан мурод иймон демақдир»,—дея башорат қилган эканлар жаноби расули ақрам. Қаранг, шу ихчамгина жумла замирида улуғ маъно этади. Иймонсиз бандалар билан исломий эътиқодни шакллантириб бўлмайди! Исломнинг «калимаи шаҳодат, намоз ўқимок, закот бермоқ, рамазон рўзасини тутмоқ, имкони бўлса, ҳаж қилмоқ» каби беш рукни бўлгани каби иймон ҳам ўз фарзу суннатларига эга. Аввало

таъкидлаш жоиз, ислом ва иймоннинг шартлари ўртасида Хитой деворини қўйиб бўлмайти. Негаки, ислом шартлари иймон аҳкомларида ва унинг зидди—иймоннинг фарзу суннатлари Ислонда ҳам амал қилади. Аллохнинг биру бор, азалий ва абадий эканлигини тан олмоқ, қиблаи Муҳаммад, фаришталар, илоҳий китоблар, қиёмат кунида қайта тирилишга, пайғамбарларга ишонмоқ иймоннинг таянч шаръий фарзу суннатларидир. Бирок булар ҳали мукамал эмас. Жаноби расули акрам «иймон дарахт янглиғ олтмишдан ортиқ шохга эгадир»,—дея башорат қилган эканлар. Шу биргина таъкиднинг ўзи иймон ҳақидаги тасаввуримизни кенгайтириб юборади ва ушбу истилохнинг шаръий шартларидан ташқари, маънавий-ахлоқий талаб-тамоийллари борлигини ҳам эслатиб туради. Юқорида зикри ўтган фарзу суннатларга тўла рия қилган муъмин-мусулмонга иймонли инсон сифатида қараш тўғри эмаслиги Имом ҳазратлари жамлаган ҳадисларда қайта-қайта таъкидланади. Шунингдек, энг аввало, иймон иккига ажратиб тасниф ҳам қилинади: «Иймон кучайгадир ва сусайгадир» [15; 13]. Жаноби расули акрамнинг барча панду ҳикматлари, ибратли кўрсатмалари иймонни кучайтиришга қаратилгандир. Иймонномадаги (биз шартли равишда шундай атадик) асосий урғу уни кучайтириш, исломий эътиқодни қабул қилиш ниятида бўлган банданинг олижаноб инсоний фазилатларини янада мустаҳкамлаш йўлида хизмат қилади. Фикримизни қувватлантириш мақсадида ўша нодир маънавий жавахиротдан айрим намуналар келтириб кўрайлик: ...Яхши кўрган мол-мулкни қариндошларига, етим-есирларга, мискину факирларга, мусофиру тиламчиларга сарфлаган..., Аллоҳ билан ўзи ўртасидаги ва бандалар ўртасидаги аҳдига вафо қилган, етишмовчиликларга қаноат қилган ва бошига кулфат тушганда бардош берган (иймонли) кишилардир» [15; 14].

Мана шу кичкина иқтибосда табиатида илоҳий руҳ бор комил инсон қиёфаси ёрқин намоён бўлади. Чиндан-да инсоннинг ер юзида яшашдан мақсади фақат еб-ичиш, кийиниш ва айш суришдангина иборат эмас. Иймонли бўлмоқ шундай фазилат соҳиблари олдида яна қуйидаги талабларни ҳам кўндаланг қилиб қўяди: «Тўғри эътиқодли бўлмоқ, ўз устида ишламоқ, одамлар билан яхши муносабат қилмоқ; қўли ва тили билан бошқа одамларга озор бермаслик, таниган ва танимаган одамлар билан саломлашмоқ, очларни тўйғазмоқ...» [15; 14-15].

Инсонлараро муомала-муносабатни мустаҳкамлаш ёхуд унга футур етказишга хизмат қиладиган иллаг ҳамда фазилатлар

мавжудки, уларнинг биридан кўнгиллар яшнайдди, бошқасидан қалблар қақшайдди. Эзгулик миллат ва элатлараро ҳамкорлик дарахтини кўкартиради, самарадорлигини бойитади. Табиийки, ёвузлик яшнаётган дарахтни қуритади. Жаноби расули акрамнинг ҳикматларида масаланинг айни нозик жиҳатлари бағоят назокат билан ҳисобга олинган. Муҳими шундаки, ўшаларнинг барчаси худонинг ердаги халифаси-инсоннинг хошиш иродасига боғлиқдир. Қадим-қадимдан, ҳикмат манбаи «Авесто»дан нур-ёғду тарафида турувчи инсоннинг улуғланиши замирида ҳам гўзал фазилатлар соҳиби тарбиясининг ётиши бесабаб эмас эди, албатта. Сарвари коинот Муҳаммад Мустафонинг болалик йилларида, аниқроғи, беш ёшарликларида содир бўлган ярим афсонавий ҳодисанинг китобдан-китобга кўчиб, яшаб келиши мантикий асосга эгадир. Ҳалима она тарбиясида, саҳрода ўйнаб юрган бўлажак расулни осмондан тушган оппоқ либосли фаришталар тутиб олиб, кўксини очиб, юрагини чиқариб, ундан сувайдони-юррак ўртасида жойлашган қора қон нуқтасини олиб ташлаб, самога кўтарилиб кўздан ғойиб бўлишади. Айни манзарани кузатиб тўрган болалар кўрган воқеаларини Ҳалима онага сўзлаб беришади. Бундан ҳайратга тушган энага Муҳаммаднинг баданини очиб кўради ва унда алоҳида бир асоратни кўрмай, ҳайрон қолади. Ўша воқеанинг содир бўлган-бўлмаганлиги ёлғиз Яратганга равшандир. Бироқ масаланинг ахлоқий-тарбиявий томони аҳамиятлидир. Илоҳий-ирфоний манбаларда комил инсоннинг ҳаётдаги ёлғиз тимсоли сифатида Муҳаммад пайғамбар тилга олинади ва ёзилади. Сабаби шундаки, жаноби расули акрамнинг жисмида ёвузлик манбаи—сувайдо йўқ эди. Одам Ато бунёд этилгунга қадар Арши Аълода нур тимсолида мавжуд бўлган Хотамул анбиё-Муҳаммад пайғамбар табиатида, феълу атворида ёмонлик ўрнида ҳам яхшилик яшаган, ривож топган. Шундан ул зоти мукаррамнинг ҳадисларида ҳам марказий ўринда эзгулик туради. Жумладан, ҳадисларда «гуноҳ қилмоқдан уялмоқ, ҳаёли бўлмоқ, айтганига амал қилмоқ, Аллоҳ ва унинг Расулини севмоқ, омонатга хиёнат қилмаслик, ёлғон сўзламаслик, ноҳақ ҳаракатлар қилмаслик, кек сақламаслик, ҳарому зинодан сақланиш...» каби ибратли ахлоқий фазилатларга алоҳида урғу берилади." Иймоннома ҳар бир бобининг бундай нодир жумлаларига батафсил шарҳу изоҳ бериладиган бўлса, улар жилд-жилд китоблар учун асос бўлгусидир. Дарвоқеъ, ўша нодир ҳадислар хусусида ҳозирга қадар талайгина адабий-бадий, илмий пандномалар яратилган ва яратилажақдир. Шарқ мумтоз адабиёти, мусулмон минтақа бадийий сўз санъати учун юқорида

айримларигина айтилган мулоҳазалар гоёвий-маънавий асос вазифасини ўтади ва асрлар оша улар адабий асарларда комил инсон кифасида умумлаштириб келиндики, бу ҳақда навбатдаги мақолаларимизда баҳс юритишга Қодир эгам муяссар айлаган бўлсин, иншооллох!

Фойдаланилган адабиёт:

1. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.: «Ўзбекистон», 1997.
2. Чор китоб. Т.: «Чўлпон». 1992.
3. Қуръони карим сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли луғати. Т.: 1995.
4. Арабско-русский словарь. М., 1962.
5. Нурова. Фарҳанги осори чомӣ. Иборат аз ду чилд. Чилди I, д., 1983.
6. Иброҳимов С., Шамсиев П. Навоӣ асарлари луғати Т.: 1972.
7. Муҳаммад Гиёсиддин. Гиёс-ул-луғот. Иборат аз се чилд. Чилди I. Д.: «Адиб», 1987.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз ду чилд. Чилди I, М., 1969.
9. Узбекско-русский словарь. Т., 1988.
10. Ижтимоӣ-сиёсий терминлар луғати. Т., 1976.
11. Атеистический словарь. Издание второе... М., 1986.
12. «Садои Шарқ», 1989, 9-сон.
13. Инжил. Стокгольм, 1992.
14. Қуръони карим. Т.: «Чўлпон». 1992.
15. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорӣ. Ҳадис. Ал-жомеъ ас-саҳих. Тўрт жилдлик. I-жилд. Т., 1991.

*Кимки жаҳон аҳлида инсон эрур,
Балки нишони анга имон эрур.*

*Улки ҳаду расм қўяр мантиқий,
Токи бу ҳайвони била нотиқий.*

*Иккиси инсонға бўлуб ҳагди том,
Зумраи инсон аро айлар хиром.*

*Навъини нотиқ била ҳайвон қилур,
Нотиқу ҳайвонини инсон қилур.*

Алшиер Навоӣ

Тарихий, бадий, илмий ва маноқиб асарларда “Қутб ул-иброр” (яхшиларнинг, тасаввуф аҳлининг гумбази), “Файз ул-анвор” (файз бахш этувчи нурлар), “Ғафс ул-аҳёр” (яхши инсонларнинг мададкори), “Қутби фалаки валоят” (валийлик самосининг гумбази), “Орифи маорифи асрори илох” (илоҳий маърифат сирининг донишманди), “Ҳидоят паноҳ” (покланиш йўлининг пушти паноҳи), “Ҳақойиқ оғоҳ” (ҳақ сирру асрорининг хабардори, билимдони) сингари ўнлаб унвону сифатловчилар билан тилга олинувчи Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий (1404-1490) Марказий Осиё халқлари тақдири ва нақшбандия тариқати равнақида улкан ҳисса кўшган буюк маънавий арбобдир.

Ҳазрати Эшон ҳақида XV-XX аср ибтидосида иншо этилган жуда кўп мумтоз манбаларда қимматли маълумотлар ёзиб қолдирилган. Таъкидлаш жоиз, ўша сарчашмаларда бу улуғ инсонга доир ўртага ташланган қайдлар яқраг эмас. Соддарок қилиб айтиладиган бўлсак, Ҳазрати Эшонга юксак ихлосу эҳтикод билан муносабатда бўлиб, у ҳақда теран ички туйғу ва самимият ила фикр юритганлар, шунингдек, ул зоти бобаракотга ғараз ва нафрат туйғулари йўғрилган жумлалар ёзиб қолдирган нокаслар ҳам бўлган. Академик Б.Н.Валихўжаев ўринли эътироф қилганидек, “Хожа Аҳрорга қарши курашни асосан ҳоким табақа ва шариат пешволари олиб борганлар, уни обрўсизлантириш, таъсир доирасини чеклаш учун интилганлар” (Ботир Валихўжаев. Хожа Аҳрори Вали. Хужжатли эссе. “Зарафшон”, Самарқанд-1993, 17-бет). Ана шундай ғиддиятли манзара йигирманчи юз йиллик ибтидосида, алалхусус, шўро салтанати замонида янада кескин тус олди. Таниқли тарихшунос, академик В.В.Бартольд асарларида куртак ҳолида намоён бўлган бундай салбий ҳолат ундан кейин бунёдга келган жуда кўп ишларда япроқ ёзди ва Ҳазрати Эшон шанига чапланган қора бўёқлар мисли кўрилмаган даражада куюқлаша борди. Мавзуга доир бундай салбий муносабат ёзма асарлардан халқ оғзаки бадий ижодига кўчиб, бир қатор ҳақиқатдан йироқ ривояту латифаларнинг дунёга келишига йўл очиб берди. Улардан бирида шундай нақл қилинади:

Афанди эшагини миниб юрт кезибди. У йўлида жуда кўп серҳосил зироат ерларига дуч келибди ва одамлардан сўрабди:

²³ Ушбу мақола М.Махмудов ва Ю.Азимовлар билан ҳаммуаллифликда ёзилган.

“-Бу ерлар кимнинг мулки?

Унинг саволи жавобига айтишибди:

-Хожа Аҳрор Валийники....

Йўлида давом қилган афанди сурув-сурув қўйлар, қорамол ва отлар подасига дуч келиб, яна сўрабди:

-Булар кимники?

-Хожа Аҳрор Валийники....

Якранг жавоблардан зада бўлган афанди эшагидан тушиб, унинг кетига бир тепиб:

-“Бор, сен ҳам Хожа Аҳрор Валийники бўл”, -деган эмиш.

Табиийки, бундай талқинлар қизил мафкурапинг талаб - тамойидлари ва сиёсатига тўла мос келганлиги туфайли ХХ асрнинг 80-йилларига қадар Хожа Убайдуллоҳ ҳақида фақат таҳқиру тавқи лаънат билан йўғрилган мулоҳазалар баён қилиб келинди. Санкт-Петербурглик таниқли шарқшунос, проф. А.Н.Болдирев Тожикистонга қилган охирги сафари чоғида Самарқандга ўтади, Ҳазрати Эшон хоки пойини тавоф этиб, унинг қабридан табаррукан оир сиким тупрокни рўмолчасига тугиб олиб ўз она юртига қайтади. Сафардан сўнг эътиқодли олим “Яна Хожа Аҳрор масаласига доир” сарлавҳали мақоласини (“Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма”. Сб. ст. Москва –1985, стр. 47-62) ёзади. Ана ўшандан кейин Ҳазрати Эшонга доир муносабат ижобий томонга юз буради. Тожикистонда проф. Аълохон Афсаҳзод, Ўзбекистонда академик Б.Валихўжаевлар биринчилардан бўлиб мавзу билан жиддий шуғулландилар. Жумладан, академик Б.Валихўжаевнинг “Зарафшон” (Самарқанд вилоят газетаси) ва “Овози тожик”да туркум мақолалари эълон қилинди. Кейинчалик олимнинг тожик (Қаранг: Ботурхон Хилхатпури Валихожа. Хожа Аҳрори Валий. Хамсат ул-қатарот дар зикри ҳазрати бобаракот (Баракотли ҳазрат зикрида беш қатра (фаслдан) иборат китоб). Самарқанд, “Сугдиён”-1992, 64 саҳифа) ва ўзбек тилидаги (Қаранг: Ботурхон Валихўжаев. Хожа Аҳрор тарихи. Тошкент, “Ёзувчи”-1994, 96 бет) китоблари босилиб чикди. Юкорида саналган асарларнинг тўлдирилган, таҳрир қилинган янги нусхаси Техронда (Эронда) форс тилида рўшнолик кўрди. Мавзу билан янада теранрок шуғулланган акад. Б.Валихўжаев Ҳазрати Эшоннинг улуғ бобо-бобокалонлари “Абу Бакр Қаффоли Шечий” (“Мулоқот”, 1997, 3-сон), “Шайх Хованди Таҳур” (“Мулоқот”, 1998, 2-сон)лар ҳақида пишиқ илмий мақолалар эълон қилди. Олимнинг кейинги тадқиқотларини қамраб олган ва анча тўлдирилган янги китоби (Қаранг: Ботирхон

Залихўжаев. Буюк маънавий муршид. “Фан”, Тошкент –2004, 170 бет) яқинда ўқувчилар қўлига тегди. Кўринадики, биргина адабиётшунос Хожа Аҳрор Валий ҳақида шу қадар кўп ишлар яратган. Албатта, устод адиб бу борада ягона эмас. Ҳазрати Эшон ҳақида ёзиш, унинг кўп қиррали фаолиятини ёритиш ҳаракати, дарҳақиқат, кейинги йилларда авж олди. Айниқса, Ўзбекистон истиқлоли туфайли маънавиятнинг давлат дастури мақомига кўтарилиши, илоҳиёт ва ирфонга муносабатнинг тубдан ўзгарганлиги, ўтмишда яшаб, бебаҳо асарлар қолдирган олиму уламолар, тариқат пирлари мангу оромгоҳларини тубдан янгилаш, муқаддас зиёратгоҳга айлантириш, меросларини бугунги авлод ҳукмига ҳавола этиш борасида қилинган қўламдор савобли ишлар қаторида Ҳазрати Эшонга бўлган нуқтаи назаримизни эзгулик томон буриб юборди. У ҳақда даврий матбуот, оммавий ахборот воситаларида эркин мушоҳада юритиш имконияти туғилди. Хожа Убайдуллоҳ ҳазратлари мангу оромда ётган маскан таниб бўлмас даражада ўзгарди. Энг муҳими, Республика Вазирлар Маҳкамасининг Хожа Аҳрор Валий таваллудининг 600 йиллик тўйи тантаналарини кенг нишонлаш тўғрисидаги қарорининг қабул қилиниши аҳроршуносликда бурилиш нуқтаси бўлади ва жуда кўплаб мақолаю китоблар, бадий асарларнинг яратилишига ижобий туртки беради....

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий ҳақида талайгина илмий, илмий-оммабоп ишлар яратилганлиги ва Ҳазрати Эшон таржимаи ҳолига доир асосий гаплар айтилганлигини назарда тутиб, биз бу ишимизда Фахруддин Али Сафий ибн Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Рашаҳот айнул-хаёт” (“Оби хаёт томчилари”) асаридаги ибратли лавҳалар ёрдамида баҳзи мулоҳазаларимизни ўртага ташлашга ҳаракат қиламиз.

Улуғ алломалар руҳидан кўчган маърифат...

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валийнинг улкан маънавий арбоб, шайх, тариқат ва илоҳиёт мулкининг муқтадоси (пешвоси) мақомига кўтарилишида расмий мадраса таҳсили ва китоблар эмас, балки мулоқот, ташриф, тавоф ва шайхлар суҳбатидан олинган маънавий-маърифий фикрлар ҳал қилувчи аҳамият касб этган. Бу ҳақда “Рашаҳот” муаллифи ғоят ибратли лавҳаларни келтиради. Хожа ҳазратларининг тоғалари Хожа Иброҳим ул зоти мукаррамга расмий мадраса таҳлимини бериш мақсадида XV асрнинг 20-йилларида

Тошкентдан Самаркандга олиб келади. Таҳсил жараёни бошланади. Бироқ Хожа Убайдуллоҳ руҳига дарсхона сабоқлари сингмайди. Толиб касалга чалинади. Синовлар такрорланади, бироқ рухий бурҳон кучайиб, хасталик чуқурлаша боради. Бундай нохуш ахволдан ташвишга тушган тоға жиянини ўз хоҳишига қўйиб беришга мажбур бўлади. Ана ўша даврдан бошлаб Ҳазрати Эшон тақдирининг иккинчи даври – мазоротлар тавофи жараёни бошланади. Шу мавзуга доир Фахруддин Али Сафий Ҳазрати Хожа тилидан қуйидагиларни келтиради: “Ойтур эрдиларким, ёшлигимда қуввати воҳима манда бағоят қавий эрди. Уйдан танҳо ташқари чиқа билмас эрдим. **Бир кеча амре манинг дилимга ориз бўлди ва зўр келтурди ва қувват этди. Иш жойга етушдиким, сабру қарорим қолмади ва ихтиёр қўлдин кетди. Беихтиёр бевақт уйдин ташқари чикдим.** Ул завқ бўлдиким, Шайх Абу Бакр Қаффоли Шошийнинг (вафоти 977) мазорларига бордим. Мазорга кирдим ва бир соат Шайхнинг қабрлари олдида ўлтурдим. Ҳеч қўрқув бўлмай, ул ердин Шайх Хованди Тахур (вафоти 1360) мазорларини тавоф этмак дағдаға бўлди” (Фахруддин Али Сафий. Рашаҳот. Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти. Тошкент –2003, 301-бет. Бундан кейинги иқтибослар ҳам шу китобдан олинади ва тегишли саҳифалар қавс ичида кўрсатиб борилади). Парча давомида ўша кечада Шайх Иброҳим Кимёгар, Шайх Зайнуддин Кўйиорифон (XII аср охири, XIII аср бошларида яшаган) каби улуғлар мазоротига борилганлиги хабар қилинади. Таъкидлаш жоиз, тилга олинган шайхларнинг мақбаралари бир қабристонда эмас. Улар ўртасида муайян масофалар ётган. Масалан, Шайх Зайнуддин Кўйиорифоннинг оромгоҳи ўша даврдаги Тошкент шаҳрининг чеккасида жойлашган ва Шайх Қаффоли (қулф ясовчи) Шоший ҳамда Шайх Хованди Тахур (энг пок ҳоким, жаноб)ларнинг мазоротидан бир фарсах (7-8 км.) узоқликдаги масофада экан. Тасаввур қилиш мумкин, Ҳазрати Эшон бир кечада, тун зулмати ва ўнқир- чўнқир йўлларда қанча масофани босиб ўтган эканлар. Бунинг учун қалбга тушган илоҳий ваҳий Ҳазрати Эшонга қувват берган ва доимий ҳамроҳлик қилган. Шу ўринда яна бир ҳақиқатни алоҳида урғу билан таъкидлаш жоиз кўринади. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валийга **савқи табиий** (илоҳий истеъдод) туғма эди. Аниқроғи, Аллоҳ бу неъматни у зоти бобаракот дунёга келмасиданок, унинг пешонасига битиб қўйган. Али Сафийнинг “Рашаҳот”да келтирган қуйидаги лавҳаси бизнинг мулоҳазаларимизга қувват беради. Нақл қилинишича, Ҳазрати Эшоннинг ота тарафидан боболари Хожа Шаҳобуддин Шоший вафотидан олдин

Ўғиллари Хожа Муҳаммад ва Хожа Маҳмуд (Аҳрор Валийнинг оталари)ни чақириб, фарзандларини олиб келишни буюради. Хожа Муҳаммаддан бўлган неваралар бобонинг ҳафсаласини сўндиради. Хожа Шаҳобуддин Шоший катта ўғли фарзандлари истикболида сарсон-саргардонлик турганлигини башорат ила рўйи –рост айтади. Навбат Хожа Маҳмудга етганда, у бир яшар ўғлини (Хожа Убайдуллоҳни) йўрғақда олиб келади. Чақалокқа назари тушган бобо атрофидагиларга хитоб қилиб айтади: “Мани турғузунлар. Турғуздилар. Олар (бобо) Ҳазрати Эшонни ёнларида қўйиб, юзларини тамом аҳсосиға суртуб, қўб йиғладилар ва айтдилар: Ул фарзандлариким, ман талаб этуб эрдим, бу турур. Даригким, онинг зухури айёмларида ман бўлмасман... Тез бўлурким, бу улуг оламгир бўлур, шариатга ривож бериб, тариқатга равнақ берур. Ва рўзғорнинг султонлари онинг хатти фармониға бош қўйуб, амру наҳйиға тан берурлар...” (295-бет).

“Кўчкор бўлар кўзининг пешонаси дўнг бўлур”, - дейди заковатли аждодларимиз. Бу нодир ҳикмат билан баҳс қилиш қийин. Унга фақат тан бермоқ мумкин. Чунки илоҳий назар етмаган бандани илм қозониға солиб қайнатишдан манфаат йўқ. Унга ҳеч нима юкмайди. Бу ҳақда Шайх Азизуддин Насафий ҳам “Зубдат ул-ҳақоик” (“Ҳақиқатлар қаймоғи”) асарида ёзади. Шайхнинг қатъий таъкидича, дунёга келажак фарзанднинг яралишиға асос бўлувчи қатра сувда (нутфада) унинг бутун умр йўли акси – ифодасини топаркан. Бас, илоҳий тақдирни тадбир билан ўзгартиришға уринишдан ҳеч қандай фойда бўлмайди, дейди Шайх ҳазратлари. Айни ҳақиқатга таянган заковатли Хожа Шаҳобуддин Шоший ботиний назар билан Ҳазрати Эшондаги савқи табиийни ҳис этган ва унинг келажаги ҳақида башорат ила адолатли хулосаларини баён қилган. Айни чоқда, ота ўз ўғли Хожа Маҳмудга васият қиларкан, уқтиради: “Манинг бу фарзандимни яхши сақлагил ва анинг шавқати ва тарбияти ондоғким, керакдур, муносибдир, бажо келтургайсан” (Ўша китоб, ўша бет).

Ҳазрати Эшондаги теран маҳрифий ҳолнинг ташаккулида оила муҳитининг таянч омил эканлигини ҳам эсдан чиқармаслик лозим. Муршиди комилдаги бундай ноёб фазилатнинг ўқ илдизлари Шайх Абу Бакр Қаффоли Шоший даҳосидан нур эмган. Бу улкан диплома (Қаффоли Шоший) ўз замонасидаги етмиш икки тилни билган, зоҳирий ва ботиний илмларнинг билимдони сифатида нафақат Мовароуннаҳру Хуросон, балки Бағдодда ва бутун араб дунёсида ҳам шуҳрат таратган. Шунинг учун Ҳазрати Эшоннинг улуг боболари Хожа Муҳаммад Номий (X аср охири, XI аср бошларида

яшаган) Бағдодда шайх Абу Бакр Қаффоли Шошийнинг маърузаларини тинглаб, унга ихлос қўйган, мурид тушган ва маънавий пир билан бирга Шошга келиб, тургун яшайди, япроқ ёзиб, маърифатпарварлар сулоласига асос солади. Хожа Муҳаммад Номий ўз ақлу заковати туфайли илоҳиёт ва тариқат тарихида ёркин из қолдирган. Шундай гапни Ҳазрати Эшоннинг боболари Шайх Умар Боғистоний (XIV аср), Шайх Хованди Тахурлар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Шайх Умар Боғистоний ўз фарзанди Шайх Хованди Тахурга васият қиларкан, айтади: “Тахур, мулла бўлма, ул бўлма, бул бўлма, мусулмон бўл!” (282-бет). Табиийки, бундай ҳикматлар, шайхлар сулоласининг ибрату ўғитлари оила муҳитида бот-бот такрорланган ва Ҳазрати Эшон шууридан ҳам улар мустаҳкам жой олган.

Хожа Убайдуллоҳ нақшбандия тариқатининг эътиқодманд солиқи сифатида унинг ар-бобларини ўзига пир билган, марҳумларининг мунаввар руҳидан, ҳаёт қайдида бўлганларининг эса суҳбатларидан баҳра олиб, балоғат пиллапоялари сари юқорилаша боради.

“Мусофир бўлмай, мусулмон бўлолмайсан”, - дейди донишманд халқимиз. Айни ҳикматнинг ростлигини Ҳазрати Эшон тақдирда ҳам кўриш мумкин. Ахрор Валий Мовароуннаҳр ва Хуросон давлатлари ҳудудида яшаган аксарият шайх, олиму уламолар зиёратида бўлиб, улар билан мулоқот қилган, таълимотидан баҳра олган. Айниқса, Хожа Абдухолик Ғиждувонийнинг қуйида келтириладиган байтидаги мазмун Ҳазрати Эшоннинг серзавқ умри давомида йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилган:

Дари хилват банду дари суҳбатро кушой,

Дари шайхиро банду дари ёриро кушой

(Мазмуни: Хилват эшигин ёпгилу суҳбат эшигин оч,

Шайхлик эшигин ёпгилу ёрлик эшигин оч) (36-бет).

Илоҳиёт ҳам, тариқат ҳам сохта эҳтиқод, зоҳирбинликни хуш кўрмайди. Абдухолик Ғиждувонийнинг байтида ҳам асосий эътибор моҳиятга қаратилади. Шайхлик либоси ва унвонига эга бўлмоқ кифоя қилмайди. Ҳамма гап ботинда, қалбда эътиқоднинг нечоғлик устивор жой олганлигидадир. Мухими шундаки, Хожа Абдухолик Ғиждувоний айтиш, таълим бериш билан қаноатланмай, амал ибрати билан ҳам муриду мухлисларига намуна кўрсатганлар. Фаҳруддин Али Сафий “Рашаҳот”да Ҳазрати Эшон тилидан келтиради: “Ҳазрати Хожа Абдухолик... бозорда юрурлар, кулоқларига ҳамма зикр овози келур, зикрдин бошқа нарса эшитмаслар” (303-бет). Улуғ пирлар руҳидан баҳра олмоқ, улар тавофи ва суҳбатида бўлмоқ Ҳазрати

Эшон қисматида исзис кетмади. Айни таъкидни зикр бобида ҳам айтиш жоиздир. “Рашаҳот” муаллифи кафолат беради: “Мабодийи ҳолда (ҳолнинг бошланиши, қалбий балоғатнинг ибтидосида) зикр шундоғ голиб бўлуб эрдиким, шамол ва ҳар овозеким кулоқимға келур эрди, зикрнинг (“Ло илоҳа иллоллох”ни сурункали такрорлаш) овози эшитилур эрди...” (Ўша китоб, ўша бет). Айримлари тилға олинган жараёнлар Ҳазрати Эшонни илоҳиёт ва тариқатнинг катта билимдони мақомига кўтарди, ўзининг ширин самарасини бера бошлади. Мана бу бўлиқ назарий мулоҳазалар ўшалардан намунадир: “Тавҳид шариятда Ҳақ таолони бир деб айтмоқ ва бир билмак. Аммо тариқатда кўнгилни Ҳақ субҳонаху ва таолони гайридин жудо этмакдур” (284-бет).

Илоҳиёт, тариқат ва умуман, илм чўққиларини забт этиш ҳеч ким учун ҳам осон кечган эмас. Айниқса, иқтисодий танглиқдан Ҳазрати Эшон ҳам четда қолмаган. Бундай ночор аҳвол XV асрнинг биринчи ярмида, Ҳазрати Эшон мусофиратда юрган йилларда ёрқин назарга ташланади. “Рашаҳот”да ўқиймиз: “Манинг отим ва маркабим йўк эрди. Бир йилда қабое кияр эрдимким, пахталари ташдин чиқар эрди. Ва уч йил муддатида бир пўстин кияр эрдим. Ва ҳар уч йил муддатида бир тош тобон этук кияр эрдим” (304-бет). Куйида келтириладиган иқтибос ҳам ўша мавзудадир. Фахруддин Али Сафий Ҳазрати Эшон тилидан хабар беради: “Мирзо Шохрухнинг замонида (ҳукмронлиги 1407-1447 йиллар) Ҳирада бўлур (XV асрнинг 30-йилларига тўғри келади) эрдим. Менинг бир пулга кудратим йўк эрди” (Ўша китоб, ўша бет). “Рашаҳот” муаллифи Хожа Убайдуллоҳ мулоҳазаларини давом этар экан, ёзади: Ҳиротнинг Бозори Малик деган жойида Ҳазрати Эшон бир ошпазнинг ёнида тик турган эдилар. Бир гадой келиб садақа сўрайди. Беришга ҳеч вақое йўк. Нокулай вазиятда қолган Ҳазрати Эшон бошларидан илма тешик бўлиб кетган дасторни олиб ошпаз олдиға ташлайдилар ва айтадилар: “Бу дастор покиза турур, қозонни ювгандан сўнг дастмол бўлур, сақлагил ва бу гадойға бир нимарса бергил” (Ўша китоб, ўша бет). Алқисса, ошпаз гадойға садақа беради ва дасторни олмайди. Хожа Убайдуллоҳ ҳам уни олмай кетиб қоладилар. Кўринадики, муршиди комил бутун умри давомида сарватманд бўлиб яшаган эмас. Ундаги мол-мулк XV асрнинг 60-йилларидан йиғила борган....

Тушлар порлоқ истиқболдан сўзлайди...

Туш инсон умри давомида тез-тез содир бўладиган ҳодиса. Шундан, туш билан алоқадор лавҳаларга мумтоз адабиётда кенг ўрин

берилган. Хусусан, севишганларни бир-бирига “гаништириш” да туш муҳим восита вазифасини ўтаган. Шунингдек, инсоннинг тақдири, унинг икболу истикболидан хабар беришга ҳам туш билан боғлиқ тафсилотлар ҳал қилувчи аҳамият касб этган. Жумладан, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий, унинг катта ўғли Хожа Яҳё ва нақшбандиянинг бошқа пирлари иштирок этган туш билан алоқадор лавҳалар кўплаб учрайди. “Рашаҳот айнул-ҳаёт” да ҳам Хожа Убайдуллоҳнинг талайгина тушлари берилган. Биз улардан айримлари ҳақида мулоҳаза юритишни лозим топдик. Фахруддин Али Сафий шубҳага ўрин қолдирмаслик учун туш билан алоқадор тафсилотларни Ҳазрати Эшоннинг ўз тилларидан келтиради: “Ҳазрати Эшон айтур эрдиларким: “Ёш вақтимда Шайх Абу Бакр Қаффоли Шошийнинг мазорларида Ҳазрати Исо алайҳиссаломни тушимда кўрдимким ўлтурубдилар. Ман ўзумни оларнинг қадамлариға ташладим, олар манинг бошимни туфроқдин кўтардилар ва айтдилар: “Ғам емагил, биз сани тарбият этурмиз” (299-бет). Аввало иктибос олинган парчадаги воқеаларни тўшакда ётиб кўрилган туш сифатида қабул қилиш тўғри эмас. Юқоридаги саҳифаларда назардан ўтказганимиздек, Ҳазрати Эшон кечаси билан мазоротларда юриб, улуғлар қабри ёнида соатлаб ўтирган. Муруқаб (мушоҳадага берилмоқ) ҳолатида кўзни юмиб, таҳаюлот (хаёл) оламига ғарк бўлганда, уйку билан уйғоқлик ўртасидаги бир манзара вужудга келади. Ҳазрати Эшоннинг тушларини ҳам ана ўша маънода қабул қилиш мақсадга мувофиқдир. Мазкур тушнинг таъбири билан алоқадор лавҳалар ҳам анча мунозарали кечган. Исо пайғамбар нафаси ўткирлиги, ҳатто ўлик одамга ҳам жон бағишлаш фазилати (каромати)га таянган айрим таъбирчилар “санга тибдан насибае бўлур”, -деган хулосага келишади. Бундай мулоҳазалар Ҳазрати Эшонга маъқул бўлмайди. Воқеалар ривожини хусусида “Рашаҳот” да ёзилади: “Сизларнинг таъбирингизга манинг розилигим йўқдур, ман важҳи дигар била таъбир этдим ва ул таъбир ул турурким, Ҳазрати Исо алайҳис-салом мазҳари ихё (тирилтириш, бедорлик зоҳир бўлувчи манба) турурлар, то авлиёуллоҳдин ҳар ким бу сифати ихё била зоҳир бўлса, айтурлар “Исавий ал машҳад (кузатув жойи) турур. Вақтеким, олар бу фақирнинг тарбиятини ўзларига олдилар, бу фақирда қулуби майиталарни (ўлик қалбларни) ихё этмак (тирилтирмоқ) сифати ҳосил бўлур” (299-бет). Тўғри, “Рашаҳот” да Ҳазрати Эшонда ўткир нафас билан ўлик қалбларга (жисмоний маънода) жон ато этиш фазилати (каромати) билан алоқадор далиллар

учрамайди. Бироқ маънавий нуқтаи назардан ўлик қалбларни уйғотиш, уларни эзгуликка йўналтиришга доир лавҳалар талайгина топилади. Шунингдек, Хожа Убайдуллоҳнинг қарғишидан қочиб қутулишнинг иложи бўлмаган. Шундай “мукофот”га лойиқ бандалар қарғиш даражасига қараб ўз “насиба”сини олган. Фахруддин Али Сафий айна йўналишдаги тафсилотларни урғу билан қайд этиб қолдирган... “Рашаҳот”да яна бир туш ҳақида ёзилади: “Мабодийи ҳолда ҳазрати рисолатпаноҳ (с.а.в.)ни тушда кўрдум. Асҳоб (саҳоба, маслакдошлар, соҳиблар) ва ғайри асҳобдин жамҳи анбух била бир бағоят баланд тоғнинг этагида ўлтурурлар. Ногоҳ ул бу факирга ишорат этдилар: “Кел, мани кўтариб бу тоғнинг устига чикоргил”. Ман ул Ҳазрати буйнумга кўтариб юқори чиқариб, тоғнинг қулласига қўйдум. Ул Ҳазрат (с.а.в.) истехсон этдилар ва айтдилар: “Ман билур эрдимким, санда бу қувват бордур ва бу иш сандин келур, лекин хоҳладимким, бошқалар ҳам билсунлар” (Ўша китоб, ўша бет). Мазкур тушда Ҳазрати Эшон улуг боболари Шайх Шаҳобуддин Шошийнинг васиятига уйғунлик, мазмуний оҳангдошлик кучли назарга ташланади. Унда мажозийлик, башорат ва буйруқ маънолари қоришиқ келади. Жаноби Расули Акрамнинг ўзларини тоғнинг юқори чўққисига кўтариб қўйиш бобидаги даъватлари пайғамбарга илоҳий ваҳий билан насиб бўлган исломий шариатга дахлдордир. Хожа Убайдуллоҳдаги Аллоҳ берган ботиний қудрат, ислом ва тариқатга бўлган юксак ихлосу эътиқод жаноби рисолатпаноҳ томонидан яна бир карра эътироф этилмоқда. Дарвоқе, қайд этилган ушбу туш шунчаки тушлигича қолиб кетмади. Балки амалда ўз ижросини ҳам топди. Хожа Убайдуллоҳ Ахрор Валий саксон олти йилга чўзилган умрининг катта қисмини шариати исломияни муҳофаза ва равнақиға сарф этиб, чиндан-да уни XV асрда ривожининг юқори қулласига кўтаришга ҳисса қўшдилар....

Ҳазрати Эшоннинг яна бир тушлари Хожа Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд била алоқадордир. Унда қуйидаги лавҳалар нақл қилинади: “Мабодийи ҳолда Ҳазрати Хожа Бузруг Хожа Баҳоуддин (к.с.)ни тушимда кўрдумким, бир кечада келдилар ва манинг ботинимга тасарруф этдилар, ондоғким, оёқларим суст бўлди. Ондин сўнг равон бўлдилар ва ман ҳам ҳар ваҳх била қувватим борица ўзимни Ҳазрати Хожа (Баҳоуддин)ға етуштирдим. Орқалариға қараб айтдилар: “Муборак бўлсун” (299-300-бетлар). Келтирилган лавҳаларда маънолар омехталиги кўзга ташланди. Улуг алломаларнинг мазоротларида бўлиш, нақшбандия шайхлари суҳбатини олиш, улар хизматида қойим туриш Ҳазрати Эшонни ушбу

адолатпеша ва раиятпарвар таълимотнинг чинакам донишманди мақомига кўтарди. Шундан бўлса керак, Хожа Баҳоуддин Накшбанднинг рухий-маърифий тасарруфлари жойини топади. Тариқат асосчисининг мулоийм табассумли нигоҳи ва “муборак бўлсун” баҳосига сазоворлик замирида фахрия – ифтихор туйғуси ҳам йўқ эмас. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ҳамма шайху муршидлар ва авлиёуллоҳлар ҳам Хожа Убайдуллоҳ қалбига тасарруф (кира олган, эгаллаган, таъсир ўтказган) қила олган эмас. “Рашаҳот”даги кўп сонли қайду лавҳалар шундай хулосага келиш асосини беради. Яна бир жиҳати шундаки, Ҳазрати Эшон Мовароуннаҳру Хуросон худудларида истиқомат қилиб, ном чиқарган илоҳий – ирфоний арбоблар зиёратида бўлиб, улар билан мулоқот қилган. Аммо уларнинг ҳаммасига ҳам бирдай ихлос кўйиб, бирдай ихлос қилган ва муносабатда бўлмаган.

Иқтисодий – ижтимоий аҳволи қай даражада бўлишидан қатъи назар, ростлик ва адолат Ҳазрати Эшон фаолиятининг тамал тошини белгилаган. Зўрнинг қудратини мардона эътироф этган. “Рашаҳот”да шу йўналишда талайгина мисоллар учрайди. Биз улардан биргинасини келтириш билан чекланамиз. Ҳазрати Эшон билан Нуриддин Абдурахмон Жомий ўртасида ўн ёш тафовут бор. Бироқ улар жуда яқин инсоний- илмий муносабатда бўлишган. Бу улуг маънавий арбоблар икки марта (1465, 1479) Самарқандда учрашиб, давомли мулоқотлар ўтказишган. Учинчи марта Ҳиротда (Накшбандия тариқатининг Хуросон давлатидаги пешвоси Саҳдуддин Кошғарий вафоти (1456)га қадар) ва ниҳоят яна бир учрашув 1469 йилда, Марвда содир бўлган. Мухими шундаки, Ҳазрати Эшон ва Абдурахмон Жомийнинг фалсафий қарашлари, илмий, илоҳий-ирфоний нуқтаи назарлари ҳамоҳанг келган. “Панжалар панжаларга” муносиб урилган. Шундан бўлса керак, Ҳожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий Нуриддин Абдурахмон Жомийга мана бундай юксак баҳо берган эди: “Хуросонда ҳар ким Мавлоно Абдурахмон Жомийни кўрган бўлса, онга сувнинг бу тарафига (Аму дарёсининг Мовароуннаҳрга тегишли соҳили назарда тутилади –Р.В., М.М., Ю.А.) келмакка ҳожат йўқ турур” (Ўша китоб, 196-бет).

Алқисса, улуг алломалар руҳидан етган увайсий тарбиялар ўз натижасини берди ва Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий илоҳий-ирфоний оламнинг муршиди комили даражасига кўтарилди.

Бу жомадин садақа иси келур...

Хожа Убайдуллоҳ Ахрор Валийнинг умр йўлларида бугун ҳам ибрат олса арзигулик жиҳатлар беҳад-беҳисобдир. Ҳазрати Эшон муҳтож одамларга беминнат хизмат қилишни ўзларига шараф билганлар. “Рашаҳот”да муршиди комилнинг ўз тилларидан келтирилган қуйидаги иқтибос ҳам бизнинг хулосаларимиз фойдасига хизмат қилади: “Ҳар кишини бир эшикдин келтирубдурлар, мани хизматнинг эшикидин келтуруб турурлар, бу жиҳатдин турурким, хизмат манинг марзон ва мухтор ва маҳбубам турур” (311-бет). Ҳазрати Эшоннинг юқоридаги мулоҳазалари шунчаки айтилган гап бўлмай, ул зоти муборакнинг турмуш тарзидан мустаҳкам ўрин олган эди. Бу борада “Рашаҳот”да ўнлаб ибратли лавҳалар назарга ташланади. Уларга мурожаат этишдан олдин Хожа Ахрор Валийнинг яна бир эътирофларини назардан ўтказмоқ мақсадга мувофиқ кўринди: “Ман бу тариқни (ирфоний эътиқодни) сўфиянинг китобларидин олғоним йўқ турур, балким одамларнинг хизматидин олдим...” (Ўша китоб, ўша бет). Муҳтож инсонлар ва зарурати бор хизматларга камарбасталик Ҳазрати Эшон ҳаётининг ўрта ёшлари ва мусофират йилларида кўпроқ амалга оширилган. Масаланинг муҳим жиҳати яна шундаки, бу йўлда манфаатдорлик, хизмат қилинаётган шахснинг мавқе-мартабасига эътибор берилмаган. “Рашаҳот”да ўқиймиз: “Вақтедаким, Ҳирида (Хуросон давлатининг пойтахти Ҳиротда) бўлдим, сахарлар Ҳирининг ҳаммомиға борур эрдим ва одамларни ходими қилур эрдим. Гоҳ бўлур эрдиким, ўн беш- ўн олти кишига хизмат этуб, ул хизматда яхши ва ямон, оқу қора, озоду бандани фарқ этмас эдим” (310-бет). Ибратли томони шундаки, ана ўша юмушлар беминнат ва текин амалга оширилган. Ҳазрати Эшоннинг ўзлари гувоҳлик берадиларким, “мен хизматимни қилиб, секин чиқиб кетар эдим ва музд бериш (хизмат ҳаққи тўлаш) дағдағасидан йироқ турардим”. Шу ўринда яна бир изоҳ: Ҳазрати Эшон учун хизмат турининг фарқи бўлмаган. Муайян вазият нимани тақозо этса, ўша вазифа адо этилган. Мумтоз манбалар шаҳодатидан маълумки, Хожа Ҳазратлари Самарқандда муқим яшаб қолгунларига қадар, бу шаҳри азимга бориб-келиб турганлар. Ана шундай сафарлардан бирида ул зоти бобаракот Мавлоно Қутбиддин Ҳайдарнинг мадрасасида истиқомат қилганлар. Ўша пайтда хизматга яъни бемордорликка муҳтож икки-уч киши ҳам ўша мадрасада истиқомат қилган. Ҳазрати Эшон шу хусусдаги мулоҳазаларини давом эттириб, таъкидлайдилар:

"...Жомалари ва тўшакларини ювмоқга мухтож бўлур эрди, ман ювар эрдим ва олардин дафху рафҳи изо қилар эрдим" (310-бет).

Хожа Убайдуллоҳ Ахрор Валий хоксорлик, камсуқумлилик, атрофидагилар, мулозиму хизматкорларга нисбатан муомала маданиятининг баландлиги билан ҳам ажралиб турган. "Рашаҳот"да мавзуга доир талайгина лавҳалар келтирилдики, биз улардан биргинасини назардан ўтказиш билан кифояланамиз. Фахруддин Али Сафий Мир Абдулавланинг (Ҳазрати Эшоннинг куёвлари) "Масмуҳот" ("Эшитилганлар") асарига таяниб, қизиқ бир лавҳани келтиради. Унда нақл қилинишича, баҳор ойининг аввалида Ҳазрати Эшон мулозимлари ҳамроҳлигида Кеш (Шаҳрисабз)га қараб йўл оладилар. Тоғ ўртасига етганда, кеча зулмати бошланади ва ўша жойда кўниш зарурати пайдо бўлади. Мулозимлар чодир ўрнатади. Иш ниҳоясига етгандан кейин Ҳазрати Эшон сафардошларига мурожаат қилиб, менга чодир ҳавоси хуш келмайди ва мен унда яшамайман, -дея чодирни мулозимлар ихтиёрига ташлаб чиқиб кетадилар. Кечаси билан ёмғир ёғиб, селга айланади. Шундай бўлишига қарамай, тонгдагина, намози бомдод адоси учун Ҳазрати Эшон хаймага кириб келадилар. Ибодат ижросидан кейин синчков мулозимларнинг савол назари билан қилган нигоҳларига Хожа Убайдуллоҳ ҳазратлари "Шарм этдукким, биз хаймада бўлуб ва асхоблар ёмғурда бўлсалар", -дея жавоб қайтарадилар. Шу ўринда яна бир мулоҳаза: "Рашаҳот"даги маълумотларга тўла таяниш тўғрими? Улар бўрттириш ва муболағалардан ҳам холи бўлмаслиги мумкин-ку? Бу қабилдаги саволларни яна ва яна давом қилса бўлади. Тўғри, ҳар қандай муаллифнинг ҳам ўзи ихлос қилган шахс нуқсонларини яшириб, фазилатларини ошириб айтиши, ёзиши эҳтимолдан холи эмас. Шундай гапни Фахруддин Али Сафийнинг "Рашаҳот"и ҳақида ҳам айтиш хато бўлмас. Бироқ асар муаллифининг замонаси зиёли хонадониди (зукко олим ва адиб Хусайн Воиз Кошифий оиласида) вояга етганлиги, Нуриддин Абдураҳмон Жомийга қаробати (божаллиги, ҳар иккала маънавий арбоб ҳам Саҳуддин Кошғарийнинг катта фарзанди Хожаи Калоннинг қизларига уйланишган), Алишер Навоий давраларида бўлиши, энг муҳими, худобохабар инсонлиги инobatга олинса, муболағанинг меъёр даражасида эканлигига қаноат ҳосил қилиш панд бермайди, деб ўйлаймиз. Мавзунинг яна бир муҳим илмий жихати шундаки, "Рашаҳот" кайдлари бошқа муаллифларнинг маълумотларига зид эмас, балки ҳамоҳангдир....

Мумтоз манбаларнинг шаҳодатича, Ҳазрати Эшон

бошқаларнинг таомини ейишдан сақланган. Фахруддин Али Сафий масаланинг нафс билан алоқадор яна бир жиҳатиға ҳам алоҳида ургу беради. “Ҳазрати Эшон умрлари ибтидосидин, -ёзади “Рашаҳот” муаллифи, -то интиҳосигача ҳаргиз кишидин ҳадя ва тухфа қабул этмадилар” (306-бет). “Рашаҳот”да айни йўналишга тааллуқли ўнлаб ибратли мисоллар келтирилади. Улардан бирида ҳикоя қилинишига кўра, Кориз вилоятдан Мавлоно Аҳмад Коризий муршиди комил Саҳдуддин Кошғарий вафотидан сўнг (1456 йилдан кейин) оқ кўзи жунини йигириб, нозук ва ҳарир қилиб бир чакмон тайёрлаб, шарху изоҳлар акс этган нома битиб, Самарқандга юборади ва Ҳазрати Эшоннинг ўша жома чакмонни кийишларини ўтиниб сўрайди. Мулозимлар жома-чакмонни Хожа Убайдуллоҳга олиб келадилар. Уни кўрган зоти бобаракот шундай жавоб қайтаради: “Бу жомани кийсак бўлур, валекин ондин садақанинг иси келур. Биз умримизда ҳеч кишидин бир нимарса қабул этмадук. Хизмати Мавлавийға биздин узрхоҳлик қилинг” (306-бет). Алқисса, юз узру маҳзур ва совғалар била бирга чакмон Кориз вилоятига қайтариб юборилади. Қани, айтингчи, шундай иш ҳаммамизнинг ҳам қўлимиздан келадими? Андиша ва яна нималарнидир рўкач қилиб, бундай гўзал совғаларни қабул қиламиз. Ана ўша ирода сустлиги туфайли эътиқодимизга футур етади, нафсимиз олдида мағлуб бўлиб қоламиз. Феълу атвөримиздаги ўша бўшлиқдан нокас бандалар ўз манфаати йўлида фойдаланади. Тухфа сабаб қонун-қоидага хилоф ишларга йўл очиб берилади. Табиийки, бир кун келиб бундай ножўя ҳаракатларимизнинг миси чиқади, вазифадан кетамиз, атрофдагилар наздида юзимиз шувут бўлиб қолади! Ҳазрат Эшондаги ўша қатъият, нафс билан жангда ғолиб келиш бугун учун ҳам замондошдир. Мана, яна бир мисол: Ёз ойларидан бирида Ҳазрати Эшон мулозиму муридлари билан от қўшилган маҳофада (усти ёпиқ аробада) қақраган саҳродан ўтиб борар эдилар. Узокдан қора уйлар кўринади. Ўша қора уйларда истиқомат қилувчиларнинг улуғи бўйнига семиз бир эчкини кўтариб, шериклари кўлида бир қарсон қатиғ билан Ҳазрати Эшон йўлларига чиқади ва айтади: “Эй, Хожам, бу эчку ҳалол турурким, Сизнинг мулозим ва худдомларингиз (хизматкорларингиз) учун назр этубдурман. Бу Қарсон (ёғочдан ўйиб ишланган катта чуқур товоқ) қотиғи покиза турурким, келтурубман, то сизнинг мулозимларингиз ичсунлар” (306-бет). Тухфа (аниқроғи, назр -улуғ қадамжолар ва шайхларга бериладиган хайрия, садақа) билан пешвоз чиққан саҳройининг сўзларини тинглаган Ҳазрати Эшон унга шундай жавоб қиладилар. “Ман кишининг назрини ва

ҳадясини олмасман. Эчкини рамаға юборғил. Аммо қатикнинг баҳосини бериб олурман” (306-бет). Қора уйларда яшовчи жамоанинг вакиллари “бу саҳрода котикнинг баҳоси ва кадри йўқтурур”.-дея зорланишларига қарамай, Ҳазрати Эшон ишоралари билан мулозимлар бир танга шохруҳий бериб, карсон тўла қатигни олади...

Низомулмулкнинг “Сиёсатнома”сида шундай бир ҳикоят бор: Шикорга чиққан Ануширавони одилнинг мулозимлари тушлиқда унга кабоб пишириб бермоқчи бўлишади. Ҳамма нарса муҳайё, аммо туз унутилган. Шунда мулозимлар қишлоқдан туз олиб келиш учун ҳукмдордан изн сўрашади. Уларга руҳсат берган тождор таъкидлайди: -”Тузнинг пулини бериб олинглар!” Бундай топшириқдан таажжубга тушган мулозимлар Ануширавони одилга қараб қолишади. Масала моҳиятини теран илғаган подшо айтади: - Бугун бир сиким тузни текин олган давлат хизматчисининг эртага бир ғарибнинг ҳўкизини ҳайдаб кетишига (зўравонлик билан тортиб олишига) ким кафолат беради?! Низомулмулк Ҳазратларининг ширин орзулари асрлар оша Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий фаолиятида амал тўнини кийди... Қани, энди, инсофу адолатни турмуш тарзига айлантирган шундай инсонлар кўпайса!

Бизнинг молимиз фуқаро учун турур...

Инсон қисматини моддий неъматлардан ташқари тасаввур қилиш қийин, албатта. Бироқ қўлга кирган иқтисодий бойликлар эзгуликка, фуқаро манфаатлари учун фойда бермас экан, унинг тупроқчалик кадру қурби йўқ-да. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий тақдирини ҳам ана шу жараёнлар билан алоқадорликда қараш мақсадга мувофиқдир. Хуросон давлатидаги беш йиллик мусофират (1428-1433), моддий танглик исканжасидаги азоблар Ҳазрати Эшон учун катта ҳаётий мактаб вазифасини ўтади ва муайян миқдордаги бойликка эга бўлиш заруратини унинг олдида кўндаланг қилиб қўяди. Ҳалол меҳнат ва пешона тери билан топилган мол-дунёнинг ҳеч қандай зиёни йўқлиги фаросатли инсонлар учун сир эмас. “Ҳиротда ҳеч кимнинг таомини еган эмасман”,- деган Ҳазрати Эшондай илоҳиёт ва ирфоннинг таянч талабини луқмаи ҳалолда кўрган ҳақпараст инсонлар учун юқоридаги таъкиднинг ўзгача аксадо бериши турган гап. Шундан бўлса керак, Хожа Убайдуллоҳ ҳазратлари падари бузрукворларининг Калас мавзеидаги (Тошкент) ерларида деҳқончилик билан машғул бўлиб, “зироатга шуғл қилдилар” (307-бет). Фаҳруддин Али Сафийнинг шаҳодатича, “бир

кишига шериклик қилиб, юритилган бир жуфт ҳўкизнинг” баракоти беҳисоб бўлди. “Рашаҳот”да ўқиймиз: “Махфий қолмасунким, Ҳазрати Эшоннинг молу маноллари ва зиё ақор ва ғаллаю рамалари ва абиду мавошийлари, асбобу амлоклари ҳадду андозадин ташқари эрди ва ҳийтаи ҳисоб ва доираи шумордин зиёд эрди” (307-бет). Айни мавзудаги мулоҳазаларини давом этган Али Сафий Ҳазрати Эшоннинг ишбошлари билан суҳбатлар қуриб, масалага аниқлик киритишга ҳаракат қилади. Ўша ҳисоб-китобларга қараганда, Ҳазрати Эшоннинг бир минг уч юз (“Рашаҳот”да ўлчов бирлиги кўрсатилмаган) экинзорлари бўлган экан. Яна бир рақам: Ҳар йили ўша экинзорларни суғориш учун ишлатилган мавжуд ариқларни казимок учун уч минг киши ҳашарга сафарбар қилинган (308-бет).

Албатта, зироат ерларидан олинган маҳсулотнинг ҳаммаси ҳам мулкдорнинг анборхонасига кирмаган. Масалан, Самарқанд худудидаги экинзорлардан олинадиган саксон минг ботмон ғалланинг ушри (ўндан бир ҳиссаси) Султон Аҳмад Мирзонинг девонига берилган. Шунингдек, муайян қисми хайру эҳсонга сарф бўлган. Зарур топилганда, бутун бошли вилоят аҳолиси тўлаши лозим бўлган солиқларни Хожа Убайдуллоҳ ҳазратлари ўз ҳисобларидан тўлаб юборганлар. Амалга оширилган бундай савобли ишларнинг баракоти ҳам ўзидан дарак бериб турган. Буни Ҳазрати Эшон тилларидан “Рашаҳот”да келтирилган қуйидаги жумлалар оҳангидан ҳам сезиш қийин эмас: “Ғалланинг харжи гоҳо дахлидин (киримидан, фойдасидан) зиёда келур ва йилнинг охийрида кўрарманким, анборхонада ҳануз ғалла кўп боқий қолибдур... Бизнинг молимиз фуқаро учун турур, мундоғ молға хосият шул турур (308-бет). Таъкидлаш жоиз, манбаларда қайд этилган зироат ерларининг ҳаммаси ҳам Аҳроп Валийга дахлдор бўлмаган. Давлат томонидан олинадиган солиқлар миқдорининг кўплигидан зада бўлган дехқонлар ўз ерларини Ҳазрати Эшон номига ўтказиб, ушр солиғини тўлаб экин-тикинани тинчгина давом эттирган. Чунки, Хожа Убайдуллоҳ ҳазратларининг зироат ерларидан фақатгина ушр солиғи олинган, холос. Ана шу ҳисобдан Мовароуннаҳр худуди Хожага тегишли ерларнинг миқдори кўпайиб кетган....

Хожа Убайдуллоҳ Аҳроп Валий учун инсон турмуш тарзидаги юмушларнинг катта-кичиги бўлмаган. Ҳазрат уларнинг барчасига синчков назар билан шахсий муносабатини билдирган. Хусусан, ўчоқ-қозон атрофида юриб овқат пиширадиган одамнинг чехраси очик бўлиши, хуш кайфият билан овқат пиширмоғи зарур

ҳисобланган Хожа ҳазратлари нигоҳида. Ошпазлардан бирининг дағаллик билан овқат пиширганини кузатган Хожа Баҳоуддин Нақшбандий “Бу таомға зулмате турурким, бизга они емак раво эмастур”,-деган эканлар (375-бет). Мазкур фикрни мантиқан ривожлантирган Ҳазрати Эшон буюрадилар: “Лукмада ва таомда эҳтиёт этмак лавозимдандир. Таом пиширувчи киши, керакким, таҳорати комил била бўлса, машҳуф (қаттиқ берилиб) ва огоҳлик юзидин ўчоқға ўтун кўюб ўт ёқса” (Ўша китоб. Ўша бет). Айни ҳикмат бугун ҳам долзарб ҳисобланади. Чунки қозон-товоқ билан алоқадор одамнинг покиза юриши ва пок қалб билан пазандалик қилиши хўрандалар саломатлигининг кафолатидир.

Қаттиқ совуқ ва қалин қор тушган қишлардан бирида Ҳазрати Эшон Самарқанд шаҳридан икки тош (15-16 км.) узоқликда жойлашган Талли Калоғон қишлоғига бориб қоладилар. Сахар чоғи бомдод намози учун таҳорат олиш зарурати туфайли ташқарига чиқиб, таҳорат суви иситиш билан банд икки гуломнинг ўзаро жанжаллашиб (сўкишиб) ишлаётганини кўриб қоладилар. Бундай нохуш манзарадан ўта дарғазаб бўлган Хожа Убайдуллоҳ айтадилар: “Бу қадар билмадингизмуким, сув иситғон вақтда ва таом пиширув вақтда кўнгил била ҳозиру огоҳ бўлмоқ керак, то ул сув била таҳорат этганда ва ул таомдин еганда ҳузур ва огоҳликнинг нури кўнгилда пайдо бўлсун. Ва сувниким, ғафлат била иситсалар ва таомниким, ғазаб била пишурсалар, ул сувдин таҳорат этмақдин ва ул таомни емақдин ботинда зулматнинг ғафлати пайдо бўлур” (375-бет). Қаранг, муршиди комил масалага нақадар теран ва илмий муносабатда бўлаётир. Дарҳақиқат, инсон аталмиш мўъжизанинг шаклланиш, камолот пиллапояларига кўтарилиш жараёни бир зарб билан амалга ошадиган ҳодиса эмас. Зарралардан бутун ҳосил бўлгани каби инсон балоғати ҳам мураккаб йўлни бошидан кечиради. Лукманинг ҳалоллиги қаторида унинг тайёрланишида мулоимлик ва ботиний огоҳликнинг ҳам туриши шарт ҳисобланган. Ҳақорат ва қўполлик билан иситилган сўвга ўша иллатларнинг асорат етказиши ва покланиш жараёнида уларнинг инсон жисмига юқа бориши бугунги руҳшунослик илми учун сир эмас. Ҳазрати Эшон эса айни жиҳатларни ички бир ҳол билан ҳис этганлари учун ҳам асабий кайфиятда гуломларга ўринли танбех берганлар...

Хожа Убайдуллоҳ ҳазратларининг илоҳиёт ва тариқатга доир дурдона ҳикматлари ҳам талайгинадир. “Шайх керак муридни билмакка қудрати етса-таъкидлайдилар Ҳазрати Эшон,- Шайхниким, ундок бўлмаса, онга шайхлик етушмас” (376-бет). Бундай қайроки,

юз ўлчаб, бир кесилган мулоҳазалар ўзининг чуқур ўқ илдизларига эга, албатта. Йиллар давомида, турфа шайхлар мулоқотида бўлиш Хожа ҳазратларини ана ўша лўнда хулосаларни чиқаришга даъват этган. Ёки куйида келтириладиган иқтибосга эътибор қилайлик: “Зикр теша янглиғ турурким, онинг била хавотирнинг тиконларини кўнгилнинг йўлидин чопиб олулар” (379-бет). Чиндан-да, зикр рухий-маънавий машқ, унинг ёрдамида қалб покланади, инсон жисмидаги ғуборлар чекинади ва у ёлғиз Аллоҳ билан қолади. Хожа ҳазратлари ана шу ҳақиқатни эсда қоларли ва бўёқдор қилиб баён этган. Яна бир ҳикмат: “Қушлар ижтимоҳ (тўпландилар) эттилар то ўзларини Семурға етурсалар, ҳар бири бир узр била йўл ўртасида қолдилар. Аммо, ҳар қайсидаким, Семурғдин бир нарса бор эрди, Семурғга етушди” (382-бет). Исломиё таълимотга қараганда инсон Аллоҳнинг мукамал кашфиётларидан бири ва унинг ердаги халифасидир. Шу маънода, Яратувчида бор фазилатлар яратилмишда ҳам намоён бўлади. Муршиди комил қайдларида ана шу ҳақиқатга ишора бор. Семурғ-Аллоҳ тимсоли, қушлар Унга интилади. Ўзида Парвардигори карим сифатлари мужассам эканлигини пайқаган қушлар йўлдан қолдилар ва излаган нарсаларини топдилар. Алишер Навоий “Лисонут-тайр”да ўша ҳикматни куйидагича ифодалайди.

Ўз вужудингга тафаккур айлагил,

Ҳар не истарсан ўзингдан излагил.

“Муқаддас Қуръони Карим,- ёзади Саййид Муҳаммад Ҳотамий,- иймонга йўл ақл ва тафаккур орқали боришини бот-бот таъкидлайди” (Қаранг: Саййид Муҳаммад Ҳотамий. Ислом тафаккури тарихидан. “Минҳож” нашриёти. Тошкент-2003, 9-10-бетлар). Бундай уйғун қарашларнинг тез-тез назарга ташланиши Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий ҳикматларининг теран илмий асосга эга эканлигидан далолат беради.

“Кўб бедорлик одаимйга зарар этмасдурким, -кайд этадилар муршиди комил, -ул бедорликда сурур ва фараҳ бўлса. Ул суруру фараҳ уйқунинг ишин қилиб, димоғни юбусатдин (совуқликдин) сақлар” (379-бет). Мазкур жумлалар билан мунозара қилиш душвор. Бироқ бедорлик билан бедорлик ўртасида тафовут ётишини ҳам эсдан чиқармаслик лозим. Шундан бўлса керак, Хожа ҳазратлари “суруру фараҳ” сўзларига алоҳида урғу берадилар. Дарвоқе, фойдали тоату ибодат, зоҳирий ва ботиний илмларни ўрганиш, илмий-ижодий ишлар билан банд бўлишга сарфланган бедорлик қувончлиди. Чунки ундан ёрқин из ва ширин мевалар мерос қолади.

Хожа Убайдуллоҳ Ахрор шариати исломия ва тарикат илмининг теран билимдони эди. Ана шу фикр исботини Ҳазратнинг “Рисолаи волидийа” асаридан олинган биргина иқтибос мисолида ҳам мушоҳада қилиш мумкин: “...Шунда дилнинг боғлиқлиги Ундан ўзга нарсага бўлмайди ва ҳамма вақт дили унга машғул бўлади. Чунончи у кўнглини мажбуран бошқа нарсанинг муҳаббатига қаратмоқчи бўлса, бунинг уддасидан чиқмайди. Шу пайтда унга муколама (ўзаро сўзлашув) ва муножот (сирлашув) муяссар бўлади. Чунончи, агар сўзласа, У билан сўзлашади, ҳар бир нарсага назар солса, гўё Уни кўради. Назм:

Аз баски ду дида бар хаёлат дорам,

Дар ҳар чи назар кунам ту мепиндорам.

Мазмуни: Икки кўзим Сенинг хаёлингда бўлгани учун,

Нимага қарасам, уни Сен деб ўйлайман.

(Хожа Убайдуллоҳ Ахрор. Рисолаи волидийа. Отага аталган рисола. “Янги аср авлоди”. Тошкент-2004, 12-бет).

Аввало таъкидлаш жоиз, тарикат пирлари ўзларининг жавоҳирга тенг дурдона фикрларини шеърда ифодалашга (кўпинча форсийда) ҳаракат қилишган. Фикримизча, бунинг бош сабаби насрдан кўра назм дарсхонасининг кенглиги, шеърий ифоданинг таъсирчан ва раванлиги бўлиши лозим. Айни фазилат Хожа Убайдуллоҳ ҳазратлари фаолиятларида ҳам ёрқин намоён дидир. Ул зоти бобаракот жуда кўп шеърларни ёддан билишдан ташқари, ўзлари ҳам илтифот қилиб турганлар. Иккинчидан, Ҳазратда қувваи хофиза ниҳоятда баланд бўлган ва эшитганлари ноёб фикрларни узок хотирада сақлай олган. Юкоридаги иқтибосда эса Хожа ҳазратлари кўламдор фаолиятларининг яна бир олмақ кирраси бўртиб назарга ташланади: Бу -изчил ва теран илмий мушоҳада юритишдир. Яна бир жиҳати шундаки, Хожа ҳазратлари нигоҳида инсоннинг моҳияти, сийрати, аниқроқ айтадиган бўлсак, ботини-қалби етакчи ўринда туради. Айтилганлар сафида сидқу садоқат ҳам туриши лозим. Ана ўшандагина инсоннинг ўзи қасд қилган муродга етиши муқаррар дидир.

Хожа ҳазратларининг донишмандлик хазинасини сарҳадсиз уммонга қиёс этиш мумкин. Биз мурожаат этган парчалар эса ўша баҳри кабирдан бир томчидир, холос. Муҳими, назму насрда ифодасини топган ўша бўлиқ фикру ғоялар олти юз йилдирки, оҳорини сақлаб, маърифатпарвар қалбларга зиё нурини таратиб келади. Шундай гапни истиқлол йўлидан шахдам қадамлар билан илгари одимлаётган Она -Ўзбекистоннинг бугуни учун ҳам айтиш жоиздир. Дарҳақиқат, муршиди комил Хожа Убайдуллоҳ Ахрор

Валийнинг умрбоқий ўғитлари жамиятимизда баркамол шахсни шакллантиришдек улуғвор мақсадни рўёбга чиқаришда камарбастадир.

«БОБУРНОМА»ДА ШАЙХ САЪДИЙ НАФАСИ

Захириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ва форс-тожик адабиёти, шунингдек бу таниқли давлат арбоби, шижоатли саркарда, ҳассос адиб ва шоирнинг ўша йўналишдаги асарлари мавзуи адабиётшунослар назаридан четда қолган эмас. Айниқса, академик Б.Валихўжаев мақолаларида (1) Бобур Мирзонинг "Мухтасар" - "Аруз рисоласи" асари мисолида унинг форс-тожик адабиётига меҳру муҳаббати хусусида бўлиқ, илмий мушоҳада юритилса; адабиётшунос Ё.Исҳоқов мақоласида (2) бу нотакрор истеъдод соҳибининг ўша тилдаги мерос мундарижасини белгилашга ҳаракат қилади. Айни мавзуда яна бир қатор илмий ишлар амалга оширилиб, ижобий фикр-мулоҳазалар баён этилган (3), Шундай бўлишига қарамай, бири-иккинчисини тақозо этувчи ушбу мавзулар бобуршунослигимизда ечимини кутаётган долзарб соҳалардан бири бўлиб қолаётир. Бизнинг бу таъкидимиз "Бобурнома" таркибида келган форс-тожик тилидаги шеърларга ҳам тўла дахлдор кўринади. Бобур Мирзонинг насрда бунёд қилинган мазкур шоҳ комусий асари бағрида турли муносабат ва тасвир услуби талабига кўра уч юз йигирма икки (322) мисра туркий ҳамда форсий тилдаги шеърлар келтирилган. Шулардан бири юз эллик олти сатри туркий ва бир юз олтмиш олти қатори форсийдадир. Биз эса мазкур ишимизда "Бобурнома" таркибида келган форсий шеърлар манба ва мундарижасини аниқлашни асосий мақсад қилиб олдик. Янада ойдинроқ айтадиган бўлсак, муаллифини ойдинлаштиришга муяссар бўлганимиз Шайх Саъдий сатрлари, шу муносабат ила бу иккала даҳо сўз санъаткори ўртасида кечган адабий, ғоявий алоқа ва ўзаро таъсир хусусида мушоҳада юритишни лозим топдик. «Бобурнома» саҳифаларидан жой олган форс тилидаги шеърий парчалардан олтмиш (60) мисрасининг кимга дахлдорлиги асарда равшан кўрсатилган. Бир юз олти (106) сатр ҳақида эса бу гапни айтиб бўлмайди. Кузатишларимиз натижасида «Бобурнома»нинг турли саҳифаларидан ўрин олган ўттиз икки (32) қатор шеърнинг манба ҳамда муаллифини аниқлашга улгурдикки, шулардан ўттиз (30) мисраси Шайх Муслихиддин Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарларидан, икки (2) сатри эса Шайх Низомий Ганжавий

«Панж Ганж»идан олингандир. Маъна ва муаллифи ҳамон номаълум қолаётган етмиш икки (72) қатор шеърга доир изланишларимиз эса давом этмоқда...

Маълумки, «Бобурнома»нинг илк саҳифалари 1494 йил воқеалари баёни билан очилиб, 1530 йилда кечган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-тарихий, адабий-маданий ҳаётга доир воқеа-ҳодисалар тафсилоти ифодаси билан хотима топади. Асарнинг дастлабки бетларида Бобур Мирзо Самарқанднинг ижтимоий-сиёсий, тарихий-географик вазияти хусусида фикр юритаркан, Султон Аҳмад Мирзо Ғоҷеаси, тахтнинг Султон Маҳмуд Мирзо тасарруфига ўтиши билан боғлиқ воқеалар тафсилотига кенг ўрин беради. Асар муаллифининг Султон Маҳмуд Мирзо феълү атвори, давлатдорлик бобидаги саъю-ҳаракатларига доир муносабати бирмунча нохушдир. Мазкур ҳукмдор табиатидаги ўта шафқатсизлик, эл-улусга нисбатан меҳрсизлик Бобур Мирзони қаттиқ ранжитади. Соҳибқирон Амир Темурдан бошлаб барча темурийзодалар айрича муҳаббат ва ихлос билан қараган нақшбандия тариқати арбобларига, айниқса, Хожа Аҳрор Валий авлодларига Султон Маҳмуд Мирзонинг ноўрин озор етказиши «Бобурнома» соҳибининг қаттиқ нафратига сабаб бўлади. Ўша муносабат билан асар муаллифи ёзади: «Самарқанд аҳликим, йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад Мирзонинг» замони рафоҳият ва фароғат била ўтқариб эдилар, аксар муомала Ҳазрати Хожа (Хожа Аҳрор Валий-Р.В.) жиҳатидин адл ва шаръ тариқи била эди. Бу навъ зулм ва фисқдин бажону дил озурда ва ранжида бўлдилар. Вазиф ва шариф, фақир ва мискин нафрин ва дуойи бадиға оғиз очиб, қўл кўтардилар.

Ҳазар кун зи дарди дарунҳои рещ,

Ки риши дарун оқибат сар кунад,

Баҳам бар мазан то тавонӣ диле,

Ки оҳе жаҳоне баҳам барзанд

(Мазмуни: Ички яралар дардидан ҳазар қил!

Чунки ички яра ахир юзага чиқади.

Қўлдан келганича ҳеч бир дилга озор берма!

Дилдан чиққан бир оҳ бир жаҳонни барбод қилади

(4)).

Шеърӣ парча Шайх Саъдий «Ғулистон»ининг «Подшоҳлар одати баёни» сарлавҳали биринчи бобидан олинган. Таҳлилдан олдин матндаги айрим тафовутларини кўрсатиш жоиз кўринди. «Бобурнома»да биринчи сатрдаги «дард» «Ғулистон»да «дуд» (тутун), учинчи мисрадаги «бар мазан» Шайх Саъдийда «бар макун»,

охирги катордаги «барзанд» «баркунанд» тарзида берилади. «Гулистон»да келган сўзлар тўғри бўлиб, улар мисралар мазмунини ўқувчига тугал етказиш учун хизмат қилади. Бобур Мирзо эса «Гулистон»нинг ноқис нухасидан фойдаланган ёхуд бундай «тахрир»лар «Бобурнома»ни кўчирган котиблар томонидан киритилган бўлиши ҳам мумкин. Асарнинг илмий-танқидий матнини яратиш бундай англашилмовчиликларга аниқлик киритиши мумкин... Шайх Саъдий ҳикояти таркибида ўн тўрт сатр мавжуд. Улар ихчам «қисса»ларнинг «ҳисса»си - хулосаси сифатида қўлланилган. Ҳикоятда нақл қилинишича, бир золим кимса камбағаллар териб келган ўтинларни арзон баҳода олиб, қиммат нархда сотиш билан шуғулланаркан. Унга бу ҳақда гапиришу танбех беришлар сира қор қилмабди. Кунлардан бирида ўша каззоб олибсотарнинг саройига ўт тушиб, ёр-буди куйиб, кулга айланибди. Содир бўлган фалокат сирру асрори моҳиятига етмаган золим бунда ўз ошноларига: «Билмадим, бу ўт менинг саройимга қаердан тушди экан?» деганда, буни эшитиб турган бир азиз киши жавоб берибди: - Фақирлар қалбидан чиққан оҳнинг ўтидан! (5). Насрда ифодаланган бундай лўнда фалсафий мушоҳадаларнинг тасдиқи маъносида юқоридаги шеърий сатрлар келгарилган. «Бобурнома»да ҳам ўшандай ихчам ва тағдор насрий хулоса мавжуд: «Ложарам зулм ва фисқнинг шоматидан Самарқандга беш-олти ой беш (ортиқ) ҳукумат қилмади». Ҳар иккала асардаги хулосаларнинг яқраглиги икки буюк даҳо ахлоқий-маънавий қарашларидаги муштаракликдан ёрқин нишонидир.

1501-1502 йиллар Бобур Мирзо тақдирида энг изтиробли, машаққат ва ташвиш-тарадудларга тўла давр ҳисобланади. Ўша тарихий уқубатларнинг чизгилари «Бобурнома»да ёрқин ифодасини топган. Самарқанд тахтини иккинчи марта бой берган Бобур Мирзо Аҳмад Танбал бошлиқ хиёнаткорларнинг фитнаси туфайли Андижон пойтахти Фарғонани ҳам қўлдан бериб қўйди. Тошкент ҳукмдорни тоғасига қилган мурожаатидан эса «сару сомонлик» жавоб чиқмайди. Шундай аянчли тафсилотлар давомида «Бобурнома»да ўқиймиз: «Неча кундин сўнг ёниб Даҳкатга келдим. Ёз бўла Шайбоқхоннинг Ўратепа устига келур хабари бўлди. Даҳкат туз ер учун Оббурдан Добони била Масчо қўхистониға оштук. Масчонинг куйиги кенти Оббурдандур. Бу Оббурдандин куйироқ бир чашма тушубтур, бу чашма бошида мазоредур. Ушбу чашмадин юқори Масчо дохилидур! Қуйи Палғарға тааллуқдур. Ушбу чашма бошида, чашма ёқасидаги тошда қазиб, бу уч байтни сабт эттим:

Шунидам, ки Жамшиди фаррухсиришт

Ба сарчашмае бар санге навишт:
Бар ин чашма чун мо бaсе дам заданд,
Бирафтанд то чашм бар ҳам заданд.
Гирифтем олам ба мардию зӯр,
Ва лекин набурдем бо худ ба гӯр

(Мазмуни: Эшитдимки, кутлуқ табиатли Жамшид бир булоқ бошида тош устига шундай деб ёзган экан: Бу булоқ тепасида бизлар сингари кўп кишилар келиб ултурдилар, кетдилар ва йўқ бўлдилар. Оламни мардлик ва зўрлик билан олдик, лекин ўзимиз билан гўрга элтмадик. «Бобурнома». Ўша нашр. 154-155-бетлар).

Кўчирганимиз шеърий парча «Бўстон»нинг «Жаҳондорликда адолат ва тадбиркорлик тўғрисида» сарлавҳали биринчи бобидан олинган. «Бўстон» нашрлари ва «Бобурнома»даги матнда жузъий фарқлар кўзга ташланади. Аввало бундай тафовутлар сўзларни кўшиб ёзишда (бар ин, бар ҳам ва х.) намоён бўлади. Шунингдек «Бобурнома»даги парчанинг иккинчи қаторидан «ба» (бар санге...) тушиб қолган. Тўртинчи қаторда «чун» ўрнида (чун-чашм...) «то» (точашм) ёзилган. Учинчи байт «Бўстон»нинг устод Садриддин Айний нашрида тахрирга учраган. Шайх Саъдий асарини батафсил шарҳу изоҳ, талкину тушунтиришлар билан нашр эттирган устоз Садриддин Айнийнинг ўринли таъкидига кўра, бутун биринчи боб давомида ноҳақ жангга, Ҳазрати инсон қонининг бемаврид тўкилишига қарши кураш ғояси устувордир. Дунёнинг барча молу бойлиги, савлату салтанати инсоннинг ноҳақ тўкилган бир томчи қони олдида қадрсиздир. Ана шу ғоя юксак инсонпарварлик ғояси саъдиёна назокат, нафосату донишмандлик билан панду ҳикмат либосида бадий ифодасини топган. Табиийки, бундай фалсафий-ахлокий майл ўта нозик таъб ва теран мушоҳада соҳиби Бобур Мирзо қалбига ҳам уйғун эди. «Бўстон»нинг шеърий ҳикоятидаги фалсафий ғоя, дунё тахту бахтининг бебаҳолиги хусусидаги шу олти сатрда ифодаланган ўткир ҳаётий ҳақиқат Саъдий а қадар, унинг замони ва ундан кейинги зариф инсонларга, жумладан, шоҳ Бобур Мирзога ҳам кундай равшан эди, бироқ не килсунки, унинг қисмати тахтга боғланган, қалбида тугиб куйган беҳисоб режаларининг юзага чиқишини ўша бебаҳо ускунаси тасаввурга сиғдира олмас эди. Ана ўша аччиқ ҳақиқатни қалбан хис қилган буюк саркарда ва давлат арбобининг 1501-1502 йиллардаги зиддиятли сиёсий-рухий оламга мос тушгани учун ҳам Шайх Саъдий сатрларини эслаган ва уни тошга ўйиб ёзган. Бобур Мирзо илмий-адабий тажрибасида Шайх Саъдий маънавий мероси чунг қоя сифатида назарга ташланиб туради. У

изтиробли лаҳзаларда ҳам, кувончга тўлган онларида ҳам улуф Саъдий даҳосидан таскин топган. Шундан бўлса керак «Мухтасар» - «Аруз рисоласи»да «...панд насиҳату мавъиза бобида Шайх Саъдийнинг «Бўстон»-ича маълум эмаским олимда бўлғай», - деб ёзади. Шу асарда Шайх Саъдий адабий меросидан икки юз ўн мисранинг мисол тариқасида келтирилиши ҳам бу икки нотақрор истеъдод соҳибининг рухий-маънавий оламининг ўта яқинлигидан далолатдир.

Адабиёт ва изоҳлар

1. Б. Валихўжаев. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва адабиёти тожик. «Масъалаҳои филология ва робитаи адабий. Самарқанд-1977, саҳ. 5 11; Яна Заҳириддин Бобур ва тожик адабиёти. «Адабий мерос», 1977, 8-сон, 78-90-бетлар, Бу ҳақда яна қаралсин: Р. Воҳидов, Навоий барҳаёт. «Фан», Тошкент-1991, 41-46-бетлар.

2. Ё. Исҳоқов. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг форс-тожик тилидаги шеърлари. — «Ўзбек тили адабиёти» 1967, 3-сон, 47-50-бетлар.

3. Р. Воҳидов. Биз билган ва билмаган Бобур. Тошкент - «Маънавият»-1999, 88 бет.

4. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент-1960, 79-бет

5. Саъдий Шерозӣ. Гулистон. - Душанбе: «Дониш», 1988, саҳ. 58.

6. Саъдий Гулистон. Тошкент-1968, 56-бет.

7. Бобурнома. 132-бет.

8. Саъдий. Қуллиёт. Чилди 4. - Душанбе: «Адиб», 1990, саҳ. 40

9. Саъдий Шерозӣ. Бўстон. Ба чоп тайёрқунанда С. Айний, Нашри сеюм. - Душанбе: «Маориф», 1977, саҳ. 21. Мазкур нашрда охириги байт қуйидагича берилган:

Гирифтанд олам ба мардиву зўр,

Валекин набурданд боҳуд ба гўр.

Бирок устод Садрриддин Айний китоб ҳошиясида ёзган ҳаволасида мазкур байтга изоҳ бериб, унинг «Бобурнома» ҳамда Саъдий қуллиётида келган кўриниши борлигини ҳам қайд қилади.

10. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар. «Фан», Тошкент-1971, 119-бет. Шу китобнинг 119-121-бетларида «Бўстон»да 88 мисра иқтибос келтирилади.

11. Яна «Бобурнома»нинг 144, 159, 179, 231, 260, 329-бетларида Шайх Саъдийнинг «Гулистон»идан (26, 36, 45, 86, 176-бетлар) шеърий парчалар олинганки, улар ҳам бу икки истеъдод соҳиб қарашларида банибашар авлоди манфаатлари йўлида ҳолисона хизмат қилувчи ғояларнинг уйғунлигидан сўзлайди.

БОБУР МИРЗОНИНГ МАСНУЪ ШЕЪРЛАРИ

Заҳириддин Муҳаммад Бобур қаламига мансуб кичик шеърий асарлар ҳажми ва шакли жиҳатидан чандон кагта эмас. Уларнинг умумий сони беш юзга яқин бўлиб, ғазал (120), рубоий (208), туюк (14), қитъа (13), кичик маснавий (8), муаммо (53), фард (65) каби жанр намуналаридан иборат. Шунингдек, илми фикҳга (ислом қонуншунослигига) доир беш рисоладан таркиб топувчи (“Эътиқодия”, “Китобус-савмаа”, “Китобус-салот”, “Китобуз-заъот”, “Китобул-ҳаж”) “Мубаййин” (шарҳланган, изоҳланган, талқин берилган), Хожа Аҳрор Валийнинг насрда битилган “Волидия” (отана ҳақида) асарининг назмдаги бадиий таржимаси ҳам улуғ адиб, саркарда ва давлат арбобининг шеърий асарлари сирасига киради. Зикри ўтган силсилада Бобур Мирзонинг бешта маснуъ тўртлиги ҳам мавжуд. Мусулмон дунёси адабиётида, жумладан, туркий, форсий, араб тилида бунёд қилинган бадиий сўз санъатида маснуъ ғазал, касида, рубоий, қитъалар яратиш мутлақо янги ҳодиса эмас. Бобур Мирзога қадар ҳам шундай шеърлар ижод қилинган. Туркий шеърият мулкининг арслони (Бобур сўзининг ўзаги бабр – йўлбарс) мақомида фаолият кўрсатган бу нотакрор шахс истеъдод соҳиби ўзининг ўттиз олти йиллик умрини жангу жадаллар, изтиробу курашларда ўтказган бўлишига қарамай, адабиёт мулкидаги бир қатор ноёб ҳодисаларга муносабат билдириш учун вақт ҳам топа олди. Маснуъ шеърлар ёзишга ружуъ ана ўшалардан биридир. Кўплиги “Маснуот” ва бирлиги “Маснуъ” шаклида келадиган бу арабий сўзнинг луғатлардаги изоҳи “яратилган; безакли қилиб ишланган”дир. Бадиий асарни (хоҳ назм ва хоҳ насрда бўлсин) санъатсиз – тасвирий воситаларсиз тасаввур қилиш душвор. Маснуъ шеърларни эса санъат ичра санъатга йўғрилган сатрлар тарзида тушуниш ва қабул қилиш тўғри бўлади.

Бобур Мирзо шеърий бисотида бундай санъатга мурожат икки йўналишда юзага чиқади. “Элга шох, вале санамларга қул” мақомида яшаб, қалам сурган салоҳиятли шоирнинг анъанавий ғазал ва рубоийларида “санъатлар қозонида қайнаган” байтлар анчагина назарга ташланади. Мана бу байтга эътибор қилинг:

Лабинг бағримни қон қилди, кўзумдиги қон равон қилди,

Нега ҳолим ёмон қилди, мен андин бир сўрорим бор.

(қаранг: Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Маҳрами асрор топмадим... “Ёзувчи”, Тошкент – 1993, 21- бет). Байт таҳлилидан аввал бир ҳақиқатни дадил айтмоқ лозим: Бобур Мирзо бадиий сўз санъатининг

жамият олдидаги вазифасини ғоят тўғри англаган ва ана ўша юксак тамойилларга мос равишда унга муносабатда бўлади. Яъни бадиий адабиётнинг вазифаси ўқувчига фақат фикр айтиш эмас, балки ўша сўз жавохирини ўзига ярашикли, хуснини очишга хизмат қилувчи бадиий либосда етказа олиш шоирликдир. Забардаст сўз санъаткори нуқтаи назаридан масала таҳлил қилинадиган бўлса, шаклу мазмун мувозанати рост келган нуқтада мўъжиза содир бўлади, чинакам бадиий асар дунёга кўз очади ва шоирлик даражаси ана ўшандагина аёнлашади. Юқоридаги байтнинг ўзи Бобур Мирзонинг илоҳий истеъдодидан дарак беради. Тўғри, мисралардаги маъно мутлақо янги эмас. Бундай лавҳалар бошқа шоирларнинг бисотида ҳам кўзга ташланади. Аммо Бобур Мирзонинг сеҳрли қалами ана ўша анъанавий ҳолат ва ҳодисаларга батамом янги рангу оҳанг бахш этган. Мисралардаги сўзлар таносуб санъати (сатрдаги калималараро мантиқий ришта, алоқадорликни таъминлаш) воситасида бириккинчисини тақозо этади. Маҳбубанинг нафис лаблари – қон рангида, тиник. Бундай кўрк унга айрича тароват туҳфа қилган. Маъшуқадаги айни мўъжиза ошиқнинг шайдолигини оширишдан ташқари, унинг юрак-бағрини тилка-пора қилиб қўяди. Қон (ранг) лабдан ошиқ кўксига кўчади, уни изтироблар гирдобига ғарқ қилади, шەър қахрамонининг кўзларидан ёш ўрнида қон маржонлари оқа бошлайди. Биргина мисрада шунча мазмунни пинҳон қилишга муяссар бўлган шоир қилча бўлса-да, ҳаёт ҳақиқатидан, ўхшатиш ва ўхшатишмиш ўртасидаги алоқадорликдан йироқлашгани йўқ. Сатрдаги бир ташбеҳ иккинчисини тақозо қилганидек, банд (байт) мисралариаро мазмуний боғлиқликка ҳам алоҳида аҳамият берилган. Иккинчи мисрада биринчи қатордаги ўхшатиш, муболаға каби санъатлар ёнига тажохули орифона ҳам қўшилади. Ҳамма нарсани ўз жисмида синовдан ўтказаяётган ошиқ ўзини билиб-билмаслик ҳолатига (нега ҳолим ёмон қилди!) солади ва ўзича сўроқ қўйиб, унга жавоб (мен андин бир сўрорим бор!) беради. Бобур Мирзонинг сўз имкониятларидан фойдаланишдаги маҳорати ҳам диққатга сазовордир. Биринчи мисрада “қон” сўзи уч маънода келади: қон – ранг (лабга нисбатан); қон – инсон томирларида оқадиган суюқлик; қон – бағирдаги жароҳат ва кўздан оқадиган ёш томчиларидир. Шундай гапни “сўрорим”га нисбатан ҳам айтиш мумкин: сўрорим – мен ундан (маъшуқадан), албатта, сўрайман; сўрорим – маъшуқа лабини сўрмоқ (буниси аламдийда ошиқнинг амал чопонини киймаган ширин орзуси). “Қон” ва “сўрорим” сўзлари айни пайтда ийҳом санъатини (сўзнинг кўп маънолилиқ хусусиятидан келиб

чиқиб, уни “ўйнатиш”, маъно жилоларини очиш) ҳосил қилган. Кўринадики, Бобур Мирзо биргина байтда ташбех, муболаға, таносуб, ийҳом каби катта-ю кичик ўнлаб санъатларни истифода этган. Парча кўчирганимиз ғазалдан бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Матлаъда (биринчи байтда) маъшуқа зулфининг қаролиги, ошиқ руҳий ҳолатидаги тийралик, паришонлик билан ёнма-ён тасвирланади. Ғазал мактаъида (хотимасида) ҳам ўшандай санъаткорона ифодаланган дилбар манзара назарга етади:

Фигоним ошти булбулдин, ғами йўқ зарра бу кулдин,
Басе, Бобур, ўшал гулдин, кўнгулда хор-хорим бор
(ўша китоб, ўша бет). Аввало, эътибор қилайлик, байтдаги “гул”, “булбул”, “зарра”, “кул” каби ишоралар ирфоний-маърифий адабиётнинг мулкидир. Бобур Мирзо нақшбандия тариқатининг сидқий мухлиси сифатида Хожа Аҳрор Валий авлодларига катта муҳаббат билан қараган, ҳаётдаги барча ижобий тарафга бурилиш нуқталарини ўша шайхларга садоқатнинг самараси тарзида талқин қилади. “Бобурнома”да келган ўнлаб ибратли лавҳа ва тушлар баёни фикримизга ёрқин далил бўла олади. Шу маънода, Бобур Мирзо шеъриятида тариқатнинг ҳаётбахш ғоялари ўзининг гўзал бадиий ифодасини топади, деса тўғри бўлади. Кўчирганимиз байтда Булбул – ошиқ, Гул – маъшуқа рамзи бўлиб келмоқда. Гул ва тикон ҳаётда ҳам, бадиий адабиётда ҳам ёнма-ён туради. Бобур Мирзо талқинида “хор-хор” ийҳом моддаси (хор-хор – тикон ва тикон; хор-хор – кўчма маънода, тирнаш, ачиштиришдир) вазифасида келмоқда. Алқисса, байтда таносуб, муболаға, ташбех – ўхшатиш, ийҳом, кичрайтириш, тамсил каби шеърый санъатлар қоришиқ келиб, унинг нафосатини кўтаришга хизмат қилаётир.

Юқорида қайд қилганимиздек, Бобур Мирзо махсус маснўъ тўртликлар ҳам ижод қилган. Унинг бундай шеърлари шунчаки санъатпардозлик намунаси бўлмай, муайян ғояни юзага чиқариш, маъшуканинг сийратига мос суратини чизиш, шеър ихлосманди қалбида гўзалликка нисбатан юксак шавқу завқ уйғотиш, мисраларнинг таъсир қуввати ва узоқ эсда сақланишини таъминлаш каби улуғвор мақсадлар йўлида хизмат қилади:

Тишинг дур, лабинг маржон, хадинг гул, хатинг райхон,

Юзунг хур, сочинг анбар, сўзунг мўл, менгинг мейнон.

Мейнон менгинг, сўзунг мул, анбар сочинг, юзунг хур,

Райхон хатинг, хадинг гул, маржон лабинг, тишинг дур.

(ўша китоб. 13- бет). Тўртликда етакчи шеърый санъат вазифасида тақрир ёхуд баргардониш (такрорламок, муайян низом асосида

кайтармок) тасвир воситаси келаётир. Муслмон дунёси адабиётида тақрир шеърӣ санъатиға тез-тез мурожаат қилинади ва унинг шакли шартлари ҳам бениҳоя кўпдир. Таянч талаб шуки, шеърӣ санъат шоир айтмоқчи бўлган ғоявий ниятни ёрқин юзаға чиқаришға, мисралар назокатини оширишға хизмат қилмоғи, қуруқ тақрор даражасида қолмаслиғи лозим. Шундай санъат қўлланган шеърда бир сўз, ибора, калималар гуруҳи иштирок қилиши мумкин. Биринчи мисра охиридағи тақрир моддаси иккинчи сатрнинг аввалида кела олади. Алқисса, сўзнинг сони, мисралару байтларда қўлланилиш ўрни асар муаллифининг ихтиёридадир. Аммо бунда қатъий низомға риоя қилиниши шарт. Бобур Мирзонинг биз тилға олганимиз бешала тўртлиғида ҳам бир хил низомға таяниш кўзға ташланади: Даствлабки байтда ўхшатиш ва ўхшатишмишлар йиғилиб, маълум кетмакетликда мисраларға тизиб чиқилади. Учинчи мисра эса иккинчи қаторнинг охириги бирикмаси билан ибтидо топади ва кейинги ибораларни жойлаштиришда ана ўшандай қатъий тартибда амал қилинади. Бунда шоир кичик бўлса-да, ижодий йўл танлайди: тўртликнинг биринчи ва иккинчи мисраларида келган бирикмалардағи сўзларнинг ўрни учинчи ҳамда тўртинчи сатрларда тахрирга (масалан,- хатинг райҳон; райҳон хатинг) учрайди. Фақат биринчи байтнинг даствлабки икки ибораси (тишинг дур; юзунг хур) бундан мустаснодир. Масалаға юзаки қараганда, бундай “майда – чуйда”ларға эътибор қилиш бачканалиқдай туюлиши муқаррар. Аммо шеърнинг санъат эканлиғи ва унинг зарофати ҳисобға олинса, назмда аҳамиятсиз нарсанинг йўқлиғи аёнлашиб қолади.

Икки оғиз сўз Бобур Мирзо қаламға олган ташбеҳлар хусусида: Бошдан айтиб қўяйлик, бадий ҳақиқатнинг ҳаёт мезонларига рост келиши шартлиғиға доир талаб мумтоз адабиёт учун ҳам қатъий қонун мақомидадир. Ижодкор мурожаат этган ифода усулидан қатъий назар, ўхшатиш ва ўхшатишмиш ўртасида мувозанат бадий асарнинг таянч талаби бўлиб қолаверган. Шундай тартибға садоқат Бобур Мирзо мисраларида ҳам равшан кўзға ташланади. Ошиқ нигоҳида маъшуқа ноёб мўъжиза. Шундан она табиатдағи энг олий ашё ва мавжудотлар унинг қиёси учун танланади. Маъшуканинг митти-митти ва дид билан сафланган тишчалари – дур. Уммон тубида, садаф бағрида вояға етган дурнинг баҳоси бирон-бир замонда ҳам арзон бўлмаган ва унинг мисқоли юксак қадрланган. Шунинг учун айни сафда туришда маъшуқа тишининг ҳадди сиғади. Маҳбуба лабининг маржонға муқояса қилиниши зоҳиран ғайри табиийдай туюлиши муқаррардир. Бирок масалаға таносуб санъати ва

юқоридаги таъкидимиз талабилан қарасак, фикримиз ижобий томонга ўзгаради. Бобур ҳазратлари ташбех қўллашда зинҳор маъшуканинг ҳар қандай болни ҳам доғда қолдирадиган, юракка ўт ташлашга қодир лабини эмас, балки унинг устига ибодан ҳосил бўлган ва гул япроқчалари тепасида макон тутган шудринг томчиларини эслатувчи терни назарда тутмқсда. Чиндан-да ўша куёш нурида йилт-йилт шуъла уйғотувчи томчилар маржон доналаридир. Маъшуканинг ёноғи (ҳад) очилган гул қосчасининг япроқчасига қиёсланган; хат – маъшуканинг устки лабидаги майлн ва нафис тукчалар. Йўқ, улар райҳондай хушбўй ва унинг илдизчалари каби майиндир. Маржон ҳам анойи эмас, унинг дончалари ана ўшандай нафосат боғидан макон топади. Шоир ташбех қўллашда топқирлик кўрсатади ва маҳбубанинг сурату сийрати мутаносиб бадий тасвирини чизишда тўғма истеъдод соҳиби эканлигини намойиш қилади. Кейинги мисрада талмеҳ санъатига (илохий, афсонавий, тарихий, бадий, халқона ҳодисаларга ишора) мурожаат этилади: Маъшуканинг юзи жаннатдаги ҳуру париларни уялтиради. Унинг сочи қора ва анбарин (анбар – қора, хушбўй модда; Хўтан охуларининг зўриқишидан киндигига томган қон томчиларидан ҳосил бўлади). Унинг сўзлари олий навли шароб мисол жон озигидир. Бу ўринда шароб зулмаънайн. Маъшуканинг сўзлари маърифат майи каби ҳузурбахшдир. Менг – нафис, маъшуқа юзидан ўзига муносиб ўрнини топа олган, ярқ этиб назарга ташланадиган (мейнон) ва Хожа Ҳофиздай илохий салоҳият соҳибини Машриқнинг икки доврукли шахрини (Самарқанду Бухъорони) ҳада қилишга ундаган бир дона қора холдир. Шеърнинг кейинги икки сатрида биз айримларини тилга олганимиз фазилатлар яна бир қарра таъкидланади.

Равшан бўлаётирки, Бобур Мирзо сўз додини бериб, уни юксак мақомга кўтаришга маҳорат кўрсатган, оз ва соз шеърияти билан мумтоз адабиётимиз хазинасига бебаҳо дурдоналар қўшган улуғ истеъдод соҳиби сифатида қадрлидир.

*Тафаккур неча қилсам топилмас сенинг мислинг,
Паридек сени кўрдум — эмассен, магар инсон.*

*Инсон магар, эмассен, кўрдум сени паридек,
Мислинг сенинг топилмас қилсам неча тафаккур.*

Бобур Мирзо

ИЖОДИЙ ИЗЛАНИШНИНГ ШИРИН МЕВАСИ

«Бобурнома» - Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг шоҳ асари. Ўз муаллифига жаҳоний шуҳрат келтириб, унинг номини дунёга танитган бу гўзал қомусий бадиий яратма ўша XVI асрдан бошлаб гадқиқотчилар эътиборини тортиб келади. «Бобурнома» ҳақида «кўп ва хўп» (Бобурнинг ўз таъбири) ёзилган. Бироқ ҳали тадқиқ қилиниши, иншо этилиши лозим бўлган масалалар ҳам кам эмас. Филология фанлари номзоди М.Олимов тадқиқотлари ана шу нуқтаи назаридан катта қизиқиш уйғотади. У «Бобурнома» поэтикаси (бадиияти) ҳақида докторлик диссертацияси ёзиш нияти билан иш бошлади, Республика даврий матбуоти журналу тўпламларида бир қатор жиддий мақолалар эълон қилиб, уларни яхлит мажмуа сифатида илму адаб муҳибларига тақдим этди. Қўлингиздаги «Бобурнома»да қўлланган синонимлар луғати» М.Олимовнинг сўзшуносликка доир янги изланишлари самарасидир. Умумий ҳажми бир юз ўн саккиз саҳифадан (бу рақам таҳрирга учраши ҳам мумкин) иборат луғат уч таркибий қисмдан ташкил топади. «Муқаддима»нинг ўзи ўн бир (фойдаланилган адабиётлар руйхати билан бирга) мақолачадан иборат. Зикри ўтган мақолачалар турли ҳажмда бўлишидан қатъий назар, қизиқиш уйғотади. Чунки уларда муаммонинг теран мушоҳадалари, кўлига қалам ушлашдан кузатган мақсад-муддаоси, илмий-назарий қараши тиниқ ифодасини топган. Айни саҳифалар Мирзааҳмад Олимовнинг пишиқ илмий тайёргарликдан кейингина луғат тузишга жазм қилганлигидан дарак беради. У ўзбек ва рус тилшунослари ҳамда сўзшуносларининг мавзуга доир бир қатор илмий мақола, рисола ва луғатларини ихлос билан назардан ўтказган, лозим топилган ўринларда уларга таянган ва китобида иқтибослар келтиради. Тўғри, мазкур мақолачалар мулоҳаза қилиб кўриш лозим бўлган ва баҳс уйғотадиган ўринлардан холи бўлмаслигига қарамаздан китобхонда яхши таассурот қолдиради.

Қўлёманинг асосий қисми (25-106-саҳифалар) «Бобурнома»да учрайдиган синонимлар тизими луғатини ташкил қилади. Айни саҳифаларда муаллиф аъъанавий луғатларга нисбатан бир мунча ижодий йўл тутди. Ҳар бир синонимни шарҳлашдан сақлангани ҳолда уларни «ўзи билан ўзини» изоҳлашга (Масалан: Авбош/бошсизлар/бесар/лаванд - ятим) ҳаракат қилади. Синонимик қаторда келган сўзлар иштирокидаги парчаларнинг «Бобурнома»дан келтирилиши муаллиф (М.Олимов) талқинларига қувват беради.

Зикри ўтган тамойилга луғатнинг деярли барча саҳифаларида амал қилинади. Тўла тилшунослик йўналишида бажарилган тадқиқотда зарур бўлган ўринларда айрим сўз ва синонимик қаторларга анча батафсил изоҳлар бериб борилади. Мулоҳазаларимиз муаллақ қолмасин учун улардан бирини эътиборингизга ҳавола қилишни лозим топдик. Қўлэзмада «Агарчи, бовужуд» қаторидан кейин ўқиймиз: «Морфологик жиҳатдан боғловчи, эргаштирувчи боғловчи, мавжуд илмий адабиётларда сабаб боғловчилари сирасига киритилган, бизнингча, уларни сабаб боғловчиларидан ажратиб, тўсиқсизлик боғловчилари деб алоҳида гуруҳ сифатида изоҳлаш яна ҳам тўғрироқ бўлади.

Келиб чиқиш манбаига кўра иккаласи ҳам форсий сўз. «Бовужуд» сўзининг «вужуд» қисми арабий бўлса-да, у яхлит ҳолда форсий тилнинг сўз яшаш воситаси ёрдамида ҳосил қилинган. Фикримизча, бу сўзларнинг иккинчиси тўсиқсизлик маъносини кучлироқ ифодалайди. «Агарчи» ўзбек тилидаги тўсиқсиз эргаш гапни бош гапга боғловчи - са ҳам, - са -да воситаларига яқин турса, «бовужуд» - га қарамай, - га қарамасдан каби воситаларга яқин туради. Ҳозирги адабий тилимизда «агарчи» сўзи «гарчи», «гарчанд» шаклларида ишлатилади. У китобий сўз, жонли сўзлашув тилида деярли қўлланмайди. «Бовужуд» сўзи ҳозирги адабий тилимизда ишлатилмаса-да, Бухоро, Самарқанд ва бошқа тожик тили таъсирига учраган шеваларда «божид» шаклида қўлланади» (Қўлэзма, 26-бет). Бундай парчалар китобнинг ўнлаб саҳифаларида кўзга ташланади. Мухими, М.Олимов тилшуносликда устивор ўрнашган фикру қарашларга локайд муносабатда бўлмай, уларга муносабат билдиради, ўз нуқтаи назарини баён этади. Мен бундай нуқталарда ҳамиша ҳам луғат муаллифи ҳақ, деган фикрдан мутлақо йироқман. Шундай таъкидни китобда келтирилган сўзларнинг қайси тилга мансублиги масаласида ҳам айтиш мумкин. Бироқ илмий ҳақиқат баҳсларда туғилиши, мавжуд ютуқлардан қаноатланмаслик туйғусининг фан тараққиётига манфаат келтириши ҳисобга олинса, тадқиқотчи танлаган тамойилни маъқуллаш мумкин. Иккинчидан, юқорида келтирганимиз (ва кўчирмаганимиз) иқтибослар луғатчилик талаблари доирасидан анча четга чиқади. Фикримизча, муаллифнинг бундай саяю ҳаракатларини ижодийликка интилиш йўлидаги изланишлар сифатида қараш унинг омухта (қоришиқ) ишини луғат-тадқиқотлар мақомида баҳолаш маъқул кўринади.

Ишнинг учинчи бобчаси синонимлар қатори кўрсаткичидан ташкил топади.

Ишда имловий қусурлар, юмшатилиши ва ўзбекча муқобиллари билан алмаштирилиши лозим русча сўзлар кўзга ташланади. Шунингдек, «Бобурнома»дан келтирилган айрим парчалар такрорланадики, уларни янгилаш мақсадга мувофиқ кўрилади. Нашрга қадар муаллиф уларни бартараф қилса, пишиқ ижодий ишнинг фазилати янада ошган бўлур эди.

Алқисса, филология фанлари номзоди М.Олимовнинг янги илмий тадқиқоти менда ширин таассурот қолдирди. Луғатнинг Бобур Мирзо ижоди муҳабларига катта илмий-маънавий озуқа бериши шакшубҳасиздир.

УСТОД САДРИДДИН АЙНИЙ – МИРЗО БЕДИЛ ИЖОДИНИНГ ТАДҚИҚОТЧИСИ

Жаҳон бадий сўз санъати хазинасига бебаҳо дурдоналар қўшиб, ўзидан ёрқин из қолдирган юксак салоҳият соҳиблари асрлар оша авлодлар ардоғида яшаб келади. Шундай нодир сиймолардан бири, шубҳасиз, Мирзо Абдулқодир Бедил (1644-1721) ҳисобланади. Ҳаётлигидаёқ «Абулмаоний» (маънолар отаси) шарафли унвонига сазовор қўрилган Мирзо Бедил Ҳиндустонга қарашли Бенгалия музофотининг Азимобод шаҳрида (Патна) ҳарбий хизматчи хонадонига таваллуд топади. Номи «Абдулқодир», шарафли унвони «Мирзо» (аждодларининг давлат идора ишларида алоқадорлигига ишора), адабий таҳаллуси «Бедил» бу истеъдод соҳиби салкам саксон йилга (78) чўзилган умрининг олтмиш саккиз йилини бадий ижодга сарф этди. Устод Садриддин Айний талқинича «дил аз даст дода-ошиқ» (юрагини қўлдан бой берган-ошиқ) маъносидаги Бедил чиндан-да катта мажозий мазмун ташийти.¹ Аслида адиб адабий услубининг дебочаси ҳам ана ўша теран мушоҳадага чорловчи таҳаллусдан ибтидо топади. Мирзо Бедилнинг ўз бадий яратмалари, Ғуломалихон Озоднинг «Хизонаи омирал», Сироҷиддин Алихон Орзунинг «Мажмаъ ун-нафоис», Ҳусайнқулихон Азимободийнинг «Ништари ишқ», Ғуломхусайнхон бинни Ҳидоятulloхоннинг «Сияр ул-мутааххирин» каби тазкиралари ҳамда кўплаб адабий-тарихий манбаларга таяниб иш кўрган устод Айний файласуф адиб яшаган давр, унинг ҳаёти ва ижодига доир қимматли маълумотларни ўртага ташлайди. Мирзо Бедил умрининг олтмиш уч йили Шоҳи Жаҳон (1627-1658 йилларда ҳукмронлик қилган), Аврангзеб Оламгир (1658-1706 йилларда салтанат сурган) ва қолган ўн тўрт йили тўққиз подшоҳ даврига тўғри келади.² Мумтоз тазкиранавислар, тарихчилар

ва Мирзо Бедилнинг назму насрда бунёд қилинган асарларидаги ишораларга қараганда, айна палла Ҳиндустон ҳаётининг энг оғир, энг аянчли йиллари сифатида ўзидан ёмон таассурот қолдирган. Солиқлар кўпайиб, халқнинг моддий турмуши оғир кечган. Бундай машъум турмуш тарзидан Мирзо Бедил ҳам четда қолган эмас. Шундан бўлса керак, аксарият муҳаққиқлар заковатли шоир адабий меросида назарга ташланадиган (бадий) парчаларнинг ғоятда қуюқлиги илдизларини ўша мураккаб тарихий шароитдан излайдилар.

Адибнинг шажараси ҳақида мумтоз манбаларга таяниб мушоҳада юритган устод Айний «**Арлоси чегатойи**» иборасини қўллайди.³ Айни масалага муносабат билдирган И.Мўминов адибнинг «**туркий барлос**» қабиласидан эканлигини таъкидлайди.⁴ Мирзо Бедилнинг шахс сифатида шаклланишида амакиси **Мирзо Қаландар**, тоғаси **Мирзо Зариф**, тариқат бобида раҳнамолик қилган **Шайх Камолларнинг** хиссаси бекиёс каттадир. Юксак илоҳий истезод ва оила муҳитининг ижобий таъсири туфайли Мирзо Бедил тез маънавий балоғатга етади. Ўн ёшидаёқ дилбар шеърлар ёза бошлайди. Салоҳиятли шоирнинг илк якунланган шеъри рубоий жанрида бўлиб, унинг ёзилиши тарихи хусусида мумтоз манбаларда яқранг маълумотлар ўртага ташланади. Рубоийнинг ёзилишида аниқ ҳаётий-тарихий воқеа туртки берган. Мирзо Бедилнинг мактабдош дўстларидан бири хуш хид таратувчи қалампирнинг уруғини тилини тагига ташлаб ўқишга келади. Гапирганда унинг оғзидан ўша доналарнинг ёқимли ҳиди атрофга таралади. Ана шу лавҳа шоирнинг илҳомини кўзгайди ва у қуйидаги сатрларни битишга муваффақ бўлади:

Ёрам ҳар гоҳ дар сухан меояд,
Бўи ажабаш аз даҳан меояд.
Ин бўи каланфураст ё накхати гул,
Ё роихаи мушки Хўтан меояд⁵

Рубоийда мактабдош дўст «ёрам» (дўстим, маъшуқам) тарзида тилга олинади. Биринчи ва иккинчи сатрларда мумтоз манбаларда ифодасини топган ўша воқеий лавҳа қаламга олинган. Биринчи байтдаги бадий оҳанг учинчи ва тўртинчи мисраларда янада жонлантирилади. Шеърий санъатлар (сўроқ майли ёхуд билиб-билмасликка олиш воситаси) ишга солинади: ёрнинг оғзидан келадиган хушбўй хид қаламфурми ёки гулнинг ҳидими? Шоир атрофдагилар эътиборини тортувчи ёқимли хидни «**накхати гул**» ва «**роиха**» бирикма ҳамда сўзи билан бераётир. Тасвирдаги таъносиб

«мушки Хўтан» иборасини ҳам жалб этган. **Мушк** — қора рангдаги тоза, хушбўй модда. Унинг энг олий навъи Хўтан (Чин) охуларининг киндигидан олинади. Равшан бўлаётирки, Мирзо Бедил ўн ёшида ёзган рубойида шу қадар теран мазмунни ифодалашга муяссар бўлади. Аниқроғи, бедилшуносликда тез-тез кўзга ташланадиган «**душворфаҳмлик**», «**мураккаб баёнлик**»нинг дебочаси улуг файласуф шоирнинг ўша илк қадамидаёқ ўзидан дарак берган эди. Бундай услубий жило сермаҳсул бу шоирнинг деярли барча асарлари учун хос фазилатга айланиб қолади. Мирзо Бедилнинг ўн беш номдаги йирик асарлари рўйхатини келтирган устод Айний ёзади: «Аз ин номбаршудагон «**Ирфон**», «**Тури маърифат**», «**Ишорот ва ҳикоёт**», «**Руқаот**», «**Чор унсур**», «**Муҳити аъзам**», «**Тилисми ҳайрат**», «**Ғазалиёт**», «**Рубоийёт**», «**Қасоид**», «**Қитот**», «**Таркибот ва таржеот**», «**Ташбеҳот ва Тамсилот**» асарҳои манзуманд, ки ҳамаи инҳо тахминан **яксаду бист ҳазор мисраъро** дар бар гирифтаанд. Агар мо ғазал, **рубойи**, **мухаммас**, **мураббаъ**, **маснавий** ва дигар порчаҳои шеърии ин шоири пурмаҳсулро, ки бо онҳо асарҳои насрий худро зинат додааст, **дах ҳазор мисраъ** ҳисоб кунем, маҳсулоти назмии **ў яксаду си ҳазор мисраъ** мешавад». (Бу саналганлардан «**Ирфон**», «**Маърифат тоғи**», «**Ишоралар ва ҳикоялар**», «**Мактублар**», «**Тўрт унсур**», «**Буюк денгиз**», «**Ҳайрат тилсими**», «**Ғазаллар**», «**Рубоийлар**», «**Қасидалар**», «**Қитъалар**», «**Таркибот ва Таржеот**», «**Ташбеҳот ва тамсилот**» шеърий асарларидир. Буларнинг ҳаммаси тахминан **бир юзу йигирма минг мисрани** ташкил этади. Агар биз бу сермаҳсул шоирнинг насрий асарларини безаш учун улар таркибига киритган **ғазал**, **рубойи**, **мухаммас**, **мураббаъ**, **маснавий** ва бошқа жанрлардаги шеърий парчаларни **ўн минг мисра** ҳисобласак, унинг назмий мероси **бир юзу ўттиз мисрага** этади).⁶

Устод Садриддин Айнийдан келтирилган иқтибосдан аёнлашадикки, бу заҳматкаш истеъдод соҳиби ўзидан бениҳоя салмоқли мерос қолдирган. Мазкур маънавий хазина фақат ҳажми билангина эмас, балки мавзу ҳамда ғоялар олами нуктаи назаридан ҳам алоҳида эътиборга лойиқдир. Аслида Мирзо Бедилга жаҳон маданияти хазинасидан муносиб жой олиш, авлодлар назарига гушиб, ярим дунё китобхонлари ардоғида яшаш кафолатини ҳам ана ўша умумбашарий ғояларнинг ўта рангин ифодаланиши берган эди...

Шоир шеърияти ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш учун унинг айрим ғазалларини таҳлилга тортиб кўрайлик. Олдиндан айтиш жоиз, Мирзо Бедил шеърлари Шарқ ғазалиётининг

(жумладан, Ҳиндустондаги форсий шеърятнинг) шаклий унсурларидан деярли фарқ қилмайди. Шундай гапни унинг бошқа жанрлардаги назмий (кичик жанрлар кўзда тутилади) асарлари хусусида ҳам айтиш мумкин. Зикр этилганлар нуктаи назаридан Мирзо Бедилнинг қуйидаги ғазалини олиб кўрайлик:

Ҳам обила, ҳам чашми пуроб аст дили мо,
Паймонаи сад ранг шароб аст дили мо.
Боғе, ки баҳораш ҳама санг аст-дили ў,
Даште, ки ғубораш ҳама об аст-дили мо.
Сад санг шуд оинаву сад қатра гуҳар баст,
Афсўс ҳамон хонахароб аст дили мо.
Дар базми висолаш, ки ҳаё жом ба даст аст,
Гар об шавад, бодаи ноб аст дили мо.
Манзури бутон ҳақ кӣ шавад ҳасраташ аз мост,
Ёр оина мебинаду об аст дили мо.
Эй охи асарбохта, оташнафасӣ чанд?!
Хун шав, ки зи дасти ту кабоб аст дили мо!
То жунбиши тори нафс афсонатироз аст,
Бедил, ба каманди рағи хоб аст дили мо.⁷

Иқтибос келтирилган ғазал етти байтли ва мавзуйга кўра ошиқонадир. Шеърда тушунилиши душвор сўзлар деярли кўзга ташланмайди. Аммо сатрларда қўлланган калималар имкониятининг тўла истифода этилганлиги, ўша оддий сўзлар ёрдамида раво мисралар бунёдга келтирилиб жуда гўзал санъат намунаси яратилганлиги рост. Матлаъ анъанавий. Унда шеър қаҳрамони-ошиқнинг авж пардадаги шикоятӣ қаламга олинади: Ошиқнинг юраги жудолик азобидан қавариқларга лиқ тўла. Йўқ, ёш халқаланган кўз мардумга мисол зардоб ичида муаллақ, калқиб турибди. Шу тариқа юрак, унинг ҳолати, қону зардобнинг ошиши билан алоқадор жараёнлар тасвири кучайтирилади. Амалдаги ташбеҳлар қаторига қадаҳ ва шароб жалб қилинади: ошиқнинг дардчил юрагида жамланган турфа суюкликлар юз хилда товланиб, қадахларни лиммо-лим этган. Равшан, сеҳрли қалам тухфа этган икки сатрда шунча (биз санаганлар ҳали ҳаммаси ҳам эмас) мазмун ўз гўзал тажассумини топган. Тасвир шиддати ва теранлиги матладан кейинги бандга кўчади. Муболага сафига таносуб, ўхшатиш, ийҳом, тазод санъатлари қўшилади. Боғ, баҳор, тош (тошлок), юрак каби сўзлар ягона мақсадга хизмат қилдирилади. Дехқончиликдан аёнки, боғларни бунёд этиш баҳордан бошланади. Бундай юмушнинг ўзи жуда машаққатлидир. Бироқ тошлокда дарахт кўкартиришнинг

азоблари эса одатий ердагидан юз чандон ошиқроқ ҳисобланади. Файласуф шоир мисрада «санг» (тош)ни қўллаш орқали ана ўша ҳаётий ҳодисани «ишқ олами»га кўчиришга муваффақ бўлади: сангдиллик унинг (маъшуқанинг) юрагига хос «фазилат»дир. Банднинг иккинчи қаторида дашт билан боғлиқ манзаралар тасвирига урғу берилади. Дашт-сахро чангу тўзонлар маскани. Аммо тасвиридаги даштда ғубордан дарак йўқ. Сабаби эса аён — ҳамма ёққа сув сепилган ва чанг босилган. Матлада ошиқ юраги ҳақида берилган хабар, бу ўринда янада мустаҳкамланмоқда. Ошиқ юрагининг ҳолати қакраган сахрога кўчиб, ундаги ўзгаришларни содир этган. Маъшука ва ошиқ юрагининг ёнма-ён қўйилиб тасвирланишида бошқа тасвирий воситалардан кўра тазод етакчи ўринни эгаллаган. Бирок донишманд шоир ташбеҳлар майдонини янада кенгайтириб боради: санг қаторига «ойна» ва «гавҳар қатра»сини қўшади. Бунинг учун ижодкорга денгиз тубида, тош бағрида гавҳар қатраларининг ҳосил бўлиши қўл келган. Зикри ўтган манзарани ифодалаш учун матладаги юрак тасвирлари билан алоқадор лавҳалар йўл очиб беради. Денгиз туби тиниқ ойнани эслатади, унда тошу гавҳарлар ёркин кўринади. Яна бир илова: ашқ ҳалқаланган кўз косаси ичидаги мардумак ҳақида матлада кетган ишора учинчи бандда ўзидан дарак бериб қўяди: тошбағир маъшуқанинг ишқи уйғотган изтироблардан ошиқ кўзидан қатра-қатра ёш дончалари оқаётир. Ўша томчиларни гавҳарга қиёслаш эса анъана. Кўринадики, анъана бағрида ижодийлик бўй чўзган. Сурункали ашқнинг оқиши (тошлар бағридаги гавҳарларни тинимсиз олиш) ҳамма ёқни харобага айлантиради. (жумладан, ошиқнинг юраги (хонахароб) ҳам). Мисралараро мантикий алоқадорлик изчил давом этади. Айни майл ғазалнинг тузилишига кўра якпора (воқеабанд, мусалсал)лигини таъмин қилган. Аммо қаламга олинган лавҳаларнинг ўрни ўзгаради: боғ, дашту сахродан воқеалар базмга кўчади. Бунинг учун олдинги мисраларда истифодада бўлган «жом», «шароб» (бодаи ноб) имконият яратади. Висол базми ҳақида гап борар экан, Мирзо Бедил кичкина бир ишора билан маъшуқанинг сийратига (хаё) дахл қилади. Маҳбубанинг кўлидаги жом ҳаё билан лиммо-лимдир (аниқроғи, ошиқ танқидига гирифтор бўлган ёр хиндуларнинг назокатли санамларидай ибо ва ҳаё сохибасидир) Борди-ю қадахни майга тўлдириш зарурати туғилса, ташвишга ўрин йўқ. Чунки бундай «бодаи ноб» ошиқ дилида сероб. Бешинчи байтда шеърхон яна «ойна», «сув ичида қолган юрак» каби ташбеҳ воситаларига дуч келади. Ошиқ гўзалларга манзур келган барча дарддошларнинг ҳасратини ўзига олишга тайёр.

Маъшуканинг ойнадай тиник ва унда акси намоён чехраси жон офати бўлмиш ёрнинг ҳаловатини ўғирлаб, унинг дилининг сувдай эришига асосий сабабдир. Олтинчи байтдаги «асарбохта» (юракни қўлдан бой бериш асорати намоён яъни шоирнинг тахаллусига ҳам ишора), «оташнафас» (нафаснинг оловдай куйдирувчанлиги) каби қўшма сўзлар маъно жилоларини янада кучайтиришга хизмат қилган. Ошиқнинг хижрон онларида чекилган оқи куйдириш қудратига эга. Шундан ошиқнинг лахта-лахта қон боғлаган юраги кабоб ҳолатидадир. Санъаткорона ишга солинган муболаға айтилмоқчи бўлган муддаони ғазалхонга қабарик етказишга қўл келган. Мақтаъ матлага хулосадир. Ошиқнинг узилай-узилай деб қолган нафас ришталари афсонани хотирга келтиради. Ошиқ юрак (Бедил қалби) буни ҳис қилиш даражасида эмас. Чунки унинг юрагини қон билан таъминловчи томирлари уйку тузоғидадир, Мактанинг биринчи сатрида келган «афсонатироз» қўшма сўзининг иккинчи бўлаги (тироз)нинг «услуг, равиш, тарз» маъноларига эга эканлиги инобатга олинса, файласуф шоирнинг ўз бадийи услубига шаъма қилаётганлиги ҳам аёнлашиб қолади.

Мирзо Бедилнинг ижодий услуби хусусида муайян тасаввур ҳосил қилиш учун унинг яна бир етти байтли ғазалини таҳлилга тортиб кўрайлик:

Хусни шарм оина дорад рӯи тобони туро!
 Чашми исмат сурма хонад гарди домони туро!
 Баски бар худ метапад аз орзуи новакат,
 Мекунад дар сина дил ҳам кори пайкони туро!
 Дар ташоят ҳамин мижгон таҳайюрсоз нест,
 Ҳар буни мў чашми қурбонист ҳайрони туро!
 Дар гирифторӣ бувад осоиши ушшоқу бас,
 Ошъён аз ҳалқаи дом аст мурғони туро!
 Ғайри журми ишқ дар озори мо озурдагон,-
 Ҳила бисъёр аст ҳўи нопушаймони туро!
 Пайкари Мажнуъ ба ташрифидигар мумтоз нест,
 Қисвати хоро ҳамон зебост урьёни туро!
 Бедил, аз рангинхаёлиҳои фитрат месазад-
 Жадвали ранги баҳор авроқи девони туро!»

Кўчирганимиз ғазал тузилиши жиҳатидан воқеабанд. Бандлараро мазмуний алоқадорлик талабларига риоя қилинган. Матлаъ мукамал, унда сикиқ ифодасини топган манзара ғазал мисраларида ривожини топади. Мирзо Бедил маъшуқа жамоли атрофида мушоҳада юритар экан, имкон қадар анъанавий, сийқа

тасвирлардан сақланиш, унинг кашф этилмаган янги қирраларини китобхонига тақдим этиш пайида бўлади. Маъшуқа чехрасининг ойна мисол тиниқ, шаффоф ва товланиши (шуъла сочиши) «хуснишарм»нинг (ҳаё-ю ибонинг) баландлиги туфайлидир. Мазкур шеър матлаидаёқ олдинги ғазалдан ғоявий йўналиши нуктаи назаридан анча фарқ қилади. Бандда ифодаланган ишқда омехталик ёрқин англашилади. Бу, айниқса, «хусни шарм», «рўи тобон», «чашми-исмат», «сурма хонад», «гарди домон» каби ибораларнинг қўлланилишида намоён бўлади. Маъшуканинг пок кўзу қарашлари, нур таратувчи чехраси уни мўътабарлик шохсупасига кўтариб қўйганки, оқибатда унинг этаклари теккан тупроқни сурма (кўзнинг соғломлиги ва нурини янада равшанлантириш учун ишлатиладиган модда) вазифасида милқларга тортиш расм бўлди. Иккинчи байтда пок кўзга алоқаманд нафисликлар мижгонларга (новак, пайкон) кўчирилиб, бадий тасвир ривожини топади. Новаклар хусн зеболигини кўтарар экан, шу билан бирга ошиқнинг ҳаловатини ҳам ўғирлайди. Йўқ, йўқ, камон ўқлари мисол ошиқ дилига қадалиб, уни хароб этадики, натижада тамошога ҳам мажол қолмайди. Учинчи банддаги шеър қаҳрамонининг руҳий ҳолати ана шу тарзда ривож топади. Гўзалликнинг бозори шу даражада авж мақомига кўтарилдики, натижада нафақат кўз, киприк, балки ҳар тола соч ҳам кўзга айланиб, ўша мунаввар нурдан баҳра олиш иштиёқига тушади. Мисраларда ҳаётий воқеа-ҳодисалар ва севишганлар қисматидаги руҳий жараёнлар ёнма-ён тугилади. Аслида бундай майл Шарқ мумтоз адабиёти учун мутлақо янгилик эмас. Халқона урф-одатлар, мулки борлиқдаги ажойиботлар, йил фаслларида кечадиган хос ҳодисалардан шеърда (настрий асарлар ҳам бундан мустасно эмас) истифода қилиш форс-тожик ҳамда ўзбек мумтоз адабиёти намояндалари маънавий бисотида тез-тез кўзга ташланади. Худди шундай таъкидни Ҳиндустондаги форсий адабиёт вакиллари ижодиётига нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Бироқ Мирзо Бедил асрлар давомида амалда бўлган ўша адабий анъаналарнинг янги-янги қирраларини очиш йўлидан бориб, ижодийликка эришади. Шундай изланишни таҳлил қилаётганимиз ғазалнинг тўртинчи байтида равшан кўришимиз мумкин. Чинакам ошиқнинг қисматида осойишталик даври сира бўлмайди. Нега шундай? Сабаб эса аён: дашт қушларининг ошёнидаги (инидаги) даври ҳам нотинч. Чунки улар овчилар қўйган ва ҳийла ишлатиб устига дон сепилган тузоқлари таҳликаси остида яшаганларидек, сенинг шайдоларинг бошида ҳам ўшандай ташвиш устивордир. Ана шундай манзарани

шеърхон тасаввурида жонли гавталантириш максасида файласуф шоир форсий забоннинг назокати ҳамда имкониятларидан, бадий санъатлардан жуда маҳорат билан фойдаланишга мушарраф бўлган. Ғазалнинг бешинчи байти ўзгача моҳият касб этади. Аниқроғи, мисралар мазмунида омехталиқ кузатилади. Улуғ шоир нозик бир уриниш билан маъно ўзанини ишқ олампидан инсонларнинг ижтимоий тақдирига, улар турмушини ночор аҳволга солиб қўйган даври иллатларига буриб юборади: биз аламзадаларнинг озори ишқ даргоҳидаги гуноҳларимиз устига яна бир қўшимча бўлиб мириб олди. Бу — сенинг (маъшуқанинг) қилча пушаймонингни келтирмайдиган ҳийлаларингдир. Ёхуд биз кузатган ҳийлаларнинг фақат ишқ бобида бўлмай, ижтимоий ҳаётда ҳам тез-тез содир бўлиб туриши ҳисобланади. Муҳими, шеър мисраларида ишқий назокат саналмиш етакчи мавзуга риоя қилинади. Мусалсаллик озор топмайди. Олтинчи байтда яна ишқнинг «ўз мулки» тадрижий талқинини топади. Мирзо Бедил бошқа қатор шеърини санъатлар риштасига талмеҳни ҳам тизиб қўяди. Бунинг учун зариф шоирга ишқ даргоҳининг синашта қахрамони Мажнун ёрдамга келади. Чинакам ошиққа суратнинг зеболиги, маъшуқага эса Мажнун жуссасининг танланиши шарт эмас. Яъни алоҳида пардозга ҳеч қандай эҳтиёж сезилмайди. Чунки сен шайдоларингга яланғоч жисминингнинг пинҳон тутилишига хизмат қилувчи оддий кийимларинг (қисвати хоро) билан ҳам зебосан. Равшан, донишманд шоир мисралари замирига халқнинг “хусн тўйда, ишқу одоб кунда керак” ҳикматини сингдириб юборган. Мақтада фахрия санъати ишга солинган. Мирзо Бедил ўта эҳтиёткорлик ва нафосат билан ўз девони ва унинг таркибидаги шеърлар хусусида ихчам муҳокама юритади. Хотимада мисралар бағрида келган «рангинхаёл» (турфа хаёллар), «фитрат» (яратилиш, табиат, туғма табиат), «ранги баҳор» (баҳордаги ранг-баранглиқ), «авроқи девон» (девор варақлари) иборалари шеърхонни мулоҳазага, фикрлашга даъват қилади. Биз эса уни қуйидагича шарҳлашга уриниб кўрдик: юрагини қўлдан бой берган ошиқ (Бедил), сен туғма истеъдод уйғотган турфа хаёлларга маҳлиё бўлишга тўла сазоворсан. Бунга шубҳа қилувчилар сенинг жадвалдай баҳорий ранглар билан зийнатланган девонингни мутолаа қилиб кўрсин! Дарвоқе, Мирзо Бедил бундан-да юксакрок улуғлашларга сазовордир

Алқисса, файласуф шоирнинг ғазалларида қаламга олинган ишқ инсоннинг маънавий балоғати йўлида беминнат хизмат қилади. Унда Одам Ато зурриётлари покликка, садокат ва ўзаро меҳру

окибатли бўлишга даъват этилади. Инсон ўз хаддида туриши, ўзлигини йўқотмай, нафсини жиловлаб яшаши, солих амаллар илнжидида умр сарфлаши лозим, деган умумбашарий ғоялар мужассамлиги билан ҳам қадрлидир.

Улуғ шоир маънавий меросига муҳаббат назари билан қараш, уни мутолаа қилиш, ундан ўрганиш ижодкор ҳаёт қайдида бўлган даврдан ибтидо топиб, ҳамон изчил давом этиб келади. Табиийки, барча забардаст ижодкорлар фаолиятида кузатиладиган мавзуга холисона ва адолатсизларча муносабатда бўлиш майли Мирзо Бедил тақдири учун ҳам бегона эмас. Бедилшуноеликда бу масалага бир мунча аниқликлар киритилган.⁹ Шу ўринда яна бир жиҳатга, аниқроғи, зукко шоир адабий услуби мавзуга қисман муносабат билдиришни истар эдик. Мирзо Бедил шеърляти, умуман, адабий мероси устида мулоҳаза юритиладиган ишларда адиб ифода услубининг «мураккаблиги», «душворфахмлиги», «услуби хинду» (сабки хинду), унинг асосчиси хусусида кизгин баҳсу мулоҳазалар юритилади. Хинд мумтоз адабиётшуноси Шибли Нуъманий шундай фикрларни кўпроқ тарғиб қилиб, сабки хиндунинг асосчиси сифатида Мирзо Бедилни қайд этади. Масалага шундай муносабат профессор Ш.Шукуров рисоласида ҳам кузатилади. Жумладан, унда ўқиймиз: «Гап хинд услубида ижод қилувчи шоирлар, жумладан, Бедил шеърляри устида бораркан, уларда қўлланган сўз ва ибораларнинг ғайри оддий, тушунилиши қийин бўлганини, уларнинг маъжозий маънолари кенг ва атрофлича эканлигини айтиб ўтиш лозим. Бедил муайян сўзларни турли оттенкада, кўп маъноларда қўллаб, шеър тушунилишини анча мураккаблаштиради!»¹¹. Кўчирганимиз иқтибос билан ортиқча мунозара қилишга зарурат кўринмайди. Негаки, «оддий сўзлар тизмасидан» тўлақонли шеърнинг вужудга келишини тасаввурга сиғдириш қийин-да! Масаланинг айни жиҳати ХХ асрнинг 50-йилларида маъруф шарқшунос Э.Бертельс томонидан устод Айнийнинг юқорида зикри ўтган рисоласига ёзилган сўзбошисида атрофлича ҳисобга олинган эди. Жумладан, ўша ерда ёзилади: «Нуъманий (Шиблӣ) ба анъанаи дар Шарқ маълум шуда пийрави карда, Бобо Фигонӣ ном шоири холо фаромӯш шударо саромади услуби «нав» (сабки хинду-Р.В.) ҳисоб мекунанд, ки ў дар Табриз аз маддоҳони дарбори Султон Яъқуб буда, дар соли 1516 ё 1519 вафот ёфтааст. Ин услуб гӯё дар Ҳиндустон жори шуда, то рафт мураккабтар гардида то Бедил ва Носириддин Сирҳиндӣ расида буда аст. Ин ақидаро қабул қардан маҳол аст. Вай асосан натижаи он аст, ки

назми тожикию форсии асрҳои XVI-XVII дуруст омӯхта нашудааст. Дарҳақиқат, ин услуб фақат ба Ҳиндустон хос нест, балки он ҳатто аз асри XIV ҳам пештар пайдо шуда, дар районҳои хеле гуногуни нуфузи адабиёти тоҷик инкишоф ёфтааст ва бинобарин ин «**ихтирон**» онро ба ягон шахси алоҳида нисбат додан мумкин нест... Онро Бедил маҳз барои пардапӯш кардани «ақидаҳои озодфикрии» худ эҷод кардааст гуфта таҳмин кардан дуруст нест» (Нуъмонӣ (Шиблей — Р.В.). Шарҳда шаклланган аънаға пайравлик қилиб, Бобо Фигонӣ номли ҳозир анча унутилган шоирни «янги» бу услубнинг асосчиси ҳисоблайди. У Табризда яшаган ва Султон Яқубнинг маддоҳларидан бўлиб, 1516 ёки 1519 йилларда вафот этган. Бу услуб гӯё Ҳиндустонда жорӣ бўлиб, мураккаблик касб этиб тараққӣ қилган ва Бедил ҳамда Носириддин Сирҳиндийгача этиб борган. Бундай ақидани қабул қилиш амри маҳолдир. Аслида масалаға бундай муносабат XVI-XVII асрлар форс-тоҷик адабиётининг етарли даражада ўрганлмаганлиги натиҷасидир. Ҳақиқатда эса бу услуб фақат Ҳиндустонга хос бўлмай, балки XIV асрдан ҳам анча олдинроқ шакллана бошлаган ва форсий адабиёт нуфузи баланд бўлган турли-туман районларда кенг ёйилган эди. Шундай экан, унинг «**ихтиросини**» бирон-бир шахсга алоқадор қилиб қўйиш тўғри эмас. Уни Бедил ўзининг «озод фикрлилик руҳидаги ақидалари»ни пардапӯш қилиш мақсадида қўллаган дейиш ҳам у қадар маъқул кўринмайди).¹²

Таникли адабиётшуноснинг юқоридаги мулоҳазалари ўта адолатли бўлиб, улар билан баҳслашиш қийин. Дарҳақиқат, форс-тоҷик адабиётининг қадимги қатламиға доир жиддий илмий тадқиқотлар яратган Е.Э.Бертельс учун форсий шеърятнинг тарихий тараққиёт жараёнлари, унинг тадрижий ривожӣ ошно эди. Чиндан-да, Абу Абдулло Жаъфар, Рудакий, Абулқосим Фирдавсий, Салмон Соважий, Шайх Саъдий, Хожа Ҳофиз сингари даҳо санъаткорларнинг назмий бисотини «**мураккаблик**» ва «**душвор баёнлик**»дан холи дейиш тўғри бўладими? XV асрга қадар бўлган форс-тоҷик адабиётининг энг гўзал аънагаларини ўзида умумлаштирган ва ҳақли равишда адабий мероси **форсийзабон адабиётининг олтин кузи** унвонига сазовор кўрилган Нуриддин Абдурахмон Жомий асарлари ҳаммаға бирдай тушунарли ва фалсафий печ-дарпеч мӯшоҳадалардан холими? Ҳиндустондаги форсий адабиётнинг дарғалари ҳисобланувчи Амир Хусрав Дехлавий, Ҳасан Дехлавийларнинг «**эъжоз мақоми**»даги шеърларининг моҳиятиға етмок учун улар атрофида хафталаб

мушоҳада юришиш даркор-ку?! Айримлари айтилган жиҳатларга таяниб айтиш мумкинки, асрлар давомида қатралардан бунёд бўлган услубий жило Мирзо Бедил маънавий меросида жарангдор жилға мисол оқимини давом эттиради.

«Одам уш-шуаро» — Рудакий, маснавий ўйлик сардафтари-Абулқосим Фирдавсий, панд-насихат адабиётининг яловбардори-Шайх Саъдий, «Ринди лоуболи»,-Хожа Ҳофиз, «Соҳири Ҳинд»-Амир Хусрав Дехлавий, «Орифи Жом»¹³ — Абдурахмон Жомийларнинг маънавий мероси сингари файласуф сўз санъаткори — Мирзо Бедилнинг ҳам жозиб бадиий яратмалари фақат Ҳиндустон худудида қолиб келмади. XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб бу ноёб истеъдод соҳибининг номи ҳамда дилбар асарлари Марказий Осиёда ҳам шуҳрат таратди. Мактаб, масжид ва мадрасаларда Қуръони каримдан кейин болалар зехнини чархлаш, фикр кўламини бойитиш ва нутқини равонлаштириш мақсадида бошқа ардоқли қаламкашлар қаторида Мирзо Бедилнинг назмий ҳамда насрий асарларини тавсия қилиш одат тусига кирди. Бугунги Ўзбекистоннинг қатор маданий марказларида (жумладан, Бухоройи Шарифда) бедилхонлик кутлуғ анъанага айланди. Ўзбек мумтоз адабиётининг кейинги авлоди ўртасида Мирзо Бедилни ўзига устоз билувчи, унга пайравлик қилиб, асарларига мухаммас битувчилар сони кўпайиб кетди. Жумладан, Хоразм адабий муҳитининг забардаст арбоби Шермухаммад Мунис (1778-1829) «Манга» радифли газалида ўзининг маънавий тақдирида муҳим аҳамият касб этган Шайх Низомий, Абулқосим Фирдавсий, Абдулла Ансорий, Анварий, Хожа Ҳофиз, Шайх Саъдий, Амир Хусрав, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийларга бўлган юксак муҳаббатини изҳор қиларкан, Мирзо Бедил хақида ёзади:

Нусхаи таъйид Бедилдин топиб файзи сухан,

Маъни ичра номаи икболи томийдур манга¹⁴

XIX-XX аср ибтидосида яшаб фаолият кўрсатган шоир Рожий Марғиноний (1834-1918) Мирзо Бедилнинг форсий газалига мухаммас боғлар экан, шундай сатрлар битиб қолдирган эди:

Кулаҳи зарат ба Дехлист бираву биёр, Бедил,

Ба сари хубоби Рожий-ба даме гузор, Бедил.

Ба гурур то биболад, ба ту нангу ор, Бедил,

“Ҳаваси кулахдори зи сарат барор, Бедил.

Ба чи нозад устухоне, ки дар хумо нишаста”¹⁵

Бундай мисолларни ўзбек мумтоз адабиётидан яна кўплаб келтириш мумкин. Хусусан, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX юз

йиллик ибтидоси Бухоро адабий ҳаракатчилигида Мирзо Бедилга пайравлик ўз ҳадди аълосига етган. Зикри ўтган давр адабий ҳаётида бурилиш нуктасини бошлаб берган Аҳмад Дониш, Устод Садриддин Айний томонидан устоз мақомида қабул қилинган Мирсиддик Ҳайратнинг шеърхонлик базмларида етакчи мавзу Мирзо Бедил адабий мероси ҳисобланган. Айни анъана янги ўзбек адабиётининг катта авлоди адабий фаолиятида ҳам қизғин давом этган. Буни XX аср янги ўзбек адабиётининг йирик вакили, файласуф ва ҳозиржавоб шоири Ғафур Ғуломнинг ижодиёти мисолида ҳам равшан кўришимиз мумкин. Улуғ шоир замондошлари шаҳодатича Ғафур Ғулом ишхонасида Мирзо Бедилнинг қуллиёти ҳамиша очиқ турган ва у деярли ҳар қуни унинг мутолааси билан машғул бўлган. Академик шоир таржимаи ҳолида ифодасини топган қуйидаги қайдлар ҳам ўшандай ҳулоса учун етарли асос вазифасини ўтайди: «...Йиллар оғир ва аста ўтар эдилар. Мен ҳам энди маҳалламиздаги Ҳасанбой домланинг мактабида Бедилдан «Маслак»ка ўтиб тугатган эдим». ¹⁷ Кўринадики, XX аср ибтидосида фаолиятини давом қилаётган масжид олдидаги бошланғич мактабларда бедилхонлик давом қилган. Шу билан бир қаторда Сўфи Оллоёрнинг «Сабот ул-оҷизин» «Маслак ут-мутгақин» асарлари ҳам ўқитилган. Ана ўша дарслар доирасида Мирзо Бедил маънавий мероси билан ошнолик Ғафур Ғуломни бир умрга ўзига банд қилган. Ёшлик жўшқинлиги билан унинг юрагига муҳрланган бўлса керак, академик шоир шеърый сатрларида ҳам улуғ файласуф адибга бўлган юксак садоқатини акс эттириб боради. Унинг теран тафаккур ҳосиласи бўлган «Соғиниш» шеъридаги мана бу сатрлар ҳам ўшандай ишқнинг нишонасидир.

Тонг отар чоғида жуда соғиниб,

Бедил ўқир эдим, чикди офтоб.

Лойқа ҳаёлотлар чашмадай тинди,

Пок покиза юрак бир қатра симоб. ¹⁸

Ғафур Ғулом завққа тўлганда ёхуд бошига оғир мусибат тушганда форс-тожик адабиёти дарғаларига, хусусан, Мирзо Бедилга мурожаат этган. Буни академик шоирнинг «Янги йил кўшиқлари» шеъри мисолида ҳам ёрқин кўриш мумкин. Шеър янги – 1945 йилнинг кириб келиши арафасида ёзилган. Унда тасвирини топган шеър қахрамонининг кайфияти жуда баланд. Бу беساب эмас, албатта. Айни йил иккинчи жаҳон уруши тарихи учун бурилиш санаси ҳисобланади. Фашистлар Германияси собиқ совет иттифоқи сарҳадларидан улоқтириб ташланган, қатор Ғарб давлатлари ҳам ўша

оч офатдан халос қилинмоқда эди. Табиийки, бундай қувончли маълумотлар академик шоир илҳомига жўшқинлик бахш этган ва гафуруна сатрлар қуйилиб келган:

Шафақдек қирмизи майга гўлса жом,
Не учун рубоий ўқимас Хайём?!
Азиз умрларга дебоча бўлган,
Энг баланд толелар юксалар мудом.
Бу йил асримизнинг гўзали бўлур,
Гўё шеърда Бедил ғазали бўлур.
Жаҳонга озодлик ва шон бахш этган,
Авлодларнинг бахти азалий бўлур!¹⁹

Некбин академик шоирнинг мазкур сатрлари гўё бугун учун ёзилгандай акс—садо беради. Истиклол йўлида шахдам қадамлар билан олға интилаётган она Ўзбекистон, унинг адабиёту адабиётшунослиги учун XXI асрнинг айни палласи гўзал ривожу равнақ йиллари бўлур. Жаҳон ҳамжамятида ўз ўрни, бахти ва толеини топаётган Ватанга эса нафосат базмлари ярашур. Табиийки, ўшандай жонон давраларда Мирзо Бедилнинг эрк, озодлик, рафоқат, адолат, осойишталикни тараннум этувчи жарангдор ғазаллари шеърятга ошуфга қалбларга сафо бахш этгусидир...

Адабиёт ва шарҳу изохлар.

1. Садриддин Айни. Куллиёт. Жилди XI. Китоби дуйум. «Ирфон». Душанбе – 1964. Саҳ. 29. Устоднинг «Мирзо Абдулқодир Бедил» номли йирик тадқиқоти XX асрнинг 40-йилларида ёзиб тугалланган ва пешма-пеш «Шарқи сурх» журналида чоп этилган. Адиб Мирзо Бедилга боғлиқ илмий ишларини давом эттиради ва ўша тадқиқот яхлит ҳолида 1952 йилда монография шаклига келтирилади. Китобнинг биринчи қисми Мирзо Бедил ҳақидаги илмий рисола бўлиб, унинг иккинчи қисми файласуф шоирнинг назму насрда яратилган маънавий меросидан намуналардан таркиб топади. Асар 1954 йилда таникли шарқшунос Е.Э.Бертельснинг сўз бошиси билан алоҳида китоб ҳолида рўшнолик кўрган.

2. Ўша китоб. 9-бет.

3. Ўша китоб. 28-бет.

4. И.М. Мўминов. Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари. Тошкент, «Фан» -1958, 29-бет. Шу асарнинг янги нашри ҳам амалга оширилган. Қаранг: Иброҳим Мўминов. Мирзо Бедил дунёкараши. Тошкент, «Ўзбекистон»-1974. 128 бет. Мирзо Бедилнинг шажараси

хусусида Иброҳим Мўминовнинг фикри ҳақиқатга яқин кўринади. Кеш ҳудудида гўж яшаган бу туркий қабиланинг аксарият вакиллари Мўғул истилолари даврида Ҳиндустондан паноҳ топишган. Амир Хусрав Дехлавийнинг аждодлари бунинг ёрқин далилидир. Шундай экан, Мирзо Бедилнинг ота-боболари ҳам ўша даврда юртини тарк этишган бўлса, ажаб эмас. Агар айти тахмин асосланса, унда Мирзо Бедилнинг Амир Хусрав Дехлавийга узоқ қаробати борлиги ҳақида ҳам ўйлаш мумкин?

5. Садриддин Айний. Жилди XI. Китоби дуйум. Саҳ. 30.

6. Ўша китоб. 65-66-бетлар. Таржима бизники.

7. Ўша китоб. 191-бет. Устод Айний Бедил куллиётидан ўттиз битта ғазални танлаб, рисоласига илова қилган. Биз ҳам ўша ғазаллардан намуналар танлаб таҳлил қилишни лозим топдик. Таҳлил жараёнида мисралар мазмуни очилишини назарда тутиб, таржимасини илова қилмадик.

8. Ўша Китоб, 192-193-бетлар.

9. Қаранг: Ш. Шукуров. Мирзо Бедилнинг поэтик мероси. Тошкент, “Фан”-1979, 3-16-бетлар. Рисола муаллифи айти саҳифаларда тазкира, тарихий асарлар, Ҳиндустон, Афғонистон, Покистон, Эрон ва Ўзбекистонда амалга оширилган ишларни қамраб олиш ҳамда муносабат билдиришга ҳаракат қилади. Ушбу китоб ҳақида қаранг: Т. Ҳамидов, Т. Қораев, Р. Воҳидов. Бедилшуносликка кўшилган ҳисса. «Бухоро ҳақиқати». 1981 йил, 18 июль.

10. Садриддин Айний. Куллиёт. Жилди XI, китоби 2. 418-бет.

11. Ш. Шукуров. Мирзо Бедилнинг поэтик мероси. 63-бет.

12. Садриддин Айний. Ўша китоб, ўша бет. Ўзбек тилидаги таржима бизники.

13. Қўштирноқ ичида берилган иборалар Алишер Навоий каламига мансуб.

14. Шермуҳаммад Мунис Хоразмий. Сайланма. Ғ. Ғулом номидаги АСН, Тошкент-1980, 11-бет.

15. Ш. Шукуров. Мирзо Бедилнинг поэтик мероси. 95-бет.

16. Бу ҳақида устод Айнийнинг Мирзо Бедилга аталган рисоласида анча мукаммал мулоҳаза юритилган.

17. Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. 12 томлик. I-том. Тошкент, “Фан”-1983. 217-бет.

18. Ғафур Ғулом. МАТ. 2-том. Тошкент, “Фан”-1984. 35-бет.

19. Ўша китоб, 49-50-бетлар.

САДРИДДИН АЙНИЙ АБАДИЯТИ ДАХЛСИЗДИР²⁴

2001 йилнинг 22 августида она юртимизда катта тарихий воқеа содир бўлди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов “Ўзбек миллий маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган адабиёт ва санъат намояндаларини мукофотлаш тўғрисида”ги фармонга имзо чекди. Мазкур фармонда, жумладан, қуйидаги адолатли ва доно сўзлар бор эди: “Бетакрор истеъдоди ва ўлмас ижодий мероси билан ўзбек миллий маданиятининг ривожига беқиёс ҳисса қўшган, бутун ҳаётини эл-юрт тараққиёти, халқимиз маънавиятининг юксалишига бахш этган ватандошларимизнинг хотирасини ёд этиб, уларнинг Ватан олдидаги унутилмас хизматларини инобатга олиб, қуйидаги марҳум адиб ва санъаткорлар “Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотлансин”. Зикри ўтган ҳаётбахш ҳужжатда устод Садриддин Айний, Мақсуд Шайхзода, Миртемир (Турсунов Миртемир), Миркарим Осим (Осимов Миркарим) каби адиб ва шоирларнинг номи бор (ЎзАС ҳафтаномаси, 2001 йил, 25 август) эди. Дарҳақиқат, фармонда тилга олинганидек, устод Айний (1878-1954) ўзининг ноёб истеъдоди билан Шарқ адабиётида узок тарихга эга бўлган зуллисонайнлик аъъанасини янги тарихий шароитда юксак поғонага кўтарди. Ўзбек ва тожик тилларида яратилган “Куллар”, “Дохунда”, “Судхўрнинг ўлими”, “Одина”, “Эсдалиқлар” каби шоҳ асарлари билан қадим-қадимдан қондош ва жондош бу икки халқнинг адабий-маънавий хазинасига бебаҳо қисса қўшди. Шундан бўлса керак, масаланинг айни жиҳати ХХ асрнинг 60-90-йилларида янги ўзбек адабиётига доир чоп қилинган академ нашрларда ўзининг ҳаққоний эътирофини топган эди. Жумладан, “Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки” китобининг иккинчи жилдида устод Айний ҳаёт ва ижод йўли тадқиқига катта ўрин ажратиларкан (Тошкент, “Фан”, 1962 йил, 89-150-бетлар), қуйидаги хулосавий жумла китобхонлар ҳукмига ҳавола этилади: “Шунинг учун Садриддин Айний ҳам тожик, ҳам ўзбек совет адабиётининг йирик намояндаси ҳисобланади” (90-бет).

Маълумки, Садриддин Айний адабиёт оламига XIX асрнинг 80-йилларида шоир сифатида кириб келди. Унинг “Сифлий”. “Муҳтожий”, “Жунуний” ва “Айний” таҳаллуслари билан ўша давр адабий сарчашмаларида рўшнолик кўрган, кейинчалик, Тожикистонда чоп қилинаётган улуғ аллома “Куллиёт”и 15-

²⁴ Макола академик К.Муқимов билан ҳаммуалифликда ёзилган.

жилдигининг саккизинчи китобидан (Душанбе, “Ирфон”-1981) жой олган шеърларининг умумий ҳажми ўн беш минг мисрага яқиндир. Бунга истеъдодли шоирнинг ўзбек тилидаги шеър ва маршлари қўшилса, юқорида кўрсатганимиз рақам янада катталашиб кетади. Кўринадики, шоир Айнийнинг халқларимиз бадиий завқини кўтариш йўлида сарф этган хизматлари салмоқлидир. Муҳими, ўша машаққатли ижодий меҳнат йиллар давомида ўз эътирофини топиб келди: “У (С.Айний) ўзининг “Суруди озоди” (1918) шеъри билан тожик совет адабиётини бошлаб берган бўлса, “Бухоро жаллодларининг ўзаро суҳбатлари” (1920) повести билан ўзбек совет бадиий прозасининг пойдеворини қуришда фаол қатнашди” (“Ўзбек совет адабиёти тарихи”, 1-том, Тошкент, “Фан”-1968, 189-245-бетлар).

Устод Садриддин Айний адабий меросига бўлган бундай ижобий муносабат ўтган асрнинг 90-йилларига қадар давом этди. Жумладан, рус тилида беш жилдада чоп этилган янги адабиёт тарихининг биринчи китобидан ўрин олган қуйидаги жумлаларни зўр қониқиш билан қайд этиш мумкин: “Садриддин Айни (1878-1954) — основоположник таджикской и один из зачинателей узбекской советской литературы, замечательный поэт, прозаик и ученый. Его творчество сыграло большую роль в развитии двух родственных литератур” (История узбекской советской литературы. В пяти томах (1917-1985). Том первый. Ташкент, “Фан”-1987, стр. 47). Иқтибосда ўринли эътироф этилганидек, устод Айний заковатли тадқиқотчи мақомида Шарқ адабиётининг ўнлаб улкан алломалари, жумладан, Алишер Навоий маънавий меросини янги давр китобхонлари мулкига айлантириш йўлидаги хизматларининг ўзи бир инсон умрига етгуликдир. Ўтган асрнинг 40-йилларида устод қалами билан бунёд этилган “Алишер Навоий” илмий рисоласи ҳамон маънавий қимматини йўқотган эмас. Унинг улуғ ўзбек шоири таваллудининг 500 йиллиги олдида Алишер Навоий “Хамса”сининг қисқартирилган, шарҳу изоҳлар билан таъминланган нусхасини жуда тезкорлик билан яратганлиги мўъжизага тенгдир. Устод Айнийнинг ўзбек ва форс-тожик ҳамда бу икки халқнинг янги адабиётларига доир илмий изланишлари, тожик адабий тили софлигини ҳимоя қилиш йўлида хизмат қилувчи теран мақолалари ўз яратилган давридаёқ кадр топган эди. Устод Ўзбекистон Фанлар академиясининг фахрий аъзоси, ТожФА академиги ва биринчи президенти, филология фанлари доктори, профессор унвонларига лойиқ қўрилган.

Ачинарлиси шундаки, кейинги йилларда устод Садриддин Айнийдай улкан маънавий арбобнинг шахси ҳамда адабий меросига бўлган муносабат тубдан ўзгариб кетди. Улкан адибнинг номи ва асарлари ўрта умумий ва олий таълим дастур ҳамда дарсликларидан чиқариб ташланди. Бироқ муайян давр адабий ҳаёти манзаралари кашшоқ бўлиб кўринганда, зарурат туғилганда йўл-йўлакай Садриддин Айнийга мурожаат қилиш ҳолатлари кўзга ташланади. Олий мактаб филология ихтисослиги бакалаврларига мўлжалланган дарсликдаги қуйидаги парчаларга эътибор қилайлик: “20-йилларнинг нисбатан каммаҳсул жанри қиссачилик бўлди. Шунга қарамай, Садриддин Айнийнинг “Бухоро жаллодлари” ва “Қулбобо” асарлари, умуман, бу давр ўзбек насри, ҳусусан, қиссачилиги шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди” (“XX аср ўзбек адабиёти тарихи”. Тошкент, “Ўқитувчи”-1999, 38-бет).

Юқорида эслатилган нуфузли дарсликда 30-50-йиллар ўзбек насри ҳақида мулоҳаза юритган муаллифлар мана бу жумлани ўқувчилар эътиборига ҳавола қиладилар: “С.Айнийнинг “Қуллар” романи ўзбек адабиётидаги биринчи эпопея бўлиб, унда ўзбек ва тожик халқларининг сўнги юз йиллик тарихи билан воқеалар силсиласи тасвир этилган” (ўша китоб, 49-бет). Масалага шундай муносабат ўрта умумтаълим мактаблари XI синф адабиёт дарслигида ҳам кузатилади.

“Бадий адабиёт, — деб ёзишади Давлат Таълим Стандарти тузувчилари, — инсон ҳаётига она алласи билан сингади ва яқинларининг йўқлов йиғиси билан сўнги йўлга кузатиб қўйилгунча унга таъсир кўрсатишда давом этади” (Умумий ўрта таълимнинг Давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. 1-махсус сон. “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни. Тошкент-1999, 145-бет). Ғоят доно фикр ва у билан баҳслашиш қийин. Юқорида зикри ўтган фазилатларнинг устод Айний асарларида ҳам кам эмаслиги эътиборга олинса, бу улуғ алломага, унинг бебаҳо маънавий меросига нисбатан ўтган асрнинг 60-80-йилларидаги муносабат изчыл давом этиб, ўрта ва олий мактабларимизда ўрганилганида эди, асли бухоролик бўлган нафис санъат мактаби ўқувчиси Шохрухбек Олимов ўзининг улуғ бобоси ҳақида қуйидагича мулоҳаза юритмаган бўлур эди: “Қардош халқлар адабиётининг йирик намояндalarидан бири — Садриддин Саидхўжа (Сайидмуродхўжа демокчи) Айний(?)...” (“Фидокор”, 2004 йил, 25 май, сешанба). Наҳотки, устод Садриддин Айний кардош халқлар адабиётининг вакили бўлса?! Шохрухбек Устод Айний ҳақида жуда ихлос билан ширин мулоҳаза юритади. Аммо у ва унинг

тенгдошларини чалғитган омил эса йиллар давомида ўрта умумтаълим мактаблари дарсликлариди жаҳон адабиёти рукнида ажратилган арзимас соат ва бугунги ўзбек адабиётшунослигининг бу улуғ ижодкорга бир ёклама муносабатидир...

Жорий йилнинг 14-15 апрель кунлари Бухоро давлат университетида “Садриддин Айний шеърлятида анъана, ижодийлик ва бадиият муаммолари” мавзуйда ўтказилган халқаро илмий анжуман минбаридан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси вице-президенти Тўра Мирзаев қуйидагиларни қайд этди: “Яхшиямки, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов бундай адолатсиз ҳолатга (Садриддин Айний меросига бир ёклама муносабатга) чек қўйди. Ўзининг фармони билан Садриддин Айнийни “Буюк хизматлари учун” ордени билан мукофотлади. Бу зиёлиларнинг устоднинг ижтимоий-адабий фаолиятига нисбатан қайта юз буришларига, унинг ижодини илмий жиҳатдан ўрганишга киришишларига сабаб бўлди” (“Бухоро университети илмий ахборотлари”, 2004, 2-сон, 98-бет).

Дарҳақиқат, ташаббус юрт сарвари томонидан бошланди. Уни энди давом эттириш, Садриддин Айний абадияти дахлсизлигини таъмин этиш, ўрта ва олий мактаб адабиёт дастуру дарсликларидан муносиб ўрин бериш шу ишнинг бошида турган мутасаддилар зиммасидадир.

ШАРҚ МУМТОЗ АДАБИЁТИ ВА САДРИДДИН АЙНИЙ ШЕЪРЛЯТИ

Шеърлят устод Садриддин Айний ижодиётида марказий ўринда туради. Бу гапни, айниқса, улуғ алломанинг ХХ асрнинг дастлабки йилларига қадар бўлган адабий фаолияти хусусида дадил айтиш жоиздир. Ҳассос шоир бизга ўн беш минг мисрадан зиёдрок маънавий мерос қолдирган экан, уларнинг аксарияти зикри ўтган давр зиммасига тўғри келади. Шундан бўлса керак, устод 1935 йилда тожик тилидаги шеърларини алоҳида китоб ҳолида тартиб бераркан, мазкур сайланмани «Ёдгорлик» номи билан ўқувчиларига тақдим қилади ва шу китоб учун ихчамгина сўз боши ҳам ёзади. Жумладан, ўша лўнда жумлалар таркибида қуйидагиларни ҳам қайд қилади: «Мен илк марта адабиёт майдонига қадам қўйиб, ашъор талабгори бўларканман, бунинг учун хат-саводим чиқиши лозим эдики, шеър ёдлаш ва шеър ёзишга иштиёқим баланд эди. Айта оламани, менин

хлг-саводим ана ўша шеърхонлик ва шеър ёзиш воситасида чиққандир» (Садриддин Айний. Куллиёт. Иборат аз 15 жилд, жилди 8. Душанбе, «Ирфон», 1981, саҳ. 452). Тожик тилидан таржима бизники. Бундан кейинги ишоралар ҳам шу китобга дахлдор бўлиб, тегишли, ўринларда жилд рақами ва саҳифалар қавсайнда кўрсатиб борилади). Улкан адибнинг кўчирганимиз қайдларини унинг «Ўсдаликлар» асари тўла қувватлайди. Мазкур шоҳ асарнинг биринчи қисмидаёқ тадқиқ учун танланган мавзуимизга доир қимматли маълумотлар назарга ташланади. Таъкидлаш жоизки, бўлажак адибнинг бу борадаги илк муаллими падари бузруквори Сайидмуродхўжа эди. Озроқ муддат Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган бу улуг инсон илм ва шеърятнинг катта ихлосманди бўлган. Унинг қўлида Бобо Соиб Табризий, Хожа Ҳофиз, Шайх Саъдий шибъоридан намуналар сақланган. Ёхуд унинг ўзи қўлига тушган шеърлардан мўъжазгина баёзча тартиб берган. Тирикчилик ташвишларидан холи фурсат топган Сайидмуродхўжа уларни мутолаа қилган, ёд олган, суҳбатларида ўринли қўлаган ва ана ўша шикни ёш Садриддинхўжага ҳам сингдиришга интиланган, Бу ҳақда «Ўсдаликлар»нинг «Қишлоқда» сарлавҳали биринчи қисмида (С. Айний. Асарлар. 8 томлик, 5- том, 101- бет) қизиқарли лавҳаларни ўқиш мумкин. Эслатилган шоҳ асарда келтирилган қайдларга биноан йтиш мумкинки, устод Айнийнинг мурғак шуурига Шарқ мумтоз адабиётининг Хожа Ҳофиз, Шайх Саъдий, Абдулқодир Бедил, Соиб Исфаҳоний сингари забардаст намояндаларига доир дастлабки ишоралар ҳам унинг маънавий оламига оила муҳити, Соктаредаги қизлар мактаби (5- жилд, 83- 91, 143, 153-155- бетлар ва ҳоказо) сабоқлари орқали кириб борган. Кейинчалик забардаст ёзувчи «Ўсдаликлар»нинг бошқа қисмларида ўз шеърий машқларининг ибтидоси, «Сифлий», «Муҳтожий», «Жунуний», «Айний» каби адабий тахаллусларининг қабул қилиниш тарихи, тақдири, оташ қалб шоир Мирсиддиқ Ҳайрат, катта маърифатпарвар ва шоир Шарифжон Маҳдум билан танишуви, ҳамкорлиги хусусида жуда бой маълумотларни жойлаштирган эди. Бир сўз билан айтганда, «Ўсдаликлар» устод Садриддин Айний ижодий тараққиёт ва такмил жараёнини тадқиқ қилишда тенгсиз ҳамда ноёб манба ҳисобланади.

Ўспиринлик йилларида Шарқ мумтоз шеърятига нисбатан қалбда жўш урган беҳамто ихлос, завқли мутолаа, зикри ўтган маърифий дурдоналарга бўлган сарҳадсиз иштиёқ шоир Айний адабий мероси учун нотакрор сарчашма, дарсхонаси кенг мактаб кизифасини адо этди. Бунни қуйида келтириладиган адабий

маълумотларда янада ёркин ҳис қилиш мумкин. Аввало, устод Айнийнинг XX аср бошларига қадар бўлган шеърлятида Шарк мумтоз адабиёти жанрларига мурожаат марказий ўринда туради: Жумладан, ғазал (152), китъа (25), рубой (48), мухаммас (ўндан зиёд), мусаддас — марсия, мусаддас — таркиббанд (3), қасида (10), кичик маснавий (12), фард (20), мувашшах (5га яқин) ва ҳоказо. Бизнинг нотугал бу рўйхатимиздан жой олган шеърларнинг ўзи жанри ва ҳажмига кўра бир қаламкашнинг мазмунли умрига етгуликдир. Юқорида тавсия қилинган рўйхатдаги шеърларнинг яратилиши тарихи ҳамда таъсирланиш даражасига қараб қуйидагича тасниф қилиш мақсадга мувофиқдир:

1. Камол Исфаҳоний (2), Шайх Саъдий (1), Соиб Исфаҳоний (1) ғазалларига қилинган татаббуъ ва тазминлар;

2. Абдуқодир Бедил ҳамда бошка шоирларнинг шох байтларига қилинган тазминлар (5);

3. Абу Абдулла Жаъфар Рудакийнинг:

Боди жўи Мўлиён ояд ҳаме,

Ёди ёри меҳрубон ояд ҳаме

матлали ғазал-қасидасига жавобия (8, 159). Бундай мисоллар шоир «Куллиёт»и 8-жилдида яна анчагина кўзга ташланади;

4. Тахмис-мухаммаслар: Ҳофиз Шерозий (2), Камол Хўжандий (1), Абдуқодир Бедил (1), Бадриддин Ҳилолий (2), Қооний (1), Соиб Табризий (2), Яғмо (1), Жунайдулло Ҳозиқ (1) ғазалларига айтилган жавобия-тахмислар;

5. Абдурахмон Жомий марсиясига битилган мусаддас марсия ва ҳоказо.

Албатта, биз тавсия қилган тасниф ўта нисбий ва тугал эмас. Бироқ айримлари ўқувчилар эътиборига ҳавола этилган қайдлар ҳам Шарк мумтоз адабиётининг бой ижодий хазинаси устод Айний шеърляти ташаккул ҳамда тараққиётида нақадар серқирра ва сезиларли ҳисса қўшганлигидан далолат беради.

Таъкидлаганимиздек, устод Садриддин Айний «Куллиёт»и саккизинчи китоби таркибида келган шеърлар ичида Абдуқодир Бедилнинг мисралари мазмуни билан безалганлари ҳам анчагинадир. Жумладан, замондошлари тарафидан «Абулмаоний» унвони билан сийланган буюк файласуф шоирнинг «Бода надорам, ки ба соғар кунам» мисрасини иктибос сифатида олган устод шу йўлда иккита (бири саккиз ва иккинчиси ўн икки байтлик) жавобия ғазал иншо этган. Аслият ва жавобия ҳақида тасаввур пайдо қилиш учун айрим парчаларни таҳлилга тортайлик. Устод ғазалларидан бири ҳайит

муносабати билан рўшнолик кўрган. Шундан бўлса керак, ғазал ҳар бир байтининг биринчи қатори «Мавсими ид аст» (ҳайит мавсумидир) ибораси билан бошланади. Бундай такрор шеърнинг қусури бўлмай, аксинча, унинг фазилатини тайин қилган. Мисраларда бадий ифодасини топиши зарур бўлган мазмун ана ўша такрорланиб келувчи иборалар ёрдамида янада қувватлантирилади. Шоир ҳайит айёмида ишқий саргузаштларнинг жунбушга келишини назарда тутади ва ғазал сатрларида ошику маъшуқага доир лаҳзаларни айрича ишораларда акс эттиришга ҳаракат қилади. Қуйида кўчирадиганимиз ғазал байтларида ўша манзаралар янада равшанроқ намоён бўлади:

Мавсими ид аст, тараб сар кунам,
Чанд зи ғами сина мукаддар кунам.
Мавсими ид аст, умеди висол,
3-он бути таннози ситамгар кунам.
Мавсими ид аст, ба ташрифи дўст,
Дидаи худ фарши тахи дар кунам.
Мавсими ид аст, ба бахти сафед,
Хона аз он рўй мунаввар кунам.
Мавсими ид аст, ба кўи висол,
Тахнияти идии дилбар кунам.
Мавсими ид аст, лаби иштиёқ
Месазад аз соғари лаб тар кунам.
Маст шавам аз лаби майгуни ў,
«Бода надорам, ки ба соғар кунам».
Дар сифати орази гулгуни ёр
Номаи ашъор муаттар кунам.

(Садриддин Айний. Куллиёт. Жилди 8, саҳифаи 104). Саккиз байтдан таркиб тоғувчи ғазал ўйноқи оҳанги, байрамона руҳи билан диққатни жалб қилади. Сатрларда аксини топган ғам-аламга тегишли лаҳзаларни ҳам ўша шодиёна кайфият ўз бағрига олганки, айни ўриниш орқали шеърхонда туғилиши муқаррар бўлган дилхунликнинг олди олинган. Мусалсал (занжир ҳалқалари мисол боғланиш) ёхуд воқеабандлик талаблари асосида жойлаштирилган байтлар мантиқан бири иккинчисини тақозо қилиб келади. Шеърда аксини топиши лозим бўлган воқеалар ғазалчиликда шаклланган шўнага биноан ошиқ тилидан хикоя қилинади: ҳайит мавсумидир, хурсандчиликни бошлайлик, Нега энди сийнамни ғам билан хийралантирайин? Қаранг, аламдийда ошиқ ўзига-ўзи тасалли беради, ширин орзулар оғушида руҳиятини кўтаради: ҳайит

мавсумидир, ул танноз ва ситамгар гўзалнинг висолига умид боғлайин. Шу ўринда жиндак изоҳ лозим. Маъшуқанинг танноз ва ситамгарлиги бевосита унинг ҳаракатлари мисолида исбот қилинмайди. Бундай маломат унинг бошига ошиқ томонидан ёғдирилмоқда. Махбубасидан висол нашъасини кутган ошиқнинг умидлари саробга айлангач, у гина ва адоватга ўтади. «Гуноҳсиз гуноҳкор» маъшуқани айблашга тушади. Бундай услубий майл ҳам аъъанавий бўлиб, устод Садриддин Айний унга риоя қилган. Ошиқ иккинчи байтда ўртага қўйилган орзусидан мутлақо кўнгил узмайди: ҳайит мавсумидир, дўстнинг (ёрнинг) ташрифига дийдаларимни эшик олди фаршига ишлатайин. Айни тасвирда ижодийлик бор. Биз кўришга улгурганимиз шеърларда бундай тасвирга дуч келмадик. Ошиқнинг интизорликдаги нигоҳини эшик йўлаги фарши учун қўлланиладиган гишт вазифасида ишлатиш мумкин-ми? Бу ўринда ўхшатиш ва ўхшатишмиш ўртасида хаёлга сиғдириш имконияти мавжуд мантиқий алоқадорлик кузатилади-ми? Жавоб эса лўнда ва ижобий. Тўғри, амалда бундай қилишни иложи йўқ. Аммо хаёлан бу икки ҳодиса ўртасида вобасталикни туйиш мумкин. Дунёда ўзинг учун азизу мукаррам бўлган кимнидир кутишдан-да оғирроқ, бир иш бўлмаса керак. Уй ичида ана ўшандай интизорлик лаҳзаларини бошидан кечираётган ошиқ остона оша йўллакка интиқ нигоҳ ташлайди. Ана шу манзарада (яъни ошиқ нигоҳининг қадалишида) фаршланган йўлакка монандлик сезилади. Тўртинчи байтда ҳам сўзларни қўллашда кўрсатилган маҳорат туфайли гўзал лавҳа ҳосил қилинган. «Бахти сафед» ва «мунаввар» ибора-ю сўзи шундай вазифани ўз ўхдасига олган. Ийҳом, таносуб, муболага сингари шеърини санъатларга таянган шоир гўзал байт яратишга муяссар бўлади. Ўз махбубасига оппоқ бахт тилаган ошиқ унинг юзи нури билан кулбасининг ёритилишига умид боғлайди. Ҳазал байтларида ҳайит мавсуми, мунаввар кулба, висол онлари умиди билан жараёнлар изчил давом этади: ҳайит мавсумидир, дилбар ташрифи умидида кўш байрамга (ҳайит ва маъшуқанинг висоли) муносиб ҳозирлик кўрайин. Кейинги байтда тажохули орифинга ружуъ кучлидир. Ҳайит мавсумида шоду хуррамликдан ошиқнинг лаблари қуриб қолган. Муғомбирлик пайига ўтиб олган ошиқ маъшуқанинг жомчани эслатувчи гунча лабидан ўша чанқоғини қондирмоқчи. Мақтадан олдинги байтда Бедилнинг мисраси тазмин вазифасида келтирилади: соғарга (қадахга) қўйишга арзигулик бодам йўқдир. Устод Айний ундан олдин «Унинг майни эслатувчи лабларидан маст бўлай» мисрасини қўшади. Маъшуқанинг лаблари ёқут (лаъл мисол),

улар тиник ва қизил шаробга, ўша лаблар ёрдамида ҳосил бўлган гунчасимон оғизча эса соғарга ўхшайди. Мумтоз шеърятда бундай ташбеҳларга тез-тез дуч келиш мумкин. Мақтада юқорида баён қилинган манзараларга яқун ясалади: ёрнинг орази гулгун, унинг сифатини эса хуш ҳидли шеърӣй номада баён қилайин. Ғазалда таҳаллус қўлланмаган. Эҳтимол, шоир ғазални тўққиз байтдан иборат қилиш ниятида бўлгандир. Шеър ҳозирги ҳажми ва савиясида ҳам Бедил мисраси билан рақобат қила олади. Фикримизча, устод Садриддин Айний Абдулқодир Бедил маънавий меросининг ашаддий муҳибӣ эканлиги унинг бу борадаги муваффақиятини тайин қилган омиллардан биридир.

Шу ўринда яна бир мулоҳазани ҳам ўртага ташлашни истар эдик. Устод Айнийнинг ўз салафлари маънавий меросига чанқоқлик билан интилгани, улардан маҳорат сирларини ўрганишда баҳра олгани рост. Бироқ унинг шоир сифатидаги салоҳиятининг ҳамма қирраларини ҳам ана ўша таъсирга алоқадор қилиб қўйиш у қадар тўғри бўлмайди, деб уйлаймиз. Негаки, устод Айнийда юксак савқи табиӣй мавжуд эдики, у Шарқ мумтоз адабиёти гулшанида сайр қилди, ўз диди, завқи, тафаккуру дунёқарашига мувофиқ ижод аҳли ҳамда ашърни саралаб, мутолаа қилади, ўшалар «панжасига панжа уришга» арзигулик ғоявий-бадиӣй бақувват маънавий мерос яратишга муяссар бўлади.

Зеро, ана ўша умумбашарӣй муаммоларнинг қаламга олингани туфайли устод Садриддин Айний шеърятининг барча замондаги авлодларга бирдай хизмат қила олиши, уларнинг камолат касб этиши йўлида безавол ҳисса қўшишга асқотиши айни бадиӣй яратмаларнинг барҳаётлиги, замонавий оҳангидан ёрқин нишондир.

МАШРАБ ИЖОДИ ФИТРАТ ТАЛҚИНИДА

Абдурауф Абдурахим ўғли Фитрат адабий таҳаллусида акс этганидек туғма истеъдод соҳибӣ эди. У ўзбек ва тожик халқлари маънавий-бадиӣй тафакқури тарихида кенг қамровли адабий-иҷтимоӣ фаолияти туфайли ёрқин из қолдирди. Салоҳиятли адиб Шарқ халқлари адабиёти тарихи, хусусан, Бухоро адабий муҳитида узок анъаналарга эга бўлган зуллисонайнликка содиқ қолди. Моҳир қалами тухфа қилган бадиӣй-илмӣй асарларидан айримларини тожик ва баъзиларини эса ўзбек тилида яратди. Бундай ноёб ҳодиса профессор Фитратнинг адабиётшуносликка доир тадқиқотларида ҳам яққол кўзга ташланади. Ота тарафдан ўзбекка, она томондан

тожикка мансуб адиб болалигидаёк икки тил ва икки адабиёт мухитида тарбия кўрди. Унинг шахс ва ижодкор сифатида балоғатга етишида минг йиллик тарихи бўлган бу икки халқнинг оғзаки ҳамда ёзма адабиёти сарчашмалари таянч вазифасини ўтади. Шундан бўлса керак, улкан адиб учун ўша икки тил ва адабиёт бирдай ўзиники бўлиб қолди. Унинг Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Яссавий, Абулқосим Фирдавсий, Умар Хайём, Алишер Навоий, Турди Фароғий, Абдуқодир Бедил сингари ўнлаб маънавий арбоблар ҳаёт ва ижод йўли, умуман, форс-тожик ва ўзбек мумтоз адабиётларининг долзарб муаммолари ечимига аталган ўттизга яқин мақолаю рисола, қўлланмаю, мажмуалари ўша садоқатнинг ширин меваларидир. Худди шундай хулосани Абдурауф Фитратнинг Бобораҳим Машрабга доир тадқиқоти хусусида ҳам айтиш мумкин. Абдурауф Фитратнинг бадиий ижоди сингари илмий-адабиётшунослик фаолияти ҳам кейинги йилларда тадқиқотчилар назарига тушди ва шу йўналишда талайгина ишлар эълон қилинди. Биз бу ишимизда адибнинг Машраб ҳақидаги мақоласи ва айни мавзунинг ҳозирги аҳволи ҳақида баъзи мулоҳазаларимизни баён қилиш билан чекланамиз.

Абдурауф Фитратнинг «Машраб» сарлавҳали жиддий тадқиқот йўналишидаги мақоласи «Илмий фикр» ойномасида (1930, 1-сон, 47-57- бетлар) босилиб чикди. Мазкур тадқиқотни тегишли шарҳу изоҳлар билан таъминлаб, қайта нашр эттирган филология фанлари номзоди Б.Дўскораевнинг тўғри эътироф этганидек, таниқли қадимшунос П.В.Вяткиннинг 1923 йил рус тилида «Ал-Искандария» тўпламида «Фарғоналик мистик девона Машраб» сарлавҳаси остида эълон қилинган мақоласи ўша «асарнинг юзага келишига туртки бўлган» («Туркистон», 1991, 29 июнь, 2-3 июль сонлари). Иккинчидан, мадраса таҳсилани олган Фитрат Бобораҳим Машраб маънавий мероси билан яқиндан таниш эди. «Ўзбек адабиёти намуналари»ни тузиш жараёни эса зукко шарқшуносни яна бир қарра қадимий сарчашмаларга мурожаат этишга ундади. Айрим-лари эслатилган омиллар туфайли Абдурауф Фитратининг ўзбек машрабшунослиги дебчасини бошлаб берган асари юзага келди. Тадқиқот негизида турган бош муаммони муаллиф куйидагича белгилайди: «Вяткин домулла Машрабнинг тарихий бир шахс эканига шубҳа билан қараб, унинг афсонавий эканига ҳукм қилмоқчи бўладир ва XVII—XVIII асрларга оид Фарғона тарафларида Машрабнинг таржимаи ҳоли нари турсин, уни эслаган бир иборатқа ҳам учрамоғонидан шикоят қиладир» (ўша рўзнома, 29 июнь).

Дархақиқат, Бобораҳим Машраб ўзининг зиддиятларга тула нотакрор тақдири, юксак маънавий-маърифий, илоҳий-руҳий олами теран ифодасини топган назокатли асарлари билан XVII асрнинг иккинчи ярми, XVIII аср бошлари адабий-маданий ҳаётида ёрқин из қолдирди. Улуғ шоирнинг икки олам саодатини тараннум қилувчи мажозий ишораларга бой ва нафис рангин мисралари давр адабий ҳаётида хуш пешвоз олинди. Машраб даҳосига мурожаат этган ҳар бир муҳиб эса ўша оҳорли мисралар мазмунини ўз мақсадлари йўлида хизмат қилишига уринди. Худди шундай турлича муносабат шоир шахсига нисбатан ҳам кузатилади. Зикри ўтган заминда бир томондан, унинг мисраларидаги илоҳий-маърифий оҳангни қуюқлаштириш, ўша асарлар ижодқорини ғайри табиий қиёфада тақдим этиш ҳаракати авж олди. Иккинчи тарафдан эса, маънавий комиллик синовларига дош бериб, руҳий-ботиний ишқнинг юқори мақомини эгаллаган шоирнинг сохтакорлик, нопокликка қарши саъю ҳаракатларини холисона қадрлай олмаслик оқибатида уни девонага йўйиш майли шакллана бошланди. Ана шу тариқа бир-бирини мутлақо инкор қилувчи Машраб сиймоси вужудга келиб, даврнинг оғзаки ва ёзма манбаларига кўчди. Шоир яшаган замон авлодлардан узоқлашгани сайин ўша кутбларнинг бўёғи ҳам қуюқлаша борди. Бундай манзара, айниқса, муаллифи номаълум «Шоҳ Машраб», «Девонаи Шоҳ Машраб» номлари билан кенг тарқалган китобнинг қўлёзма ва нашр нусхаларида ёрқинрок намоён бўлади. Айрим ривоят ва лавҳаларда эса Бобораҳим Машраб халқнинг тўқима қаҳрамони тимсолида талқин қилинади. Ёзма ва оғзаки манбаларда яшаб келган бундай чигаллик машрабшунослик ибтидосида ҳар қандай тадқиқотчини ҳам ночор аҳволга солиб қўйиши мумкин эдики, Н. С. Ликошин ва П.В.Вяткинлар ҳам унга дучор бўлдилар. Аввало, айтиш жоиз, П.В.Вяткинни чалғитган «Девонаи Шоҳ Машраб»ни проф. Фитрат ҳам таянч манба сифатида тан олмайди. Олимнинг қатъий таъкидича, «Девонаи Машраб» китобининг афсонавий бир манқабадан бошқа нарса бўлмағонига бизнинг ҳам шубҳамиз йўқдир» (ўша рўзнома, 29 июнь). Бироқ Абдурауф Фитрат «Машрабнинг ҳақиқатан тарихий бир шахс эканига ишонишдан» қайтмайди ва ана шу бош ғояни далиллаш иштиёқида иш бошлайди. Манқабаларнинг ранг-баранг нусхаларини синчковлик билан назардан ўтказган мақола муаллифи ривоятнамо маълумотларни тазкира ва тарихий асарларнинг ишончли қайдларига юзлаштиради, қиёсий таҳлил ва мантикий мушоҳада қудратига таянади. Фитрат асосий эътиборни Машраб билан мулоқотда бўлган муаллифлар,

этимодли сарчашмалар маълумотига қаратади. Мақолада Малехо Самарқандийнинг «Музаққир ул-асҳоб», Абдул Муталлиб Фаҳмийнинг «Мажмуайи-Фаҳмий», Саид Ҳакимхон Тўранинг «Мунтахаба ут-таворих», Мирзо Олимнинг «Ансоб ус-салотин», Мажзуб Намангонийнинг «Тазкират ул-авлиё» асарларидаги қайдларига таянилган. Мазкур китоблар, бугун ҳам машрабшуносликда асосий манба ҳисобланади. Шундан бўлса керак, Фитратнинг 20-йилларда ёзилган мақоласида Машраб ҳаёт ва ижод йўлининг қатор жиҳатларига доир баён этилган фӣ кру хулосалар ҳамон аҳамиятини йўқотган эмас. Бизнингча, «Машраб» тадқиқоти уч муҳим мавзуни атрофлича ёритишга қаратилган: Машраб шахси ва ҳаёт йўли саналарини ойдинлаштириш; Шарқда кенг тарқалган қаландарлик ҳаракати моҳияти ва Машрабнинг унга муносабатини (дастлабки босқичда, албатта) кўрсатиш; шоир маънавий мероси мундарижасини белгилашдан иборатдир. Саналганлар сирасига Бобораҳим Мулло Вали ўғли Машраб асарларининг сарчашмалари; ғоявий-маънавий жилolari, бадиияти, илоҳиёт ва тасаввуфга дахли каби хилма-хил масалаларни ҳам киритиш жоиз. Гарчи кейинги туркум мавзуларни мақолада алоҳида ёритиш мақсад қилиб олинмаган бўлса-да, улар эътибордан четда қолган эмас. Донишманд Фитратнинг зарофатли қаламидан томиган бўлиқ катраларда ўша соҳаларга доир лўнда ва зарурий хулосалар ифодасини топа боради.

«Машраб»да шоир таржимаи ҳолининг икки талқинини кўрамиз. Улардан бирини беришда Фитрат манқабаларнинг қайдларига таянса, иккинчиси, юқорида тилга олиб ўтганимиз тазкира ва тарихий асарлар маълумоти асосидадир. Икки йўналишнинг синчковлик билан муқоясаси негизида Машраб ҳаёти саналари (1657—1711) тавсия қилинади. Шоирнинг ватани масаласида Фитрат Андижонга майл кўрсатади. Машраб қадами етган жойлар харитасини беришда эса мақола муаллифининг зарофатига тан бермай илож йўқ. Айна масалада у бағоят хушёрлик ва эҳтиёткорлик кўрсатадики, бугунга қадар ўша рўйхатга деярли янги жой номлари қўшилган эмас. Мақолада шоирнинг устоз-муршидлари, таҳаллуси туғма-илоҳий истеъдоди ҳақида билдирилган мулоҳазалар ҳам катта қизиқиш уйғотади ва ҳозирга қадар илмий кимматини сақлаб келади. Фитратнинг қаландар ва қаландарликка доир мушоҳадалари ҳам алоҳида аҳамиятга молик. Гарчанд мақола муаллифи ёритилажак мавзу хусусида етарли далилларга эга эмаслигини таъкидласа-да, ундан ёдгор сифатида

сақланган жумлаларнинг ўзидаёқ қаландарлик ҳаракати ҳақида бугунги ўқувчида яхшигина таассурот қолтира олади. Қаландарлик баҳонасида Фитратнинг муҳаққиклик тажрибасидаги ибратли бир жиҳатни таъкидлагимиз келади. Икки аср ва тузумнинг шоҳиди бўлган мақола муаллифи қаландарлар, уларнинг хатти-ҳаракати, кийиниши, анжомлари, тақдирига дахлдор кўп гапларни эшитган, кўрган ва билган. Ўшаларни умумлаштириш, хатга туширишнинг ўзи бир сабоқ. Бироқ илм соҳасида такаббурлик қилиш, ҳаёйи-муаллақ фикрлашни эса мактаб кўрган олим ўзига хуш кўрмас эди. Шунинг учун унинг ҳар бир таъкиди ўз манбаидан қувват оларди. Ана ўшандай мушоҳада услуби қаландарлик баҳсида ҳам кўзга ташланади. Фитратнинг «Ҳафт қулзум», «Баҳори аҷам», «Нафоҳат ул-унс», «Мифтоҳ ул-толибун», «Рисолаи одоби тариқ» каби луғат, манқаб ва рисолалар қайдлари гувоҳлигида ўртага ташланган мулоҳазалари ғоят мароқлидир. Айниқса, қаландарларнинг қулоҳи, унинг тўрт қирраси, ёзувлари, ўша сўзларнинг форсий ва арабий талқинлари, қачқулнинг тузилиши, вазифаси, осиб қўйилиши ҳолати, қулоҳу қачқулга алоқаманд атамалар талқинларининг шу қадар илмий аниқлик билан берилиши тадқиқотчининг беҳато салоҳиятидан сўзлайди. Проф. Фитрат илмда адолатли мунозара тарафдори эди. Жумладан, қаландарлик хусусида Абдурахмон Жомий билан баҳслашади. Мақоланинг мазкур саҳифаларидаги яна бир фазилатини алоҳида таъкидлаш зарур. Фитрат қаландарликнинг мақсад-моҳиятини очишга катта аҳамият беради. Муаллифнинг таъкидига кўра қаландарлик исломий тасаввуфнинг шуълаларидан биридир. Тасаввуф ва мутасаввиflik бобидан пишиқ билимга эга бўлган мақола соҳиби қаландарлик ҳамда маломатия тариқатларини қиёсий ўрганишга кенг урғу беради. Унинг бундай майли икки жиҳатдан ғоят муҳимдир. Биринчидан, Бобораҳим Машраб шеърлятида ана ўша икки тариқатга хос аломатлар зухур этади. Иккинчидан, маломатия ва қаландарлик табиатида ҳамоҳанг ҳамда тафовутли томонлар мавжудки, уни проф. Фитратдай қилни қирқ ёриши мумкин бўлгал зариф муҳаққикгина пайқаши ва равшан кўрсата олиши мумкин эди. Мақолада шундай ихчам, бироқ теран таҳлил мужассамлигини айтиш баробарида муаллифнинг яна бир ибратли фазилатини ҳам қайд қилмоқ зарур кўринади. Исломий тасаввуф тариқатлари ва уларнинг муайян қаламкашлар ижодиётида ифодаси масаласи қиёсий йўсинда ўрганилмас экан, ҳолисона ва яшовчан натижага эришиб бўлмайди. «Машраб» мақоласида олға сурилган фикрларнинг қаримаслик сир у асрори ҳам ана ўша

муқоясавий таҳлил маҳсули эканлигидадир

Мақоланинг салмоқли қисмини Бобораҳим Машраб маънавий меросининг манбалари, ҳажми ва ғоявий-маърифий оҳанглари кенг ёритиш муаммолари ташкил қилади. Мазкур саҳифалар улуғ шоир асарларини бағрида асраган сарчашмалар ҳақидаги жумлалар билан бошланади. «Боқирғон» китоби, талай тўплам ва манқабалар таркибида етиб келган шеърлар Машраб девонларининг қўлёзма ва нашр нусхалари билан солиштирилади. Бу борада мақола муаллифи заргарона назокат билан иш тутади. Шарқ адабиёти, икки тилдаги асарлар устида олиб борган жиддий изланишлар жараёнида тўпланган тажрибаларга таянади. «Боқирғон» тўпламида Машраб таҳаллуси билан жойлаштирилган шеърлар туркумининг Бобораҳим Мулло Вали ўғлига дахлдорлиги масаласида проф. Абдураҳмон Саъдий билан мунозарага киришади ва ўз нуқтаи назарини ишончли далиллар ёрдамида асослашга эришади. Мақоланинг айна саҳифаларида Абдурауф Фитрат қўлга киритган икки улкал ютуқни алоҳида таъкидлагимиз келади. Улардан бири, Бобораҳим Машраб асарларининг ҳажмий мундарижасига дахлдордир. Асримиз 20-йилларидаёқ проф. Фитрат зуллисонан ижодкор Машраб маънавий меросининг ҳажм жиҳатидан миқдорини тўғри кўрсатишга муваффақ бўлди. Қувончлиси шундаки, у биринчи бўлиб «Мабдаи нур»нинг Машраб маънавий мулки эканлигини қатор рад этиш душвор бўлган далиллар ёрдамида исботлашга муяссар бўлди. «Кимё» хусусида Фитрат гарчи дадил сўзламаган бўлса-да, унинг жумлалари бағрида ишонч руҳи устувор эди. 70 йилга чўзилган баҳсу мунозаралардан кейингина машрабшунослик проф. Фитратнинг шу мавзуга доир хулосаларига тан беришга мажбур бўлди. Яна ўша мақолада «Мабдаи нур»нинг Жалололдин Румий «Маснавийи маънавий»си ҳаётбахш таъсирида яратилганлиги таъкидлангани, бу хулоса проф. Фитратнинг илмий башорати, некбин тадқиқотчи эканлигидан далолатдир. Машраб ғазалиётида Абдуқодир Бедил, Шавкат Бухорий, Соиб Табризий асарларида кўзга ташлангани ғоявий-ирфоний, маънавий-бадиий жилолар хусусида мақола муаллифи томонидан ўртага ташланган мулоҳазалар бизни бирга ижтимоий тақдирни бошдан кечирган даврдош ва маслакдош қаламкашлар адабий меросини қиёсий-типологик йўсинда ўрганишга даъват этади. Проф. Фитрат илмий тажрибасидан аёнки, адабий асарларни мафкура даъватига кўра эмас, балки бадиият қонуниятлари, давр нафосати ва тафаккури талаблари тақозосига биноан таҳлил қилиш, тегишли хулосалар чиқариш панд бермас экан.

Абдурауф Фитрат «Машраб»да айни ана ўшандай таҳлил услубига таянгани учун ҳам улуғ шоир шеърлятидаги илохий-тасаввуфий йўналишларни адолатли баҳолашга муяссар бўлди. Айниқса, тадқиқотчининг Машраб асарларида ваҳдати вужуд хусусида олға сурилган қарашларига доир бўлиқ хулосалари алоҳида эътиборга лойиқдир. Тўғри, мақоланинг қатор ўринларида, жумладан, илоҳиёт ва тасаввуфга тегишли саҳифаларида ҳам муаллифнинг баъзан бир ёқлама қарашлари кўзга ташланади. Гўё мақола муаллифи диний ақидаларни қуюқлаштиргани сабабли Бобораҳим Машрабни «танқид» қилган бўлади. Унинг машрабхонлик бошида аксарият ҳолларда наша чекувчи ва қиморбозлик билан шуғулланувчи шахслар тургани ҳақидаги қайди ҳам баҳсталабдир.

Проф. Фитрат ўша ёзганлари тасдиғи учун Бухорода шундай ташаббус бошида юқорида айтилганидай нуқсонлари бор Бадал каллашикан лақабли шахс турганлигини рўқач қилади. Эҳтимол, баъзан-баъзан шундай далиллар учрагандир, бироқ уни оммавий ходиса сифатида тақдим қилиш тўғри бўлмас, албатта. Фикримизча, мақолада назарга етувчи шу қабилдаги лавҳа ва мулоҳазалар замона-созлик учунгина мақолага сингдирилгандай туюлади. Тадқиқот-чининг Машраб шеърлятида чуқур ўрнашган анал-ҳақ, ваҳдати вужуд ғоялари маънавий илдизларини янада теранроқ очиш бобидаги уринишлари ҳам ана ўшандай қўнимга келиш асосини беради.

Мақола соҳибининг адабиётлараро ва бир адабиёт ичида содир бўлиши муқаррар бўлган ўзаро таъсир хусусидаги ишоралари унинг айни ходисага жиддий аҳамият берганидан сўзлайди. Абдурауф Фитрат ғоят тўғри кўрсатганидек, икки адабиёт вакили ва ёхуд бир-биридан беҳабар бир адабиёт намоянадалари бадий яратмаларида кузатиладиган уйғунлик ўзаро таъсир хусусида хулоса чиқариш ҳуқуқини бермайди. Бу ўринда кўзга ташланадиган монандлик илдизларини ижтимоий ҳаёт, давр ва тузум табиатидан келиб чиқадиган омиллардан излаш маъқулроқ кўринади. Проф. Фитрат мақоласида шундай қатъий хулосаси бор жумлалар учрамайди. Бироқ Машрабнинг бир форсий байтида бедилна фикр ва мажозий ташбеҳларни аниқ туйган мақола муаллифи қуйидагиларни ёзади: «Бедил Машраб билан замондош бўлиб, ундан ўн йил сўнгра Ҳиндистонда ўлгон, Машраб Ҳиндистонга борганда Бедил билан кўришдимиз ё Бедилнинг шеърлари ўз тириклик вақтида Ўрға Осиёга келиб, мундағи шоирларга таъсир қиларлиқ даражада машхур бўлгонми? Бу ҳақда қатъий бир нарса айтмоқ шу чоғда менга мумкин бўлмади» (ўша рўзнома, 2 июль). Масала равшан, икки

ижодкорнинг ўзаро таъсири ҳақида ўша адабий ходисанинг содир бўлишини таъмин этадиган ишончли омилларсиз тахминий хулосаларга келишдан фан манфаат кўрмайди. Ана шу маънода проф. Фитрат ўзаро таъсир муаммолари билан шуғулланувчиларга замондош ва яқин маслаҳатчидир. Олимлик ҳамма масалани билишда эмас, балки билмаганларини рўйи рост тан олиш, мардона эътироф қилиш ва маромига етмаган думбул тизмаларни кўпайтиришдан сақланишда ҳам намоён бўлади. Тадқиқотчи мақомидаги Фитратнинг ноёб фазилати буюклиги ўз фаолиятида кузатиладиган норасоликларни назокат билан тан олишда ҳам кўринади. Мақолада шарқона ёзма фикрлаш — иншо санъатининг Оврўпо шарқшунослик мактаби тажрибалари билан омихталашгани ёрқин назарга етади. Жаҳонгашта Фитрат Шарқу Ғарб мантикий мушоҳада юритиш сабоқлари, илмий фикрлаш мевасидан тадқиқотларида, жумладан, «Машраб»да ҳам зукколик билан фойдаланади. Ана шу заминда унинг ўзига хос илмий тафаккур услуби шакллана борган. Фитратона илмий услубда бадийят ҳам, фикрий аниқлик ва кетма-кетлиги ҳам, мулойим самимият ҳам жамулжамдир. Зикри ўтган омихта услубнинг яна бир қирраси сифатида мақола охирида келтирилган шарҳу изоҳларни кўрсатиш мумкинки, шунинг ўзи тадқиқотчиларнинг янги авлоди учун бир мактабга тенгдир. Мақола хотима қисмида бир ихчам тадқиқот доирасида ёритиш имкони бўлган вазифаларни ҳал қилиб берган заковатли адабиётшунос ўзи ва касбдошлари олдида навбатдаги зарурий мавзуларни кўндаланг қилиб кўяди: «Лекин бизнинг ҳали яхши текширилмаган, тартибга кирмаган, ҳатто кераклик материаллари, маъхазлари тўпланмагон бир адабиёт тарихимиз бор» (ўша рўзнома, 3 июль). Машъум фожей қатағонлар юз бермаганда, устоз Фитрат ифтихор қилса арзиғулик бой мумтоз адабиётимизнинг бизнинг тишимиз ботмайдиган жуда кўп чигалларини ҳал қилиб берган бўлур эди...

Мақоланинг энг охириги жумласи Бобораҳим Машраб ижодига алоқадор истак-вазифа билан интиҳо топади: «Машрабнинг ўзидан кейинги шоирларга таъсирини текшириш учун айрича ишлашга тўғри келадир» (ўша рўзнома, 3 июль). Кўринадики, улуғ аллома машрабшунослик келажагига катта умид боғлаган. Бироқ бу борада адабиётшунослигимиз узоқ йиллар мавжуд хулосалар қобиғида яшади. Бобораҳим Машраб тақдири ва мероси зўрма-зўраки баҳслар майдонига айлантирилди. «Мабдаи нур» ва «Кимё» ноҳақ равишда Машраби Сонийга олиб берилди, Машрабнинг

илоҳий ишқ - пок ишқни улуғловчи сатрлари замонавий исёнкорлик руҳида таҳлил ва талқин этилди. Истиклол арафаси ва йилларида проф. Фитратнинг ўз тақдирида бўлгани каби Бобораҳим Машраб икболи учун ҳам рўшнолик даврлари бошланди. Янги манбалар маълумотига биноан улуғ шоир таваллуди санаси 1640 йил тарзида қатъий аниқланди. Худди шундай яқдил хулоса Бобораҳим Машраб ватани ҳақида ҳам айтилди. Оташин ишқ куйчисининг она юрти Наманганда унинг номи билан юритилувчи муҳташам боғ барпо бўлди. «Кимё» ва «Мабдаи нур» ўзининг қонуний муаллифларига қайтарилди. Бобораҳим Машраб шеърларининг нисбатан тугал наشري ўқувчилар кўлига тегди. «Мабдаи нур»нинг алоҳида китоб ҳолида чоп қилинганлиги машрабшуносликда инқилобий ўзгаришга баробардир. Машраб маънавий меросини янгича йўналишда, чинакам бадиий яратма сифатида ўрганиш қизгин тус олаётир. Алқисса, Сиз кўмсаб қутган истиқлол замонида машрабшунослик ҳам Сиз орзу қилган ўзанга тушиб олди, устод Фитрат!

ҲИММАТ ИНОЯТСИЗ БЎЛМАС...

Мумтоз бадиий адабиётда олижаноб инсоний фазилатларни улуғлаш, Яратганнинг олий хилъатини ўзлигага қайтариш, уни солих амаллар соҳиби сифатида кўриш етакчи ғоявий ният ҳисобланади. Шундай майл, айниқса, илоҳий-ирфоний асарларда янада қабарикрок назарга ташланади. Таъкид этганимиз жиҳатлар фоний жаҳонга сифмай, маърифат оламида янги бир маъно бунёд этиб кетган Бобораҳим Машрабнинг «Мабдаи нур» асарида янада равшанрок намоён бўлади. Жаҳонгашта шоирнинг «Мабдаи нур» ва «Кимё» асарлари узок йиллар давомида кизгин баҳсу мунозаралар майдонига айланди. Бобораҳим Машрабни шўро мафқураси зуғумларидан «муҳофаза қилиш» пайида бўлган бир гуруҳ тадқиқотчилар забардаст шоирни ўша асарларидан «халос қилиш» йўлини маъқул кўрдилар ва зикри ўтган бадиий яратмаларни Машраби Сонийга нисбат бердилар. Бошқа тоифадаги олимлар эса «Мабдаи нур»ни Жалолиддин Румий «Маснавийи маънавий»сининг таржимаси ёхуд шарҳи дейиш билан кўнгилларини овутдилар. Онда-сонда хавфсиз ўрта йўлни танлаганлар ҳам учраб қолди. Бироқ кеч бўлса-да, адолат голиб келар, илмий ҳақиқат қарор топар экан. Бунинг учун эса шайхматли меҳнатни саодат билувчи фидойи муҳаққиқларнинг бўлиши зарур, албатта. «Мабдаи нур» билан ҳам ана шундай мўъжизавий ҳодиса содир бўлди. Охириги нафасига қадар бўлган азиз

умрини Бобораҳим Машраб маънавий мероси яхлитлигини таъмин этиш учун сарфлаган филология фанлари доктори, профессор Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ «Мабдаи нур»нинг ҳақиқий муаллифини аниқлашга муваффақ бўлди. Теран фалсафий мушоҳадалар билан суғорилган ва бўлиқ илоҳий-ирфоний ғоялар манбаи ҳисобланувчи нодир асарнинг ўттизга яқин кўлёзма, тошбосма нусхаларини ўта синчковлик билан кузатган, зарурият туғилганда уларни муқоясавий нуқтаи назардан ўрганган дақиқфаҳм олим қуйидагича қатъий хулосага келади: «...Шунинг учун «Мабдаи нур»ни Жалолоддин Румий «Маснавий»сининг таржимаси ёки унинг шарҳи деб аташга асос йўқ. Машраб «Маснавий»ни яхши билган, эҳтимол уни ёдлаб ҳам олган, ундан таъсирланиб ва илҳом олиб, мустақил асарини яратган». Асарнинг нашри учун ёзилган бафуржа кириш мақоласида кўчирганимиз хулоса етарли далилланган ва тўла илмий асосини топган. Тўғри, «Мабдаи нур» тоифасидаги ноёб бадиий асарлар тақдирини бир мақола ёхуд китоб доирасида ҳал этиб бериш душвор. Муҳими шундаки, айни масалада нурли ва равон йўлни Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, теран шарқшунос Исматуллоҳ Абдуллаев солиб берди. Келгуси тадқиқотлар эса, албатта, уни сайқаллайди ва ёдгорликнинг танқидий матни яратилади. Айни шарафли вазифа Бобораҳим Машраб ва Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳларнинг мунаввар руҳлари олдидаги қарзидир...

«Мабдаи нур» тузилиши, илоҳий-ирфоний, фалсафий - бадиий йўналиши жиҳатидан ўзбек мумтоз адабиёти тарихида мутлақо янги ҳодиса ҳисобланади. Чунки шеъринг ҳикоят, ғазал ва мустазодлар воситасида бағоят улкан ҳаётинг — адабий, илоҳий-ирфоний масалаларни назокат ҳамда маҳорат билан тасвирлаб берувчи ўшандай бошқа бир жавоҳирот манбаи ҳозирча маълум эмас.

«Мабдаи нур» уч дафтардан таркиб топган. Унинг биринчи дафтари Жалолоддин Румийнинг «Маснавий»сидан олинган ва «Бисмиллоҳ-ир- раҳмон -ир-раҳим» бахшида келтирилган қуйидаги байт билан очилади:

Бишнаваз аз най чун ҳикоят мекунад,

В-аз жудоиҳо шикоят мекунад (ўша китоб, 36 —бет).

«Мабдаи нур» ноширининг қатъий таъкидига кўра, Жалолоддин Румий «Маснавий»сидан асар таркибига тазмин санъати асосида олиб кирилган иқтибосларнинг умумий сони қирқ байтдан иборатдир.

Алқисса, «Мабдаи нур» эллик уч ғазал, уч мустазод (бу шеъринг шаклдаги асарлардан бири араб тилида бўлиб, унинг таржимаси

ҳам берилган) ва бир юз қирқ икки ҳикоятдан таркиб топади. Ҳикоятларнинг «дафтар»лардаги миқдорий нисбати бир хил эмас. Ёхуд биринчи дафтардан қирқ олти, иккинчи дафтардан олтимиш тўққиз, учинчи дафтардан йигирма етти ҳикоят ўрин олган. Шундай хилма-хилликни ҳикоятларнинг ҳажми (мисралар миқдори) ва ғоявий йўналиши хусусида ҳам айтиш жоиздир. Аксарият ҳикоятларда қаламга олинган ва бадий ифодасини топган ғоявий ният ғазалларда (айрим шеърӣ ҳикоятларда эса мустазодда) давом эттирилади. Ҳар бир дафтар ибтидосида ихчам ҳамду наътлар берилади. Учинчи дафтарда ихчам анъанавӣ муқаддимадан кейин «Дар баёни суннатҳо» («Суннатлар баёнида») сарлавҳаси остида қирқ олти мисралик шеър келтирилади.

Таъкидлаш жоизки, «Мабдаи нур» бағрида келган шеърӣ ҳикоятларнинг етакчи қисми сайёр воқеаларнинг машрабона талқинларидан иборатдир. Ҳаётӣ, илоҳӣ, ирфонӣ қарашларни тарғиб этиш йўлида беминнат хизмат қилиб келган ўша воқеалар тизмаси (назму насрда, илоҳӣ- адабий асарлар таркибида) мусулмон халқлари адабиётида асрлар оша инсоният авлодини эзгуликка даъват қилиб келган. Аммо муҳим бир жиҳатни ҳам эсдан чиқармаслигимиз лозим: ҳар бир муаллиф анъанавӣ жавоҳирот дурдоналарига ўз мақсад-муддаси тақозоси нуқтаи назаридан муносабатда бўлган ва уни ўзича «қайта ишлаган, сайқал берган».

Фикримизни очик қолдирмаслик учун «Мабдаи нур»нинг биринчи дафтарида келган қирқ биринчи ҳикоятни олиб кўрайлик. Шеърӣ ҳикоятда сувга чанқок ит ва унга хизмат кўрсатган маърифат олами арбоблари фаолияти қаламга олинган. Мавзунинг сайёрлиги - анъанавӣлиги хусусида қаноат ҳосил қилиш учун эса Алишер Навоӣнинг «Ҳайрат ул-аброр» асарига мурожаат қилиш панд бермайди. «Хамса» муқаддимавий достонининг Исломга бағишланган иккинчи мақолатида Муҳаммад Мустафо(с.а.в.)га иноят қилинган диннинг қадру фазилати, рукну одоблари ҳақида кағта донишмандлик ҳамда баланд эҳтирос билан бадий мушоҳада юритган улуғ шоир ўртага ташлаган шаръӣ фикрларининг «тасдиғи» учун шеърӣ ҳикоятларга мурожаат этади. Навоӣга мусулмон дунёсида доврӯкли маънавий арбобларидан Иброҳим Адҳам ва Робиаи Адвияларнинг фаолиятларидан олинган бир лавҳа манзур келади ва ўша тафсилотлар қирқ сатрлик мўъжазгина шеърӣ ҳикоятда акс эттирилади. Машҳур сўфӣ Иброҳим Адҳам Маккаи Мукаррама тавофини ният қилади ва йўлга равона бўлади:

Қолди бу йўл қағъида ўн тўрт йил,

Мадҳиға ҳар хору гияҳ чекти тил,
Макка тавофиға чу қилди хиром,
Йўқ эди ўз ўрнида байтул-харом.

Содир бўлган ҳодиса Иброҳим Адҳамга кучли таъсир этади ва унинг фиғон чекишига сабаб бўлади. Шунда ғайбий бир нидо ёрдамида сўфий Каъбани саҳрода бўлган Робиани Адвиянинг истиқболига чиққанлигидан хабар топади. Ривоятга кўра, ҳаж тавофиға пойи пиёда чиққан аёл кенг араб саҳросида кудук бўйида чанқоқликдан охирги нафасини олаётган итга дуч келади. Бир талқинга кўра этигини, бошқасича кўйлагани кудукқа туширган Робиани Адвия сув тортиб, итни суғоради. Ўлимдан омон қолган ит самога қараб увлайди ва ўзига янги ҳаёт бахш этган аёлга Аллоҳдан иноят сўрайди. Юмушлари билан банд сўфий аёл орқасига ўгирилиб қараса, унинг истиқболида муаллақ Каъбатулло турибди,

Алишер Навоий ихчам шеърӣ ҳикоятда биз нақл этган лавҳалар ҳақида сўзлайди. Бироқ поёнсиз араб саҳросида Робиани Адвияга дуч келган Иброҳим Адҳамга унинг тилидан қуйидагича жавобни беради:

Робиа деди анга: «Огоҳ бўл,
Ким неча йил бодияда барча йўл,
Бўлди ишинг арзи намоз айламок,
Шева манга арзи ниёз айламак,
Санга самар берди намозу риё,
Бизга бу бар берди ниёзу фано».

Кўринадики, турли илоҳӣй - исломӣй манбалар орқали даври китобхонларига ошно бўлган лавҳаларнинг кенг бадий ифодасидан сақланган улуғ шоир бош муддаога ўтиб кўя қолган: ўз замонасининг доврқли сўфӣйси бўлган Иброҳим Адҳам фаолиятидаги «риё» сўфӣй аёл танқидига гирифтор бўлади. Одам нарида турсин, ҳатто бенаво бир итга кўрсатилган марҳамат ҳам Яратган қодир эгам даргоҳида изсиз кетмас экан. Айни бадий лавҳаларда шахсий манфаат илинжида ҳамма нарсани сотиш йўлини танлаган риёкорлар учун улуғ ибрат бордир...

Иброҳим Адҳам ва Робиани Адвияга доир тафсилотларнинг улуғ Навоий асарига кириши эса диний-адабий манбалар орқали содир бўлганлиги шубҳа туғдирмайди, албатта...

Алишер Навоийга қадар, XV асрда ва ундан кейин ҳам турфа таҳрирларга учраган юқоридаги ҳикоят «Мабдаи нур»дан ҳам ўрин олган. Бобораҳим Машраб талқинидаги воқеалар тизмасида китобхонга таниш етакчи икки тимсол — ит ва сув сақланган, холос.

Умумий ҳажми етмиш саккиз мисрадан иборат шеърӣ ҳикоятдаги бошқа барча бадиий лавҳалар тариқ файласуф шоир қаламининг нурли тухфасидир. Ҳикоят куйидаги мисралар билан ибтидо топади:

Хожа Толиб Балхий эрдилар валий,
Умрида эллик ҳаж ўткурған эди.
Ногаҳон чўлида бўлди беқарор,
Бир сағи кўрдикӣ, чўлда беқарор
Ташналиқдан жони ҳам чиқмоқ эди.

Дарҳақиқат, рўзи тобистон эди (ўша китоб, 110—бет).

Равшан бўлаётғики, Робиаи Адвиянинг ўрнини Хожа Толиб Балхий эгаллаган. У эллик маротаба ҳаж тавофини адо этган зот. Машраб қаламида анъанавий ҳаж лавҳаси анча бўрттирилган гасвирда келаётир. Араб саҳроси, ёз жазирамаси, чанқоқ ит ва унинг ҳолати Машрабгача бўлган китобхонларга яхши таниш. Бирок қудуқ, умуман, сувнинг ўзи анқонинг уруғи. Айни лавҳа бадиий ифода таъсирчанлигини кучайтириш, ишонтириш санъатини асослаш учун ниҳоятда зарур бўлганлиги сабабли шоир унга урғу берган:

...Мард бўлса, манга бўлса рўбарў,
Эллик ҳажга ким берур бир коса сув
Мард чиқди косаи сув берди боз,

Шайх ул сағ халқига қилди фароз (ўша китоб, 110-бет).

Гуё футувват соҳиби бўлган олийҳиммат шайх бу ўринда Робиаи Адвия қилган солиҳ амални адо этади. Бирок унинг худонинг гилсиз ва ночор маҳлуқига кўрсатган илтифоти атрофдагиларга риё бўлиб кўринади ва хуш келмайди. Бир итни деб бир коса сув учун эллик ҳаж савобини берган шайхнинг ҳаракати «хилофи шаръдур», дея баҳо олади. Бундай сарзанишлар дунё кўрган ва қозонган обрў-шайхборидан мутақаббирлик поғонасида бўлган шайхни қилча бўлсин безовта қилмайди ва у суҳбатдошларига мурожаат қилади:

Шайх деди: «Эллик ҳажим бор эди,
Мағрурият дилда кўп бисёр эди.
Ман каби даргоҳида бир хасча йўқ,
Қилмишим, эй дўстлар, каргасча йўқ.
Эмди холис бораман Ҳақ олдиға,

Шод тўккай баҳри раҳматин манга» (110-бет).

Иқтибосдаги ғоя Иброҳим Адҳам мулоҳазаларини хотирга келтиради. У ўзининг тоату ибодати билан мағрур. Шайх Толиб Балхий табиатидан жой олган ғурурнинг боиси эса эллик маротаба ҳаж тавофини амалга оширганлиги ҳисобланади.

Шайх Толиб Балхийнинг итга кўрсатган илтифоти

моҳиятини тезлик билан фаҳмлай олмаган муридлар дастлаб унга ихлос пайдо қиладилар. Бироқ шайхнинг мунофиқона рафтори ҳамма нарсани остин-устун қилиб юборади. У «Қош кўяман деб, кўз чиқариш» қабилда иш тутади. Шайхнинг ҳақиқий қиёфаси, айниқса, унинг даврадошларига берган жавобида янада ошкор бўлиб қолади. Фейлу атворидаги ғурурни баргараф қилиш пайида бўлган Толиб Балхийнинг зоҳирбинлиги юзага чиқади. Унинг барча уринишлари зое кетади. Тўғри, у ўзини ўлаксахўрлик билан машҳур ва узоқ умр кўрувчи қаргасдан ҳам паст деб билади. Бироқ шайхнинг жавобидаги Ҳақ раҳмати ҳақидаги қайдларда риёнинг устун келиши даврадошларни иккилантириб кўяди. Ҳикоятдан танлаб олинган қуйидаги байтларда ҳақгўй ва ҳақпараст шоир Бобораҳим Машрабнинг ўша равиядаш нуқтаи назари ёрқин бадиий ифодасини топган:

Дил ани дерларки, бўлса нури Ҳақ,
Кулл малоик андин олғайлар сабақ...
Қайда раҳмат санга келди беҳабар,
Охири ҳарфим қилур бир кун асар.

«Мабдаи нур»да ит ва унинг ташналаб ҳолати ўз бадиий талқинига эга. Табиатидаги мағрурликни енгдим, деган шайхнинг жавоблари холис ниятли инсонларни ҳайратга солади ва солиқларда унга нисбатан нафрат туйғусини уйғотади. Айни масалага гўё муносабат билдирган шоир «Бас ўшал дарё лабида хушк лаб, қолдилар монанди сагдек ташналаб» тарзидаги ҳукми ўртага ташлайди. Мунофиқлик, мағрурлик, шуҳрат изидан қувиш, шахсий манфаат, тил ва дилнинг бир-бирига мос келмаслиги илоҳиёт ҳамда ирфон оламида катта иллатдир. Каъбатуллоҳнинг шайх ул-машойихи рутбасига кўтарилган Шайх Санъон дилидаги ғубор унинг қисматида ўзидан хабар берганидек, поклик даргоҳидаги арзанча (Машрабнинг ўз ибораси) риё ҳам изсиз кетмайди...

«Мабдаи нур»да бевосита Шарқ машойихларининг ҳаёти, рафтору гуфторлари, кароматлари билан боғлиқ ҳикоятлар ўттиздан зиёд. Дикқатга молик томони шундаки, Бобораҳим Машраб китобда машриқзаминда шуҳрат қозониб, улар ҳақидаги ҳикояту ривоятлар асрдан - асрга, китоблардан китобга ўтиб юрган Боязид Бистомий, Ҳусайн Нурий, Суфёи Саврий, Зуннун Мисрий, Мансури Ҳаллож, Сахл Тустарий, Абдулло Мағрибий, Довуд Тойи, Маҳдуми Аъзам Косоний, Жунайид Бағдодий, Фахриддин Розий сингари алломалар ҳақидаги ранг-баранг ҳикоятлар билан бир қаторда кенг илм- адаб аҳлига кам маълум бўлган Шайх Нуриддин, Маҳмуди Сараҳсий,

Исмоил Шомий, Хожа Акмал, Хожа Абдуали Нишопурий, Юнус Нишопурий, Хожа Илёс Самарқандий сингари тасаввуф арбоблари ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ ҳикоятларни ҳам келтирган. Юқорида таъкидлаганимиздек, Машраб анъанавий мавзу ва мазмунларни назм риштасига тортар экан, уларни мутлақо ижодий қайта яратади, ўзининг Ҳақ ишки, маърифат, адолат, инсонпарварлик, ҳалоллик ва поклик, барча жонзотга бирдай ҳалим бўлиш, танлаган йўлда фидоий, собитқадам бўлмоқ каби ғояларни тараннум этишга бўйсундиради. Бундан ташқари шоир ҳикоятларда ирфоний ғояларни нафис ва латиф бир тарзда ифодалаш билан бирга, худбинлик, такаббур, норавобинлик, амалу мулкка хирс қўйиш, таъмагарлик, мунофиқлик, риёкорлик, фиску фужур, илмига амал қилмаслик, тақво ва риёзатда иккиюзламачилик, амалда нособитлик сингари ғайриинсоний хислатларни қоралайди; судхўрлик, товламачилик, фирромлик, зулм- зўрликни рўй-рост танқид қилади:

Номимиздан дур олур аршу малак,
Фискимиздан жирканур кўху фалак.
Водариғо, юртда соҳибдард йўк,
Юртни зулмат тутубдур, мард йўк.

Хулоса шуки, «Мабдаи нур» бағрида келган ҳар бир ҳикоят мукамал киёсий таҳлилдан ўтказилмоғи, айниқса, «Маснавийи маънавий» аслияти билан чоғиштира йўсинда ўрганилмоғи лозим. Ўшандагина Бобораҳим Машраб қаламининг сеҳри, улуғ шоир тафаккури ва маҳорати қирралари ҳақида дадил мулоҳазаларни айтиш имконияти туғилади.

Адабиётлар:

1. Бобораҳим Машраб. Мабдаи нур. Т.: «Фан» 1994.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 7—том. Т.: «Фан», 1991.

ФИТРАТ ВА ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИ

Проф. Абдурауф Абдурахим ўғли Фитрат тахаллусида ифодасини топганидек нодир истеъдод соҳиби эди. Шариф шаҳримизга Аллоҳ томонидан иноят қилинган кўплаб ноёб салоҳият соҳиблари сафида Фитратнинг борлиги ҳам қувончли ҳодиса ҳисобланади. Бу ноёб қобилият эгаси нафақат шоир, адиб, драматург, балки Шарқ мумтоз адабиёти, ислом дини тарихи, классик мусиқа

билимдони, Бухоро тақдири қадимий саҳифаларининг донишманди, адабиёт назариятчиси мақомида ҳам ўзидан бой маънавий мерос ёдгор қолдирди...

Таъкидлаш жоиз, проф. Фитрат қомусийлик даъвоси билан майдонга чиқиб ўша соҳаларга қўл урган эмас. Аксинча, ундаги туғма истеъдод ва билимдонлик жунбушга келган ва улуг аллома ХХ аср биринчи чорагидаги даврнинг долзарб талабларига пешвоз чиққан, миллат маънавий ташнализини қондиришдек катта масъулиятни ҳис этгани ҳолда қалам ушлаган. Муҳими, проф. Фитрат илк тадқиқий қадамларини кўхна бадий сўз санъатимизнинг қадимий қатламларидан бошлади. Унинг “Муқаддимат ул - адаб”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул- ҳақойиқ” асарларига доир мазмунли мақолалари араб алифбосига асосланган эски ўзбек ёзувидаги таянч манбалар заминиде вужудга келганлиги туфайли бугун ҳам илмий қимматини йўқотган эмас. Ана шундай жиддий хулосаларни бу кўп қиррали истеъдод соҳибининг Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Султон Ҳусайн Бойқаро, Муҳаммад Солих, Турди Фароғий, Бобораҳим Машраб, Амир Умархонга доир яратилган илмий кузатишлари хусусида ҳам айтиш жоиздир. Биринчидан, айна тадқиқотларда нодир манбалар асосида мулоҳаза юритган улуг олим у ёки бу қаламкаш шахсияти, ижод йўли ва асарлари ҳақида ишончли хулосаларни ўртага ташлашга эришади. Иккинчидан, ўзбек мумтоз адабиётини ислом минтақа сўз санъати ёхуд жаҳон адабиёти қиёсида муқоясавий-типологик йўналишда тадқиқ этишни кун тартибига қўяди. Проф. Абдурауф Фитрат ўша даврдаёқ бугун адабиётшунослик илмимиз кун тартибига қўяётган ғоят муҳим муаммолар ечимини замонавий илмий тамойиллар асосида кўрсатиб берган эди. Жумладан, унинг Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” дostonига доир теран мазмунли мақоласи айtilганлар нуқтаи назаридан эътиборга лойиқдир...

Проф. Абдурауф Фитратнинг биз қаламга олган йўналишдаги тадқиқотчилик фаолияти кенг қамровли ва алоҳида илмий изланишларга мавзу беришини назарда тутиб, бу ўринда биз унинг “Адабиёт қоидалари” қўлланмаси мисолида алломанинг ўзбек мумтоз адабиётига тегишли мушоҳадаларига доир айрим қайдларимизни баён этиш билан чекланамиз.

“Адабиёт қоидалари”ни ёзишга киришган пайтларда Абдурауф Фитрат “Ўзбек адабиёти намуналари” тўпламини (хрестоматиясини) тартиб беришдек масъулиятли вазифа олдида турган эди.

Шундан бўлса керак, у ишни туркий халқларнинг энг қадимги ёзма ёдгорликларини ўрганишдан бошлаган ва шу жараёнда тўпланган ўша бой адабий маълумотлар олимнинг дунёга юз очиши лозим бўлган қўлланмасига асқотган. Адабиёт муаллимлари ҳамда бадиий сўз санъати ихлосмандларига мўлжалланган назарий китобни қўлга олган талабчан ўқувчилар ўзбек мумтоз адабиётидан ҳам яхшигина маълумотга эга бўла олади. Санъат, унинг турлари, бадиий адабиётнинг хос хусусиятлари ҳақида кенг мушоҳада юритган проф. Абдурауф Фитрат шеърга дахлдор назарий қарашларини ўртага қўяр экан, чинакам назмни вужудга келтирувчи таянч омиллар хусусида кенг фикр юритади. Қўлланма муаллифининг қатъий таъкидига кўра, вазн ва қофияга эга бўлган ҳар қандай тизмаларни шеър аташ тўғри эмас. Ёхуд ана ўша икки унсур ёнида бўлик гоё, оҳанг, бадиий тасвирий воситалар, ҳар бир қаламкашнинг ўзига хос ифода услуби каби белгилар саф тортгандагина тўлақонли ва умрбоқий шеър вужудга келади. Муаллиф айти нуктаи назарини ўқувчига ишонтирарли даражада кўрсатиш учун Сўфи Оллоёрнинг “Сабот ул-ожизин” асаридан қуйидаги парчани келтиради:

Ёзилди форси тил бирла мактуб,
Ақида ту фуруғу курби маҳбуб,
Ониким кўрдилар туркий ёронлар,
Дедилар гар дуо қилса эранлар,
Битилса турки тил бирла ақида,
Кўнгуллар бўлса ондин орамида (Ўша китоб, 22-бет).

Дарҳақиқат, проф. Фитратнинг танлаган мисоли жуда ўринли. Чунки юқоридаги парчада вазн ва қофия (гарчи тўқ бўлмасида) бор, аммо ўқувчи диққатини тортиб, унга жозиба бахш этувчи унсурлар етишмайди. Тўғри, қўлланма муаллифи “Сабот ул-ожизин”нинг барча сатрларини бирдай баҳолаётгани йўқ. Бироқ мазкур асарда маромига етмаган ўшандай парчаларнинг етакчилик қилиши айти ҳақиқатдир. Мадомики шундай экан, истиклол мафкураси берган имкониятни суистеъмол қилмаслигимиз ва Сўфи Оллоёр маънавий меросини баҳолаганда проф. Абдурауф Фитратнинг адолатли мулоҳазалари билан ҳисоблашмоғимиз даркор. Акс ҳолда ҳақиқатга хилоф иш тутган бўламыз...

“Адабиёт қоидалари”нинг каттагина қисмини ижодкор услуби билан алоқадор фикрлар ташкил этади. Таъкидлаш жоизки, муаллиф ўз қўлланмасининг айти саҳифаларида ҳам донишмандона йўл тутади ва баён қилинган назарий қарашларини далиллашда мумтоз адабиётдан олинган мисолларга кенг мурожаат этади. Унинг

Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Захириддин Муҳаммад Бобур ҳамда Амир Умархон ва Фазлий Намангонийлар услуби ўртасидаги ўзига хослик, ижтимоий-сиёсий, адабий-маънавий муҳит билан изоҳланадиган тафовутларнинг ёрқин кузатилиши хусусидаги қарашлари жиддий баҳс уйғотмайди. Шунингдек, мусулмон минтақа адабиётида кенг қулоқ ёйган сайёр мавзулар, хусусан, Лайли ҳамда Мажнунлар номи билан боғлиқ воқеалар тизмасига доир проф. Фитрат ўртага қўйган мулоҳазалар бугун учун ҳам аҳамиятлидир. Чиндан-да, тилга олинган жонсўз муҳаббат ва у уйғотган рухий изтиробларнинг бадиий талқинига доир жуда кўплаб дostonлар яратилган.

Мумтоз адабиёт мутахассисларининг ишончли маълумотига биноан араб, форс ва туркий тилларда асрлар давомида Лайлию Мажнунларнинг севги саргузаштига алоқадор бир юз олтмишдан зиёд бир-биридан такрори бўлмаган дostonлар рўшнолик кўрган. Муҳими, ўша асарларнинг деярли ҳаммасида бош қаҳрамонлар, жожеий лавҳа ҳамда воқеалар тизмаси бирдай сақланади. Аммо ҳар бир муаллифнинг ғоявий нияти, ифода услуби ўша асарларга ижодий руҳ бахш этган. Қўлланма муаллифининг бундай бўлиқ ва бизга замондош бўлган мулоҳазалари Алишер Навоий, Бобур Мирзо ғазаллари тахлили жараёнида ҳам ўртага ташланган. Рисоланинг аруз вазни ва унинг бахрлари тадқиқига аталган саҳифаларида мумтоз ижодкорлар асарларига мурожаат янада кучлироқ кўзга ташланади. Муҳими, Абдурауф Фитрат ўз жумлалари мағз-мағзига аруз янги давр руҳини ифодалашда ожизлик қилади қабилидаги ғайри илмий қарашларга ғоят назокат билан зарба берган.

Муаллиф китобнинг “Аруз усули”, “Баҳри комилдан бир вазн”, “Форс-араб арузида тизим шакллари” каби бобларида ҳам мумтоз адабиётнинг ғазал, қасида, қитъа, маснавий, рубоий, мустазод, мусаммат каби шеърӣ жанру шакллари хусусида пишиққина илмий мулоҳазаларини баён этар экан, уларнинг ҳар бирига тегишли алоҳида-алоҳида мисоллар танлайди ва ўша парчаларни чуқур ғоявий-бадиий таҳлил қилади.

Айтиш жоиз қўлланма муаллифининг бундай назарий қарашларини ҳамиша ҳам муваффақиятли чиққан деб бўлмайди. Жумладан, у ғазал ҳақида мушоҳада юритиб ёзади: “Биринчи байтнинг ҳар икки мисрасида, ондин кейин ҳар байтнинг охирида қофия бир турли бўлган тизмадир. 12 байтдан ортуқ бўлмаса ғазал бўлади” (ўша китоб. 50-бет).

Кўринадики, проф. Фитратнинг ғазалнинг қофия тизими

ҳақидаги фикрлари тўғри. Бироқ унинг ғазал ҳажмига доир қарашлари мунозаралидир. Чунки мумтоз илмий манбалар Шарқда ғазалнинг 23 байтгача бўлишини таъкидлашади. Қўлланма муаллифининг қасида ҳажмига доир қайдлари ҳам баҳс уйғотади...

“Адабиёт қодалари”да кузатиладиган бундай майда-чуйда норасоликлар ўз вақтида жуда ҳозиржавоблик ҳамда донишмандлик билан бунёд этилган назарий қўлланманинг илмий қимматини қилча бўлсин, пасайтира олмайди. Унда мумтоз адабиётга доир назокат билан баён қилинган фикрлар ўз муаллифининг катта илмий башорати ва неқбинлигидан дарак беради. Шундай экан, проф. Фитрат ўз илмий–назарий қарашлари ҳамда ўзбек мумтоз адабиётига юксак муҳаббати билан бизга замондошдир ва у мангулик дунёсида яшашда давом этади.

XVI АСРДАН КЕЙИНГИ ДАВР ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИ ФИТРАТ НИГОҲИДА

Проф. Абдурауф Фитратнинг “XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш” мақоласи 1928 йилда яратилиб, 1929 йилда “Аланга” журналида чоп этилган (Қаранг: Абдурауф Фитрат Танланган асарлар. II жилд. Тошкент. “Маънавият” – 2000, 187-бет). “Ўзбек адабиёти намуналари” мажмуасининг биринчи жилдини нашр эттирган (Тошкент-Самарқанд-1928) муаллиф юқорида қайд этилган мақолани ёзган. Проф. Фитрат илмий мақолаларини нашрга тайёрлаган филология фанлари доктори Ҳамидулла Болтабоевнинг тахминича, мазкур иш “Ўзбек адабиёти намуналари” мажмуаси иккинчи жилди учун кириш мақоласи сифатида ёзилган бўлиши керак (ўша китоб, ўша бет). Бироқ улкан адибнинг бошига туша бошлаган оилавий ҳамда ижтимоий-сиёсий можаролар унинг мўътадил ижодий вазиятига салбий таъсир кўрсатмай қолмаган ва адибнинг анчагина режалари амалга ошмай, барбод бўлган. Жумладан, юқорида эслатилган мажмуанинг иккинчи жилди ҳам рўшнолик кўрмай қолади. Содир бўлган бундай ноқулай ижодий шароитдан қатъи назар, проф. Абдурауф Фитрат сарғайган саҳифалар билан сирлашиб, улар бағридан маънавий жавохирот излашда давом этган ҳамда Шарқ мумтоз адабиётига доир қатор салмоқдор ва вазнли илмий мақолалар яратиб қолдирди. Таҳлил учун танлаган мақоламиз ҳам ўшалардан биридир. Мазкур ишда унинг сарлавҳасида ифода топганидек, XVII аср ибтидосидан жадидчилик ҳаракати бошланганга қадар давр адабиёти хусусида муаллифнинг

“умумий қарашлари” акс эттирилади. Яна аниқроқ айтадиган бўлсак, XVII-XIX асрнинг 70-йилларига қадар яратилган бадиий сўз санъатимиз саҳифалари назардан кечирилади. Ҳажман у қадар катта бўлмаган мақолада ишончли адабий маълумотлар заминиде туғилган бағоят бўлиқ адабий-илмий фикрлар ўртага ташланади. Муҳими, мақола муаллифи ҳар бир адабий асар ва ҳодисани сиёсий-тарихий, ижтимоий-иқтисодий омиллар билан чамбарчас алоқадорликда қарайди, муносабат билдиради. Унинг “Савдо сармоясининг синиши” яъни теурийлар салтанатининг инқирози ва ўзбек Шайбонийхоннинг ғалабаси тафсилотларига кенг тўхталиши замирида ҳам ана ўша таянч ғоя ётади. Чиндан-да, жасур ва довюрак теурийзода Бобур Мирзонинг Самарқандда Шайбонийхон билан олиб борган шиддатли майдон жанги теурийлар сулоласи инқирозини ошқора қилиб кўйди. Шундан кейин Бобур Мирзо ва бошқа теурийзодаларга Мовароуннаҳру Хуросонда омад кулиб боқмади. Худди шундай гапни Ҳиротда Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар раҳнамолигида ибратли адабий – илмий муҳитни вужудга келтирган Султон Ҳусайн Бойқаро салтанатининг охириги йиллари ҳақида ҳам айтиш жоиздир. Проф. Фитрат ўринли эътироф этганидек, теурийлар салтанати замонида илм-фан, санъат ва адабиёт ҳамда ободончилик бобида чинакам уйғониш даври амал қилди.

Табиийки, икки бир-бирига ашаддий ғаним бўлган сулолалар ўртасидаги кескин курашлар ўша таракқиёт чўғини маълум маънода сўндирган бўлса-да, олтин давр манзараларини мутлако йўқотиб юбора олмади. XVI асрнинг охири ва XVII юз йиллик бошларида авж пардада бўлган тарихнавислик, тазкирачилик, бадиий ижод майдонидаги изланишлар давом этди. Мирхонд, Муҳаммад Исфизорий ва Абдураззоқ Самарқандийлар “Равзат ус - сафо” (етти дафтар), “Равзат ул жаннот фи мадинатул-Ҳирот”, “Матлаъ ус –саъдайн ва мажмаъ ус-бахрайн” каби шох асарлари билан тарихнависликни ҳадди аълосига етказган бўлсалар, кейинчалик ўша нодир анъанани Ғиёсиддин Хондамир ҳамда унинг издошу замондошлари ривожлантирди. Давлатшоҳ Самарқандий, Алишер Навоийларнинг тазкиранавислик бобидаги йўллари ҳам тўхтаб қолган эмас. Уни XVII асрда Ҳасанхожа Нисорий, Сом Мирзо Сафавий, Шамсуддин Сомий, Ризоқулихон Ҳидоятлар ижодий давом эттирдилар.

Проф. Абдурауф Фитратга маълум бўлмаган (ёки у эътироф этмаган) яна бир ҳодиса ҳам XVI юз йилликдан кейинги давр адабий

хаётида амал қилдики, унинг самараси Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрону Афғонистон худудларида кечган бадиий сўз санъати таракқиёти манзаралари ҳақида ёрқин маълумотлар беради. Шу ўринда яна таъкидлаш жоиз, проф. Абдурауф Фитрат мазкур мақоласида фақат туркий тилдаги адабиёт равнақи масалалари билан қизиққани учун ҳам ўша ҳодиса - Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарининг жуда бир қисқа муддат ичида тўрт марта форсийга таржима қилинганлигини эътиборга олмаган бўлиши мумкин. Бирок гап бадиий сўз санъатининг истиқболи ҳақида борар экан, фақатгина Бобур Мирзо, Муҳаммад Солих, Мажлисий, Пошшо Хожа, Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Убайдуллоҳхон (Қул Убайдий)лар ижодиёти билан чекланиш, зуллисонайн ёхуд форсийгўй ижодкорларни четлаб ўтиш у қадар тўғри бўлмаса керак. Негаки, юқорида номлари тилган олинган қалам аҳлининг аксарияти ҳам икки (форс ва турк) тилда дилбар асарлар яратиб қолдиришган. Иккинчидан, XVII асрдан бошлаб форс – тожик адабиёти намуналарини ўзбекчага ўгириш билан бир қаторда туркийда дунёга келган сара бадиий-илмий яратмаларни форсийга таржима қилиш ҳам қутлуғ анъана тусини ола бошлади. Жумладан, Алишер Навоийнинг кичик замондоши бўлган ва “Мажолис ун-нафоис”да самимият билан тилга олинган Фахрий Ҳиротий биринчилардан бўлиб, улуғ ўзбек шоири тазкирасини “Латофатнома” сарлавҳаси остида форс китобхонларига тақдим этди.

Эътиборли жиҳати шундаки, Фахрий Ҳиротий ўз таржима-тазкирасида юзлаб янги номлар ва улар асарларидан маълумотларни жойлаштирди. Шунингдек, Алишер Навоий томонидан “Мажолис”да ёш қаламкашлар сифатида қайд этилган ўнлаб шоирларнинг улуғ ўзбек шоиридан кейинги ижодий тақдири хусусида қизиқарли илмий-бадиий маълумотлар тўплаб асарида жойлаштирди. Яна Алишер Навоий учун “Латофатнома”да алоҳида саҳифалар очиб, ўзи йиғишга улгурган тоза адабий далиллардан китобхонларни баҳраманд этди. Ана шундай ижобий хулосаларни Муҳаммад Ҳакимшоҳ Қазвинийнинг қаламига мансуб таржима ҳақида ҳам айтиш жоиздир (булар ҳақида муфассал маълумот учун мурожаат қилинсин: Р.Воҳидов. “Мажолис ун-нафоис”нинг форсий таржималари. Тошкент, “Фан” нашриёти, -1984).

Проф. Фитратнинг Муҳаммад Солихнинг ижтимоий – адабий, сиёсий-маънавий йўлига доир қизиқарли хулосалари ҳам аҳамиятлидир. Кейинчалик мазкур шоир ҳақида махсус мақола ёзган синчков муаллиф Муҳаммад Солих замондош ва издошларининг тарихий-бадиий асарларидаги анчагина ноёб маълумотларни тўплаб,

уларни илмий умумлаштириш борасида алохида ибрат кўрсатади. Тўғри, XX аср 70-йилларида муҳаммад Солихга доир ёзилган жиддий ишларда проф. Фитратнинг муборак номи тилга олинмаган бўлса-да, унинг теран илмий заминга эга фикрлари ўша ишларда бўртиб кўриниб туради.

Проф. Фитратнинг Пошшо Хожа-Хожа тахаллуси билан машҳур адиб борасидаги қайдлари ҳам мароклидир. Муаллиф мақолаларидан бирида “Мифтоҳ ул-адл” ҳикоялар тўплами ҳақида гапириб, унинг муаллифи номаълум эканлигини таъкидлайди. Хожанинг “Гулзор”и хусусида тўхталиб эса асарнинг Шайх Саъдий “Тулистон”и таврида ижод этилганлигини ўринли эътироф этади. Мафкура зуғумлари жунбушга келмаганида бу алломаи даврон “Мифтоҳ ул-адл” ҳамда “Гулзор”нинг бир қалам маҳсули сифатида дунёга келганлигига доир пишиқ илмий хулосаларини етарли асослаб берган бўлур эди...

Проф. Абдурауф Фитратдан кейин ўтган 80 йилга яқин муддат ичида адабиётшуносликда XVII-XIX асрлар адабиётига дахлдор жуда кўплаб илмий, илмий-оммабоп ишлар ёзилиб, кенг китобхонлар оммасига тақдим этилди. Шайх Аҳмад Тарозий “Фунун ул -балоға” асарининг кашф этилиши туфайли илмий ҳаётга бир қатор янги ижодий номлар маълум бўлди. 1436-1437 йилларда Улуғбек Мирзо ҳузурда битилган ва нафосат илмига доир қимматли бу асарда ўнлаб туркигўй ва форсийнавис ҳамда зуллисонайн қаламкашларнинг адабий тахаллуслари тилга олинади.

Ана ўша салоҳияти баланд ижодкор аждодларимиз тақдирига ойдинлик киритиш, улар қолдирган маънавий дурдоналарни бугунги талабчан китобхонга ётказиш проф. Абдурауф Фитрат мунаввар руҳи олдидаги муқаддас бурчдир...

Таҳлил этилаётган мақолада қаламга олинган муҳим мавзулардан яна бири Ўрта Осиёнинг ҳудудий жиҳатдан парчаланишидир. Қон-қонига Миллат, Ватан ва унинг Мустақиллиги туйғулари қоришиб кетган проф. Абдурауф Фитрат ўзаро низо ҳамда жангу жадаллар оқибатида вужудга келган уч хонликдаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий ҳаёт манзараларини ички бир дард, оғир бир куйиниш билан қаламга олади. Дарҳақиқат, улуғ адиб бу масалада тўла ҳақ. Чунки ана ўша бўлиниш ҳамда шаклланган уч хонлик, улар ўртасида давом этган узлуксиз жанглар Ўрта Осиё халқи бўйнига қуллик кишанларини солди.

Мақола муаллифининг салкам уч асрга чўзилган давр адабий ҳаётига тегишли барҳаёт қарашлари ҳам ҳамон ўз қимматини

йўқотганича йўк.

Проф. Абдурауф Фитрат фикрича, зикри ўтган давр адабиётининг алоҳида ажралиб кўзга ташланадиган фазилатларидан бири **“саройнинг мухташам такаллуфли, безакли услубини ташлаб, омма услубига яқинлашувида”** кўринади (ўша китоб, 58-бет). Муаллиф мулоҳазаларини давом этар экан, унга салкам икки асрга чўзилган Бухоро адабий ҳаётда **“санъат тубан тушган давр”** сифатида намоён бўлади. Адибнинг мазкур қарашларига тўла қўшилиш қийин, албатта. Мақолада Фарғона водийсида бадиий сўз санъатида бир мунча пасайиш юз бергани, бироқ Амир Умархон салтанати замонида **“адабиёт янгитдан бош кўтаргани”** (ўша китоб, 59-бет) таъкидланади. Мулоҳазаларини давом эттирган мақола муаллифига Умархон саройи атрофида тўпланган адабий муҳит вакиллари умрининг **“кўбрак қисми бир-бирларига ўхшатма шеърлар ёзишда ўтган”**дай (ўша китоб, ўша бет) кўринади. Зикри ўтган жумла давомида яна ўқиймиз: **“...Фарғонада ўсган адабий ҳаёт Хоразмдаги каби файзли ва кенг бўлмади”**. Албатта, проф. Фитратнинг мазкур мақоласи ёзилган йилларда Ўрта Осиё, унда шаклланган уч хонлик ҳудудидаги адабий ҳаётни кенг тадқиқ этиш бошланмаган эди. Табиийки, бундай вазиятда ҳар қандай тажрибали муҳаққиқ ҳам хатоларга йўл қўйиши мумкин. XX асрнинг 60-йилларида **“Кўкон адабий муҳити”** китобини нашр эттирган (Тошкент, “Фан” - 1962) академик А.П.Қаюмов XVII-XIX асрларда водийда гавжум ҳамда юксак санъаткорлик маҳсули сифатида вужудга келган бадиий сўз санъати намуналари яратилганлигини инкор қилиш қийин бўлган мисоллар ёрдамида кўрсатишга эришди...

Проф. Фитратнинг Хоразм адабий ҳаётига, хусусан, унда раванқ топган таржимачилик ва тарихнависликка алоқадор ўртага гашланган пишиқ хулосалари кейинги йилларда яратилган илмий изланишлар мисолида тўла тасдиғини топди.

Мақолада, негадир, проф. Фитрат Бухоро аморати ҳудудида шаклланган адабий муҳит хусусида хомуш қолади. Фикримизча, Бухорода бадиий адабиётнинг кўпроқ форс тилида ёхуд зуллисонайнлик анъанаси заминида ривожланганлиги мақола муаллифининг сукутига сабаб бўлгандир...

Хулоса шуки, аллома Фитрат орзу қилган Истиқлол ўн олти ёшга қадам қўйди. Мустақиллик мафқураси берган шарт-шароитга мувофиқ ишлаш, мумтоз адабиётимизнинг етарли тадқиқ қилинмаган саҳифаларига аниқлик киритиш Истиқлол қурбонлари,

жумладан, проф. Фитратнинг ушалмаган ниятларини рўёбга чиқариш бобида жиддий ҳисса бўлиб қўшилиши шак-шубҳасиздир.

ДАҲО ШОИРГА ТАЪЗИМ

Ҳар бир халқнинг бадиий салоҳиятини юксакка кўтарувчи, уни жаҳоний кенгликларга олиб чиқувчи даҳо сўз санъаткорлари бўлади. Махтумқули Фироғий туркман диёри учун ана ўша мақомда турувчи нодир истеъдод соҳибларидан биридир. У Залилий, Саидий, Камина, Муллонафас, Нурмуҳаммад Андалиб каби ўткир сўз устодларини вояга етказган саховатли ва бепоён туркман заминидан нашо намона топилади. Фироғий дунёга қўз очган хонадон туркман элининг маърифатпарвар даргоҳларидан бири эди. Оила сардори Давлатмамед Озодий (1700-1760) замонасининг зоҳирий ҳамда ботиний илмларидан пишиқ хабардор, Хива мадрасаларида таҳсил олган ва кейинчалик ўша билим ўчоғида сабоқ берган заковатли шахс эди. Озодий нафақат илоҳий-ирфоний олим, балки нозик таъб шоир сифатида шуҳрат қозонган. Шарқ бадиий сўз санъати мактабидан таълим олган, туркман халқ бадиий каломини ҳазинаси дурдоналари таъсирида етук ижодкор мақомидан шаклланиб Давлатмамед «Озодий» таҳаллуси билан қасида, ғазал, рубоий, китъалар яратди. Ўз она халқи орзу-истаклари, дарду армони, улкан адабий-маънавий завқини нозик шоирона маҳорат билан бадиий ифода этувчи олти минг мисрадан таркиб топган «Ваъзи Озодий» асари билан (1753-1754 йилларда ёзилган) она халқи адабиёти тарихида ахлоқий-маърифий, ижтимоий-фалсафий йўналишдаги дostonчилик равнақига муносиб ҳисса қўшди. Махтумқули ана ўшандай адабиётсевар ва маънавий машъалини баланд тутган хонадонда 1733 йилда дунёга келди (вафоти 1793; айрим манбаларга кўра 1797). Бўлажак улуғ шоир оламга юз очган давр туркман эли учун улкан бурилишлар, миллий, бадиий тафакқурининг қайноқ уйғонишлари палласи эди. Худо берган ноёб илмий-адабий салоҳият, зарофатли оила таълиму тарбияси, юрт бағрида жунбушга келган улуғвор уйғониш-залворли ўзгаришлар Махтумқулини тўла маънода балоғатга етказди. Шунингдек, Хива, Бухоро, Андижон мадрасаларидаги таҳсил, Озарбайжон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон бўйлаб қилинган саёҳатлар унинг дунёқарашига ижобий таъсир кўрсатди. Замонасининг улуғ шахсу мутафаккиру нотакрор маърифий-илоҳий арбоби босқичига кўтарди. Кейинчалик Фироғийнинг ўзч қатор мазмунли шеърларида ўзининг маънавий

камолотида ҳал қилувчи аҳамият касб этган сарчашмалар ҳақида турли ишораларда маълумот берган эди, Жумладан, «Боди сабони кўрсам» шеърида «Баҳовиддин, Миркулол, Занги бобони кўрсам», - дея эътироф қилган бўлса; бошқа бир қатор бадиий яратмаларида Аҳмад Яссавий, Фирдавсий, Умар Хайём, Шайх Хоконий, Шайх Саъдий, Хожа Ҳофиз, Жалолиддин Румий, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур сингари етук даҳоларнинг номларини самимий эҳтиром ила тилга олади. Албатта, бундай эътироф билан мен Махтумқули Фироғий даҳосини ўша бадиий сўз санъаткорига тўла маънода боғлаб қўйиш фикридан мутлақо йироқман. Чунки бўлажак шоирнинг қонида илму ижод туйғуси жўш урмаганда эди, адабий турткию таъсирлар билан у бугунги юксаклик шохсупасида ўтирмасди. Такроран таъкид этаман, Фироғий даҳосининг таянч омили Аллоҳнинг унга кўрсатган инояти, берган истеъдоди ва туркманлар диёрида минг йиллар давомида куйланиб, сайқал топган халқ оғзаки бадиий ижоди, ёзма адабиётининг бой анъаналаридир, Ташқи таъсирлар эса самара бераётган дарахт ҳосилининг етилиши, бўлиқлик касб қилишида ҳисса бўлиб қўшилди...

Вояга етган даврининг забардаст қобилият соҳиби мақомида фаолият кўрсатган Махтумқули Фироғий ўзидан йигирма минг мисра (20000)дан зиёдрок маънавий мерос боқий қолдирди. Мухими, у ана шу барҳаёт шеърлар бағрида она халқи лабида турган, айтилишини давр тақозо этган дардларни, теран фалсафий мушоҳадаларни бадиий умумлаштиришга, ўлмас умумбашарий ғояларини сатрлари мағз-мағзига сингдиришга муяссар бўлди. Масаланинг ана ўша жиҳати Махтумқулини, у билан эгизак равишда туркман деган зариф халқнинг ҳам номини дунёга танитди.

Махтумқули шеърлари мутолааси, энг аввало, уни илоҳий-ирфоний арбоб мақомида шарҳлаш ҳуқуқини беради. Унинг Бухоро мадрасаларида тахсили, Баҳоуддин Нақшбанд, Мир Саид Кулол, Абдуҳолик Ғиждувоний, Хожа Муҳаммад Бобойи Самосий, Хожа Лзизон Ромитаний, Хожа Ориф Моҳитобонлар оромгоҳларини тавоф этиши, юксак сидку садоқат аллома шоир адабий фаолияти учун изсиз кетмади, албатта. Шундан бўлса керак, Фироғий шеърларида марказий ўринда ишқ-муҳаббат мавзуи талқини туради:

Ишқнинг ўти авж олади, ёнади,
Ҳеч сўнмайди, ёрим, севсам қанчалар.
Қайта бошдан дард кучига минади,
Ҳеч кетмас, эшиқдан қувсам қанчалар

(Махтумқули. Сайланма. Янги таржималар. “Ўзбекистон –“Ёзувчи”

нашриётлари. Тошкент-1995, 21-бет. Бундан кейинги парчалар ҳам шу китобдан олинади, шунинг учун тегишли саҳифаларни кўрсатиш билан чекланамиз). Аллоҳга етиш ва тасаввуф нуқтаи назаридан тавҳид (қалбан Аллоҳ билан танҳо қолиш)нинг ҳам асосий воситаси ишқдир. Ишқ - инсон жисмидаги иллатларни покловчи, унинг асосий мақсад-муддаосига эриштирувчи таянч омил ҳисобланади. Шунинг учун Аҳмад Яссавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий қаби даҳо сўз санъаткорлари асарларида муҳаббат «ишқ ўти» тарзида бирикма ҳолида келади. Ана ўшандай, манзара Махтумқулининг юқорида кўчирганимиз сатрларида ҳам равшан намоён бўлади.

Масалага зоҳиран нигоҳ ташлаганда, аллома шоир мисраларида тараннум қилинган ишқ аниқ, ҳаётий маҳбубага қаратилгандай туюлади, аслида масаланинг бу қиррасини ҳам эътибордан соқит қилиш тўғри эмас. Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида ишқи мажозийни «субҳи анвар» (нурли тонг)га ва ишқи ҳақиқий – илоҳий ишқни «Хуршиди Ховар»(Шарқ қуёши)га қиёс этади. Мавзуга фалсафий-мантиқий жиҳатдан назар ташлайдиган бўлсак, қуёшсиз тонг ва тонгсиз қуёш чарақлаб шўъла сочмайди». Ана шу манзара мумтоз шеърятдаги (Жумладан, Фироғий шеърларидаги) барча асарлар учун хос дейилса, сира хато бўлмайди. Чунки, заминда яшаётган бир санамни жону дили билан сева олмаган банда ҳеч ким ва ҳеч нарсага айрича муҳаббат билан қарай олмайди (эхтимол, бундай талқин хатодир. Аммо менинг нуқтаи назарим шу!). Махтумқули мисраларида “ишқ ўти” ёнида “дард”и ҳам турибди. Эслатилган кичик ишора ҳам улуг шоир қаламга олган ишқни илоҳий-ирфоний оламга етаклайди. Шеър қахрамони ишқдан, дарддан йироқлашмоқчи. Бироқ унинг имкони йўқ. Сабаб шундаки, ошиқ булҳавас эмас. Ишқ ва унинг изтироблари унинг учун қисматдир. Шарҳу талқинни яна ва яна давом этиш мумкин. Негаки, Махтумқули иншо этган ҳар бир сўз у ёқда турсин, ҳарф ҳам «тилга» киради, ўзининг теран маъноларидан огоҳлик беради. Зикри ўтгандай тағмаънолари, теранлик фазилати улуг шоирнинг қуйидаги мисраларида ҳам ёрқин назарга ташланади:

Оқил улдир, майл этмаса, дунёга,

Сидқ ила сигинса кодир Оллоҳга,

Махтумқули ҳар сурати зебога,

Боқмагил, аларнинг паймони йўқдир (42- бет).

Кўчирганимиз тўрт қаторгина шеърда бир олам мазмун-моҳият мужассам. Аввало, юқорида таҳлил қилганимиз парчада

қаламга олинган ишқ талқини бу ўринда ҳам мантикий ривожини топган: Ҳар бандайи мўминнинг мухаббату садоқати Аллоҳга қаратилмоғи зарур. Иккинчидан, аллома шоир гўзалликнинг ишорадаги шарҳу тахлилини беради: суратдаги зеболик ҳар қандай маъшукани безамайди. Аниқроғи, зоҳирий чирой соҳибларига вафо ва садоқат бўлмайди (паймони йўқдир!). Алқисса, Махтумқули нигоҳида сурату сийрати (зоҳиру ботин) мувозанати муҳайё бўлгандагина чинакам гўзаллик намоён бўлади... Шеъринг парчанинг биринчи қаторида инсон тақдири учун ўта муҳим бир масала нозик ишорада берилади: фоний дуёнинг мол-мулкига ҳирс қўймаган одамгина оқил ҳисобланади. Яъни нафсини жиловлай олган, унинг устидан голиб келган бандагина Аллоҳ даргоҳига йўл топиши муқаррардир. Шу жумлани салгина шарҳлайдиган бўлсак, ўз ҳаққига қаноат қилган, ўзгалар мол-мулкига хиёнат этмаган инсоннинг икки дунёси ободдир. Махтумқули ҳазратларининг бундай олижаноб қарашлари Одам Атонинг бугунги авлодлари учун ҳам беминнат хизмат қила олади. Зикри ўтган фазилат эса даҳоларга насиб этадиган улуғ бахтдир. Фироғий ўз юрти, унинг шерюрак фазилатли инсонлари билан фахр этади, уларни улуглаб, шеъринг мисраларида муҳрлаб қолдиради. Қуйидаги шеъринг қаторларда ана ўшандай жозиб туйгулар бадий акси-ифодасини топган:

Ул марднинг ўғлидир, марддир падари,

Гўрўгли кардоши, мағрурдир сари,

Тоғда – тузда қувса сайёдлар тир

Ола билмас, йўлбарс ўгли туркманнинг (26-бет).

Келтирилган иқтибос ортиқча шарҳу изоҳларга эҳтиёж сезмайди, деб ўйлаймиз. Махтумқулидай она юртининг фидойи фарзанди бундан бошқачароқ бадий мушоҳада юритиши мумкин эмас эди, албатта. Шу ўринда улуғ Махтумқули ифода усули ҳақида озроқ тўхталишга зарурат бордай кўринади. Фироғий шеърларининг тили падари бузруквори Давлатмамед Озодий асарлари забонидан-да бирмунча омма фаҳмрокдай туюлади; бизга. Бу биринчи навбатда форсий ҳамда арабий сўзларга камроқ мурожаат этишда намоён бўлади. Озодий каби Фироғий ҳам араб ва форс тилларини ўша олийгоҳлар талабига кўра ўрганган, Қуръони каримни ёд билган, шариат аҳкомларидан етарли хабардор. Ўшаларга қарамасдан, унинг шеърларида «изм»лар чекланган даражада кўзга ташланади. Бунинг сабаблари нимада? Аввало, шу ўринда султон ул-орифин (орифлар, ҳаққа етганлар шоҳи) Шайх Аҳмад Яссавий ҳикматлари тилини эсга олайлик: улар ҳам ортиқча “изм”лардан холи. Иккинчидан,

хикматларнинг ифода услуби XII аср асарлари тилидан содаллиги, оммафаҳмлиги сабабли, мутлақо фарқ қилади. Нега? Туркистонга бориб, Яссавия тариқатига асос солган Шайх Аҳмад Яссавий ўша худудларда истиқомат қилаётган аҳолининг завқу диди, сажияу савияси, тили ва ҳоказоларни инобатга олади, уларга «мослашиш»ни лозим кўради. Фикримизча, шунга яқинроқ, ўхшашроқ манзара Махтумқули даҳосида ҳам намоён бўлади. Ўз она халқи маънавий-маърифий, адабий-маданий эҳтиёжларини инобатга олмаганда, оммафаҳм, аммо ғоявий-бадий бақувват асарлар яратмаганида, Фирогий бу қадар машхури жаҳон бўлмасми-ди?! Дарвоқе, унинг бахти, буюклиги ҳам она халқи тили учидан турган долзарб муаммоларни илғаб олиб, турқманлар қалбига йўл топувчи услубда ифодалаб берганлигидадир. Махтумқулининг қуйида кўчирадиганимиз шеърини сатрларида ҳам равон услуб ва фикрий бўлиқлик хукмрондир:

Махтумқули, худо тавфиқ берганда,
Саҳар туриб ёлғиз йўллар юрганда,
Тариқатнинг рост йўлига кирганда,
Шайтон йўлдан уриб, ду бош этмасин (12-бет).

Яна: Хуш қол энди, ёру дўстлар, ёронлар,
Қувонманг, ҳаммадан қолар бу дунё.

Чора топмадилар ўтган валилар.

Барчанинг бошидан ўтар бу дунё (13-бет).

Аллома шоир қаламга олган мавзулар мутлақо янги эмас. Олам ва Одам, мулки борлиқ, унда яшашдан кузатиладиган мақсад, имтиҳон дунёсида инсон умрининг мазмуни каби долзарб масалалар ҳамма замонларда яшаб, фаоллият кўрсатган қалам аҳли эътиборини ўзига тортган ва улар бу қадимий мавзуга сайқал бериб, ижод аҳлининг кейинги аалодига мерос қолдирган. Ана ўша қутлуғ анъанага Махтумқули ҳам мурожаат этади ва ўзига хос муносабатини билдиришга эришади. Бунда аллома шоир, юкорида таъкид этганимиздек, турқман диёри талаб-тамоийилларидан келиб чиқиб бадий мушоҳада юритади. Тариқат - покланиш йўлининг чигал муаммоларидан кўра, халққа тезроқ таъсир этувчи, унинг ахлоқий-маънавий балоғатига ҳисса қўша олувчи жиҳатларини ёритишга мушарраф бўлади. Худди шундай гапни исломий ақидалар, шариат аҳкомларининг бадий инъикоси хусусида ҳам айтиш жоиздир. Фирогий талкинида, бу фоний дунё тўрт кунлиқдир. У ҳеч кимга вафо қилмаган ва қилмагай. Улуғ аллома-ю авлиёуллоҳлар ҳам келиб кетдилар. Ривоятларга кўра, Нух пайғамбар тўққиз юз йил (бир

ривоятда минг йил) яшади, лекин дунёга устун бўла олмади. Алқисса, инсон имтиҳон оламида инсондай, фазлу фаросати, хулқу одоби, зебо аъмоли билан ном қолдириш изми-илинжида бўлмоғи зарур. Эзгуликгина бу омонат дунёни асрамоғи мумкин. Бас шундай экан, Одам Ато зурриётлари Ҳаққа етиш йўлида умр сарф этмоғи, яхши амаллар, адолат тарозусида тош босувчи эзгу иш ва ном қолдиришга ҳаракат қилмоғи зарур, дейди Махтумқули Фироғий. Даҳо шоир фақатгина айтмади, ўғит бермади, ўзи ҳам ўша барҳаёт ғояларга риоя қилди. Азиз умрини дилбар шеърлар яратиш бобида сарф этди. Она юрти ва халқини улуғлади, халқлар шоири мақомида жаҳоний шуҳрат соҳиби бўлди. Шундан бўлса керак, бугун дунёнинг адабиётпарвар ва эрксевар афкор оммаси унинг буюк даҳоси олдида таъзим бажо этмоқда. Фироғий ўзидан йигирма минг (20000)дан зиёдрок маънавий мерос боқий қолдирди. Муҳими, у ана шу барҳаёт шеърлар бағрида она халқи лабида турган, айтилишини давр такозо этган дардларни, теран фалсафий мушоҳадаларни бадиий умумлаштиришга, ўлмас умумбашарий ғояларини сатрлари мағз-мағзига сингдиришга муяссар бўлди. Масаланинг ана ўша жиҳати Махтумқулини, у билан эгазак равишда туркман деган зариф халқнинг ҳам номини дунёга танитди.

Махтумқули шеърлари мутолааси, энг аввало, уни илохий-ирфоний арбоб мақомида шарҳлаш ҳуқуқини беради. Унинг Бухоро мадрасаларида таҳсили, Баҳоуддин Нақшбанд, Мир Саид Кулол, Абдуҳолик Гиждувоний, Хожа Муҳаммад Бобойи Самосий, Хожа Азизон Рометаний, Хожа Ориф Моҳитобонлар оромгоҳларини тавоф этиши, юксак сидку садоқат аллома шоир адабий фаолияти учун мактаб вазифасини ўтади.

ШАВҚИЙДАН ИБТИДО ТОПГАН УЛУҒЛИК...

Кечагидай эсимда. XX аср 60-йилларининг ибтидоси эди. Янада аниқроқ айтадиган бўлсам, 1962 йил. Мен СамДУ ўзбек ва тожик филологияси факультетининг (ўзбек филологияси бўлими) 2-босқичида таҳсил олардим. Кимнингдир тавсияси билан Раҳмонкул Орзибековга учрадим. Домла ўшанда аспирантуранинг охириги босқичида ўқир эдилар, чамаси. Ўрта бўйли, миктидан келган, зуваласи пишиқ, тўларок, хушсурат, хушсухан, муомаласи дилкаш, ёқимтой табассумли навқирон йигит ёшидаги Раҳмонкул домла билан Фая Аҳмедовнанинг хузурларида (ўзбек мумтоз адабиёти кафедрасининг кабинет мудираси. Илоҳо, мунаввар руҳлари шод

бўлсин!) илк мулоқотимиз содир бўлди. Ширингина суҳбатдан кейин домла муддаога ўтдилар: номзодлик диссертациялари биринчи таҳрирда интиҳо топганлиги, ўшанинг машинкадан чиққан нусхаларини солиштириш, мавжуд имловий қусурларни ислоҳ қилишда ёрдам кераклигини айтиб қолдилар. Мен бу таклифни бажону дил қабул қилдим ва дарсдан бўш пайтларимда домланинг Красноармейская (ҳозирги номини билмайман) кўчасидаги ҳовличаларига серқатнов бўлиб қолдим. Ўша табаррук хонадонда мен учун яна бир кашфиёт юз берди: бизни жуда иссиқкина қабул қилиб, ўта назокат ва самимият билан хизмат қилиб, керакли адабиётлар топиб бериб, илтифот кўрсатиб келаётган Тошхон ая (кўшни кафедранинг ходимаси) домланинг жуфти ҳалоллари эканлар...

Алқисса, биз ишга киришдик. Раҳмонкул домла ўзи қалб кўри, кўз нури ва катта муҳаббат билан бунёд этгани нурли саҳифаларнинг биринчи нусхасини синчковлик билан назардан ўтказиб, тузатишлар киритарди, биз (адашмасам, шеригим бизнинг "В" гуруҳимиз сардори Ғуломжон эди. Илоҳо, Яратган ўз раҳматиға олган бўлсин!) ўша таҳрирларни бошқа варақларға ўтказардик. Кунлик машғулотимиз анча машаққатли ва лекин ўта завқли эди. Чунки ўтган юз йилликнинг 60-йилларида Ўзбек мумтоз адабиётиға доир китобларнинг ниҳоятда кам ҳамда тақчил бўлганлиги, боз устиға, Шавқий Каттақўрғоний ҳаёти ва ижодининг адабиётшунослигимиз учун ҳали "очилмаган кўрик" эканлиги инобатға олинса, менинг юқоридаги таъкидларим ҳеч қандай шакшубҳа уйғотмайди, албатта. Яна бир ҳақиқатни ҳам айтиб кўяй: бугун илмий даража ва унвонли (муносибу номуносиб) одамлар кўпайди. Ўшанда бундай мартабаға кўтарилган инсонлар бармоқ билан санарли даражада оз эди-да! Айтилганлар қаторида қаламға олинган масалаға илм оламидан мутлақо йироқ бўлган икки саҳройи талаба (Ғуломжон Андижоннинг ва мен Бухоронинг қишлоғидан) ниғоҳидан баҳо берилса, айни воқеа мўъжизаға тенг эмасми? Шу ўринда бемаврид бўлса-да, икки муҳим нуктаға даҳл қилишни лозим топдим: Раҳмонкул домланинг хонадонида тез-тез бўлиш, улар турмуш ҳаёти ичида яшаш (муваққат бўлса-да) оилада эру хотин ўртасидаги муомала маданияти ҳақида ҳар қандай инсонға ҳам ибратли сабоқ бера оладиган жиҳатлар кўплигини пайқадим. Тошхон аянинг хоксоргина, пазанда, рўзгор тутишда саранжом-саришта, оила аъзолари ва меҳмонларға катта ҳаё-ю ибo, андиша билан муомала қилувчи ширинсўз аёл эканлиги менда кучли таассурот

уйғотди. Аянинг Раҳмонкул домлани еру кўкка ишонмай, уни ардоклаб, хотиржам ишлаши учун мўътадил шароит яратиб бериб, ёшгина келинчаклардай унга меҳр ҳадя этишидан завққа тўлардим. Дарвоқе, эру хотин бир-бирига суяниб, ўзаро ишонч билан яшаса, ўша оилада файз-баракот бўлади. Донишманд халқимиз бекордан бекорга эру хотинни қўшни тенг тортишга мажбур хўкизлар жуфтига қиёслашмаган-да! Раҳмонкул домланинг республикада таниқли ва сермахсул адабиётшунос олим сифатида эътибор қозониши, кўша-кўша китобу дипломларнинг соҳибӣ бўлишида менга она қадар суюкли бўлган Тошхон аянинг улкан ҳиссаси бор десам, устоз мени маъзур тутсинлар! Йиллар ўтди, оилали бўлдим, турмуш тарзимизда кўрганим ўша нодир тажрибаларга таяниб кам бўлмадик...

Айтишим жоиз, Раҳмонкул домланинг ҳам суяк-суягигача Тошхон аямга бўлган муҳаббат сингиб кетган экан. Бунинг исботини кичик бир лавҳа мисолида кўрсатишим мумкин: 1972 йилда Ўзбекистон миллий университетида (собик ТошДУ) Раҳмонкул домла билан бирга уч ойлик малака ошириш курсини ўтадик. Гуруҳимизда ёши кичиги мен бўлганим учун сардорлик каминага тегиб қолди. Дарслар бошланиб, фаолиятимиз энди изга туша бошлаган, орадан бир ҳафтача муддат ўтган пайт. Домла менга мурожаат қилиб қолди: "Раҳимжон, менинг йўғимни билдирма, Тошхон аягни соғиниб қолдим!" Алқисса, шу қисқа муддат ичида Раҳмонкул домла Тошкенту Самарқанднинг ўртасида бўзчининг моксидек қатнади. Менинг малака оширишим эса тез-тез Тошхон аямни соғинган Раҳмонкул домланинг йўқлигини билдирмаслик ташвишлари билан ўтди...

Ҳа, сидқий муҳаббатгина оила пойдеворини мустаҳкам қиларкан. Тошхон ая-ю Раҳмонкул домлаларнинг фазилатларга бой ибратли ва ғоят мазмунли умр йўллари бунинг ёрқин нишонасидир...

Раҳмонкул домланинг Муҳаммад Шариф Шавқий Каттақўрғонийнинг ҳаёти ва адабий мероси тадқиқига доир филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси қўлёзмасини ўқишдан олган иккинчи маънавий манфаатим қалбимда шундай ишларга бўлган иштиёқни пайдо бўлгандир. Домланинг ўқувчида айрича завқ ва қизиқиш уйғотувчи ўша саҳифаларини мутолаа қилар эканман, менга ҳам шундай саодатли кунлар насиб этармикин, деган ширингина туйғулар юрагимдан кечган бўлиши табиӣ -да! Ҳамиша уйғоқ фаришталар менинг айна орзуларимни илғашган ва Яратгандан уларни ижобат қилишини сўрашган кўринади. Бугунги тасаввуримдан келиб чиқиб

айтаманки, авлиёсифат шоир Шавкий ҳазратларининг хушёр руҳлари ва Худонинг назаркарда бандаси Раҳмонкул домла ҳам малоикаларнинг ўша дуоларига жўр бўлгандирларки, Ўзининг даргоҳида қабул бўлиб, менга ҳам зикри ўтган ҳаяжонли дамлар насиб этди. Ҳаққа етган ориф машойихларнинг "Яхшиларга эргашсанг, етарсан муродга",- деганлари шу бўлса керак-да? Бизнинг устозимиз адабиётшунос олим Раҳмонкул домла ва унинг файзу баракотли хонадони билан маънавият туфайли илдиз отган муносабатларимиз ҳамон бардавомдир. Бунинг учун Яратган қодир эгамга беҳисоб шукроналар айтишга бурчлиман...

Диссертация баҳона бўлди-ю, менинг кўз ўнгимда мумтоз адабиётнинг мутлақо янги бир олами жамол кўрсатди. Ўзбек, форс, араб тилларида дилбар шеърлар яратган Шавкий ҳазратларининг тафаккур дунёси, мисралардаги камалакдай сержило ранглар сеҳри ўзига мафтун, маҳлиё этди. Меҳнаткаш асаларилар гуллардан бол йиғганидек, заҳматкаш Раҳмонкул домла кўп сонли қўлёзма баёзлар, турфа тўпламу девонлардан дафтар - дафтар адабий далилу лавҳалар, шеърӣ гулдасталар тўплаган экан. Табиийки, улардан аксарияти диссертациядан ташқарида қолган ва кейинчалик фан номзоди Раҳмонкул домланинг талайгина оҳорли мақолалари учун хамиртуруш вазифасида хизмат қилган...

Мухими, биз улардан биринчилардан бўлиб баҳра олдик. Диссертация ва зикри ўтган дафтарлар орқали мен Шавкий Каттакўрғонийнинг куйидаги сатрларини ёдлаб олган эдим:

Бурноғи расолари замона,
Гўстурдилар эл аро нишона.
Бир неча китоб деб Навоӣ,
Еткурди ҳазинлара давоӣ.
Андин сўнг ўтиб расо Фузулий,
Ашъори, расоларининг қабули.
Форсий эл аро расоси чўхдур,
Бедил киби бир расоси йўхдур.

Шавкийнинг салоҳиятли қаламкаш сифатида шаклланиши ва серқирра ижоди маънавий сарчашмалари хусусида башорат берувчи юқоридаги мисраларда Фузулий тили-озар лаҳжасининг таъсири бағоят кучли из қолдирган. Бундай таъкидни зуллисонайн (унинг араб тилида ҳам шеърлар ёзганлиги назарда тутилса, мазкур атама таҳрирга учрайди) шоир Шавкий Каттакўрғонийнинг яна қатор шеърлари шаънига ҳам айтиш мумкин. Унинг Алишер Навоӣ ва Мирзо Абдулқодир Бедил даҳосига ҳам ихлоси анча баланд. Бирок

шеърий парча муаллифининг форс-тожик шеърияти намояндаларидан Бедилни ажратиб айтишини бир тарафлама тушунмаслик лозим. Шавкий ҳақ, форсийзабон адабиётда расолаар кўп. Аммо унинг учун расолаар ичра расоси Бедилдир. Гулзорга қадам кўйган ҳар бир гўзаллик шайдоси ўзини ром этган гулнинг ҳидидан завқ топади. Адабиёт ҳам ана ўшандай поёнсиз бўстондир. Ҳар бир истеъдод сохиби айни бўстонда ўзини мафтун айлаган гулбутта олдида роҳат олади. Юқорида кўчирганимиз иқтибосни кейинчалик бизга маромига етказиб, ўйноқи оҳангда Раҳмонқул домланинг илмий ишига мураббийлик қилган ва охириги нафасига қадар уни ўз паноҳида тутган Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, академик Воҳид Абдуллаев айтиб берган эдилар (илоҳо, Аллоҳ ўз раҳматига олган бўлсин)...

Шавкийнинг туркий девонидан унинг қуйидаги ошиқона ғазали ҳам жой олган экан. Мен уни Раҳмонқул домланинг дафтарида кўчириб олганман. Яхшиси, келинг, ўша рангин ва ўйноқи мисраларни бирга мутолаа қилайлик:

Чикди боғидин бир гул, мен сори шитоб айлаб,
Бурқайин солиб юздин, бағрими кабоб айлаб.
Титравуж тақиб бошқа, зарварақ сепиб қошга,
Мени олди ёнбошқа, дин уйин хароб айлаб.
Ҳаддин ошқанин ишқин билмайин, белин кучдим,
Заррадек ера тушдим, анда изтироб айлаб.
Бехуд ўлмоғим кўрди, бошим ўзра ўлтурди,
Мени хуша келтурди, хўйидин гулоб айлаб.
Кўргач- ўқ ўшал юзни, баҳраманд этиб кўзни,
Боадаб тутиб ўзни, нақши по ҳисоб айлаб.
Сўрди мустамандидин, ҳажрининг газандидин,
Лаъли нўшхандидин мени комёб айлаб.
Ақлим итмиш ул соат, телбалиғ тарийқидин,
Ёва сўз демушдурмен, оллида хитоб айлаб.
Келди қаҳри ул гулни, сорди зулфи сунбулни,
Ўтка солди мен қулни, боғи иртиқоб айлаб.
Тарки хонумон этгим, гўшада макон этгим,
Васфини баён этгим, Шавқидин китоб айлаб.

Иқтибос вазифасида келтирилган ғазалнинг айрим байтлари Раҳмонқул домланинг номзодлик диссертациясида истифода этилган. Аммо ўша мисралар ҳам шўро мафқураси тамойиллари нуқтаи назаридан таҳлилга тортилган. Бунинг учун ғазалнинг айрим сатрларида юзада қалқиб турувчи зоҳирий-шаҳвоний аломатлар

Шавқий ва унинг тадқиқотчиси фойдасига хизмат қилган. Эслатилган айни ишоралар шоир ижодидаги дахрийлик майллари сифатида талқин этилади. Аслида, бундан-да бошқача манзарани тасаввурга келтириш ҳаёт ҳақиқатига зид бориш билан баробардир. Раҳмонкул домланинг диссертацияси негизида маданий меросга ленинча муносабат талаблари ётади. Яхлит ўзбек мумтоз адабиётини диний-мистик, феодал-сарой ва халқчил йўналишдаги адабиёт тарзида сунъий равишда парчалаш сиёсати авжига чиққан йилларда шариат қозиси мартабасида фаолият кўрсатган Шавқий адабий меросини тадқиқ манбаи сифатида танланишининг ўзи илмий раҳбар ҳамда "Қаловини топиб, қорни ҳам ёғдирган" диссертация муаллифининг катта жасоратидир...

Ана шундай гапни зикри ўтган сиёсий зуғумлар ҳадди аълосига етган замонларда мумтоз адабиётдан, хусусан, шоҳу вазир, шайхул-ислому қози рутбасида фаолият кўрсатган, сарой билан алоқадор бўлган шоирлар маънавий мероси хусусида жиддий илмий ва бадиий асарлар бунёд этган барча қалам аҳли борасида бирдай айтилса, сира муболаға бўлмайди. Шундай экан, бугунги дориламон давронда яшаб, ижод қила туриб, қахрли ўтмишимизни инобатга олмай, ўша фидоий инсонлар, уларнинг илмий ишлари ва бадиий яратмалари ҳақида нораво танқидий гапларни айтиш адолат мезонларига мутлақо зиддир...

Шавқий Каттақўрғонийнинг юқорида тўла матнини кўчирганимиз ғазали аслида ошиқона - орифона руҳдаги тағмаъноларига етиш осон бўлмаган зулмаънайн асарлар сирасига киради. Унда риндона (ойин, маслак, тариқат...) майл жуда баланд. Яна маломатийлик аломатлари ҳам сафда турибди. Мисралардаги "титравуж", "зарварак", "мустаманд", "газанд", "тарийк", "иргикоб" сингари сўзу атамалар шеърда ифодаланган маъно ришталарини илохий-ирфоний оламга тортиб кетади. Алишер Навоий, Муҳаммад Фузулий, Абулмаоний Мирзо Бедил этагини тутган шоирдан орифона-ошиқона тафаккурни кутмаслик эса Шавқий шеърятига бир томонлама қараш билан баробардир. Биз алоҳида ажратиб кўрсатган сўзу истилоҳлардан бири "тарийк"нинг мазмун жилоларига эътибор қилишнинг ўзи ҳам бизнинг мулоҳазаларимиз фойдасига хизмат қилади: "тарийк" - йўл, из; усул, йўсин, қоида, расм, маслак, восита, сабаб...

Шеърин мисраларда "шаҳвоний" туйғуларга урғу бериш ходисаси Шавқий ижодида тасодифий услубий жило эмас. Ундаги бундай майл Алишер Навоийнинг:

Не хуш бўлғай, иковлон маст бўлсак васл боғинда,
Қўлим бўлса онинг бўйнида-ю, оғзим кулогинда.
Навой сен киму ишрат майи билмасмусенким, ит
Агар қон ичса ҳам боши керақдур ўз ялогинда²⁵

мағла ва мақтали ғазалига боғланган мусаддасида ҳам кузатиш қийин эмас. Раҳмонқул домланинг диссертациясида "Шавқий шеъриятида Навоий анъаналари" фаслида юқоридаги мусаддас таҳлилга тортилган. Аммо сатрлардаги зулмаънайнликка атайин "эътибор" қилинмаган. Сабаблари эса аён...

Бугун мен дадил айта оламан, ўша XX асрнинг 60-йилларида она Ўзбекистон осмонида Истиклол қуёши балқиганида эди, кучқуввати жўш урган, муҳаббат шаробидан сармаст, 30-33 ёшдаги Раҳмонқул домла Шавқий ҳазратларининг ўша ғазалини диққат марказида тутиб, унинг ўзига хос услубий жилоси ҳақида гўзал, бўлиқ мазмунли тадқиқот яратган бўлур эди...

Раҳмонқул домланинг интиҳога етган диссертацияси 1963 йилнинг баҳорида химояга қўйилди. Ҳали қирқ ёшга ҳам киришга улгурмаган, навқирон фан доктори А.П.Қаюмов ишнинг биринчи расмий ҳаками сифатида баланд мақомда чиқиш қилдилар. Ҳимоя мажлисида ҳозир бўлган меҳмону мезбонларнинг барчаси (жумладан, камина ҳам) устоз адабиётшуносга ҳавас ва эзгу ният билан қарашгани ҳали-ҳали эсимда. Ўша сафда бизнинг ширинзабон муаллимларимиз - Р.Р.Муқимов, Н.Ш.Шуқуров, Б.Н.Валихўжаев, С.З.Мирзаевлар бор эдиларки, уларга ҳам қисқа муддат ичида докторлик илмий даражаси насиб қилди. Қайд этганим тарихий кунда жаннатмақон Самарқанд самоси ҳам "шўхлик" қилиб, саховат билан раҳмат ёмғирини тухфа қилди. Диссертантнинг ховличаси сахни сув билан лиқ тўлди. Олийқадр меҳмонлар ичкарида. Биз шогирдпешалар енг шимариб ишга киришдик ва озгина фурсатда ҳалқоба сув "таслим" бўлди...

Бугун муборак 80 ёшларини нишонлаётган академик А.П.Қаюмов (устозни бошимизда омон сақлашини Яратгандан катта илтижо ила сўрайман) ўшанда чиқишларининг хотимасида "Раҳмонқул Орзибековдан филология фанлари доктори чиқиши муқаррар,"- дея башорат қилган эдилар. Аллоҳнинг нуридан файзёб устознинг ўшанда айтган ҳолисона ва сидқий ниятлари мустажоб бўлди. Раҳмонқул домла ният қилинган илмий даража-ю унвонларга

²⁵ Бу ҳақда қаранг: Р. Воҳидов. Ёғди ўт устига қор. Мажмуа. Лотин ёзувида. Тошкент, Зарқалам -2005. 37-41-бетлар.

эришди. Аммо бир ҳақиқат кундай аён: унга илм оламидаги барча улуғликларнинг ибтидосини Шавқий Каттақўрғонийнинг нодир даҳоси берди...

Мухтарам устоз, етмиш бешинчи довонга тўла маънода қўйни-қўнжингиз тўлик ҳолда келдингиз. Шу улуғлик Сизга муборак бўлсин! Сиз жону дилингиздан суядиганингиз Тошхон ая, фарзанду невара, шоғирду дўстлар, истиқболи нурафшон Ўзбекистон мумтоз адабиётшунослиги бахтига ҳамиша бардаму баққувват юринг. Нуроний чехра, қайнок табассум, болга тўлган донишмандлик Сизни сира-сира тарк этмасин. Мустақиллик даври Сиздан мумтоз адабиётнинг долзарб мавзуларига доир ва миллий истиқлол мафқураси ғоялари билан суғорилган янада сара илмий асарлар кутади...

ХАЛҚ ҚАҲРАМОНИГА ҚЎЙИЛГАН БАДИИЙ ҲАЙКАЛ...

Манбаларнинг шаҳодатига кўра жасорат, мардлик, фидойилик ва қаҳрамонлиги, чингизийлардан бўлган Чигатой лашкарига қарши олиб борган мурасасиз кураши билан XV асрда Улуғбек Мирзо эътиборини тортган Махмуд Торобий тўла маъноси билан халқнинг миллий қаҳрамони, муқаддас она тупрокнинг садокатли фарзанди эди. Унинг қиёфасидаги биз юкорида айримларини эслатганимиз нурли саҳифалар академик ёзувчи Ойбекни ҳам бефарқ қолдирмаган ва улуғ адибга қалам ушлатган. Иккинчи жаҳон урушининг суронли йилларида халқни фашист газандаларига қарши оёққа қалқитмоқ туйғуси билан адибу шоирларимиз мозийга, унинг ибратли саҳифаларида ўзининг қаҳрамонлик ва жасорати билан ёрқин из қолдирган, Ватан босқинчилари икки оёғини бир этикка жойлаган танти аждодларимиз тақдирига мурожаат этишди. Устод Айнийнинг халқ қаҳрамони Темуралиқ, Ҳамид Олимжоннинг Муқанна, Максуд Шайхзоданинг Жалолиддин Мангуберди ҳақидаги гўзал асарлари яратилди. Устод Ойбек ҳам шу сафда бор эди. Бу ноёб истеъдод соҳиби ҳам айна йўналишда серқирра фаолият кўрсатди. Зулмат қаърида маърифат машъаласини кўтарган улуғ Навоий бадиий ҳайкалини бунёд этиш забардаст адиб адабий фаолиятининг бир ўзанини ташкил этса, унинг иккинчи олмос қирраси сарҳалқасида Махмуд Торобий бадиий қиёфасини яратиш турди. Улуғ адибнинг суюкли дўсти, ҳаммуаллифи, украин олиму ижодкори Александр Дейч ўринли эътироф этганидек, «Ўрта Осиё тарихининг билимдони

сифатида Ойбек XIII асрда Бухоронинг мўғул хони Чигатой томонидан забт этилган даврига мурожаат қилди. Бўлажак опера қаҳрамони ун эловчининг фарзанди Маҳмуд Торобий аслида она юрт, она тупроқ, муқаддас ер муҳаббати билан тўлиб тошган одам» сиймосини қаламга олди. Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек мукаммал асарлари йигирма жилдлиги варақланаркан, унинг Маҳмуд Торобий шахсияти ҳамда жасоратига қайта-қайта синчков назар ташлаганининг шоҳиди бўламиз. Шеърятда сеҳрли қалам соҳиби бўлган Ойбек домла учқур хаёлининг ширин меваси сифатида унинг «Маҳмуд Торобий» драматик достони майдонга келди. Бу билан таскин топмаган улуғ шоирнинг мўъжизалар хазинаси қалби забардаст ва «қора соқолли» (академик Бобожон Ғофуров таъбири) элакчини қўмсайди ва у яна мавзуга қайтади. Александр Дейч ўринли қайд қилганидек, Ойбек домла Маҳмуд Торобийнинг шарафли умр йўли ҳақида ҳикоя қилувчи опера либреттосини яратишга муяссар бўлади. Мазкур опера 1944 йилнинг охирида Алишер Навоий номидаги академик опера ва балет театрида рўшнолик кўрган. Унинг мусиқасини бастакор Олесь Чишко ёзган.²⁶ Бирок академик адиб Ойбекнинг кўнгли бу билан ҳам тўлмаган ва у либретто устидаги ижодий изланишларини давом қилган. Улуғ адиб «Мукаммал асарлар»и тўртинчи жилдида берилган 6 актдан (устод Ойбекнинг ўзи шундай атаган) иборат ўзбек тилидаги (ўша асар, 232 — 235-бетлар) ва тўрт акти қоғозга тушган русча нусхаси шундай хулосага келиш асосини беради:²⁷ Таъкидлаш жоизки, рус тилида ва насрда баёни берилган режанамо кўламдорлиги, ички бўлинишларга (первая картина, вторая картина ва ҳоказо) эгаллиги билан ҳам диққатни тортади.

Устод Ойбек кейинчалик бу ижодий ишга Александр Дейчни сафарбар қилади. Ҳаммуаллифликда яратилиши мўлжалланган янги асар насрда, рус тилида, олти пардали қилиб ёзилиши лозим эди. Айни нусхани «Маҳмуд Торобий» ёхуд «Халқ қалқони» унвонларидан бири билан эълон қилиниши кўзда тутилган.²⁸ Афсуски, ҳамкорликда бошланган бу ижодий иш ҳам бизга номаълум

²⁶ Қаранг: Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. 4-том. Тошкент: «Фан» — 1976, 244-275- бетлар.

²⁷ Қаранг: Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. 4-том. Тошкент: «Фан» — 1976, 238-244- бетлар. Улуғ адибнинг мукаммал асарларини ўн тўққиз жилда нашр эттириш режалаштирилган. Бирок ижодий иш жараёнида режа таҳрирга учраган ва «Мукаммал асарлар» 20 жилда рўшнолик кўрган.

²⁸ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. 20-том. Тошкент: «Фан» — 1985, 391-397- бетлар.

сабабларга кўра ярим йўлда қолиб кетади. Шундай бўлишига қарамай, улуғ адиб халқнинг бу миллий қаҳрамони билан «хайрлашмайди». «Хушқомат, қисқа қора соқолли, хушрўй кўринишли, ўша давр одатига биноан тўн кийиб, устидан белини боғлаб юрадиган, кўк саллала, ағдарма этик кийишни хуш кўрувчи» Маҳмуд Торобийнинг нурли қиёфаси ёзувчини ўзига тортишда давом этади. Оқар жилға мисол қуйилиб келган илҳом ва ғоявий ният илохий истеъдод соҳиби Ойбекка яна қалам ушлатади. Адиб «Ғалвирчи» номли саҳна асари устида ижодий иш бошлайди. Насрда рўшнолик кўриши лозим бўлган бу саҳна асари Ҳамза номидаги академик миллий драма театрида ўйналиши керак эди. Бироқ бу асарнинг тақдири ҳам устод адибнинг юқорида эслатилган торобийнома туркумига кирувчи бошқа бадиий яратмаларига тортади ва ўрта йўлда қолиб кетади. «Ғалвирчи»нинг бир кўриниши ниҳоя топиб, унинг иккинчи саҳнасида бир неча саҳифа ёзилади, холос.²⁹

Ҳарчи устод адибнинг Маҳмуд Торобийга доир барча ғоявий ниятлари тўла ҳолида оқ саҳифаларга тушмаган бўлса-да, унинг халқнинг бу ватанпарвар миллий қаҳрамонига доир юксак ихлосу садоқати, меҳру муҳаббатидан «Маҳмуд Торобий» драматик достони ва бошқа чала бадиий яратмаларининг мавжуд парчалари етарлича гувоҳлик беради. Аслида, академик адибнинг хилма-хил жанру йўналишларда иншо этилган асарлари замирида Маҳмуд Торобийнинг мукамал сиймоси, том маънода ҳавас қилса арзигудек бадиий ҳайкалини гавдалантириш орзуси ётар эди. Таассуфлар бўлсинки, суюкли адибнинг узок йилларга тортган хасталиги ва ниҳоят бевақт ўлими унинг Маҳмуд Торобий хақидаги қатор асарларининг ҳазрати Ойбек ижод гулшанида ғунчалигича қолиб кетишига сабаб бўлди...

Академик адибнинг Маҳмуд Торобий образини яратишга қайта —қайта мурожаат қилиши, унинг айна бир мавзуга доир фикрларининг такроридан иборат эмас, албатта. Чунки Ойбекдай улкан сиймолар учун ўз —ўзини қайтариш хос хусусият эмас. Ёзувчи ҳар доим мавзунинг янги кирраларини очиш, бош қаҳрамон феълү атвори ва интилишларини воқеалар ривожини жараёнида шакллантириб бориш йўлини маъқул кўрган. Шунинг учун ҳам у тинимсиз изланган, тарих ва фольклор хазинасидан ибратли

²⁹ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. 19-том. Тошкент: «Фан» — 1981, 105-137- бетлар.

далиллар, ҳикоя, ривоят, ҳикматлар топган. Булар, бир жиҳатдан, асарнинг рангин, ўқишлилигини таъмин этса; иккинчи тарафдан, ғоя ва мазмунини кучайтирган. Асардан асарга кўчган сайин, образлар дунёси ҳам жиддий таҳрирга учраган. Айтилган мулоҳазалар асоссиз бўлмасин учун «Маҳмуд Торобий» драматик достони билан «Ғалвирчи» сахна асаридан наشر қилинган парчани қиёсан кўздан кечириш фойдадан холи бўлмас. Драматик дoston Жамила бошлиқ бир гуруҳ кизларнинг муҳаббат, ҳаёт ҳақидаги мунозараси билан бошланади. Сухбатга Жамиланинг севгилиси Ёдгорнинг келиб кўшилиши билан ишқ оташи аланга олади. Сатрлардан -сатрларга кўчилган сари мисралар бағридаги мазмун ҳам теранлашади, хусусий дардлардан ижтимоий жароҳатларга, зулм-зўрликка нафрат можароларига урғу берилади. Севишганлар сўзи оҳангидан етилиб келаётган кўзғолон нафаси уфуриб туради. Бу, айниқса, Ёдгорнинг жавобларида равшан кўринади.

Ёруғликка чиқармиз бир кун
Соғ бўлайлик, нолиш беўрин.³⁰

Кўчирилган мисралардан кейинги лавҳаларда китобхон Маҳмуд Торобий билан танишади. Драматик дostonнинг кейинги деярли барча воқеалари асар бош қаҳрамони Маҳмуд Торобий табиати ва ҳаракат дастурини тўлақонли гавдалантиришга хизмат қилади. Асарда Тўсинбой, Ҳоким, Қозикалон, Шайхулисом, Чигатой, Бош вазир, Эшик оғаси, Қорачар Нуён, Бури Нуён, Маъмур, савдогарлар каби ҳоким табақа вакиллариинг образлари билан бир қаторда Маҳмуд Торобий, Оташ ота Муҳаммадшариф, Барот, Шамсуддин Маҳбубий, Холтош, Холпош, Марғуба, Дукчи, Чилангар, Гадой сингари меҳнаткаш халқ вакиллари ҳам иштирок этади. Ойбек ғоят раvon ва лўнда сатрларда Маҳмуд Торобийнинг бош мақсад-муддаосини ёрқин ва бўёқдор ифодалашга муяссар бўлган:

Халойиқ хушингни йиғ яхши ўйла...
Ичингдаги дардларингни очик сўйла...
Мана ҳозир дардларимиз парчаларин
Ўзиб кетди, не ҳол бўлур эрта-индин!
Юрагимда яркираган имоним бор,³¹
Элим учун курашаман то жоним бор

Драматик дoston катта завқ билан ўкилади. Забардаст шоирнинг тизгинсиз жўшқин илҳоми дoston сатрларига кўчиб, унга

³⁰ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. Ун тўққиз томлик. 4-том. Тошкент:

“Фан” – 1976. 101- бет. Асарнинг тўла матни шу томнинг 98-165- бетларида жойлаштирилган.

³¹ Уша асар. 119- бет.

шавқ бағишлайди. Мақол мисол ихчам мисраларда халқ ва унинг миллий қахрамони кураши замирида ётган улуг мақсад — юрт эрку истиқлоли ғояси сингдирилиб борилади. Тарихимизнинг порлок саҳифаларига мурожаат баҳонасида гўё адибнинг «қафасдаги қалби» армонлари ҳам юзага чикқандай туюлади. Ҳазрати Ойбек муқаддас Ўзбекистоннинг кишанлардан фориг бўлиши тарафдори эди. Қани, айтинг-чи, Маҳмуд Торобий тилидан айтилган куйидаги оҳорли мисралар мағзида ўшандай туйғу йўқми?

Йиғимас, зулмни ағдариш керак,
Илдизи-ла уни кўпориш керак.
Тигларнинг дамини тиглар қайирур,
Зулмга қарши элни кўтариш керак.
Ҳақиқат куёшин булут ўраса,
Гўзал самомизни қоронгиласа,
Бўрон бўлиб уни тўзғитмоқ лозим.
Қутулмоқ истасанг пўлат тиг яса!
Тупроққа қоришди адолат юзи,
Кўтарсак ва артсак чакнар юлдузи.
Ҳақиқат олтиндек чиримас, зангламас,
Кечага айланар мўғул кундузи.³²

Тарихий мавзуда асар ёзишнинг ўзига хос машаққатлари ҳам йўқ эмас. Бу борада Алишер Навоий бадиий сиймосини гавдалантириш баҳонасида мозий қаватларига теран назар солган Ойбек учун етарли тажриба мавжуд эди. Адиб торобийномаси шундай дадил хулосага келиш асосини беради. Ўрта Осиёнинг мўғуллар томонидан истило этилишига доир салмоқли тадқиқот яратган академик В.В.Бартольд Маҳмуд Торобий ва унинг оила муҳити ҳақида қатор ижобий фикрларни баён этган. Тарихшунос олимнинг шаҳодатига биноан Маҳмуднинг опаси замонасининг фозила аёлларидан бўлган ва рухлар ёрдамида башорат қилишда шуҳрат таратган экан. Айни фазилатлар Маҳмудда ҳам бўлган, - дейди улуг олим. Табиийки, устод Ойбек бундай маълумотларни кадрлаган ва Маҳмуд Торобий киёфасида уларни умумлаштиришга интилган. Шундан бўлса керак, драматик дoston бош қахрамони нафақат оддий ҳунарманд, балки замонасининг донишманди сифатида ҳам намоён бўлади. Унинг Шамсуддин Маҳбубийга муносабати ва у билан ҳамкорлик қилиши замирида ҳам ўша маърифатпарварлик аломатлари ётади. Маҳбубий асар саҳифаларида

³² Уша асар, 109- бет.

жуда кам кўринади. Бирок унинг маънавий раҳнамо эканлиги дoston мисралари мазмун ва оҳангидан ёрқин англашилиб туради. Шамсуддиннинг Торобийга қарата айтилган мана бу мисраларидан ҳам шундай майлни пайқаш қийин эмас:

Хар бир ишда ақл ва мантик,
Рахбарингиз бўлсин, эй рафик.
Юбормайман сизни майдонга.³³

Асар порлоқ қелажакка умид нурлари билан йўғрилган. Эрк, адолат, ҳақиқатнинг барҳаётлигига бўлган чинакам ишонч туйғуси драматик дoston мисраларининг мағз-мағзига сингдирилган. Айниқса, поэма хотимасидаги мана бу сатрларда ўша гоё янада равшан намоён бўлади:

Торобий

Енгди эл, енгди ҳақиқат ва ҳақ,
Душмандан озодмиз, ҳур бизнинг тупроқ.
Мангу пойдор бўлсин, эл тутган байроқ.

Халқ

Душманга омон йўқ, золимга кун йўқ.
Асло йиқилмайди эл тутган байроқ!³⁴

«Маҳмуд Торобий» дostonида батафсил ифодасини топмаган айрим нукталар адиб эътиборида турган ва янги асарларида улар инобатга олинган. Адабий-ижтимоий фаолияти ва асарларига ўта талабчанлик билан муносабатда бўлган, ўзи-ўзини таҳрир ва ҳамиша имтиҳондан ўтказиб турган адиб ижодий иш услубига хос бу ноёб фазилатни Маҳмуд Торобий образининг ишланишида ҳам аниқ кўрамиз. Драматик дostonда кўзғолоннинг келиб чиқиш сабаблари айрим ишораларда, Жамила ва унинг муҳаббатининг хўрланиши лавҳаларида кўринган бўлса; «Ғалвирчи»да ана ўша жиҳатларни етарли асослаш йўлидан борилганлигини ҳис этамиз. Тарихий ҳужжатлардан равшанки, кўзғолоннинг ташкилотчилари ва раҳбарларининг катта қисми косиб-хунармандлардир. Ўша ҳақиқат тақозосидан келиб чиққан адиб шу мавзудаги деярли ҳамма асарларида хунар аҳли образини яратишга диққатини қаратади. Масалан, насрда иншо қилинган саҳна асарида ўшандай уриниш ёрқин намоён бўлади. «Ғалвирчи» Маҳмуд Торобий дўконининг ихчам тасвири билан бошланади. Мазкур асарда Маҳмуд хунарманд, моҳир табиб, ўз даврининг яхшигина билимдони, ҳаёт воқеа —

³³ Уша асар. 145- бет.

³⁴ Уша асар. 164- бет.

ходисаларига нисбатан фаол ҳаракат қилувчи инсон қиёфасида намоён бўлади. Асар бош қаҳрамонининг бундай олижаноб эзгу фазилятлари сахна асарининг дастлабки саҳифаларидаёқ ойдинлашиб боради. Бу жихатдан Торобийнинг чуқур рухий кечинмалар билан йўғрилган нутқидаги мана бу жумлалар аҳамиятлидир: «Одам туғилгандан бошлаб то ўлимига қадар йиғлайди, ташида йиғламаса, ичида йиғлайди. Бу яна ёмонроқ — кўз ёши юзни куйдирмайди, балки кўнгилда куйилади, кўнгилни ёқади. Тангри таоломи дунёни шундай яратган? Йўқ! Модомики, ҳамма одамлар айна тупроқдан яратилган, дунёдан уларнинг насибаси бир тусда бўлиши керак... Эй замон!... Лекин, замон оғир, у Чингизхоннинг қонли, азамат тахти остида....»

Асарда Оташ, унинг набираси Бодом (драматик дostonда Жамила), Шамсуддин Махбубий, Қул, Қулфчи, Бўёқчи, Маржонг Муҳаммад, Али, Ўрмон, Маҳмуднинг синглиси Зулайҳо каби ижобий, Битикчи, Соликчи, Ялавоч, Шайхулислом, Босқоқ, Тўсинбой, Ўнбоши сингари салбий образлар мавжуд. Адиб асарда халқ кўзғолонининг келиб чиқишини тезлаштирган ижтимоий - сиёсий, маънавий-тарихий сабабларни очишга, уларни ўқувчи эътиборига теран етказишга диққат қаратади. Шу мақсад билан турли ижтимоий табақа вакиллари қалбига қўл солиб кўради, уларнинг дардини ўз тиллари билан сўзлатади. Бу борада, айниқса, Хонботир образи катта қизиқиш уйғотади. Ўн йиллар салтанат сурган бу шоҳ мўғуллардан катта жафо кўрган: тожу тахт, давлату салтанат, бутун хешу акраболаридан жудо бўлиб, сўққабош омон қолган. Дастлаб кафтида тутиб, Хонботирни ардоқлаган тақдир уни хўрлик, зорликлар қаърига улоқтирган. Ўн йилдирки, у қашшоқликда, бир бурда нонга зор яшайди. Қалбида мўғулларга нисбатан катта интиқом, ўч туйғуси чўккан Хонботир порлоқ истиқбол учун йўл излайди. Бу аламзада инсонни сўнгсиз газабига олган ҳаёт уни Зарафшон воҳасини кезишга мажбур этади. Тақдир шамоли Хонботирни Самарқанддан Жондор туманига учиради. Бахтли тасодиф эса Хонботирни Маҳмуд Торобий билан тўқнаштиради... “Ғалвирчи”нинг бундай саҳифалари ўқувчида мароқ ва завқ уйғотади.

Хуллас, Ойбек ижодида Маҳмуд Торобий образининг ишланиши алоҳида тадқиқот мавзусидир. Хулоса, юқорида айримлари саналган адабий маълумот ва парчалар ҳам қалбимизни фахр туйғуларига сероб этади. Бизни изланиш, ижодкорлик, жасоратга бошлайди. Дарсларимизда шундай бадий далилларни

чеклаб ўтиш эса гуноҳдир. Маҳмуд Торобий ва унинг сафдошлари жасорати, уларнинг муқаддас она заминга садоқати ҳақида мазмунли суҳбатлар ўтказиш, шакллантирилиши бош вазифа ҳисобланган баркамол авлодни қаҳрамонлик, ватанпарварлик руҳида тарбиялашда беминнат хизмат қилади.

ҒАФУР ҒУЛОМ МАКТУБЛАРИ³⁵

Академик шоир Ғафур Ғулом «Мукаммал асарлар тўплами» ўн икки жилдлиги охири китобида (XII жилд. Тошкент, «Фан»-1990) унинг бир туркум мактублари ҳам киритилган. Мактублар ўттиз йилдан зиёдроқ тарихни ўз ичига олган бўлиб, турфа муносабатлар билан турли тоифадаги шахсларга йўналтирилган. Жумладан, «ёш шоир Амин Умарийга ўртоқлик хати» сарлавҳали мактуб 1935 йилда битилган бўлса, охириги шоир Асқарали Чархийга юборилган ва 1966 йилда иншо қилинган. Мактубларнинг энг кўпи улуғ шоирнинг умр йўлдоши Муҳаррам ая Ғуломовага (тўққизта хат) ёзилган. Шунингдек, ўғли Улуғ Ғуломов (5), шоир Чархий (3), адиб ва таржимон Ваҳоб Рўзиматов (2), кекса маърифатчи Омонулла Валихонов (2), тожик шоирлари Мирзо Турсунзода (1), Абулқосим Лоҳутий (2), тожик адиби Сотим Улуғзода (1), шоир ва драматург Собир Абдулла (2), Ҳамид Ғулом (1), Асқад Мухтор (1), академик Музаффар Хайруллаевга (1) ва яна бир қатор шахслар, газеталар таҳририятига юборилган хатлар ҳам бор. Булардан ташқари, шоирнинг яна бир қатор хатлари ҳам бор эканки, улар ҳақида биринчи бор тўплампинг 12-жилдида (408—424, 482—487-бетлар) хабар берилади. Бошқирд шоири Сайфи Қудаш, тожик шоири Мирзо Турсунзода, украин адиби Микола Бажан, озар адабиётшуноси, академик Ҳамид Орасли (2), ҳинд Гурбахш Синг ва яна бир қатор таҳририятларга (жами 13 мактуб) ёзилган хатлар шулар жумласидандир. Мазкур хатларнинг тўла матни аслиятда келтирилади. Китобнинг «Изоҳлар» қисмида эса ўша мактубларнинг ўзбек тилидаги таржимасини мухтасар шарҳу изоҳлар билан ўқиш мумкин. Мактубларнинг маълум қисми насрда, айримлари назмда, шунингдек, аралаш-қоришиқ (насру назмда) битилган хатлар ҳам учрайди. Хатлар ҳажми нуқтаи назаридан ҳам бир хил эмас: уларнинг айримлари 3—4 қатордан (жумладан) таркиб топган бўлса, қозок шоири Қувондик Шангитбоев хатига қайтарилган жавоб саккиз

³⁵ Ушбу мақола М.Маҳмудов билан ҳаммуаллифликда ёзилган.

бетдан (бу энг катта хат) иборат. Шундай ранг-барангликни хатларнинг мавзуи ва гоъвий йўналиши борасида ҳам кузатиш мумкин.

Ғ.Ғуломнинг Амин Умарийга расмий мурожаати унинг ягона адабий мактубидир. Маслаҳат - танқид йўналишидаги мазкур иш ёзилиб, Самарқанд вилоятининг «Ленин йўли» газетасида 1935 йилнинг 5 февралда эълон қилинган пайтда муаллиф 32—33 ёшларда эди. «Феликс болалари» сарлавҳали биринчи шеъри 1923 йилда рўшнолик кўргани эътиборга олинса, бу даврга келиб шоирнинг ўн йиллик адабий тажрибага эгаллиги аёнлашади. Шундан у А. Умарийга «ёш шоир» ибораси билан мурожаат қилади. «Очиқ хат»да А. Умарийнинг умуман ижодиётига эмас, балки унинг «Ленин йўли»нинг турли сонларида босилган «Икки ёшлик», «Байроғимиз», «Мардона курашчи» шеърларига муносабат билдирилади. «Очиқ хат»да биродарона самимият руҳи баланд.

Мактуб муаллифи матбуот орқали қилинган расмий мурожаатнинг мақсад-муддаосини қуйидагича умумлаштириб, ўқувчилари билан баҳам кўради: «...Ўзаро бир-бирларимизга маслаҳатлар берсак, қалай бўлар экан? Сизга ёзмоқчи бўлган мактубнинг тилаги ҳам худди шу: бир ўқувчи сифати билан танқид қилмоқчи, бир шоир сифати билан ўзимдаги тажрибаларни ўртоқлашмоқчи ва, айниқса, бир ўртоқ сифати билан қоймоқчи бўламан». Мактубни мутолаа қилган ўқувчи бутун матн давомида муаллифнинг ана ўша холисона ниятга қатъий амал қилганлигига қаноат ҳосил қилади. Шоирнинг бундай майли, айниқса, «Икки ёшлик» шеъри таҳлили жараёнида ёрқин кўзга ташланади. Тўғри, мактуб бугунги кун талаб-тамоийллари нуқтаи назаридан ўрганиладиган бўлса, унда ёш шоир шеърининг социалистик реализм қонуниятлари жиҳатидан теран таҳлил қилинганлигини пайқаш қийин эмас. Шу маънода «Икки ёшлик»нинг гоъвий мазмунига доир билдирилган танқидий жумлалар ўз моҳиятини маълум маънода йўқотади. Аммо шеърнинг тузилишига, сўздан фойдаланиш маҳоратига тегишли фикрлар ҳамон долзарб. Шундай гапни ўқувчига тақдим қилинадиган назмий асарнинг ҳажмига доир ўртага ташланган танқидий мулоҳазаларга нисбатан ҳам айтиш ўринли бўлади. Шеър — муайян ҳаётий лаҳзаларнинг сатрлардаги бадиий инъикоси экан, унинг имкон қадар мухтасар ҳажмда бўлиши, чакмоқдай чакнаб ўтиши мақсадга мувофиқ. Ана шу талабни назарда тутган шоирга «Икки ёшлик»нинг «жуда узун, ўринсиз жойларининг жуда кўплиги» (12) ёқмайди. Яна бир жиддий масаланинг ўртага

қўйилганлигини ҳам эътироф этмоқ лозим: Шеър — сўз санъатининг бағоят ноёб намунаси. Унинг кофиябозликдан иборат бўлиши — иллат. Шундай нуксондан сақланиш учун эса ростокамига шоирлик истеъдоди бор қаламкаш сўзнинг кўп маънолилик фазилати, оҳанги, маъно кирраларидан унумли ва ўринли фойдаланмоғи шарт. Мумтоз шеършуносликдаги «таносуб», «тадриж», «ийҳом» тарзида номланадиган санъатлар бугунги шеърият учун ҳам «сув ва ҳаводай» зарур. Айни бадий-тасвирий воситалар «аралашган» сатрларнинггина дилчасп, умрбоқий бўлиши маълум. Ғ.Ғулом «Икки ёшлик»дан шеър учун зарур ана ўша нодир ҳодисаларни топа олмайди. Шундан бўлса керак, «очик хат»да «Завқлатар заводдай жонли картина» бўлса, мужмал, англашилмайди. Аммо бўй, қоматни цементдай дея таърифлаш мантқиқсиз» (125) каби жиддий эътироз ўртага ташланади. Мактубдаги мана бу парчани бирга мутолаа қилиб кўрайлик: «Мен Сиз билан кўпроқ тил ва умуман сифат учун «койишмоқчи» бўламан... Иккинчиси — «Байроғимиз» шеъри. Бу шеър биринчисига қараганда қисқа, анчагина ишланган, кишига эмоционал таъсир қолдирувчандир. Чунончи:

Байроғимиз милтиқларимиз учида

Парча - парча шафақлардай кўринди, -
сатрлари қандай яхши! (125—126).

«Очик хат»да фақат танқид, зуғумкорлик эмас, балки холис муҳокама, чуқур филологик таҳлил устувор келадиган бундай ўринлар бениҳоя кўп. Шундай адолатли муносабат, чуқур мушоҳада табиатидан келиб чиқадиган тўлиқ хулосалар Амин Умарийнинг «Мардона курашчи» шеърига нисбатан ҳам ўртага ташланади. Айримлари саналган фазилатларига кўра, «Очик хат» Амин Умарий шеърияти ҳақида ёзилган юқори савиядаги адабий-танқидий мақола билан бемалол рақобатга кириша олади.

Улуғ шоирнинг Абулқосим Лоҳутийга ёзилган мактублари ижодий жараён, адабий алоқа ва ўзаро таъсир муаммоларига дахлдорлиги билан аҳамиятли. Муншаотдан бири Муҳаммад Фузулий мусаддасига Лоҳутий ёзган жавобия уйғотган ҳайрат - ҳаяжон ҳақида хабар берса, унинг иккинчисидан «Пири бахт» («Бахт пири») асарининг Ғ.Ғулом томонидан қилинажак таржимаси, унинг Ўзбекистондаги нашри билан боғлиқ масалалар хусусида мулоҳаза юритилади. Айримларини санаганимиз фикр, гоё ва мавзулар ниҳоятда муҳим. Аммо биз бошқа бир жиҳатга эътиборни тортмоқчимиз: Ғ.Ғуломдай нодир истеъдод қаламидан чиққан каттаю кичик битиклар, жумладан, мактублар ҳам бадииятдай улуғ

каттаю кичик битиклар, жумладан, мактублар ҳам бадииятдай улуг неъматдан бебахра қолмаган экан. Абулқосим Лоҳутийга ёзилган хатлардаги мана бу қайроқи, мақол даражасида сайқалланган жумлалар фикримизнинг исботидир: «...Сехрофарин мазмун ва оҳангларингиз созандаларнинг дилнавоз овозлари ила жамулжам бўлиб, Ўзбекистоннинг ложувард осмони гумбазида жаранг бермоқда» (138). Яна: «Илтифот номалари қўлимга теккандан сўнг «Пири бахт»нинг таржимаси шууримга киришди» (151).

Шоирнинг бир туркум мактуботи назмда иншо қилинган. Бундай парчаларда ғафуруна ноёб салоҳият, сўз ва бадиият додини бериш, тафаккур теранлиги, бўлиқ фалсафий мушоҳадалар мисралар назокатига закийлик, рангу нафис оҳанг бўлиб йўғрилиб келади. Шундай хатлардан бири шоир Ҳабибий билан ҳамкорликда, 1947 йилда ижод қилинган. Ушбу асарни ҳеч иккиланмай, маснуй шеърлар (санъат ичига санъат кўйилиб келган сатрлар) сирасига киритиш мумкин. Мисол тарикасида мана бу байтларни мутолаа қилиб кўрайлик:

Фироқи дўст тортган сабримизга тан бер, эй Собир,

Етиб боргунча Фурқат ҳажр ганжида Тажаллодек...

Ҳабибий ҳам Ғуломий ажз эъзози мажозиси,

Ёзилди Собир Абдуллагаки, дилда Ҳувайдодек (148-149).

Таъкидлаш жоиз, мактубда қўйилиб келган шундай шеърӣ қаторлар борки, уларда ўнлаб бадийӣ-тасвирий воситалар қоришиқ ҳолда амал қилади. Шундай фазилат кўчирганимиз парчада ҳам равшан намоёнди. Биз шеърӣ мактубнинг нисбатан тушунилиши осон мисраларини кўчирдик. Қуръоний оятлар, ҳадис ва дуоларга ишора кетган, арабий ва форсий сўзлар кўп қўлланган талай сатрлар борки, уларни «ўрндан силжитиш» ҳаммага ҳам насиб бўлмайдӣ. Ғафур Ғулом шеърӣяти ва насрий асарларида тарихий воқеа-ҳодисалар, шахслар, жою асарларга, форсий ва арабий сўзларга ишора қилиш, ўшалар орқали санъат яратиш, айтилмоқчи бўлган фикрни урғу билан ўқувчига етказиш ҳодисаси мутлақо янги эмас. Эслатганимиз мактубда эса улар кўпайгандан кўпайиб кетган. Бундай услубий жилонинг ўз изоҳлари ҳам бор, албатта. Аввало, муаллифлар шеърнинг «дарсхона»сини инобатга олишган: Собир Абдулла ўшандай ифода тарзини қабул қилиш учун том маънода тайёр қаламқашлардандир. Иккинчидан, муаллифларнинг ўзлари ҳам айна йўналишда — бири иккинчисидан қолишадиган даражада эмас. Хуллас, ана ўша омиллар бирлашиб, талайгина «мураккаб», идрок қилиниши катта ижодий меҳнат талаб этадиган шеърӣ сатрларнинг

дунёга келишига доялик қилган. Юқорида кўчирилган шеърий парча таҳлилига қайтайлик: аввало, шу тўрт қатор шеърда таносуб, талмех, ийҳом, муболага, тамсил сингари бадиий-тасвирий воситаларнинг қўлланганлигини айтиш лозим: муаллифлар (умуман, шеър қахрамони) сабр-бардошни тирикчилик манбаига айлантирган. Шундай фазилатни Собирдан (маъноси, сабру бардошли — ийҳом) ҳам талаб қилишади. Ҳижроннинг нақадар қудратли бир кучга айланганини ҳис ва тасаввур қилиш учун Фурқат (талмех) эсланади: Фурқат — Зокиржон Холмуҳаммаднинг адабий таҳаллуси. Фурқат—ваган ҳажрида мислсиз изтироблар чекиб, сарсон-саргардон ва дарбадар кезувчи шахслар тимсоли. Унинг ёнида истифода қилинган «ҳажр ганжи» (ҳижрон, айрилиқ хазинаси) мақсадни янада аниқроқ юзага чиқариш учун (бу ўринда кучли муболага ҳам сезилади) қўл келган. Тажалло — Муқимий ва Фурқатларга замондош шоирлардан бири. Тажаллонинг «кўриниш», «жилваланиш», «ўздан дарак берувчи» каби маънолари ҳам мавжуд. Парчада Тажалло ийҳом моддаси учун асос бўлаётир: ижодкор дўстларни бир-биридан узоқлаштирган (Фурқат Тажаллони соғингани каби фирок ҳижронлари сабру Собирлик туфайли хотима топадиган ва висол онлари кўриниш берадиган (хат орқали, албатта) бўлди. Ҳабибий ва Ғуломийни чулғаган ожизу бечоралик (дийдор, соғинч оқибатида) иззат-эҳтиром муждасини—етказувчи илоҳий неъмат — сўзлар орқали равшанлашди. Таҳаллус маъносигаги «Ҳабибий» (дўст, яқин), «Ғуломий» (Яратгanning қули), «Собир» (сабру бардош), «Абдулло» (Оллоҳнинг қули), «Хувайдо» (равшан, зоҳир, аён...) сўзлари ҳам мисралардаги ғоявий-бадиий мазмун-моҳиятни кучайтиришга хизмат қилган. Иккинчидан, мактубдаги жуда кўп сўзу истилоҳлар — зулмаънайн (кўп маънолилик хусусиятига эга) ва улар маъно ришталарини илоҳий-ирфоний оламга тартади. Мактубнинг кенг китобхонлар оммасига мўлжалланмаганлигини инobatга олган муаллифлар ўзларини анча «эркин» ҳис қилиб, томирларида кўпириб турган илоҳиёт ва ирфонга бўлган юксак садоқатни мактубда ошқора қилишга эришади...

Шоирнинг энг кўп мактублари жуфти ҳалоли Мухаррам ая Ғуломовага йўналтирилган. Айни мактублар нафақат бугун, балки, яна юз йиллар оша ҳам мўйсафид тарих варақларида севги-садоқат, муҳаббат ва вафо, оила муқаддаслигининг ибрати сифатида авлодлар қалбига чўғ ташлашда давом этаверади. 1940—1964 йиллар оралигида шоир хизмат сафари, дам олиш, даволаниш, адабий анжуманларда иштирок этиш муносабати билан Тошкентдан олисда

бўлган дамларида Мухаррам аяга хатлар ёзиб турган. Барча мактублар туғросида «Севгилим Мухаррамхон!» мурожаатномаси нақшланган. Уларнинг марказида оила, унинг маънавий муҳити, иқтисодий таъминоти масалалари туради. Ўзаро ҳурмат, ўта баланд назокат, самимият, ошиқона туйғу, фарзандларига юксак оталик меҳри бу мактубларни нурлантириб туради. Мактублардан бир қатор ибратли сабоқлар олиш, хулосалар чиқариш мумкин: оила — муқаддас; унинг файзу баракоти эру хотиннинг ўзаро муомала-муносабати негизида вужудга келади. Умр йўлдошини алқай олмаган, фарзандларини жону дили билан суймаган ижодкорнинг вафо ва садоқат ҳақида рост гапни айтишга маънавий ҳуқуқи йўқ. Айни мактублар Ғафур Ғуломнинг умр йўлдоши Мухаррамхон аяга аталган шеърлари туғилишида хамиртуруш вазифасини ўтагани шакл-шубҳасиздир.

Маълум бўладики, бу мактублар академик шоир, зукко файласуф, адиб Ғафур Ғулом қалами маҳсули эканлиги туфайли улкан ахлоқий-маънавий, адабий-маърифий, ижтимоий-сиёсий моҳият касб этиши билан аҳамиятли.

ВОҲИД АБДУЛЛАЕВ БУХОРО АДАБИЙ МУҲИТИНИНГ ЙИРИК ТАДҚИҚОТЧИСИ

Бухорои шарифга доир ҳудудларда яратилган бадиий адабиётни тадқиқ қилиш бобидаги дастлабки ҳаракатлар устод Садриддин Айнийнинг «Намунаи адабиёти тожик», профессор Абдурауф Фитратнинг «Турк адабиёти намуналари» асарлари билан бошланди, деса сира хато бўлмайди. Бу икки аллома қалами билан бунёдга келган мажмуаларда тилга олинган ва асарларидан намуналар келтирилган ижод аҳли илмий-адабий жамоатчилик назарини ўзига жалб қилди, улардан айримлари ҳақида жиддий илмий тадқиқотлар ёзила бошланди...

Кейинчалик, Ўзбекистонда айни мавзунини ўрганиш ҳаракати бошида академик Воҳид Абдуллаев турди. Аллома адабиётшуносни бу соҳадаги илк мақолалари 50-йилларнинг охири ва 60-йилларнинг аввалига туғри келади. Худди ана шу даврда у бир неча йил Бухоро давлат университетига (собиқ педагогика институтига) Давлат имтиҳони комиссиясининг раиси бўлиб келди ва мавжуд имкониятдан унумли фойдаланиб бу муқаддас шаҳарнинг маънавий хазиналарида сақланаётган кўхна қўлёзмаларни «ҳижолашга» (устоднинг ўз таъбири) киришди. Ана шу тариқа унинг илк

таассуротлари ифодасини топган илмий-оммабоп мақолалари ёзилиб, «Бухоро ҳақиқати» рўзномасида рўшнолик кўра бошлади. Академик Воҳид Абдуллаев ва Бухоро адабий муҳитининг ўрганилиши муаммолари устида мушоҳада юритар эканмиз, йирик олим эътиборини шу мавзуга тортган икки таянч йўналиш қалқиб юзага чиқади. Маълумки, отахон адабиётшуноснинг олий мактабдаги илк муаллимлик фаолияти 30-йилларнинг охирида Бухорода бошланган эди. У маълум муддат Бухоро давлат педагогика институтида ўзбек адабиётидан сабоқ айтди, ихтисослик кафедрасини бошқарди, «Ўзидан самога нур таратувчи», илму санъат, адабиёту маданият, илоҳиёту ирфон бешиги бўлган бу шаҳри азимга айрича ихлос қўйди. Ана шу муҳаббат чўғи олим юрагида унинг сўнгги нафасигача яшади ва ўша ишқнинг меваси Бухоро адабиётини тадқиқ этиш, бухороликларга юксак меҳру самимият кўрсатиш шаклида намоён бўлиб келди.

Академик В.Абдуллаев илмий фаолиятидаги иккинчи йўналиш анча жиддий бўлиб, адабиётшунослик ва тарихшунослик илмида муайян мавзу ёхуд масалага доир билдирилган нотўғри фикру қарашларга бефарқ қолмасликда кўринади. Ана шундай ҳолатни устознинг Бухоро адабий муҳитига нисбатан муносабатида ҳам ёрқин кўришимиз мумкин. Жумладан, акад. В.В.Бартольднинг «Туркистоннинг маданий ҳаёти тарихидан» номли йирик илмий ишида «...адабий фаолият масаласига келсак, XIX асрда Бухоро хонлигида шариат қонунлари ҳукмронлиги оқибатида ҳар қандай адабий бошланма ва ҳаракат деярли тўхтаб қолган эди», - дея ёзилади. Табиийки, тарихшунос олимнинг бундай бир ёқлама фикрлаши акад.В.Абдуллаевга хуш келмайди ва у ўшандай нотўғри қарашни кўп сонли адабий маълумотлар, шоиру адибларга доир нодир илмий-тарихий қайдлар, кўлёзма хужжатлар шоҳидлигида инкор қилиш учун енг шимариб ишга киришади. Йирик адабиётшуноснинг айни соҳадаги изланишларини назардан ўтказар эканмиз, ибратли бир фазилатнинг гувоҳи бўламиз. Янада аниқроқ айтадиган бўлсак, олим муайян мавзу билан дастлаб ўзи жиддий шугулланиб кўради, қатъий ҳулосалар ҳосил қилгач, у ҳақда ёзади ва мулоҳазаларини илмий-адабий жамоатчилик имтиҳонидан ўтказди. Кейингина у ёки бу мавзу ёхуд масалани шогирдларига илмий тадқиқот олиб бориш мавзуи сифатида тавсия этади.

Бухоро адабий муҳити, айниқса, унинг XVIII - XIX асрлардаги ҳақиқий манзараларини ойдинлаштиришда ҳам устознинг ана ўша синашта тажрибаси асқотади. Олимнинг «XIX

асрда Бухорода навоийхонлик ва Навоий издошлари», «Шоир Толиб Толибий», «XIX асрда Бухорода ўзбек адабиёти» каби қатор мақолаларида Мулло Қурбон Хиромий, Муллоқурбон Жоний, Жонмухаммад Жоний, Содик Мунший Жондорий, Мужрим Обид, Толиб Толибий каби ўнлаб бухоролик зуллисонайн ижодкорларнинг маънавий мероси жиддий назардан ўтказилгач, шогирдларига номзодлик диссертацияси мавзулари сифатида тавсия қилинади.

Шу ўринда зўр қониқиш билан айтиш жоизки, айти мақолалар бугун ҳам ўз илмий қимматини йўқотган эмас. Чунки уларнинг дунёга келишида биринчи манбалар таянч асос вазифасини ўтаган. Шунингдек, номлари тилга олинган ижод аҳли ҳақида илқиншиқ илмий хулосани ҳам академик Воҳид Абдуллаев айтган эди. Бугун зўр ифтихор билан эътироф қилиш мумкинки, тавсия бўлган ўша тадқиқотлар юқори савияда ёзилиб, муваффақиятли ёқланди. Айримлари махсус илмий рисоалар тарзида кўп сонли ўқувчилар эътиборига ҳавола қилинди, "Ўзбек адабиёти тарихи" беш жилдлигига (академ. нашр, Тошкент, «Фан», 1978-1980) алоҳида илмий мақолалар сифатида киритилди. Бухоро адабий муҳитининг зикри ўтган даври қиёфаси анча равшанлашиб қолди. Хиромий, Мужрим Обид, Муллақурбон Жоний, Толиб Толибий, Содик Жондорий каби шоирлар ҳақидаги маълумотлар устоднинг «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслиги саҳифаларини бойитди. Адабиётшунослиқдаги бундай анъана яшамоғи, ҳар ким ўз ҳаддини билиб, илмий ишга раҳбарликдай юксак масъулиятни бўйнига олмоғи лозим. Шундай қилингандагина фан ҳам, ёш илмий ходимлар ҳам манфаат кўради, устоднинг мунаввар руҳи шод бўлади...

Академик Воҳид Абдуллаев ўзбек ва тожик тилларини бирдай биладиган, ўқийдиган ва ўша забонларда баробар ёза оладиган байналминал руҳда тарбия кўриб шаклланган дарёдил муҳаққиқ эди. Устод учун ёш илмий ходимнинг қайси вилоят, туман ва кимга мансублиги, шоирнинг эса туркий ёҳуд форсийда ёзиши у қадар аҳамиятли эмас эди. Унинг учун истеъдод, иштиёқ, бадиий завқ ва унинг самараси - маънавий мерос ҳамма шартлардан баланд турарди. Шундан бўлса керак, зуллисонайнлик қон-қонига сингиб кетган Бухоро адабий муҳити манбалари устодни чўчитган эмас, аксинча уни кўпроқ ўзига тортган ва тарихан қисқа бир муддат ичида шу улуғ аллома раҳнамолигида ўнлаб илмий тадқиқот ишлари дунёга келди. Улардан нафақат бухороликлар, балки, Ўзбекистон аталмиш юртнинг зиёпеша инсонлари маънавий-маърифий олами бойиди, номлари тарих қаватларида қолиб кетган ўнлаб шоиру адибларнинг

нодир асарлари умум мулкига айланди...

Шу ўринда яна бир илмий ҳақиқатни қайд қилиш муҳим кўринади. Бугунги кунда Бухорои Шарифда ўзига хос адабиётшунослик мактаби шаклландики, унинг ўқ илдизлари Воҳид домла томирларига туташдир...

Мўйсафид фалакнинг чархи В.Абдуллаевсиз ўн етти марта айланишга улгурди. Ўн етти йилдирки, Бухоро адабий муҳити саховату ҳиммати баланд, бағри қенг, адабий ҳодисалар моҳиятини теран ва адолатли баҳоловчи устодни қўмсаб яшайди. Сарғайган саҳифалар ва улар ортида авлодлар хонадонига эзгулик ҳамда зиё нурини олиб киришга интиқ тақдирлар миллат, тил ажратиш, улар ўртасига раҳна солиш кайфиятидан йироқ алломаи давронга мунтазирдир.

Албатта, биз бу борада Сизнинг мунаввар ва ҳамиша уйғок руҳингиз наздида қарздормиз. Шояд бугунги илмий анжуман ўртада тўғон бўлиб турган тил ва ноўрин тарафкашликлардан қутилишнинг истикболли йўлини очар ва Бухорои Шарифда тадқиқотчисига илҳак ётган маънавий хазиналар Мустақил Ўзбекистоннинг келажаги порлоқ ёш авлодига дарддош бўлар. Иншооллох, устод Айний, аллома Фитрат ва Сизнинг руҳий мададингиз, сабоқу ибратларингиздан ҳамон умидвормиз, мангулик бўстонида ором олаётган муҳтарам Устоз!

Адабиёт ва изохлар:

1. В.Абдуллаев. Толиб Толибий (Бухоро қадимги маданияти ва адабиёти изларидан). Бухоро ҳақиқати. 1960, 18 декабрь. Яна: XIX асрда Бухорода ўзбек адабиёти. Ўша рўзнома. 1960, 14 август. Умуман, 1938 йилдан (Бухоро пролетари. 1938, 16 апрель) 1984 йилга қадар Бухоро рўзномаларида акад. В.Абдуллаевнинг ўттизга яқин шеър мақолалари чоп этилган.

2. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Мерос. Тошкент: – 1991, 103-бет.

3. Акад. В.Абдуллаев илмий раҳбарлигида Бухоро давлат педагогика институтининг М.Абдурахмонов, Т.Қораев, О.Расулова, М.Қосимова, Т.Норов каби илмий ходимлари номзодлик диссертацияларини химоя қилдилар.

4. В.А.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 2-китоб. XVII асрдан XIX асрнинг иккинчи ярмигача. Олий ўқув юртлари учун дарслик. “Ўқитувчи”, Тошкент: – 1969, 121-122, 156-158, 219-235-

бетлар.

5. 90-йилларда ҳам Бухорода XVII – XVIII асрлар адабиётига доир бир қатор илмий ишлар ёзилди, диссертациялар ёқланди. Жумладан, 1997 йилда Д.Каримова “Содиқ Жондорий адабий меросининг жанрий таркиби ва бадиияти”, 1998 йилда Қ.Тўхсанов “Шавкат Бухорий шеърятининг услуби ва бадиияти” мавзуларида номзодлик ишларини ҳимоя қилдилар. Бироқ мазкур ижодкорлар асарларининг тожик тилида эканлиги бир қатор сунъий қийинчиликларни келтириб чиқарди. Жаннатмакон Самарқандда академик В.Абдуллаев таваллудининг 90 йиллигига бағишлаб ўтказилаётган республика илмий – амалий анжуманининг (2002 йил, 15 май) ана шу масалада жиддий қарор қабул қилишидан умидвормиз.

ТАСАВВУФ - АХЛОҚИЙ ПОКЛАНИШ МАКТАБИ

Кейинги саккиз-тўққиз йил ичида адабий-маънавий ҳаётимизда "тасаввуф", "мутасаввиф", "илоҳиёт" каби тушунчалар тобора кенг кириб келмоқда. Аслида адабий-фалсафий оламнинг бу ҳодисаси XX асрнинг муъжизаси эмас. XV асрнинг иккинчи ярмида яшаб фаолият кўрсатган адиб ва қомусий олим Ҳусайн Воиз Кошифийнинг шаҳодатига қараганда, тасаввуфнинг ўқ илдизлари Одам Ато ва унинг дастлабки фарзандлари тақдирдан бошланади. Бундай илмий тахминлар бошқа ирфоний манбаларда ҳам кўзга ташланади. Узоқ ўтмишда шакллана бошлаган тасаввуф неча минг йиллар давомида ғоят олис ва тўлқинли тараққиёт йўлини босиб ўтди. Унинг бағрида неча-неча тариқату оқимлар туғилиб, яшаб, ҳаёт билан видолашувга улгурди. Энг муҳими, тасаввуф ҳамиша эзгулик тарафида турди, инсоннинг жисмоний, маънавий-руҳий камолатининг ҳаммабоп йўллари, унинг покланиши ва балоғати устида фикр юритди. Табиатнинг олий хилъати - инсон манфаати йўлида хизмат қилолмайдиган ғоя ва қарашларни ўз жисмидан сиқиб чиқарди. Ибратли хулқ-одобни, юксак ва инсоний фазилатларни тарғиб этувчи олижаноб мушоҳада-ю, қарашлар унинг табиатидан мустаҳкам ўрин ола борди. Тасаввуфни ўзлари учун қисмат билган пок қалбли инсонлар - мутасаввифлар ана ўша эзгу ғояларни ҳимоя ва тарғиб қилиб келдилар. Улар бу йўлда ўз ҳаловатларидан, дунёвий айшу ишратдан кечдилар. Пок яшаш, пок сўзлаш, пок назар ила нигоҳ ташлаш, ҳалол луқмани истеъмол қилиш, ҳаромдан ҳазарни тасаввуф аҳли ҳаёт тарзига айлангирдилар. Тариқат пешволари ўз тафаккур меваларини гоҳ назмий, гоҳ насрий асарларида акс эттириб

қолдирдилар. Ишқ ва комил инсон муаммоси мавзуи бўлиб қолди. Айни замонда ишқ ва маънавий босқичлари шакллана борди. Асрлар давомида яшаш умрларини бахшида этган маънавий-руҳий олим шайху-авлиёуллоҳлари саъю-ҳаракатлари тўғрисида комилликнинг босқичлари шакллантирилиб, такомил. Зикри ўтган босқичлар тасаввуф дунёсида "Шариат, Маърифат, Ҳақиқат" унвонлари билан лўнда ифодаси. Айтиш лозим, бу бепоён маънавий олам остонасини ҳатто ўтган ҳар бир олиму уламо, муршиду машойих ўша босқичларга ўнча шарҳу талқин берди. Натижада хилма-хил қарашлар, қиёслар, ҳатто, бир-бирига зид мураккаб фалсафий-ирфоний умумлашмалар вужудга келди. Тасаввуф босқичларини ҳаёт қиёсида, оммафахмрок изоҳлашга ҳаракат қилган сўфийлар ҳам кўплаб учрайди. Жумладан, ўшандай мутасаввифлардан бири "Шариат-бамисоли дарахт. Тариқат - шу дарахтнинг шоҳлари. Маърифат унинг япроқлари бўлса, Ҳақиқат мевасидир",- дея анча тушунарли фикр айтган. Тасаввуф даргоҳи кенг бўлгани каби, у билан боғлиқ атамалар ҳам бисёр. Чунончи, Ҳусайн Воиз Кошифий улардан тўрт юз қирқ тўрттасини тилга олади ва шарҳлайди. Бу бир олимнинг хулосаси ва иқрори. Аслида эса улар ундан-да кўп. Ҳар бир босқич ва мақом ўз арабий номи, дарров илғаб олиш қийин бўлган анча мураккаб таърифларига эга. Ростини айтганда, уларнинг барчасини эслаш, таърифларини шаррос айтиб бериш ноимқондир. Бирок ўша саъю-ҳаракатларининг тўқнашув нуктаси, мақсад, моҳияти яқраг. Хужжатул-ислом Имом Ғаззолийнинг қатъий таъкидига кўра, "тасаввуфнинг инсон манфаатларининг камолоти йўлида хизмат қилишдан ўзга мақсади йўқ". "Жаҳон ниғаҳбони" (Алишер Навоий ибораси) Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари эса поклик, унинг қирраларини назарий жиҳатдан асослашдан ташқари, ёниқ ишқ ва поклик билан яшашнинг ногакрор шахсий ибратини кўрсатдилар. Эрон тасаввуфшунос олими Абулхусайн Зарринқўб маълумотларига кўра мусулмон дунёсида Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларидай ҳаққа, олий мақомга кўтарилган улуг аждодларимиз уч юз элликдан зиёдрокдир...

Айримлари айтилган жиҳатлардан аёнлашаётирки, тасаввуф табиатида инсон балоғати учун зарар етказадиган ҳеч нарса йўқ экан. Аксинча, бизнинг тариқат билан йиллар давомидаги ноаниқ ва мақсадсиз жангимиз маънавий дунёмизда катта ўпирилишларни вужудга келтирди. Мустақиллик шарофати билан илоҳиёт ва тасаввуфга доир хатарли ҳаракатимиз тўхтади. Юрт сарвари

И.А.Каримовнинг оқилона саъю-ҳаракатлари туфайли айна соҳаларни тадқиқ этиш жонланди. Бунинг учун Иўлбошчимизнинг "Маънавият ва маърифат, маданият ва ахлоқ ҳақидаги асарларни кўплаб чоп этиш, айниқса, маданий мерос билан бирга янгиланаётган бугунги турмуш тарзини ва янгича тус олаётган жамиятимиз мазмун-моҳиятини теранроқ ёритиш, кенгроқ ўрганиш муҳимдир" (Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Тошкент, "Ўзбекистон", 1996, 261-бет) каби доно кўрсатмалари дастуриламал вазифасини ўтаётир. Яратганга беҳад ҳамду санолар бўлсинки, ўша гоёвий ҳужжатлар туфайли, илоҳиёт, тасаввуф ҳақида очиқ-ойдин гапириш, ёзиш шарафи муяссар бўлди. Истиқлол берган неъмат шарофати билан тасаввуф қонуниятларни теран ўрганиш ҳаракати авж олди. Республикамиздаги талай зукко олимларимиз мавзунинг хилма-хил қирраларини кашф этишга хизмат қилувчи кенг камровли ишларни бошлаб юбордилар. Ана шу ҳаракатнинг олдинги сафларида салоҳиятли адабиётшунос ва мунаққид, юртдошимиз Иброҳим Ҳаққуловнинг бораётганлига қувончли ходисадир. 1949 йилнинг айна баҳорида (28 март) Шофирконнинг Талижасида дунёга келган Иброҳим туман марказидаги мактабда ўрта маълумотни (1965) олди. У 1966 -1970 йилларда Бухоро давлат педагогика институти ўзбек филологияси факультетида таҳсил кўрди. Иброҳим Ҳаққуловнинг мумтоз адабиётга ҳаваси ва дастлабки изланишлари талабалик йилларидан БухДПИда бошланган эди. У 1970-1972 йилларда Шофиркон туман рўзномасида хизмат қилди. Ана ўша йилларида Иброҳимжон Ҳожа Ориф Моҳитобоннинг мангу оромгоҳини бот-бот тавоф этди, улуғ шайхдан дуолар тилади. Ўша ғайбий дуоларнинг истеъдодли олим тақдирида ижобатга ўтганига бугун гувоҳмиз... И.Ҳаққул 1973 йилдан ҳозирга қадар ЎзРФА Алишер Навоий номидаги тил ва адабиёт институтида хизмат қилиб келади. У ана шу даргоҳда оддий илмий ходимдан бўлим бошлиғигача бўлган йўлни босиб ўтди... Унинг етакчи тадқиқот соҳаси мумтоз адабиётнинг долзарб масалалари ҳисобланади. Табиийки, мумтоз адабиёт вакиллари адабий меросини илоҳиёт ва тасаввудан ажратиб ўрганиш, дарё соҳилига бориб, ташна қайтишга тенгдир. Бу ҳақиқат отахон адабиётшуносларимизга ҳам кундай равшан эди. Бироқ сиёсий зуғумлар туфайли, улар фоний дунёни олам-олам армонларини опичлаб кетиб тарк қилдилар. Иброҳимнинг зарофати ва ҳозиржавоблиги шундаки, давр берган имкониятлардан фойдаланиб, мумтоз шеърлар таҳлилига теран шўнғиди. Қатор ғазалларга шарҳлар ёзди. Тасаввуф билан жиддий қизиқди. Собик

Совет Иттифокидагина эмас, хорижда, айниқса, Туркияда чоп этилган кўплаб илмий асарларни қўлга киритишга муваффақ бўлди. Араб тили курсларида таҳсил кўриш унинг учун икки томонлама манфаат келтирди: биринчидан, ёзувни пишиқ билиш адабий-илмий манбаларга кенг йўл очди. Иккинчидан, тил ўрганиш илоҳиётни, исломни чуқур ўзлаштириш калитини берди. Ислом ва тасаввуф эса ҳамиша бақамти туради ва бири-иккинчисини тақозо этади. Табиийки, айримлари эслатилган маънавий омиллар Иброҳимнинг мақолаю китобларига рангу маъно бахш этди, уларнинг илмий таъсири ва ўқишлилигини оширди. У 80-йиллардаги даврий матбуот ҳамда оммавий ахборот воситалари орқали туркум мазмундор чиқишлар қилди. Ўша саъю-ҳаракатлари унинг муҳибу мухлисларини кўпайтирди. Талабчан ўқувчининг диди нозик бўлади. Уни топиш ҳам, сақлаш ва кўпайтира бориш ҳам осон эмас. Иброҳим ана шу ҳаётий ҳақиқатни тўғри илғади ва савобли ҳаракатларини изчил давом эттирди. Бирин-кетин унинг "Ўзбек адабиётида рубоий", "Увайсий шеърляти", "Бадиий сўз шукуҳи", "Занжирбанд шеър қошида", "Камол эт касбким", "Абадият фарзандлари" каби китоблари ўқувчилар қўлига тегди. Тўғри, бу асарларнинг ҳаммасини бир савияда дейиш, уларни фақат макташ ҳам инсофдан эмас. Уларда "шолилар қаторида курмак"ларнинг ҳам учраб туриши тайин. Мухими, ўша асарларда мумтоз шеърятга янгича ёндашув ҳукмронлик қилади. Ана шу йилларда Иброҳимнинг ўзига хос чиройли ифода услуби шаклланди. Унинг илмий изланишларида бўлиқ фикр, мағзу маъно ёнида кучли эҳтирос ҳам туради. Масаланинг бу жиҳати олим тадқиқотларида ўзига хос бир зарб, оҳангу шиддатни вужудга келтиради. Талабчан китобхон эса ана шундай ишларга ташна. Қўлига тушган бундай мақолаю китобларни "ухлай-ухлай" эмас тамшана-тамшана, хузур қилиб ўқийди. Иброҳим илмий фаолиятидаги яна бир жиҳатни алоҳида урғу билан айтгимиз келади. У 80-йилларнинг бошларидаёқ ўзи учун туганмас маънавий хазинани кашф этди. Бу тасаввуф эди. Мана, салкам ўн беш йил бўлаётир, у шу хазинанинг мафтун - маҳлиёси бўлиб, ўз жавоҳиротини излайди. Султонул-орифин Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларини ўрганди, уларни нашр эттирди. Сулаймон Боқирғоний тўплами устида ишлади, ўша ҳикматларни ҳам ўқувчиларга туҳфа қилиб, катта савобга дохил бўлди. Иброҳимнинг туркий машойхлар шеърляти устидаги жиддий илмий изланишлари "Тасаввуф ва шеърят" /Тошкент - 1991/ китобида умумлашган. Китоб илмий- адабий жамоатчилик, кенг

Ўқувчилар оммасини беҳад хушнуд қилди. Шов-шувларга сабаб бўлди, муаллифига қонуний обрў-эътибор келтирди. Асар Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг Аҳмад Яссавий номидаги мукофотини олди. Бироқ Иброҳим мукофот учун эмас, қалбнинг маънавий эҳтиёжини қондириш учун тинимсиз изланди, ёзди, тасаввуф ва маърифий шеърят устидаги изланишларини янада чуқурлаштира борди. Олимнинг тинимсиз саъю-ҳаракатлари туфайли унинг "Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти" (ғоявийлик, издошлик, образлар олами) мавзуидаги йирик илмий иши дунёга келди. Иброҳим бу тадқиқотни Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Адабиёт институти илмий кенгашида докторлик диссертацияси сифатида муваффақиятли ҳимоя қилди. Илмий кенгаш истеъдодли олимнинг мазмундор мазкур тадқиқоти учун унга филология фанлари доктори илмий даражасини бериш ҳақида яқдиллик билан қарор қабул қилди. Ҳа, 70-йиллардаги ширин орзулар, аллома бобо - Хожа Ориф Моҳитобон ҳазратларининг увайсий фотиҳалари ўз самарасини берди...

Иброҳим Ҳаққулнинг "Ирфон ва идрок" китоби (Тошкент, "Маънавият" -1998. 160 бет) олим кузатишларининг қалин қаймоғи сифатида кенг ўқувчилар қўлига етиб борди. Бу асарларни алоҳида ҳайрат ва ҳаяжонсиз ўқиш, ҳазм қилиш қийин, Нақшбандия тариқатининг пири комилларидан бири Ҳазрат Навоий буюрадилар:

Илм, Навоий, сенга максуд бил,

Эмдики, илм ўлди, амал айлагил,

Айни байт мағзидаги моҳият Иброҳимжон учун ҳаракат дастури вазифасини адо этмоқда. У кейинги йилларда юзлаб илмий маколалар яратиш, Республика радио ва ойнаи жаҳони орқали мазмундор суҳбатлар қилиш билан бирга олий ўқув юр்தларида маърузалар ўқиб келади. Жумладан, БухДУ тасаввуф ва ўзбек мумтоз адабиёти (Собиқ ўзбек адабиёти тарихи) кафедрасининг ҳамкорликдаги мудир сифатида ўз факультетдошлари маънавий руҳий тарбиясида катта ҳисса қўшаётир.

Муҳтарам Юртбошимизнинг "Янги мафқуранинг асл мазмуни янгича, эркин фикрлайдиган, мутеълик ва журъатсизлик туйғусидан мутлақо холи, мустақил инсонни тарбиялашдир",- деган оқилона фикрларини асос сифатида қабул қилган Бухоро давлат университети маъмурияти ва Илмий Кенгаши 2000-2001 ўқув йилидан бошлаб барча факультетларда "Тасаввуф, ўзбек мумтоз адабиёти ва ахлоқий-маънавий тарбия муаммолари" мавзуида ихчам

қарор қабул қилди. Шунингдек, ўзбек филологияси факультети ўқув режасида "Тасаввуф ва Шарқ адабиёти поэтикаси асослари" фани ҳам мавжуд. Профессор И. Хаққулнинг қўлингиздаги "Тасаввуф сабоқлари" назарий қўлланмаси ана ўша фанлар учун маъруза матнлари сифатида ёзилган. Тасаввуфга доир яхлит маълумот берувчи дарслик ва қўлланмаларнинг йўқлиги, мумтоз ҳамда бугунги тадқиқотчилар қарашларидаги хилма-хиллик туфайли мазкур иш илк тажриба сифатида муаллиму талабалар ҳукмига ҳавола этилаётир. Назарий қўлланманинг уч таркибий қисмга бўлиниши замирида ҳам ўша мураккабликлар ётади. Ҳажми назарда тутиб "режа", "савол ва топшириқлар" мухтасар қилинди, адабиётлар китоб охирида берилди. Қўлланманинг амалий машғулотларга мўлжалланган иккинчи китобида эслатилган усулий жиҳатлар, албатта, инobatга олинади.

"Тасаввуф сабоқлари" норасоликлардан, баҳсли ўринлардан ҳам холи эмас. Сизнинг қимматли фикр-мулоҳазаларингиздан умидвормиз, кадрли ўқувчи! Улар назарий қўлланманинг иккинчи нашри ва амалий дарсларга мўлжалланган китоби учун асқотади.

Маъруф Шайх Сирри Сақатий "Тасаввуф бори гўзал ахлоқдир", - дея башорат қилган эканлар. Агар шу фан ва унинг назарий қўлланмаси Сизнинг ахлоқий-маънавий покланишингизга озгина бўлса-да улуш қўша олса, муаллиф ҳам, университет маъмурияти-ю мударрислари ҳам муродларига етгусидир!

МАНГУЛИККА ДАХЛДОР ЙИЛЛАР⁴¹

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган халқ таълими ходими, Бухоро давлат университети профессори, филология фанлари доктори Ҳамид Ғуломович Нейматовнинг ўз дастхати билан иншо қилинган "Таржимаи ҳол"даги мана бу жумлалар беихтиёр бизнинг эътиборимизни жалб қилди: "...Отам меҳмонхоналаридан ва онамдан олган дарсларимнинг энг асосий моҳияти фаҳми (зохирий, ҳиссий) идрокдан (ботиний, аклий, тахлилий) фарқлаш қобилияти бўлди. Дунёда нимага эришилган бўлса, барчасига шу қобилият сабаб бўлган". Заковатли олим ушбу мағзли жумлаларининг мутоаласи беихтиёр Шайх Азизиддин Насафийнинг мана бу мушоҳадаларини хотирга келтирди: "Инсоннинг вазифаси – узлуқсиз маърифатга интилиш ва нур билан (қалбни) тўлдириш ва илм топиб, мусаффолик сари интилишдир" (Азизиддин Насафий. Зубдат ул-хақойиқ. 21-б.).

⁴¹ Мақола академик К.Муқимов билан ҳаммуаллифликда ёзилган.

XIV асрда яшаб фаолият кўрсатган машхур Шайх ҳазратларининг бундай таъкиди “Куббат ул-ислом”, Машриқнинг табаррук шариф шаҳри унвонларига лойиқ кўрилган Бухоро ва унинг зариф инсонлари тақдири учун тўла хосдир. Зеро, муайян замин парчаси, маълум юрт ўз-ўзича табаррук бўлиб қолмайди. Ўша масканнинг шуҳрати эса фозилу олим фарзандларига боғлиқдир. Муйсафид Бухоро тарихида ҳам шундай синашта жараён кечди. Абу Ҳафси Кабир, Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, Абу Али ибн Сино сингари донишманд фарзандлари туфайли Бухоро ўша юксак унвонларга мушарраф бўлди. Муҳаммад Наршахийнинг “Тарихи Бухоро” асарида кайд қилинишича, ўшандай доврукли олимларнинг рўйхати тузилса, бир неча китоб бўлади. Табаррук юртимизнинг ўшандай фозил фарзандлари ҳам оила муҳитида меҳмонхонада таълим олишган. Инсон умри оқар дарёга ўхшайди. Сен унинг мазмун – моҳиятини фаҳмлашга улгуриб – улгурмай ўтади. “Сўнги пушаймон”нинг фойдаси эса сизга аён. Ана шу ҳақиқатнинг тагига етган инсонлар соатлар эмас, сонияларни кадр қилиб, ўзларидан саодатли хотиралар қолдириш илинжида бўлишади. Дарвоқе, файласуф шоир Мақсуд Шайхзоданинг қуйидаги мисраларида шундай бўлиқ маъно мужассамдир:

Умрлар бўладики, ўлган одам тирикдир,

Умрлар бўладики, тирик одам ўликдир.

Проф. Ҳ.Ғ.Неъматов ҳақида мушоҳада этганда, негадир, ана ўшандай фалсафий мушоҳадалар тафаккуримизда чарх ура бошлади. Нега? Саволлар, уйғок, тагдор саволлар қалашиб кела бошлайди. Айтгандай, саволлар изидан оқиб келадиган, дилларга ифтихору сурур бахш этувчи, Яратганга бехисоб шукроналар айтишга ундовчи қувончли жавоблар ҳам кам эмас. Бутун онгли ҳаётини эзгулик ва илм равнаки йўлига сарф этган бу ноёб истеъдод, қомусий билимлар соҳибининг умр йўлида муҳрланиб қолган нурли саҳифалар бисёрдир...

Шу маънода, Шарқда, жумладан, Бухорода ҳам меҳмонхона ўзига хос мактаб, мадраса вазифасини ўтаган. Унда тўпланадиган фозил инсонлар ғийбату шаробдан эмас, ориф сўфийлар ўринли эътироф қилганларидек “илмдан кўп карра устун бўлган маърифатдан” “кайф” ва завқ олганлар. Шундай маънавий-маърифий давралар проф. Ҳ.Неъматовнинг падари бузруквори Ғуломқодир Неъматуллобой Урганжий меҳмонхонасининг ҳам бош муаммоси эди. Неъматовлар хонадонидagi маърифий мулоқотларда шариф шаҳарнинг Мулло Мирфозил, Қори Усмон, Қори Бадриддин, Эшони

Сулаймонхўжа Мухторов, Камолиддин эшон ибн Жалолиддин эшони Девбанд, Кароматулла Саббоҳ (Шайхи Зангўла) каби маъруф олиму уламолар иштирок этишган. Ҳеч қандай расмий илмий даража ва унвонларга эга бўлмаган бу улуг инсонлар Фирдавсий “Шоҳнома”си, Ҳазрат Навоий “Ҳамса”си, Хожа Ҳофиз, Абулмаоний Бедил, Шайх Саъдий сатрларини ёддан, соатлаб замзама қилишган. Ёш, зехни ўткир, илмпараст Абдуҳамид ўша шавку завки баланд мулоқотларнинг иштирокчиси, “дастёр – чой ташувчи” эди. Бизнинг бу битикларимиз қилча бўлсин, муболаға ва уйдирмадан йироқдир. Зеро, проф. Ҳ.Неъматов билан дилдан суҳбат курган, унинг туркий ва форс-тожик адабиётидан бирдай йирик-йирик насрий ҳамда назмий парчаларни ёддан айтганининг шоҳиди бўлган инсонлар бунга қаноат ҳосил қилади, албатта. Ҳар қандай инсоннинг тарбияси, балоғатида оила муҳити таянч омил – биринчи мактаб, ота-она эса муаллими аввал вазифасини адо этади. Абдулҳамид билан ҳам шундай бўлди. Ҳофизу Навоий, Саъдию Бедил шеърятидан лаззат олган, ўзи ҳам ҳароратли назмий мисралар битган волидаий муҳтарамаси Муҳаббатбону Мирзабой қизининг қалбларга жунбиш олиб кирувчи мағзли аллалари, адабий-нафосатли муомала-муносабати ёш гўдак табиатидаги илоҳий истеъдод куртакларини парвариш қилганлиги ростдир. Ана ўша бир-бирига узвий алоқадор икки – маънавий-маърифий оқим бирлашиб Абдуҳамидни шахс, олим ва ориф инсон сифатида шакллантирди.

Жаҳон адабиётининг нодир истеъдоди Л.Н.Толстой “Иқрорнома” асарида қуйидагиларни ёзади: “Хўш, мен яна нимани излаяпман?” –деб садо беради дилимдаги овоз. Мана, У, Усиз яшаб бўлмайди. Худони танимоқ ва яшамоқ айнан бир нарса. Худо – ҳаётдир. “Яша, Худони излаб топ, шунда ҳаётинг Худосиз бўлмайди”. Шунда қалбимдаги ва атрофимдаги нарсаларнинг ҳаммаси ҳар қачонгидан кучлироқ, нурланиб кетди ва бу нур мени ортик тарк этмади” (“Тафаккур”, 1997, 2 сон, 85-бет). Проф. Ҳ.Неъматов тақдирида ҳам шу илоҳий-ғайбий, табиий-маърифий жараён кечди. У ўша болалик йилларидаёқ “Ўз Худосини”, Қалбини ҳамиша ёритиб турувчи нурни – маърифат зиёсини ота-онасидан олди...

Дарвоқе, Ҳамид Неъматовнинг дунё тилшунослиги кенгликларида эркин сайр қилиши, ўша жаҳоний андозаларда фикрлаб, ёзишнинг таянч тагкурсиси падари бузруквори ва муниса онагинаси тарбияси туфайли унинг вужуд вужудига сингиб кетган ана ўша илоҳий ғоялар ҳамда самовий қобилиятнинг уйғунлашуви ҳосиласидир. Муқаддас Бухоро заминида олим тафаккурида куртак

отган айни маърифий туйғулар ва идрокка интилиш майли Санкт-Петербургда, ўша шахри азимдаги дорилфунунда таҳсил жараёнида такмилига етди. Аслида, бўлажак олимдаги пишиқ маънавий-мантикий тайёргарлик, тил ўрганишга иштиёкнинг баландлиги ва ўзига бўлган катта ишонч уни Нева бўйидаги шаҳарга, шарқшунослик факультетига етаклади.

Зикри ўтган “Таржимаи ҳол”даги мана бу қайдлар ҳам бизни шундай хулосага келтиради: “...расмий раҳбарим академик А.Н.Кононов, ҳақиқий, маънавий, илмий, йўналтирувчи устозим Сергей Ивановичдир. 1962 йил 3 январда Сергей Иванов мени шогирдликка қабул қилди ва бош мақсад фанда зохирий эмас, идрокий илмлар (билимлар) эканлигини уқтирди”. Ҳамид Ғуломович ўша қайдларини давом қиларкан, “Ҳозирги кунга қадар тадбиқ этилаётган амалиётим ва шогирдларимга 2050 йилларгача кўрсатиб кетаётганим ишлар йўналишини болаларда ижодийликни ривожлантирувчи таълим тизимини ишлаб чиқишдан иборатдир”, - дея қайд этади. Айни жумлалар кимгадир ноанъанавий, ғайри табиий туюлиши мумкин. Бироқ Ҳ.Неъматов билан дилдан мулоқотда бўлган, уни яқиндан билган, олим асарларини идрокий теранлик или мутоала қилган инсон шууридан шубҳа йироқлашиб, унинг ўрнини ишонч эгаллайди. Ҳали XX юз йилликнинг 60-йилларидаёқ проф. С.Иванов бўлажак олимдаги айрича истеъдодни илғаб, уни “илоҳий иноят” тарзида баҳолаган эди. Бухорои шарифнинг закий ва “инжик” тилшунос олими проф. МА.Мирзаев “Яратган бутун авлодингнинг тафаккур қилиш қобилиятини сенга ҳадя қилган”, - дея Ҳ.Неъматовни эътироф этарди! Қалбларга ифтихор ва ғурур туйғуларини уйғотувчи бундай самимий ва адолатли қайдлар Бухорои шарифнинг фахри бўлган бу забардаст тилшунос олим ҳақида жуда кўп айтилган. Ҳа, уни нафақат она – Ўзбекистонда, балки Озарбайжону Гуржистон, Туркияю Москвада ҳам эҳтиром қилишади...

XX асрнинг 80-йиллари бошида олим ҳақида ўқишлигини мақола эълон қилган салоҳиятли қаламкаш Аваз Ҳайдар “Мен ўзимни бир олам кашф этган эдим, олдимда жонли энциклопедия ўтирар эди”, - дея битикларига нуқта қўяди (“Ўқитувчи газетаси”. 1989 йил, 2 декабрь).

“Ақлий заковат ва руҳий-маънавий салоҳият маърифатли инсоннинг икки қанотидир”, - дея таъкидлайди Президент И.А.Каримов “Баркамол авлод орзуси” (103-бет) асарида. Бағоят ҳақ ва топиб айтилган гап. Дарвоқе, проф. Ҳ.Неъматов қисматида ҳам ўша доно фикрларнинг амалдаги ифодасини кўриш мумкин. Чиндан

да, олимнинг тадқиқотчилик фаолиятидаги икки, бир-бирини тақозо этувчи, тўлдирувчи қутб ҳамиша ёнма-ён тутилади, бақамти давом эттирилади: булардан, биринчи йўналиш - туркология, тилшуносликнинг ўзак назарий масалаларини янгилаш жилада ҳал этиш бўлса; иккинчиси, тил ўқитиш жараёнида "ижодий тафаккур соҳибини, онгли, эркин фикрловчи мустақил шахсни шакллантириш"нинг долзарб муаммоларидир. Салкам қирк йилдирки, проф. Ҳ.Неъматов ўзининг онгли тафаккурини ана ўшандай замон талаб этувчи долзарб соҳаларга бағишлашдан ҳузур қилиб, завқланиб келади.

Баъзан янги ғояни топиш, уни қоғозга тушириш мумкин. Бироқ унинг изидан тушиб, амалиётга тадбиқ этиш, рўёбга чиқариш эса ҳаммага ҳам бирдай насиб қилмайди. Ёхуд бундай собитқадамлик, шижоат, журъат ҳаммада ҳам бирдай ўздан дарак бермайди. Фаридуддин Аттор Ҳазратлари "Илоҳийнома"да буюрганларидек: "Ҳиммат ва ғайрат одамни олижаноб этажак. Парвардигор ҳиммати баланд одамларни севади ва уларга мададкор бўлади" (39-бет). Шайх Ҳазратларининг айна башоратлари проф. Ҳ. Неъматовнинг қисматида ёркин кўзга ташланади. 1962 йилда С.Иванов томонидан бўлажак олим шуурига сингдирилган таянч мақсад "билимли ижрочини" эмас, "онгли, эркин, иждодий тафаккур қила оладиган етук шахсни шакллантириш" ғояси лаҳча чўғ бўлиб унинг юрагига тушди ва чорак аср у билан ҳамроҳ бўлиб келди. Тўғри, Ҳамид Ғуломович бу ўртада фан номзоди (1970), фан доктори (1978), профессор (1982) каби илмий даража ва унвонлар соҳиб бўлди, жамоатчилик назарига тушди. Олимнинг қалдирғоч шогирдлари номзодлик диссертациясини ҳимоя (1983) қила бошлади. Аммо қалбадаги ўша чўғ сўнмади, бироқ уни тинч ҳам кўймади. Олим Халқ таълими вазирига кетма-кет мактублар билан мурожаат этди. 1988 йилга келиб, "қадрдон чўғ" алангага айлана бошлади, республика даврий матбуотида олий ва ўрта мактабда она тили ўқитиш жараёнини тубдан ислоҳ қилиш ҳақида ўзбек ҳамда рус тилларида ("Ўқитувчилар газетаси", 1988 йил, 5 март: "Учитель Узбекистана", 1988 г, 19 марта) жиддий мунозара эълон қилинди. "Эндиги вазифа, -ёзади проф. Ҳ.-Неъматов ўша мунозарада,-шаклланган лингвистик онг ва тўпланган фактик материал асосида ўзбек тилининг ички қонуниятларини аниқлашдан, бу имкониятларни рўёбга чиқариш усулларини мукаммал ўрганиш ва ўргатишдан иборат"дир. Олим мазкур чуқур ўйланган ва пишиб етилган илмий концепцияни ўша мулоқот жараёнида дадил асослаб беришга муяссар бўлади. Ниҳоят, ўн йилдан зиёдрокқа

чўзилган бундай баҳсу мунозараларнинг ҳосиласи сифатида синов дарсликлари майдони а келди ва республика талабалари кўлига бориб етди....

Ҳа, проф. Ҳ.Неъматовнинг кўп эзгуликларнинг шоҳиди бўлган ишхонасида сақланаётган "семиз" жилдларда бундай эътирофлар, баҳсу мунозаралар туфайли рўёбга чиқарилиши лозим бўлган илму амалга доир ғоялар жуда кўпдир. Уларга амал тўнини кийдириш учун эса вақт зарур. Қани энди, инсоннинг умри "қуш уйқуси" сингари қисқа бўлмаса...

Ҳ.Ғ.Неъматовнинг киндик қони муқаддас Бухорои шарифнинг табаррук заминига томган. Унинг табиатида ўзидан дарак бераётган илоҳий истеъдод, орифона мажзублик қирралари отаси Ғуломқодир Неъматуллоҳ Урганжий ва волидаи муҳтарамаси Муҳаббатбону Мирзабой қизининг қону сути орқали йўғрилган бўлса, ажаб эмас. Оиладаги маънавий-маърифий муҳит туфайли ўспирин табиатидаги ирсий куртаклар япроқ ёзди. Қуръоний, илоҳий ва шўровий таълим ёнма-ён олиб борилди. Отанинг меҳмонхонасидаги адабий-илмий, илоҳий-ирфоний суҳбат сабоқлари туфайли Абдуҳамиднинг қалбига Шарқ бадий тафаккури хазинаси дурдоналари оқиб кирди. Диний ва дунёвий илмлар бўлажак олимнинг шахс ва серқирра тадқиқотчи сифатида шаклланишида сезиларли таъсир кўрсатди. Ҳамид Ғуломовичнинг тафаккур кўлами кенг, унинг лисоний мушоҳадалари фалсафий, жўшқин ва зулмаънайндир. Шундан унинг мулоҳазаларини дарров тушуниш қийин. Яна олимнинг мантиқий теран жумлаларида зоҳирий ва ботиний билимлар тўқнашади. У фаннинг турли соҳаси мутахассислари билан бемалол тил топа олади. Бизнингча, булар ёшлиқда берилган шарқона меҳмонхона таълимининг бўлиқ меваларидир.

Бахтли тасодифга қаранг, 1950-1960-йилларда Ҳ.Неъматов ўрта умумий таҳсилни олган Бухоро шаҳридаги 9-мактаб, бугун унинг учун она тили дарслиklarининг яратилишида синов майдончаси вазифасини ўтаётир. Она тили ўқитишда таълим жараёнини тубдан ислоҳ қилишга қаратилган, ўқувчида мантиқий тафаккурни шакллантиришга мўлжалланган дарслиklar айни шу даргоҳда яратилиб, республика ўрта умумтаълим мактабларида синовдан ўтмоқда. XX аср 60-йилларининг бошида Ҳ.Неъматовнинг тақдири Санкт-Петербург билан узвий боғланди. Ана ўша шаҳри азимда у шарқшуносликка доир расмий олий маълумот олди. Туркологияга алоқадор илк тадқиқотларини ўша табаррук даргоҳда яратди, олимнинг ўзи айни олтин даври ҳақида "Мен Буюклар

елкасида эдим” (Ньютон),-деб ёзади. Дархақиқат, проф. Ҳ.Неъматов ўша буюк алломалар раҳнамолиги ва табиатидаги нотакрор илоҳий истеъдоди туфайли ўзи ҳам тилшуносликнинг улуғ, таниқли тадқиқотчиси мақомига эришди. Акад. А.Н.Кононов, проф, С.Н.Иванов, проф. Айюб Ғуломов, проф. Мустақим Мирзаев каби соҳа арбоблари даврасининг суюкли ва умидли вориси даражасига кўтарилди. Юздан зиёд китобу жиддий илмий мақолалари билан туркий тиллар тарихи, ўзбек тилшунослигининг жиддий назарий масалаларини ҳал қилишга салмоқли ҳисса қўшди, тил ҳақидаги фанга янги тадқиқот йўналишини олиб кирди, ўз илмий мактабини яратди. Унинг "Совет туркологияси"да эълон қилинган қирққа яқин ҳамда "Ўзбек тили ва адабиёти" журналида чоп бўлган ўттиздан зиёд жиддий тадқиқотлари ўзбек тилшунослигининг улкан ютуғидир. Ҳ.Неъматовнинг "XI-XII асрлар туркий тилдаги ёдгорликлар функционал морфологияси" (Тошкент, "Фан"-1989), "Ўзбек тили тарихий фонетикаси" (Тошкент, "Ўқитувчи", 1992). "Тил ва нутқ" (Тошкент), "Ўқитувчи",- 1993), "Ўзбек тили систем лексикологияси асослари" (Тошкент, "Ўқитувчи",-1995) каби ўндан зиёд рисоалари ва ўрта мактаб ўқувчилари учун мўлжалланган китоблари ўз муаллифининг теран лисоний-фалсафий тафаккуридан дарак беради.

Илоҳий-ирфоний манбаларда "Олимлар пайғамбарларнинг меросхўрларидир", "Кимки илм олган бўлса, пайғамбар алайҳиссаломдан тўлиқ мерос олибдир", "Кимки илм истаб қадам қўйса, Оллоҳ таоло унга жаннат йўлини осон қилғайдир"...каби ибратли ҳикматларга тез-тез дуч келиш мумкин. Проф. Ҳ.Неъматовнинг онгли ижтимоий фаолиятига назар ташлар эканмиз, унинг ана ўша Шарқ тафаккур дурдоналари моҳиятини ўз ҳаракат дастурига айлантириб олганлигига қаноат ҳосил қиламиз. У тиниб-тинчимас, ҳиммат ва саховати баланд, заҳматқаш олимдир. Проф. Ҳ. Неъматовнинг ишчанлик қобилияти, юксак саховати олдида ҳайратда қоласан киши. Шайх Али ибн Саҳл "Фаҳрни истадим, фақр ичра топдим",-дея эътироф қилган экан. Шундай ноёб фазилат проф. Ҳ.Неъматов умр дафтарида шоҳ кўча сингари кўркам, файзли ва ибратлидир. У баъзан бутун бошли кафедра жамоаси ҳал қилиши лозим бўлган (баъзан улар учун ҳам) ишни бир ўзи удалаб қўйиб, ҳеч нарсани кўрмагандай қараб туради. У ҳақда баланд овозда гапирмайди. Албатта, биз бу билан проф. Ҳ.Нематовни ҳар қандай нуқсонлардан холи, фаришта дейиш фикридан йироқмиз. У ҳам бизу сиздай ер фарзанди, хом сут эмган банда, албатта. Шундан урфиятда "беайб парвардигордир",-деган ҳикматга бот-бот мурожаат қилинади. Проф.

Ҳ.Неъматов ҳам "шунчаки банда экан", унинг қисматида ҳам уволу савоб ёнма-ён туради, баъзан хатолар кўпайиб кетган ўринлар назарга ташланади. Бироқ эзгулик, илм йўлида чекилган улкан заҳмат, инсонларга кўрсатилган ҳиммат уларни босиб кетади. Кейинги йигирма йилдан зиёдроқ давр ичида у юзга яқин номзодлик ҳамда докторлик ишларига расмий ҳакам мақомида ."оқ фотиҳа" берди. Проф. Ҳ.Неъматов туфайли ҳар йили БухДУ ўзбек тилшунослиги кафедрасига тўрт-беш номзодлик ёхуд докторлик диссертациялари ташқи тақриз учун юборилади. Табиатан кечирувчан, сертакаллуф, андишали, ростгўй, ҳақпараст ва ботамкин бу олимнинг дафтари аъмолида бундай нурли битиклар бениҳоя кўпдир...

Олимнинг юксак илмий чўққиларга кўтарилишида унинг ўзбек, тожик, турк, рус, немис, француз, форс, араб тилларини пишик билиши муҳим ҳисса бўлиб кўшилди. Унинг Бухоро шаҳридаги олмон тилини чуқур ўрганишга ихтисослашган 4-мактабда узок йиллар давомида немис тилидан дарс берганлигини ҳайратсиз қабул қилиш қийин, албатта.

Ҳ.Ф.Неъматовнинг 1967 йилдан ҳозирга қадар кечаётган фаолияти Бухоро давлат университети (собиқ педагогика институти) билан узвий боғлиқдир. У шу даргоҳда оддий ўқитувчиликдан доцент, профессор, сиртқи бўлим проректоригача бўлган машаққатли йўлни босиб ўтди.

XX асрнинг 80-йилларидан бошлаб эса у «Ўзбек тилшунослиги» кафедрасини бошқариб келади. Проф. Ҳ.Ф. Неъматовнинг илмий раҳбарлик - мураббийлик фаолияти ҳам ғоят ибратлидир. Бугун унинг илмий раҳнамолигида ўттиздан зиёд тадқиқотчи фан номзоди ва беш доцент фан доктори илмий даражасига эга бўлди. Улардан аксарияти доцент ҳамда профессор илмий унвонининг соҳибидир. Бугун салоҳиятли олим илм дарахтининг шохчалари ҳам ҳосилга кирди. Унинг ўндан зиёд невара шогирдлари филология фанлари номзоди илмий даражасини олишга эришди.

Проф. Ҳ.Неъматовни ҳеч иккиланмай туғма дарвеш, ориф дейиш жоиздир. Унинг тишлари Қуръони мажид оятларини ёдлаш ва тиловат қилиш билан қотган. Шундан бўлса керак, проф. Ҳ.Неъматов жумбокли дунё сирру синоатларини сафдошу тенгдошларидан анча теранроқ тушунади. У дарвешона саъю ҳаракатлари билан кўпчилик эътиборини қозониб келади. Проф. Ҳ.Неъматовнинг бундай майли илм ва амал бобида ҳам ёрқин назарга ташланади. Фикримизча, Ҳазрат Алишер Навоийнинг

Илм, Навоий, сенга мақсуд бил,

Эндики, илм ўлди, амал айлагил,
байти мағзидаги маъно проф. Ҳ.Неъматовнинг кунлик ҳаракат
дастурига айланган. Бунининг ўрта умумтаълим мактабларида она
тили ўқитиш тизими, мазмун ва усулини тубдан янгилаш борасида
олиб бораётган улуғвор ишлари мисолида янада ойдин кўриш
мумкин

"...Ўзини шу мамлакатнинг ҳақиқий ватанпарвари деб
биладиган ҳар бир киши,- ёзади Президент И.А.Каримов Кадрлар
тайёрлаш миллий Дастурига тилаган оқ йўлига. - бу Дастурни амалга
оширишга ўз меҳнатини, ўз улушини қўшади, деб ишонаман".
Дарҳақиқат, проф. Ҳ.Неъматовнинг кейинги йиллардаги барча
таратқил ва ташвишлари Юрт сарварининг ана ўша даъват-
чақириғига қаратилган муносиб жавобдир. Ўша умумтаълим
мактаблари она тили дарсликлари билан боғлиқ ижодий ишни
ниҳоясига етказиш арафасида турган проф. Ҳ.Неъматов ва унинг
ишчан жамоаси академик лицейлар, касб-хунар коллежлари ҳамда
олий мактаб дарсликларини яратиш нияти билан яшаётир. Ҳа, Шайх
Аттор буюрганларидек:

Илм ила кимнинг дили равшан эрур,

У замон ичра саломат тан эрур...

Маърифати юксак, покиза ҳаёт шайдоси касбдош
биродаримиз ҳақидаги битикларимизга нукта қўйишдан олдин яна
бир қувончли эътирофни сиз билан баҳам кўргимиз келди, мухтарам
ўқувчи! Бухоро сайловчилари олдида қатта нутқ сўзлаган Президент
И.А.Каримов ўша пурмаъно маърузасида, жумладан, қуйидагиларни
таъкид этган эди:

"...Бу заминда (Бухороий шарифнинг муқаддас замини кўзда
тутилади - К.М.,Р.В.) туғилиб камол топган Аҳмад Дониш, Абдурауф
Фитрат, Садриддин Айний, Иброҳим Мўминов, сингари
маърифатпарвар алломалар, Олим Хўжаев, Мухтор Ашрафий, Раззоқ
Ҳамроев, Марям Еқубова, Амина Фаёзова, бугунги кунда фан ва
маданиятимиз равнақи йулида самарали меҳнат қилаётган
Мутаваккил Бурҳонов, Мустафо Бафоев, Неъмат Аминов, Комил
Муқимов, Тўра Мирзаев, Шаҳобиддин Ҳамроев, Ҳамид Неъматов
каби инсонлар ҳам шу замин фарзандларидир" (И.Каримов. Озод ва
обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. Асарлар,
8-жилд. Тошкент. "Ўзбекистон"-2000, 149-бет). Қаранг, қилинган
шарафли меҳнат сира зое кетмас экан. Кейинги йилларда проф.Ҳ.
Неъматов Ўзбекистон Республикаси Халқ Таълими вазирлиги
хузуридаги ўқув-методик комиссиясининг раиси, Ўзбек тили доимий

анжуманининг раиси (бу рўйхат узун) сифатидаги катта илмий-жамоатчилик фаолияти туфайли Юртбошимизнинг назарига тушди, касбдош, сафдош, тенгдош, шогирдлари ва мамлакат ўқувчи ҳамда ўқитувчилари эътиборини қозонди, Бухорои Шарифнинг мангуликка дахлдор улуғ алломалари каторидан муносиб жой олди...

Йиллар оқиб ўтдилар, уларнинг қанотида проф. Ҳ. Нематовнинг сермазмун умри ҳам барака ва моҳиятга тўлиб, мангулик кирғоқларида ўчмас излар қолдириб кечаётир. Тиниб-тинчимас олим, илму амал майдонининг курашчан вакили, ўрта ва олий таълим фидойиси, нозикфаҳм мураббий Ҳамид Неъматов муборак 60 ёш, бўсағасига келиб қолди. Унинг 35 йиллик илмий-мударрислик фаолиятдан она Ўзбекистон маънавий-маърифий оламига беғубор ёғдулар муҳрланди...

Шу фарахли дамларда азиз биродаримизни бағримизга босарканмиз, "Ҳорманг энди, моҳиятдан бахт топган, маърифат туғини баланд тутган ва мангулик сарҳадларида ўчмас излар қолдиришга улгурган профессор Ҳамид Ғулом...", дегимиз келади!

ИЛМ БЕРГАН УЛУҒ САОДАТ³⁶

Ер юзида қадимий шаҳарлар кўп. Рим, Тбилиси, Марв, Нисо, Балх, Бухоро, Афина, Деҳли, Дамашқ, Бағдод, Ереван... Қадимий шаҳарларнинг шон-шуҳрати ва доврўғи бутун оламга тарқалган. Бу шуҳрат ва доврўқ ўз-ўзидан бўлган эмас, албатта! ...Жаннатмакон Самарқанди азимнинг бугунги расмий ҳужжатларда қайд этилган 2500 йилдан зиёдроқ ёши билан рози бўлмаган академик Ботурхон Валихўжаев бекордан-бекорга гапни узокдан бошлаётгани йўқ. Заковатли олимнинг илмий услубидан хабардор ўқувчи бундай ишоралар замирида ётган жиддий муддаога кўз тута бошлайди. «Тарих ва ривоят» мақоласида ҳам олимнинг ўша синашта майли кўзга ташланади. Етук адабиётшуноснинг барча саъю ҳаракатлари бир нуқтага—«Сайқали рўйи замин»—Самарқанднинг адолатли ёшини белгилашга қаратилади. Тарихий ҳужжатлар, кўҳна кўлёмалар бағрида етиб келган далиллар, адабий, тарихий, илмий маълумотларни синчиклаб назардан ўтказган олимнинг эътиборини мана бу жумла ўзига жалб этади: «Қутайба ибн Муслимнинг шаҳарга келишига қадар Самарқанднинг ёши 2250 йил экан»¹. Мазкур рақам баҳс ва муҳокама майдонини кенгайтириш, истиқболда турган таянч мақсадни юзага чиқариш учун кенг йўл очади. Тарихий манбалар

³⁶

Ушбу мақола С.Мирзаев ҳаммуаллифлигида ёзилган.

¹ Валихўжаев Б. Хожа Ахрор тарихи. Т.: «Ёзувчи». 1993. 3.6-б.

шаходатича, Кутайба ибн Муслим Самарқандни 712 йилда босиб олган. Олим мурожаат қилган қўлэзманинг бошқа бир ўрнида яна бир кувончли хабар қайд қилинган экан. Алқисса, кўхна битиклар гувоҳлигига таянадиган бўлсак, фирдавсмонанд Самарқанднинг (Алишер Навоий ибораси) ёши 3500-4000 йилдир...

Мавриди бўлмаса ҳам бир фикрни ўртага ташлайлик. Назаримизда, бизнинг бу мулоҳазамиз академик Б.Валихўжаевга ҳам манзур келади. Қайсидир кўхна масканнинг ёшини аниқлашда фақат ер ости ашёвий далилларга таяниш тўғри бўлармикан? Қадимшунослар ҳамиша ҳам керакли нуқтага тушмайдилар-ку?! Яна Бухоро ва Хива (Урганч)дай шўр қатлам, сизот сувлари баланд воҳада аждодларимизнинг бетакрор заковати маҳсули бўлган санъат асарлари ҳамиша ҳам ернинг чуқур қатлами остида «жон сақлай» оладими? Эҳтимол, бу борада ҳам ҳукм суриб келаётган мавжуд анъанавий қолипларни бузиш вақти етгандир?! Шояд бизнинг бундай таъкиду қўлэзмалар бағрида келган рақамлар қадимшунос ва зариф тарихчиларнинг қалбига ҳам меҳр уруғини сочса, улар Самарқанд, Бухоро, Хиванинг асл ёшини белгилаш тадорикини кўрсалар, аждодларимизнинг уйғоқ руҳи олдида катта савоб ишни бажарган бўлур эдилар, иншоолох...

Академик Ботурхон Валихўжаев... Аслида бу исми шариф алоҳида ташвику тарғиб, таништирувга муҳтож эмас. Дарҳақиқат, ярим асрга яқин муддат ичида мамлакат даврий матбуотида, босмаҳоналарида ўзининг ўқишли, долзарб ва теран мазмунли мақолаю китоблари билан иштирок этиб келаётган инсон учун мулозаматга зарурат қолмайди-да! Чунки у устоз Садриддин Айний, проф. Абдурахмон Саъдий, академик Воҳид Абдуллаевлар асос солган Самарқанд адабиётшунослик мактабига дадил қадамлар билан кириб келди ва XX асрнинг эллигинчи йилларидаёқ Абдулла Қаҳҳор хақида ёзган мақоласи билан кўпчилик эътиборини қозонди. Қаранг, Бухоройи Шарифнинг эътимодли профессори, тарих фанлари доктори Фарход Қосимов у ҳақда нималар ёзади: «Самарқанд адабиётшунослиги хақида гап кетганда, беихтиёр кўз ўнгимизда академик Б.Валихўжаевнинг нурли қиёфаси гавдаланади. Б.Валихўжаев беназир инсон, саховатли қалб эгаси, забардаст олим ва меҳрибон мураббий сифатида нафақат Самарқандда, балки бутун Ўзбекистон илм аҳлига, барча зиёлиларга таниш ва қадрлидир... Бебаҳо маънавий меросга ташна халқимизга академик Б.Валихўжаевнинг Хожа Аҳрор Валий хақидаги рисоалари тухфа этилди... Дарвоқе, Хожа Аҳрор Валий, Вали Хожа... Бу оҳангдош номларда ҳаёт ҳақиқати, олимона

туташлик ва уйғунлик, инсоний фазилату умумийлик яшириниб ётган бўлса, не ажаб?!» Тарихчи биродаримиз бир неча қарра ҳақ, унинг қалб сўзларида қилча бўлсин сунъийлик, сохталик сезилмайди... Бизнинг тарих ва тарихчиларга урғу беришимиз замирида муайян маъно бор. Ўз «соҳа»си бўлмаган мавзуларга шу қадар теран кириб борган, жиддий мулоҳаза ва хулосаларни ўртага ташлаган олимнинг адабиётшуносликка доир мақолаю, асарлари савияси ҳақида тасаввур қилиб кўриш мумкин. Донишманд халқимизнинг «Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр» мақолини ижобий маънода кўз олдингизга келтирсангиз, масала аёнлашиб қолади...

Академик Б.Валихўжаев азалдан илм шайдоси. У Шайх Абдуллоҳ Ансорийнинг «Билим эгаллашдан тўхтама... илм учун тинимсиз захмат чек»,—дея қилган насиҳатига содик қолди, кўп фанларни ўзлаштириб, кам бўлмади. Унинг тафаккур ва тажрибасида илмлараро мустаҳкам кўприк мавжудлигининг сири ҳам ана ўша захматдадир. Шундан бўлса керак, зариф олимнинг мақола ва тадқиқотларида ҳамиша фанлар учрашади, уларнинг омихталиги ярқ этиб назарга ташланади. Зикр этилган фазилат «Тарих ва ривоят» мақоласида ҳам ёрқин намоён.

Мақола ўз муаллифини зийрак манбашунос, Шарқ мумтоз адабиёти тарихи донишманди, тарихшунос, элшунос, сўзшунос (бу рўйхатни давом эттириш мумкин) сифатида шархлаш имконини беради. Даъво қуруқ бўлмасин учун яна кичик бир мисолни олиб кўрайлик. Олим «Тарих ва ривоят» мақоласи бошида Тбилиси шаҳрини рўйхатга киритаркан, у билан дарров «хайрлашиб» кўя қолмайди. Бош мавзу—Самарқандга доир талай ривоятларни келтирган муаллиф мушоҳада майдонини кенгайтира боради ва Кавказ шаҳарларига алоқадор қатор халқона кисса ҳамда ҳикоятларга мурожаат этади. Жумладан, Қора денгиз соҳилида жойлашган Гудаута, Гуржистоннинг пойтахти Тбилисининг шаҳар мақомини олиши билан вобаста ривоятларга ишора қилади. Ўшаларга биноан Тбилисининг шаклланиши V асрда ҳукмронлик қилган Ваҳтанг Гургасалга боғланган ва халқ бу бунёдкор ҳукмдор ҳақида ажойиб асарлар ижод этган...

Устоз адабиётшунос ўз шогирд, касбдош ва маслаҳат сўраб унга мурожаат этган мухлисларига ғоят назокат билан бир ҳақиқатни алоҳида таъкидлашдан толмайди. Ўқувчига тақдим этиладиган катгаю кичик ишда, кичик бўлса-да, тоза бир гап айтилиши зарур! Эҳтимол, бундай мулоҳазани айтиш, талаб қилиш мумкин. Аммо унинг ижроси ҳамиша ҳам осон кечмайди. Академик Б.Валихўжаев-

нинг табиати, феълү атвори тадқиқотчилик фаолиятига хос фазилат эса тил ва дил, илм ва амалнинг уйғунлиги ёнма-ён туришидадир. Айни масалада олимнинг ўзи Мир Алишер Навоийнинг:

Илм, Навоий, сенга мақсуд бил.

Эндики, илм ўлди амал айлагил, —

байти мағзидаги маънога қатъий амал қилиб келади. Айтганларимиз «Тарих ва ривоят» мақоласи учун ҳам бегона эмас. Аввало, шу кичик иш Б.Валихўжаев ижоди мухлисларига ўз муаллифини киндик қонғи томган она замин—Ватани Самарқанднинг катта фидойиси сифатида тақдим этади. Академик Б.Валихўжаев учун дунё Самарқанддан бошланиб шу шахри азим билан интиҳо топади. Фозил олим назарида «катрада қуёш» акс этади. Зикри ўтган мураккаб фалсафий-ирфоний жараён унинг илмий ишларида табиий равишда, юксак фасоҳат билан, мулойим, мўтадил кечади. Уни такрорлаш, унга тақлид қилиш эса ҳар қандай ҳушёр инсонга ҳам панд беради. Ирфоний-илохий таъбир билан айтиладиган бўлса, булар академик Б.Н.Валихўжаевга яратганнинг беҳад улуғ марҳамату иноятидир. Яна бир жиҳатни ҳам таъкидлаш жоиз, ўз юртини улуғлаш пайида олим ўзгаларни ўқитиб қўйишни ҳам хуш кўрмайди. Ботурхон домла тўла маънода байналминалчи олимдир. У форс, тожик, ўзбек, рус, фаранг (кейингисида жиндак муболага йўқ эмас) тилларида деярли бирдай фикрлайди ва ёза олади. Унсурул маолий Кайковус «Қобуснома»сида қайд қилинганидек «Ақл бир қимматбаҳо нарсаки, уни ўғри олиб кета олмас, ўтда ёнмас, сувда оқмас». Академик Б.Валихўжаев учун ягона илмий ҳақиқат холислик, адолат, меъёр ва сарчашмалар кафолатига, ишончли далилларга таяниб мулоҳаза юритиш ҳисобланади. Олим қаламидан чиққан барча каттаю кичик ишларнинг яшовчанлигини тайин қилган таянч омил ҳам ана ўшалардир. Шарқ мумтоз адабиёти, айниқса, Алишер Навоийнинг ҳаёт ва ижод йўли академик Б.Валихўжаев тадқиқотчилик фаолиятида марказий ҳалқани ташкил этади. Олимнинг улуғ шоир «Хамса» си, шеърляти, насрий, илмий, тарихий, ирфоний мероси, ҳаёти, Самарқанд ва шу адабий муҳит билан алоқасига доир юзлаб илмий, илмий-оммабоп асарлари миллий навоийшунослигимиз хазинасида алоҳида мавкега эгадир. Шундан бўлса керак, отахон адабиётшунос, икки марта Беруний номидаги Давлат мукофоти совриндори профессор А.Ҳайитметов у ҳақда катта ихлос ва самимият ила қуйидагиларни ёзади: «20-асрнинг эллитинчи йилларидан бошлаб, ўзбек адабиётшунослигининг мумтоз адабиётимиз тарихини ўрганиш соҳасидаги ютуқларини катта олим Ботурхон Валихўжаев тадқиқотларисиз тасаввур этиш кийин.

Унинг Алишер Навоий «Хамса»си дostonлари, Захириддин Муҳаммад Бобур ижодиёти, Хожа Аҳрор Валий фаолияти юзасидан эълон қилган илмий ишлари адабиётшунослик фанимизнинг олтин саҳифаларини ташкил этади».

Истиклол олий илоҳий неъмат, у бизга арзонга тушгани йўқ. Мубориз ажодларимиз аср-асрлар оша ана ўша неъмат иштиёкида қон тўкиб, жон нисор этдилар. Шундан бу йўлдаги қурашларимизнинг теран томирлари олис тарих қатламларидан қувват олади, десак сира муболаға бўлмайди. Ана шу ҳақиқатни биз теран англашимиз, бугунги авлодимиз шуурига сингдирмоғимиз зарурдир. Академик Б.Валихўжаев асарларининг мағз-мағзига ўтмиш сабоқлари мисолида бугуннинг қайноқ ғояларини сингдириш, истиқлолни, юксак шижоат, ватанпарварлик, халқсеварлик, мардлик, жасорат, юрт учун жонни нисор этмоққа шай туриш, огоҳликка даъват туйғулари ҳамиша балқиб туради. Шунинг учун бу заҳматқаш олимнинг ёзганларини ўқиган китобхоннинг тилида ширин лаззат қолади, у беихтиёр тамшаниб қўяди; шуурига, тафаккур оламига фойдали маънавий озуқа қўшилганидан қувонади. Худди шу туйғу олимнинг Захириддин Муҳаммад Бобур ҳақида ёзган мақолаларида, айниқса, «Ўзбек адабиёти тарихи» 5 жилдлигининг 3-жилдига киритилган яхлит тадқиқотида, «Адабий мерос»да чоп бўлган «Бобур ва унинг замондошлари ижодида туюқ», «Бобур ва форс-тожик адабиёти» каби ишларида ёрқин назарга ташланади. Академик Б.Валихўжаев қалами тухфа қилган адабий манбалар, ўзбек ҳамда форс-тожик адабиётлари ўзаро таъсири ва алоқасига доир жиддий мақолалар тоза гапининг борлиги, илмий-адабий маълумотларга бойлиги, хулосаларининг етарли асосланганлиги ва бўлиқлиги билан диққатни тартади. «Тарих ва ривоят»да кўзга ташланадиган сержило услуб, мавзуга теран нигоҳ, адабий-тарихий, илмий-ирфоний маълумотларни чертиб-чертиб саралаш, фанларнинг ўзаро тўқнашуви ва омихталиги сингари фазилатлар юқорида санаганимиз адабий мақолалар учун ҳам тўла хос хусусиятдир.

Ботурхон домла мақолаларида халқ ва юрт фаровонлиги муаммолари диққат марказида туради. Бундай ноёб фазилатлар «Тарих ва ривоят» мақоласида ҳам назарга ташланади. Дарғом канали қачон бунёд этилган ва унинг қазилишидан кузатилган мақсад нимадан иборат эди? Кўркам шаҳар учун мазкур ҳаёт артериясидан қанча «томирчалар» ҳосил бўлган? Жўйи Чокардизанинг узунлигини биласизми? Таҳлил этаётганимиз мақолада шу ва айни йўналишдаги саволларга қаноатланарли жавоб топа оламиз. Мана, ўзингиз мулоҳа-

за қилиб кўринг:

Алишер Навоий асарларида «Кўҳаж» номи билан тилга олинган Зарафшон дарёси Самарқанд шаҳри ўрнашган ҳудуддан анча чуқурликда оққани учун ҳам Дарғом канали эҳтиёж сифатида бунёд этилган ва у олтин камар мисоли шаҳарга ҳалқа бўлиб, уни неча юз йиллар давомида обиҳаёт билан таъмин этган. Дарғом ўз навбатида яна бир қатор «қон томир»ларига ажралган. Ундан тўртта катта ариқ ҳосил бўлиб, шаҳарнинг тўрт томонига сув тарқатган. Шундай катта сув иншоотларидан бири Жўйи Чокардизадир. Ўн етти минг икки юз қирқ (17240) газ узунликка эга бўлган мазкур ариқдан яна каттаю кичик эллиқдан ортиқ сув йўллари халқ фаровонлиги йўлида хизмат қилган. Самарқанд шаҳри аҳолиси ҳақидаги мана бу ихчам жумлага эътибор қилинг². «Шаҳарнинг аҳолиси бақувват ва дилрабо, журъатли ва шафқатлидир»³. Мақола муаллифи ана шу йўсинда ўқувчи қалбида ёзганларига ишонч уйғота боради ва уни (ўқувчини) шаҳар ҳокими Фурак бошлиқ фидойиларнинг араб босқинчиларига қарши қаҳрамонона кураши билан юзлаштиради⁴. Етти юз минг қуролланган кўшини билан Самарқанд қалъасини қўлига кирита олмаган араб саркардалари шаҳарни узоқ муддат қамал қилиб ётишади. Самарқанд аҳли эса юксак мардлик нишонларини кўрсатиб, она шаҳарларини мудофаа қилади. Ночор аҳволда қолган босқинчилар хийла йўлига ўтишади. Олимлари маслаҳати билан тўрт сандиқ ясаттирган араб саркардалари улар ичига ўз аскарларини солиб, шаҳар ичига киритишга муяссар бўлишади. Душманнинг ҳарбий хийласи, ичида қуролланган аскарлар яширинган тўрт сандиқ билан боғлиқ лавҳалар ҳар бир ўқувчини хушёр тортиради. Ҳар қандай вазиятда ҳам бефарқлик, лоқайдлик иллатига чалиниш жиддий панд бериши муқаррарлиги ғояси ўқувчилар оммаси қалбига сингиб, ўзлаша боради. Олимнинг сандиқ ва Троя оти билан алоқадор ҳарбий хийлалари ўртасида мантиқий вобасталик туюши қизиқиш уйғотади. Шу замида мазмун ришталари бадий адабиётга Гомернинг ўлмас «Илиада», «Одиссея» ва Вергилийнинг «Энеида» асарларига бориб уланади⁵. Салоҳиятли олим илмий ишларидаги бундай серқирралилик тасодифий ҳолат эмас, албатта. Унинг теран томирларини Набераҳўжа Валихўжаев хилъат табиатидан излаш масалага адолатли ёндашув бўларди.

Ботурхон домла ёшлик йиллардаёқ илми адаб, илми бадеъ, илми

² Ўша китоб. 8-б.

³ Ўша китоб. 9-б.

⁴ Ўша китоб. 10-12-б.

⁵ Ўша китоб. 13-14-б.

кофия, илми каломга айрича меҳр кўйди, китобни ўзи учун яқин дўст билди. Хилъатнинг китоб жавонидаги Низомий Арузий Самарқандийнинг «Мажмаҳ ун-наводир» асаридаги мана бу жумлаларини Ботурхон домла ўша эрта ёшлик йилларида ҳижжалаб ўқиб, юрагига жо қилиб, ҳаёт дастурига айлантирган бўлса, не ажаб «Шоирнинг руҳи тоза, фикри кенг, таъби латиф, кўнгли тўғри ва зеҳни ўткир бўлмоғи лозим. У яна турли фанлардан хабардор бўлиши, ҳар хил одатлар билан таниш бўлмоғи керак. Чунки шеър ҳар бир илмда кўл келади ва ҳар хил илм шеърда ифодаланиши мумкин». Мушоҳада қилиб кўрайлик, келтирган иқтибосимизнинг академик Б.Валихўжаевга бевосита дахли борми? Танти жавоб эса жуда лўнда. Ҳа! Бирламчи, унинг табиатида шеър завқи мужассамдир. Гарчи Ботурхон домла даврий матбуотда ўша шеърларини ошкора эълон қилган бўлмаса-да, улар олимнинг мусаввада дафтарлари ва қалб сандиғида махфузидир. Шундан, Низомий Арузий Самарқандий санаган гўзал инсоний фазилатлар ортиғи билан Ботурхон муаллимнинг табиатида мужассам ва улар ҳар лаҳзада ўзидан дарак бериб туради, десак янглишмаган бўламиз. Иккинчидан, шеър, шоир ва илмлар мажмуи ҳақидаги таъкидда жуда катта маъно бор. Аслини олганда, Арузий Самарқандий томонидан шоир шахси (бу ўринда шоирни кенг мазмунда, умуман, ижод аҳли, адиб маъносида ҳам тушуниш тўғрирокдир) олдида қўядиган талабларнинг замирида пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафонинг «яхшиликни хушрўй (ҳам зоҳири ва ҳам ботини назарда тутилади) одамлардан кутинглар», —ҳадиси шарифи ётади. Тўғри-да, юксак маънавий олами, кўламдор тафаккури, кўркам кифоаси бўлмаган одамдан қандай қилиб минглаб инсонлар қалбига таъсир этиб, уларни изидан эргаштириб, қалбига баланд завқу шавқ ҳадя этиш таъсирига эга асарни кутиш мумкин?! Ана шу маънода, юқорида эслатганимиз учлик (шеър, шоир, илм) ўртасида таносуб санъати амал қилмоғи зарур. Модомики, адабиёт-шунослик адабиёт (юксак санъат) ҳақидаги шариф фан экан, ўша учлик таносубининг адабиётшунос табиатида муқаррар равишда бўлиши шарт эканлиги аёнлашиб қолади. Айни нуқтада адабиёт илми билан шуғулланувчиларни тасниф этиш муаммоси долзарб мавзу сифатида кун тартибига чиқади: том маънодаги туғма табиатли, теран илмли адабиётшунос ва қўша-қўша илмий даражаю, унвонли бандалар ёхуд «нуфузли олимлар».... Табиийки, академик Ботурхон Валихўжаев биринчи тоифага мансуб, савқи табиийга эга

⁶ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир хикоятлар (Мажмаҳ ун-наводир). Т., 1985. 31-б.

адабиётшунослар рўйхатида сархатдирлар. «Тарих ва ривоят» мақоласининг ўзиёқ бизнинг бу қатъий таъкидимизга шохиддир. Ўзининг беҳисоб моддий, табиий омилларига, шу бойликлар кадрига етиб, уларни муҳофаза қилиш қудратига сазовор танти халқига эга Самарқанд юксак илмий-маънавий салоҳиятсиз доврўқли шаҳарлар қаторидан жой ололмас эди, албатта. Айни ҳақиқатни диққат марказида тутган мақола муаллифи тасарруфидаги нуқсонни қўлёзма (бу ҳақда мақолада маълумот бор) саҳифаларида келган Хожа Шамсуддин Ғотфарий, Хожа Мавлоно Ғотфарий, устод Мотуридий, Шайх Абу Мансур Мотуридий, Низомиддин Мотуридий, Хожа Яҳё, Шайх Абулқосим Ҳаким, Шайх Бурҳониддин Соғаржийлар номи ва илмий хизматларидан айрим лавҳаларни ўқувчилари билан баҳам кўради. Зеро, мухтарам Президентимиз И.А.Каримов ўринли эътироф этганларидек, ўша улўғ алломалар туфайли «Самарқанд халқимиз, миллатимиз доврўғини бутун дунёга таратган минг-минг йиллик тарихга эга илоҳий масканимиздир»⁷.

Салкам эллик йилдирки, республикамиз ва унинг сарҳадларидан олис-олислардаги илмий-адабий жамоатчилик академик Ботурхон Валихўжаев илмий-маънавий меросидан баҳра олиб келади. Мамлакатимизда адабиётшунослик илми нуфузини кўтаришда муносиб ҳисса қўшган А.П.Қаюмов, А.Ҳ.Ҳайитметов, Н.Ш. Шукуров, О.О. Мирзаев, С.Эркинов, А.Абдуғофуров сингари ўнлаб фидойи олимлар билан олдинма-кейин шу даргоҳга кириб келган Б.Валихўжаев қисқа муддат ичида айни муҳит вакиллари назарига тушди. Нафақат она Ўзбекистон, балки Тожикистон, Москва, Санкт-Петербург, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон каби шаҳару давлатларда асарлари чоп этилиб, ўз мухлисларини топди. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Республика Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, Самарқанд давлат университети ўзбек мумтоз адабиёти кафедраси мудири, филология фанлари доктори, профессор Ботурхон Валихўжаев баркали меҳнати, самарали илмий-ижодий, мураббийлик ва жамоатчилик фаолияти билан она халқининг суюкли фарзандига айланди. Зеро, шундан Президент И.А.Каримов самарқандлик сайловчилар олдида сўзлаган катта нутқида, жумладан, қуйидагиларни таъкидлаган: «Самарқанддан етишиб чиққан Ботур Валихўжаев, Эркин Абдукаримов, Юрий Буряков, Мухсин Ашуров, Изида Абдуқодирова, Темур Ширинов, Руслан Рўзибоқиев сингари таниқли олимлар малакатимизнинг илм-зиё салоҳиятини оширишга муносиб ҳисса

⁷ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.: «Ўзбекистон», 1997. 171-б.

кўшиб келмоқда»⁸.

Давлат сарвари назарига тушиш, унинг маърузасидан жой олиш бахти ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Бу юксак бахт, узоқ йиллар давомида қилинган самарали меҳнатга берилган муносиб баҳодир. XV асрнинг қомусий адиби Хусайн Воиз Кошифий «Футувватномаи султония» асарида ёзади: «Сўз ҳамма савоб учун ишлатилиши, тўғри ва ҳаққоний бўлиши керак. Агар шундай бўлмаса, жим турган маъқул... Сўз инсонийлик дарахтининг мевасидир. Дарахтни мевадан, мевани дарахтдан ажратиб бўлмайди». Тўғри-да, сўз илоҳий неъмат, инсонни ҳайвондан жудо айлаган гавҳари шарифдир (Алишер Навоий таъбири). Бас, уни раво бўлган жойда, эзгулик йўлида сарф этмоқ маъқулдир. Академик Ботурхон Валихўжаевнинг бахти, буюклиги шундаки, у «сўзни савоб учун, тўғри ва ҳаққоний» ишлатиб келади. Унинг «Сўз дарахти» ширин мевалар берганлиги туфайли у эл-юрт, Президент назарига тушди, ардоқланди.

Ўн йил.. Залворли йиллар.. Инсон тақдирида баъзан сувга чўккан тошдай изсиз кетадиган дамлар... Гоҳида шу қиска муддатнинг муайян инсон ёхуд мамлакат тарихида берадиган самарасини бутун умр ва неча ўн йилликлар давомида ҳам амалга ошириш амри маҳолдир. Ана шу маънода она Ўзбекистон ва академик Ботурхон Валихўжаев қисматида кейинги ўн йил маҳсулдорлигини тасаввурга сифдириш қийин.

Ҳамиша илму ирфон илинжида умргузаронлик қилиб келаётган академик Ботурхон домла ҳаётида истиқлол йиллари «ҳикматли дунё» мақомида ўчмас из қолдирди. Буни қуйидаги рақамлар қиёсида жуда равшан кўриш мумкин. Истиқлолга қадар салкам қирқ йил ичида «Ўзбек эпик поэзияси тарихидан» (Т., «Фан» 1974, 150 бет) жиддий рисоласини истисно қилганда, ўн тўрт алоҳида нашрда (ҳаммуаллифликдаги китоблар ва салмоқли илмий мақолалар) илмий асарлари эълон қилинган эди. 1992-2001 йиллар давомида олимнинг «Эзгулик - умр мазмуни», «Хожа Аҳрори Валий» (Тоҷик тилида, 64 бет), «Рашҳаи қалам» (Тоҷик тилида, Душанбе-1993), «Хожа Аҳрор Валий (Ўзбек тилида, 156 бет), «Хожа Аҳрор тарихи» (Тошкент-1994, 96 бет), «Хожа Аҳрори Валий» (Техрон-1997, 120 бет), «Мирзо Улугбек даври мадрасалари» (Самарқанд-2001, 50 бет), «Ўзбек адабиётшунослиги тарихи» (Тошкент-1993, 192 бет) каби ўн бешдан ортиқ рисола, қўлланма ва дастурлари рўшнолик кўрдик, уларнинг умумий ҳажми 1500 саҳифадан ортиқроқдир. Шу

⁸ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард максимизм. Т.: «Ўзбекистон», 2000. 239-б.

киска муддатда заковатли адабиётшуноснинг қирқ бешдан зиёд сермазмун илмий мақолалари босилиб чиқди. Ўшалардан йигирмага яқини республиканинг нуфузли ойномаларида чоп бўлган.

Академик Воҳид Абдуллаевдан жудо бўлган Самарқанд илмий-адабий муҳити масъулиятини ҳам садоқатли шогирд академик Ботурхон Валихўжаев ўз зиммасига олди. Адабий-илмий ҳаётдаги ворисийлик ўз ўзанига тушди ва мўътадил тараққиёти давом этаётир. Бугун «илоҳий маскан Самарқанд» нинг (И.А.Каримов ибораси) гавжум дарсхона, нуфузли анжуманларида нурли чеҳра, ширин табассумли академик Ботурхон Валихўжаевнинг бадиий бўёқдор ва сермаъно каломни янграмоқда...

Истиклол йилларидан сарфароз ва етмиш ёш бўсағасида турган Ботурхон домланинг мураббийлик-илмий раҳбарлик фаолияти ҳам бағоят серунум кечаётир. Агар XX асрнинг 70-80 йилларида заковатли устоз раҳнамолигида икки фан доктори (Ш.Шукуров, Р.Воҳидов) вояга етган бўлса, кейинги саккиз йилда ҳам икки истехдодли адабиётшунос олим (Шухрат Сирожиддинов, Дилором Салоҳий) Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига доир докторлик диссертацияларини республика илмий жамоатчилиги назаридан муваффақиятли ўтказишди. Шундай гапни фан номзодларини тарбиялаш борасида ҳам айтиш жоиздир. Истиклол туфайли Самарқанд давлат университети Ўзбек мумтоз адабиёти кафедрасининг академик Ботурхон Валихўжаев раҳбарлигидаги «Шарқ эстетик тафаккури тараққиётида Алишер Навоий поэтик санъаткорлигининг аҳамияти» мавзусидаги лойиҳаси Ўзбекистон республикаси фан ва техника давлат қўмитаси фундаментал тадқиқотлар фондининг грантини олишга муваффақ бўлди. «Орифлар,—ёзади Бектошия сулукининг асосчиси Хожа Бектоши Валий «Мақолат» асарида, — ҳам ўзларини, ҳам бошқаларни поклар-лар...» (Тошкент-2000, 58-бет). Бундай ибрат намунаси академик Ботурхон Валихўжаев илмий, ижодий, педагогик ва жамоатчилик фаолиятининг кунлик дастури ҳисобланади. Жиддий илмий хизмат-лари туфайли у Республика Фанлар академиясининг академиклигига сайланди, ҳукуматнинг юксак орденига сазовор бўлди, юргдош, касбдош, дўсту шогирдлари ўртасида юксак обрў-эътибор қозонди.

«Инсоннинг вазифаси,—ёзади Шайх Азизиддин Насафий «Зубдат ул-ҳақойик» асарида, — узлуксиз маърифатга интилиш ва (қалбини) нур билан тўлдириш ва нафҳ топиб, мусаффолик сари интилишдир». Академик Ботурхон Валихўжаев илмий-ижтимоий

фаолиятига разм соларканмиз, унинг хамиша нимагадир интилиб, тиниб-тинчимай, изланишда ва ҳаракатда бўлганлигига қаноат ҳосил қиламиз. Дарвоқе, закий инсон нега бу қадар безовта, у нимага интилади, шунча ёзган, ўқиганлари етарли эмасми? Савол изидан шу қабилдаги саволлар қуйилиб келади. Айни замонда қалбга таскин-тасалли берадиган жавоблар ҳам талайгинадир. Шайх Азизиддин ҳазратлари юз карра ҳақ. Чунки Ботурхон домла тоифасидаги туғма истеъдодли муҳаккиқлар учун бугунги зафар эртанги жиддий кашфиётларга хамиртуруш вазифасини ўтайди. Шундан, улар ором билмайди, ўқигани, ёзгани, қўлга киритган ютуқлари билан қаноатланмайди. Ҳаммавақт китоблар оламида «сайр этишни» хуш кўришади. Тасаввур қилиб кўринг, олтмишдан ошиб, етмиш сари дадил қадамлар қўйган Ботурхон домла 1992-1993 йиллар ичида Хожа Аҳрор ҳақида уч юз саҳифага яқин икки тилда икки китоб эълон қилди. Ахир бу ҳали ҳаммаси эмас. Республикамининг нуфузли ойнома, тўплам, рўзномаларида эълон қилинган ишлари-чи? Дарсхоналарда ўқиладиган маърузалар, тигиз ижтимоий фаолият учрашуву мулоқотлар, турли мақомдаги мажлислар, эх-а, уларни санаб адо қилиб бўлмайди.

Истиклолнинг ўн йиллик тарихий даври профессор Ботурхон Валихўжаев тадқиқотчилик қисматида тўла маънода бурилиш поғонаси, чўнг қоядай ярқ этиб намоён бўлади. Мустақиллик эпкинни олим дилида тугилиб ётган тугунча-ғунчаларнинг япроқ ёзиб, мева бериши учун замин ҳозирлади. Докторлик диссертациясида яйраб ёритолмагани, ҳимоя жараёнида тилига мустамақачилик сиёсати солган қулф туфайли қониқиб жавоб беролмагани илоҳий-ирфоний мавзулар олим қалб тубига тушган чўкмалардай у билан бирга армон бўлиб яшамокда эди. Каму кўсти йўқ, ўттиз йил ана ўша дард Ботурхон домла юрагига оғриқ солиб, ўзидан дарак бериб келди. Шукроналар бўлсин, истиқлол ўша «сурункали дард»га шифобахш малҳам бўлди ва олим маърифат уммонига теран шўнғиди. Фозил адабиётшуноснинг ўн йил ичидаги «илмий хирмони» тарикат пирлари шахси ва хизматини шоён қилишга бағишланди. Санкт-Петербурглик маъруф шарқшунос проф. А.Болдиревнинг Хожа Аҳрор ҳақидаги жасоратидан қувват олган Ботурхон домла Ўзбекистону Тожикистонда биринчилардан бўлиб Хожа Аҳрор Валий ҳақида жиддий илмий ишлар ёза бошлади. Унинг Нақшбандия тарикатининг бу муршиди комили ҳақидаги илк изланишларни дастлаб «Овози тожик» республика рўзномасида туркум мақолалар сифатида эълон қилинди. Айтиш жоиз, академик Б.Валихўжаев ана

ўша битиклари билан яна бир карра республикадаги сафдош олимларнинг «Ботури» (академик Алибек Рустамов таъбири) эканлигини намойиш қилди. Хожа ҳазратларига доир мақолалар туркуми ўз даврида катта илмий воқеа мақомида қабул қилинди ва ўринли шов-шувларга сабаб бўлди...

Хожа Аҳрор ҳазратларига оид мақолалар атрофида уйғонган ширин мулоҳазалар олимга маънавий қувват, рух, илҳом берди ва у энг шимариб ижодий изланишга киришиб кетди. Орадан аллақанча вақт ўтмай Ботурхон Хилъатпури Валихўжанинг «Хожа Аҳрори Вали» («Ҳамсатул-қатарот дар зикри ҳазрати бобаракот» Баракотли ҳазрат зикрида беш қатра. Яъни асар Муқаддима-ю, хотимадан ташқари, беш бўлимчадан таркиб топади. Пур эса ўғли, Хилъатнинг ўғли, зурриёти, демақдир) рисоласи «Сугдиёна» нашриётида 1992 йилда босилиб чикди. Орадан бир йил ўтказиб, «Зарафшон» нашриётида «Хожа Аҳрор Валий» ўзбек тилида чоп бўлди. Олим мазкур китобларининг теран таҳлили алоҳида тадқиқотга мавзудир. Биз эса бу ўринда ушбу китобларга доир икки жиҳатни алоҳида таъкидлаш билан чекланамиз. Хожа ҳазратлари ҳақидаги бу рисоаларни биз асарнинг икки тилдаги ифодаси сифатида қарамаслигимиз заҳматкаш олимнинг сарф қилган катта ижодий меҳнатига муносиб баҳо бермаслик бўлур эди. Ҳатто шундай гапни рисоланинг Техрондаги нашри хусусида ҳам айтиш адолат мезонларига риоя қилмаслик билан баробардир.

Амалга оширилган дастлабки зохирий қиёслар ҳам бизнинг мулоҳазаларимиз фойдасига хизмат қилади. Асарнинг тожик тилидаги нусхаси 64 бетни ташкил этса, ўзбек тилидаги китоб 152 саҳифадан ва Техрон нашри (1998) 120 бетдан таркиб топган. Фикримизча, рисоаларнинг ҳажми билан боғлиқ шу рақамларнинг ўзиёқ муайян хулосаларга келиш асосини беради.

Масаланинг Хожа Аҳрори Валий ҳаёт йўли ва маънавий меросининг тадқиқот мавзуси сифатида танланиши сабаблари ҳам муайян изохни талаб этади. Филология фанлари доктори, профессор Охунжон Сафаров ўринли эътироф этганидек, «Академик Ботурхон Валихўжаев ўзбек мумтоз адабиёти ва маънавияти тарихининг айна замондаги қомусий билимдонидир. Бинобарин, у билан фахрланиб яшаш аждодларимиз минг йиллар давомида яратган бой, сержило маданий ва маънавий мерос билан фахрланиш саодатига етказувчи боқийлик зиёсидир». Фольклоршунос олим катта иштиёқ ва ифтихор билан қайд этган «Ўзбек мумтоз адабиётининг қомусий билимдони»га муборак истиқлол тетик рух ва жўшқин илҳом берди.

Боз, улуғ Алишер Навоий маънавий мероси ва илоҳий-ирфоний оламнинг эгизак тушунчалар эканлигини назарда тутсак, академик Ботурхон Валихўжаевнинг ўн йил ичида яратган маърифий асарларининг мазмун-моҳияти, мақсад-муддаоси ёрқин ойдинлашиб қолади. Алишер Навоий ҳазратларининг ўзлари Нақшбандия тариқатига мансубиятларини эътироф этишдан фахр этганлар. Шундан улкан маънавий-маърифий арбобнинг асарларида ўша халқпарвар ва ҳаракатдаги ҳаётий таълимотининг ўлмас ғоялари балқиб, жило бериб туради. «Хамса» таркибидаги дostonларда бўй кўрсатган, улуғ Навоий муҳаббати нури билан йўғрилган қаҳрамонлар ҳамиша «Дил ба ёру даст ба қор» ҳаётбахш ғояси тарафида туради. Мир Алишер Навоий руҳиятида фақат бир тариқат таҳлимоти ғоялари ҳукмрон эди, деган фикрдан биз мутлақо йироқмиз. Чунки Мир ҳазратларининг Хожа Шамсуддин Ҳофиз Шерозийга нисбатан нотакрор муносабату муҳаббати замирида «ойини Ринди» билан вобаста мураккаб ирфоний пўртаналар ётишини илғамаслик бу икки авлиёуллоҳ руҳи олдидаги густохликдир...

Айримларини эслатганимиз жиҳатлардан қатъи назар Алишер Навоий комил ва садоқатли нақшбанд эди. Улуғ шоир назару наздида Хожа Аҳрор Валий ҳазратлари энг сўнги ва жаҳоний шухратга сазовор тариқат-нақшбандиянинг олий мақомга етган пиру арбоби эдики, унинг саъю ҳаракатлари моҳиятини очиш, теран маънавий томирлари ва манбаларини мукамал ёритиш Алишер Навоий ғоявий олами, дунёқарашини сиру асрорларини англаш калитини ҳам беради. Гарчи бундай ошқора таъкид академик Ботурхон Валихўжаевнинг кейинги ўн йилда яратилган илмий асарларида йўқ, аммо улар ана ўша улуғ мақсад йўлида хизмат қилишга қаратилгандир.

Яна академик Ботурхон Валихўжаев тадқиқотчилик фаолиятидаги икки, бир-бирига вобаста бўлган нуқтани алоҳида таъкидлашни истар эдик. Улардан биринчиси, олимнинг умуман илмий ҳаёти, жумладан, кейинги ўн йил ичида ёзилган ишларида ҳам кузатиладиган фазилат-силсилавийликдир. Проф. В.Валихўжаев қаламидан чиққан ишлар туркуми занжирни эслатади. Ўқувчи кўзига дарров намён бўлмайдиган ботиний мантиқ ришталари занжир ҳалқалари сингари бир мақолани иккинчисига боғлаб туради.

Иккинчи, биз таъкид этмоқчи бўлган ибрат олимнинг ўзи танлаган мавзу билан дарров «хайрлашмаслигида» намён бўлади. Айни йўналиш академик Ботурхон Валихўжаев тажрибасида икки

жилода кўринади. Масалан, олимнинг мақолаларидан бошланган Хожа Аҳрор мавзуси уч тилдаги уч китоб билан якунланди. Аммо олим яна мавзуга қайтди ва «Хожа Аҳрор тарихи» мақоласини эълон қилди. Назаримизда, зикри ўтган тадқиқий жилони баҳолашда хушёрликка таяниш зарур кўринади. Чунки бу ўринда тадқиқотчи такрорга эмас, ўз-ўзини таҳрир қилиш, мавзунинг хира ёритилган жиҳатларини ойдинлаштиришга зўр беради. Яъни мавзу билан «мулоқот», янги манбаларда кўринган тоза маълумотларни йиғиш ва умумлаштириш давом этади. Шу маънода, Хожа Аҳрор мавзуси академик Ботурхон Валихўжаев илмий ҳаётида дарахт тимсолида кўринса, кейинги мақолалар ва Хожанинг шажарасини бойитишга хизмат қилувчи «Абу Бакр Қаффоли Шоший», «Шайх Хованди Тахур» каби ишлар унинг янги-янги таналаридир. Биз эса ушбу дарахтнинг янада салобат пайдо қилиши, тоза-тоза таналарининг кўкариб, бўй чўзишидан умидвормиз...

Проф. В.Валихўжаев илмий тажрибасидаги силсилавийлик билан алоқадор яна бир жиҳатни эслатиш билан мазкур ишга нукта кўймоқчимиз. Олимнинг «Хожа Аҳрор тарихи» китобидан «Сароймулкхоним Бибихоним мадрасаси «хамда «Зеби жаҳон» расадхонасининг тақдири» мақолалари ҳам ўрин олган. Аслини олганда, ўзи туғилиб вояга етган ва дунёни шу шаҳар орқали таниган олимнинг Самарқанднинг муҳташам обидаларига мафтуну маҳлиёлиги фақат шу икки мақолада эмас, улар унинг умри давомида рўшнолик кўрган битикларида қаттиқ муҳрлангандир. Зикри ўтган мақолалару «Мирзо Улугбек даври мадрасалари» рисоласида ўша жўшқин муҳаббат яхлит ҳолида кенг китобхонлар оммасига тақдим этилади. Аммо олим булар билан ҳам мавзуга нукта кўймайди. Яқин кунларда унинг мазкур рисоласининг қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи нашри муҳтарам ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилинади. Аллома адабиётшуноснинг бундай саяю ҳаракатлари тадқиқотчиларнинг янги-янги авлоди учун ибрат мактаби вазифасини ўташи ҳақиқатдир...

Шайх Азизиддин Насафий «Зубдат ул -ҳақойиқ» асарларида ёзадилар: «Эй дарвиш! Ер амалга ошмаган беҳад кўп орзулар жойдир, битта ушалган орзу, амалга ошган иш остида ўнга амалга ошмаганлари ётади. Орифлар бунни билиб, орзулардан воз кечдилар, энг аввало талвасани ташлаб, осойишталик ва тамкин, таслимни ихтиёр этдилар». Кўчирганимиз иқтибосда академик Ботурхон Валихўжаев қисматига алоқадор ўринлар бордай кўринди бизга. Бу орифлик ва дунёвий орзулардан воз кечишда намоёндыр. Етмиш ёш

бўсағасида турган олимни шу муборак айём билан қизғин қутлар эканмиз, илмимиз, шоғирду муҳибларингиз, аҳли оила, энг асосийси, фирдавсмонанд Самарқанд бахтига ҳамиша бардаму бақувват бўлинг, «Азим шаҳарнинг уйғоқ Илмий Виждони», дегимиз келади!....

ҚУШЛАР ОЛАМИНИНГ ЗИЙРАК ТАДҚИҚОТЧИСИ ³⁷

Савриддин Бақоевнинг катта илм даргоҳидаги илк дадил қадами йигирманчи асрнинг 60-йилларидан бошланди. Тўғри, 1943 йилнинг 12 январида Шофирконнинг Қумбости қишлоғида оддий деҳқон хонадонида дунёга келган Савриддиннинг пешонасида нурли битикларнинг борлиги ўша чақалоқлик йилларидаёқ аён эди. Ахир, зариф халқимиз бекордан-бекорга "Қўчқор бўлур кўзининг пешонаси дўнг бўлур", - дейишмаган-да! Дарвоқе, зикри ўтган "дўнглик" тумандаги Абу Али ибн Сино номидаги ўрта умумий таълим мактабидаги таҳсил йилларида (1949-1959) ўзидан янада кўпроқ дарак берди. Ўқишга айрича ихлос билан киришган ўспирин "аъло" баҳоларга лиқ тўла етуқлик гувоҳномаси билан собиқ Бухоро давлат педагогика институтининг табиатшунослик факультетига хужжат топширди. Шу ўринда бир мулоҳаза: мактабда Савриддиннинг бошқа фанларга нисбатан адабиётга ихлоси баланд эди. У, айниқса, мактабдоши, бугун Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камолга ўзгача ихлос билан тақлид қилар, у ўқиган китобларни кутубхонадан олиб мутолаа қилишни хуш кўрарди. Алқисса, шу йўсинда талайгина шеърини ва насрий асарлар унинг назаридан ўтган эди. Ўша иштиёқ ҳамон Савриддинни тарк этган эмас. Ҳозир ҳам у адабиёт ҳақида бир мутахассис даражасида баҳслаша ва вазнли фикр айта олади. Бунга шубҳаланиш ярамайди. Чунки она замин, унинг манзара-ю, неъматларини (наботот ва ҳайвонот оламини) дил-дилидан суюган, уларни меҳр ва ихлос билан кузатган инсоннинг қалбини том маънодаги гўзаллик мавҳ этган бўлади. Ана ўша ноёб туйғу қонга кўчиб, томирларда жўш уради, ҳамиша ўзидан дарак бериб туради. Биз айримларини қайд қилганимиз мўъжизавий инсоний фазилатлар Савриддиннинг ҳамон табиатида устивордир. Шундан бўлса керак, ихтисос танлаш жараёнида табиатга шайдолик адабиётга бўлган ихлосдан устун келган. У ҳеч иккиланмай, хужжатларини "Биология ва қишлоқ хўжалик асослари" бўлимига топширган. Йиллар оқиб

³⁷ Ушбу мақола М.Маҳмудов билан ҳамкорликда ёзилган.

Ўтдилар, унинг қанотида Савриддиннинг ҳам дафтари аъмоли тўлиша борди, камол - балоғат касб этди. У факультет жамоаси, устозлари назарига тушди, билимга чанқоқликни намойиш қилди. Савриддиндаги табиатга, хусусан, қушлар эламига баланд муҳаббатни зукколик билан пайқаган Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, биология фанлари доктори, таниқли балиқшунос олим, профессор М.О.Абдуллаев шогирди истикболига катта умид боғлади, эзгу ва катта ниятлар билан уни Ўзбекистоннинг ардоқли орнитологи (қушшуноси) профессор А. Қ Сагитов ҳузурига йўллади. Шундай қилиб Савриддин 1966-1969 йиллар давомида "Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат университети "Умуртқали ҳайвонлар зоологияси" кафедраси аспирантурасида таҳсил кўрди. Савриддиннинг илмий ҳаётида Самарқандь даври алоҳида бир босқични ташкил қилади, деса хато бўлмас. У ана шу муқаддас даргоҳда самимий инсон, йирик олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, биология фанлари доктори, профессор Абдулла Қиёмович Сагитов бағрида катта илм олами билан ошно бўлди. Устознинг ўз шогирдига фарзанд мақомида муносабатда бўлганига кўп марта шоҳидликка ўтганмиз. Социализмнинг кўргони мустаҳкам бўлиб кўринган ўша зуғумли йилларда талаба ва тадқиқотчиларни чет элларга ўқиш учун юбориш урф эмасди. Лекин қандайдир "бир шундай-шаббада эсиш" ҳаракатга тушганидан хабар топган проф. А.Сагитов илмий бўлимга С.Бақоев номзодини тавсия қилади. Бир йилча муддат ичида Савриддин аспирантура таҳсили, қушлари "ҳузур"да бўлиш билан бирга инглиз тилини ҳам жиддий ўргана бошлади. Таассуфлар бўлсинки, ўша "шаббада" "туғилмаёк, шу он буғилди" ва Савриддинга чет элга бориш насиб қилмади...

"Тақдир азалийдир, уни ўзгартириб бўлмайди",- дейдилар машойхлар. Шу ҳақиқатни Савриддин умр йўли мисолида ҳам кўриш мумкин. Бу билан биз истеъдодли олим ютуқларини кимнингдир "ҳиммати"га боғлаб қўймоқчи эмасмиз. Негаки, Савриддинда ўша йиллар ва хатто бугун ҳам бировга берадиган нарсанинг ўзи йўқ-да! Боз устига номзодлик иши ниҳояга бораётган бир пайтда, 70-йилларнинг бошида унинг волидаи мухтарамаси ва падари бузруквори бирин-кетин ҳаётни тарк этдилар (илоҳо, руҳи мунавварлари шод бўлсин!). Ўша кунларда Савриддиннинг қандай руҳий ҳолатда юриб, илмий ишини давом эттирганининг гувоҳимиз. Бироқ ана шундай оғир бир вазиятда унга амакиси, узоқ йиллар БДПИда катта ўқитувчи лавозимида хизмат қилган К.Ж.Носиров (жойлари жаннатда бўлсин!) олижаноблик кўрсатди, унга маънавий

хамда моддий ёрдам бериб турди....

Савриддин тўрт йилга яқин муддат ичида қуйи Зарафшон оқимидаги қушлар "табиати" устида жиддий илмий изланишлар олиб борди. Бўлажак олимнинг бу мароқли кузатишлари "Зарафшоннинг қуйи - оқимида уя қилувчи қушлар экологияси ва чўлнинг ўзлаштирилиши оқибатида орнитофаунанинг ўзгариши масалалари" мавзуйида бирлаштирилди. Савриддиннинг юқорида зикри ўтган номзодлик диссертацияси чиндан ҳам чинакам ихлос ҳамда билимдонлик билан ёзилган эди. Шундан бўлса керак, тадқиқот илк муҳокамалардаёқ катта баҳо олди, яқдиллик билан ҳимояга тавсия этилди. 1970 йилнинг 3 феввали. Самарқанд давлат университети бош биносига еттинчи дарсхона байрамони тусда оро берилган. Маърузага мослашган каттагина дарсхона одамлар билан лик тўла. Улардан аксарияти Савриддиннинг Бухородан ташриф буюришган қавм-қариндошу дўстлари. Ҳамманинг қалбида чексиз ҳаяжон. Биз, хонада тўпланганлар СамДУ ҳузуридаги табиий ва ижтимоий - гуманитар фанлардан номзодлик диссертациялари ҳимоясига ихтисослаштирилган илмий кенгаш раиси ҳамда аъзоларининг интиқлик билан қутардик. Минбардан бошлаб хонанинг ярмидан кўп қисмини эгаллаган деворга илиб чиқилган ўттиздан зиёд жадвалу чизмалар олдида қўлида кўрсатгич таёқчаси билан турган Савриддиннинг ҳаяжони эса, айниқса, чексиз эди. Ҳа, у жуда масъулиятли имтиҳон олдида турарди. Чунки Савриддин 60-йилларда Бухоро давлат педагогика институтида ишга келган тенгдошларидан биринчи бўлиб номзодлик диссертациясини ҳимоя қиларди. Дарвоқе, Савриддиннинг ўша илк қадамлари қутлуғ ҳамда енгил келди. Ундан кейин бирин-кетин ҳимоялар ҳимояларга уланиб кетди...

Кенгашнинг белгиланган фурсати етди. Хонага бирин-кетин илмий кенгаш аъзолари, унинг муҳтарам раиси академик В.А.Абдуллаевлар кириб келишди. Шулар қаторида собиқ иттифокнинг машҳур қушшуноси, дунёвий шухрат соҳиби, Савриддиннинг биринчи расмий ҳаками, биология фанлари доктори, профессор Е.А.Гладков ҳам бор экан. Бу хушсурат, ҳаракатлари чакқон, нуроний чолни профессор А.Қ.Сагитов бошлаб кирди. Бундай анжуманларда жуда кўп бўлмаганимиз учун ҳам у ердаги гап-сўзлар бизга мўъжиза бўлиб туюларди. Кенгаш иши бошланди. Руҳи мунавварлари шод бўлгур академик В. А. Абдуллаев кун тартиби билан кенгаш аъзолари ҳамда меҳмонларни таништиргач, биринчи расмий оппонент Николай Алексеевич иситма қилганлиги туфайли унинг ижобий

тақризини проф. А.Сагитов ўқиб беришини маълум қилди. Ростини айтганда, бу хабарни кўпчилик нохуш қабул қилгандай бўлди. Бироқ ажойиб манзара кейин содир бўлди. Диссертациянинг қисқача мазмунини баён қилиш учун сўз Савриддинга берилди. Жуссаси майдагина, ҳаракатлари эпчил диссертант ўзига хос чаққонлик билан минбарга чиқди, қоғозларини қўйгач, қўлидаги таёқчасини маҳкам ушлаб жадвал ва чизмалари ёнига борди. Урфга кўра Ихтисослашган илмий кенгаш раиси ҳамда аъзоларига мурожаат қиларкан, кушлар олами ҳақидаги кузатишларига доир маърузасини бошлади. Савриддиннинг рус тилидаги нутқи ниҳоят раван ва мароқли эди. Биз дўстлари ҳимоя олдидан бир хафтача муддат ичида Ҳ.Олимжондай буюк инсонлар таҳсил кўрган СамДУнинг ҳозирги кимё-биология факультети дарсхоналарида ярим кечагача қолиб кетиб, жуда кўп марталаб маърузасини ўқиб машқлар қилган, жадвалу чизмаларидаги рақамлар ёд бўлиб кетган эди. Ҳимоя жараёнида Савриддин гапирмас, гўё кушлар дунёси ҳақида қўшиқ кўйларди. Хона жим-жит, ҳамманинг бутун вужуди кулоққа айланган, диссертантни завқ билан тингларди. . . Савриддиннинг "қўшиғи" ниҳоя топди, савол-жавоблар ҳам аъло даражада ўтди. Тадқиқотчининг нутқини баланд ихлос ва ҳавас билан тинглаган проф. Н.А.Гладков хасталигини ҳам унутиб, минбарга ўзи чиқди, ҳимоя қилаётган илмий ишга жуда баланд баҳо берди. Илм даргоҳининг бетакрор улуғ одами бўлган бу инсоннинг ўша кунлардаги ҳолати ҳамон бизнинг кўз ўнгимизда турибди. Минбардан тушиши билан биз Николай Алексеевични Самарқанд шаҳрининг "Зарафшон" меҳмонхонасига олиб бориб ётқизиш келдик. Ҳимоядан кейин эса К.М.Носиров сардорликларида биз Савриддиннинг дўстлари масковлик меҳмон ҳузурига ташриф буюрдик. Кенжа Жалолович анъанага кўра проф. Н.А.Гладковга чопон ва дўппи кийгизиш, белини боғладилар. Ўзини ойнага солган меҳмоннинг қувончлари чексиз, унинг завққа тўлиб, "энди мен ўзбек бўлдим" дейишларини кўриб, биз лол қолардик. Эртаси кун меҳмонни кузатиш учун Самарқанд тайёрагоҳига чиқдик. Самарқанд неъматларидан меҳмон учун тайёрланган арзимас тухфага у қайрилиб ҳам қарамади, ўша даврнинг пули билан эллик тийинлик бир килогина турпни олиб, Москвага учиб кетди. Кейинчалик кўп оппонентларни кўрдик, ўзимиз ҳам шу мақомда чиқишлар қилдик. Аммо ҳар гал руҳи шод бўлгур Николай Алексеевичнинг ибрати кўз олдимизда гавдалана беради. Қани энди, илм даргоҳида шу ибрат устивор бўлса, пул сочиб, сохта тўйлар қилиб, Кенгаш аъзолари,

опонентларни "кўлга олиб" илмий даражага эга бўлувчиларнинг йўли озгина бўлса-да тўсилармиди?!...

Савридиннинг номзодлик диссертацияси авторефератига жуда кўп тақризлар келди. Уларда иш жуда ҳолисона ва баланд баҳоланган эди. Жумладан, москвалик орнитолог, проф. Е.В.Строков "Диссертация ўзининг мазмуни, далил кузатишларининг сероблиги, улар таҳлилининг илмийлиги, бажарилган ишнинг ҳажми ва шу каби қатор фазилатлари билан докторлик илмий даражасига лойиқдир", -деб ёзган ўз тақризида. Бундай эътироф бошқа кўплаб тақризларда ҳам кўзга ташланарди...

Биология фанлари номзоди илмий даражасига эга бўлган Савридин Бақоев ўз жонажон факультетига қайтди. Бу ерда у оддий ўқитувчиликдан кафедра доценти (1972-2001), мудири, факультет декани лавозимига қадар бўлган йўлни босиб ўтди. Таъкидлаш жоиз, у қайси лавозимда бўлишидан қатъий назар илм ва қушларини унутгани йўқ. 1981-1983 йиллар давомида у Москва давлат педагогика университети "Зоология ва дарвинизм" кафедрасида докторантурани ўтади. Проф. А.В.Михеев, В.М.Константиновлар билан ҳамкорлик қилди. Илмни шуҳрат эмас, қисмат билганлар бу табаррук даргоҳ поклиги, масъулиятини муҳофаза қилади, уни мусобақа майдонига айлантирмайди. Савридин учун ҳам илм қисмат, унинг шарафи муқаддасдир. У олим мақомида етилиб, эътироф қилиниб докторлик ҳимоясига чиқди. Бунинг учун каму кўсти йўқ, йигирма тўрт йиллик умр сарфланди. Бироқ ўша саъю ҳаракатлар зое кетган эмас. Мушоҳада учун айрим рақамларни эътиборингизга ҳавола қилайлик. Савридин Бақоевнинг докторлик диссертацияси авторефератида бир юз битта илмий иш қайд қилинган. Шулардан иккитаси инглиз тилида чоп бўлган. Ёхуд БухДУ профессор-ўқитувчиларининг йиллик илмий назарий анжуманларида 37 марта маъруза ўқилган. Шундай чиқишлар 24 марта бутуниттифоқ (собик) конференция ва симпозиумларида амалга оширилган. Савридиннинг номи ва ишлари маъруф орнитологлар назарига тушганлиги учун ҳам у аксарият йиғинларга тақлиф қилинган. Олим ўз кузатишлари натижаларини ўн бир минтақавий ва республика ҳамда уч халқаро анжуманларда ҳам касбдошлари билан баҳам кўрди. Савридин докторлик диссертациясини якунлаш учун беш юздан зиёдрок илмий-назарий адабиётларни мутолаа қилди. Шулардан элликка яқини чет элларда босилган ишлардир. Орадан ўтган йиллар давомида у ўн тўрт маротаба жиддий илмий сафарлар уюштирган. Аммо эсдан

чиқармаслик лозимки, бу сафарлар қандайдир кўркам шаҳарларда эмас, ҳар йили февраль - июль ойлари чўлда, қушлар тигиз уя қурадиган сахро-масканларда амалга оширилган. Ўзбекистон ва қисман Туркманистон ҳудудларидаги қуруқ саҳроларда олимнинг 1300 кунлик умри ўтган. Шу жараёнда 4047 турфа турларга мансуб қушлар уяси аниқланиб, улардаги 2103 тухумнинг оғирлиги, кўйилиш вақти ва ҳолати аниқланган. Мана сизга яна бир қизиқarli маълумот: қушларнинг уялари ва полопонлари озуқаси қолдиқларидан 3534 нишонаси аниқланиб, ўрганилган. Зикри ўтган жараёнлар айтишга осон, аммо уларни амалга ошириш ниҳоятда мураккабдир. Чунки ўша тадбирлар жуда эҳтиёткорлик билан амалга оширилмоғи лозимки, қушлар у ҳаракатларни сезмаслиги зарур. Акс ҳолда қушлар ҳуркиб, табиий ҳолатини ўзгартириши мумкин. Шуни назарда тутиб, қушларнинг ини муайян узоқликдаги масофадан, 24-43 соат оралиғида ўрганилган. Айрим лавҳалари келтирилган далиллар 250 саҳифалик диссертация учун асос вазифасини ўтади. Илмий тадқиқот 36 жадвал ва чизма билан бойитилган. Эътибор қилинг, диссертациянинг иловаси 567 саҳифани ташкил қилади. Унинг таркибидан 213 жадвал ва 39 чизмалар ўрин олган. Алқисса, Савриддин Бақоевнинг "Ўзбекистоннинг қуруқ чўл минтақаларида уя қўядиган қушлар (экология, амалий аҳамияти, муҳофазаси)" мавзуидаги докторлик диссертацияси матни ёхуд авторефератини варақласангиз бизнинг битикларимизга қаноат ҳосил қиласиз. Фикримизча, олим чорак асрлик умрининг зое кетмаганлигига сиз ҳам ишонч пайдо қиласиз. 1994 йилнинг декабрида Савриддин докторлик диссертациясини ЎзРФА Зоология илмий-тадқиқот институти ҳузуридаги докторлик диссертациялари ҳимояси учун ихтисослашган Илмий Кенгашда муваффақиятли ҳимоя қилди. Савриддиннинг мазкур тадқиқоти ҳам Марказий Осиё, Россия қушшунослари томонидан яхши кутиб олинди. Ишга акад. А.Н.Рустамов, акад. И.А.Абдусаломов, проф. А.Е.Головкин ва бошқалар ғоят юқори баҳо бердилар. Соҳа мутахассисларининг ижобий фикрлари "Шарқий Европа ва шимолий Осиё қушларини ўрганиш ва муҳофаза қилишнинг долзарб масалалари" мавзуида 2001 йилнинг 29 январь 3 февралда Қозонда ўтган халқаро илмий анжуман тўпламида ўз ифодасини топган. Жумладан, проф. Д.Ю.Кашкаров 1990 йилларда Ўзбекистонда қушшуносликка доир ишлар"га баҳо бераркан, проф. А.Қ.Сагитов раҳбарлигида СамДУ ва БухДУда амалга оширилган ишларни алоҳида таъкид билан эътироф қилади. Шу муносибат билан олим С.Бақоевнинг докторлик ишини

орнитология соҳасида "90-йиллардаги алоҳида ҳодиса" сифатида юкори баҳолайди (қаранг: Актуальные проблемы изучения и охрана птиц восточной Европы и Северной Азии. Материалы международной конференции. Казань-2001, стр.293)...

Шу ўринда ҳақли бир савол пайдо бўлади: биология фанлари доктори Савриддин Бақоев томонидан амалга оширилган илмий-тадқиқот ишларининг илмий-назарий аҳамияти нимада? Аввало, эсдан чиқармайликки, инсон сингари қушлар ҳам она-табиатнинг ажралмас бир парчасидир. Мулки борлиқнинг мўътадил ҳаёти учун бошқа мўъжизалар каби қушлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Қушларсиз олам норасо, кемтик ва ўз мувозанатини йўқотади. 1Шу ўринда ҳазрат Навоий қарашларини ёдга олиш кифоя: эй инсон, дунё сенинг назарингда поёнсиз кўринади. Аммо огоҳ бўлгилки, баъзан бошингдан тушган бир тола соч ҳам ана ўша бепоён олам мувозанатини издан чиқариши тайин*. Сизни билмадик-ку, аммо биз бу гоё билан баҳслашиш ниятида эмасмиз. Фақат бир ҳақиқатни таъкидламоқчимиз, холос: сарҳадсиз кўринган оламнинг тақдирини қушларсиз ғарибдир. Шундан дунё илмлари рўйхатида орнитология эътимодли ўриндадир. Шунинг учун دادил айта оламизки, Савриддин Бақоевнинг марокли илмий кузатишлари ҳам орнитология ва ҳам ҳаёт учун жиддий аҳамиятга моликдир. Бугун олим қаламидан чиққан уч рисола, етти ўқув қўлланмалари, бир юз саксондан ортиқ илмий, илмий-оммабоп ишлар ўз мухлисларини аллақачон топган. Савриддиннинг илмий хулосалари собиқ СССР ва она Ўзбекистон "Қизил китоб"ларини яратишда қўл келди. Унинг куйи Зарафшон оқимида макон тутган ўттиздан ортиқ қуш турлари хусусидаги илмий асосланган янги хулосалари орнитология хазинасига қўшилган бебаҳо хиссадир....

2002 йил Савриддин учун гоёт баракали келди. Шогирди номзодлик диссертациясини ҳимоя қилиб, тасдиғини олди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация Қўмитаси унга профессор илмий унвонини берди... Уч фарзанд, икки набирадан иборат каттакон оиланинг сарвари бўлган ширин дўстимизнинг қутлуғ 60 ёши, илмий-мураббийлик фаолиятининг 40 йиллиги билан дил-дилдан муборакбод қиларканмиз, унга: қушларингиз сингари парвозингиз баланд, умрингиз пойидор бўлсин, азиз биродаримиз деймиз!

ТАРИХДАН ТОПИЛГАН САОДАТ.³⁸

Тарих - буюк ҳакам, сирру синоатлар, мўъжизалар сандиғи. Ҳақиқат ҳам, разолат ҳам, адолату жаҳолат ҳам унинг бағрида пинҳондир. Тарих ҳукмига берилган ҳеч бир нарса - ашёю далил изсиз йўқолмайди. Унинг қатламу қавағларида авайлаб-асралади, аждодлардан авлодларга ўзидан мужда етказди. Ҳар бир ворис эса саъю ҳаракатига яраша ундан насиба-улуш олиб, яшашда давом этади. Тарихнинг сокину саодатли бағрида зикри ўтган жараён узлуксиз давом этади. Жасоратли, меҳнатқаш, журъату собитликни хуш кўрувчи тарихнинг теран қаватларига шўнғувчи фидойи, захмату изланишдан ҳайқмайдиған тадқиқотчиларни - ғавосларни интиқ кутади... Чинакам Фарҳодлардагина тарихнинг ўшандай қатламу қаватларига дадил кириб бориш иштиёқи ўзидан дарак бериши тайиндир. Ҳа, мўйсафид тарихни, аниқроғи, тарихшуносликни умр мазмунига айлантирганлар учун Президент И.А.Каримовнинг "Инсон учун тарихдан жудо бўлиш - ҳаётдан жудо бўлиш демақдир" ("Мулоқот", 1998, 5-сон, 5-бет) кабилидаги доно кўрсатмаси ҳаракат дастурига айланади.

Негадир, тарих фанлари доктори, Бухоро давлат университети тарихшунослик ва манбашунослик кафедраси мудир, дорилфунунда хизмат кўрсатган профессор Фарҳод Ҳабибович Қосимов ҳақида ўйлаганимизда ана ўша фалсафий мушоҳадалар тафаккуримизда чарх ура бошлайди. Нега? Шу йўсиндаги уйғок саволлар шууримизда безовталиқ, синчковлик уйғота бошлайди. Эҳтимол, унинг бизга устига 60 рақами ярқ этиб кўзга ташланадиган ва муборак 60 ёш тўйини улкан қошонада тантанали нишонлашга даъват қиладиган таклифнома тақдим этмагани шундай туйғуларни уйғотгандир!? Ёхуд бу захматқаш олим, фидойи инсон ва меҳрибон мураббийнинг ўта камтарлик йўлини танлагани бизни шу ҳолатга солгандир? Олий мактабда мударрислик фаолиятини Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат университети тарих факультетида бошлаган, ўша йилларда бу мўътабар даргоҳда биринчи раҳбар лавозимида фаолият кўрсатган академик Воҳид Абдуллаев назарига тушиб, унинг оқ фотиҳаларини олган, фирдавсмонанд шаҳар закий тарихшунослари эътиборини қозониб, ҳамон улар ардоғида бўлиб келаётган, кейинги ўттиз йил ичида она

³⁸ Ушбу мақола олимнинг олтинчи йиллигига бағишлаб У.Рашидов билан ҳаммуал-лифликда ёзилган.

шаҳри - Бухоройи шарифдаги тарих илми билан шуғулланаётганларга раҳнамо бўлган бу инсон жуда дабдабали ёш тўйини ўтказишга ҳақли эдими? Албатта, ҳақлидир! Аммо қўлимиздаги таклифномага разм соламиз, назаримиз беихтиёр дастурхон атрофида, бирпиёла чой устида суҳбат... ёзувларига тушади. Сарвари коинот жаноби расули акрам Муҳаммад Мустафо "фақирлик фаҳримдир", - дея башорат этмишлар. Улуғ ирфоний шайх Али бин Саҳл ҳазратлари ўша улуғ фикрни "Фаҳрни истадим, фақирлик ичида топдим", - тарзида ифода қилиб қолдирган эканлар. Профессор Ф.Х.Қосимовнинг бундай шарқона тафаккур дурдоналаридан хабардор эканлигига шубҳамиз йўқдир. Бироқ инсоннинг ўз табиатида ўша ноёб фазилатлар жамулжам бўлмаса, унга ҳеч қандай эзгуликни зўравонлик билан сунъий равишда сингдиришнинг имкони топилмайди, албатта. Фарҳод Ҳабибовичда камсуқумлик, ўта назокат ва зийраклик билан атрофдагиларига муомала-муносабатда бўлиш савқи табиийдир. Шундан унинг ҳатти-ҳаракатида дағаллик ва сохталик аломатлари кузатилмайди, ҳамма нарса рисоладагидек табиий чиқади.

Муслмон дунёсининг муршиди қомили шайх Боязид Бистомий "Бир қарра маърифат ҳаловати кишининг кўнглида фирдавсдаги кўшк уйғотган завқдан афзалдир", - дея башорат қилган эканлар. Профессор Фарҳод Қосимов бундай "ҳаловатлар" ҳузурини кўп марталаб татиб кўрган. У Бухоройи шарифнинг зариф ва маънавий-маърифий олами баланд хонадонларидан бирида дунёга (1941) келди. Ёш бухороликларнинг "жанобий олий" га (Сайид Амир Олимхонга) қарши ҳаракат дастурининг тузувчиларидан бири Ҳалим Ашуров унинг "етти ота ўрнидаги" тоғаси эди. Кейинчалик у ана ўша "илк Истиклол ва эрк дастури" тузилган тарихий ҳовлида узок йиллар истиқомат қилди. Кўринадики, бўлажак олимнинг тарих илмига иштиёқи, уни қисмат билиши тасодифий ҳодиса эмас экан. Яна Фарҳод Ҳабибович зиёпеша ака-опалар қуршовида, тарбиясида вояга етди. Унинг тўнғич акаси Раҳматжон Ҳабибович Қосимов ярим асрлик умрини халқ маорифи ишига бағишлади. Шариф шаҳарнинг бугунги олиму аллома, шифокору санъаткор, раҳбару маърифатчилари ва ҳунар аҳли аксарияти унинг шогирдларидир. Шундай гапни Бухоро давлат педагогика институти толиби илмларига қирк йилдан кўпроқ давр ичида маҳорат билан сабоқ айтган филология фанлари номзоди, доцент М.Х.Қосимова ҳақида айтиш мумкин. Дарвоқе, Бухоройи шарифда илм билан оилавий шуғулланиш, хоксорона ижодий изланишни тақдирга айлантириш

анъанаси ҳам шу авлоддан бошланган. Мунира Ҳабибовнанинг умр йўлдоши моҳир жарроҳ Нажмиддин Нуъмонов ҳам тиббиёт фанлари номзоди эди. Кейинчалик бу анъана Бухорода кенг қулоч ёйди. Ана шу омиллар Фарҳод Ҳабибовичнинг маънавий оламини бойитган, шахс, зарофатли инсон, ишчан раҳбар, ғамхўр мударрис қилиб шакллантирган дегимиз келади. Фозил ажодларимиз бекордан - бекорга "Қушнинг полапони инида кўрганини қилади", - дейишмаган-да! Ф.Ҳ.Қосимов Бухоро шаҳридаги 10- сонли ўрта мактабни имтиёзли битирди.

1959-1963 йилларда БухДПИ тарих-филология факультетини аъло баҳоларда тугатди. Мехнат фаолиятини Гиждувон туманидаги 2- сонли ўрта мактабда ўқитувчиликдан бошлайди. 1964-67 йилларда Алишер Навоий номидаги самарқанд давлат университетини аспирантурасида тарихшунослик ихтисослиги бўйича таҳсил олади. 1967-69 йилларда СамДУ тарих факультетида ўқитувчилик қилади. 1969 йилнинг сентябридан ҳозирга қадар унинг тақдири Бухоро давлат университети (собиқ институт) билан боғлиқдир. Ф.Ҳ. Қосимов 1968 йилда номзодлик (Тошкентда), 1980 йилда докторлик (Москвада) диссертацияларини муваффақиятли ҳимоя қилди.

Профессор Ф.Қосимовнинг илм даргоҳидаги йўли 1963 йилдан, Бухоро давлат педагогика институти тарих - филология факультетини тугатгандан сўнг бошланади. У СамДУ аспирантурасида кекса тарихшунос олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Маҳмуд Усмонович Аминов раҳбарлигида таҳсил кўриб, номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. Мухими шундаки, Фарҳод Ҳабибович бутун умри давомида илмда ҳам, ижтимоий - муаллимлик фаолиятида ҳам ҳамиша собитқадамлик кўрсатиб келади. У гўё соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг "Бирон ишни қилишга қасд қилган бўлсам, битмагунича ундан кўлимни тортмадим. Ҳар неки деган бўлсам, унга амал қилдим", - қабилдаги доно ўғитларига таяниб фаолият кўрсатмоқда. Фарҳод Ҳабибович узоқ йиллар давомида кафедра, тарих факультетини ва роппа-роса етти йил (1986-1992) Бухоро давлат педагогика институтини омилкорлик ҳамда заковат билан бошқарганда ҳам ўшандай темурона қатъият кўрсатиб ишлади. Унга ёмонликни соғинганларга ҳам у яхшилик қилишга, илтифот кўрсатишга интилиб яшади. Шу ўринда яна бир ҳақиқатни айтиш

жоиз кўринади. Мураббийлик, раҳбарлик олимнинг бир қаноти бўлса, илмий-ижодий иш унинг иккинчи қўш қаноти бўлиб келди. У ўзбек ва рус тилларида бирдай равон ва бенуксон ёза олади. Бухоро олимларидан Москванинг "Наука" нашриётида йигирма тўрт босма табоқ ҳажмидаги рисолаи чоп эттирган ҳам Фарход Ҳабибовичдир. Тўғри, олим тадқиқотлари ҳавасида бугунги тарихшунослик муаммолари марказий ҳалқа ҳисобланади ва унинг чоп бўлган ишларида шўро мафкураси таъсири, ўша рух чанглари анча қуюқдир. Албатта, улардан кўз юмиш ва айни ҳақиқатни инкор қилиш инсофдан эмас. Шунингдек зикри ўтган жиҳатлар иллат саналадиган бўлса, булар фақат Ф.Ҳ.Қосимовга дахлдор бўлмай, балки давр тарихшунослиги бошига тушган кулфатдир. . . Ф.Ҳ.Қосимов 32 йил давомида тарих ва тарихшунослик кафедрасини бошқариб келади.

У 1983-1986 йилларда тарих факультети декани вазифасида ишлади. Олим катта жамоатчи сифатида ўнга яқин вилоят ва республика миқёсидаги жамоатчилик ташкилотларининг раҳбари ва аъзосидир. Ф.Ҳ.Қосимов каламига мансуб 20 га яқин қўлланма-ю, китоблар ва юз эллиқдан ортиқ мақолалар тарихшунослик илмига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Олим юқори малакали илмий ходимлар тайёрлаш бобида ҳам ибратли ишлар қилаётир.

Истиклол туфайли уларга хотима берилмоқда. Мана ўн йилдирки, профессор Ф.Қосимов янги йўналишдаги Бухоро тарихшунослигига қарвонбошилиқ қилаётир. Унинг раҳнамолигида вояга етган ўнга яқин ёш олимлар устоз атрофига жипслашиб Бухоро тарихи, қадимшунослиги сирру асрорларини очишга азму қарор қилишган. Дарвоқе, истиклол барча қатори профессор Ф.Қосимовга, унинг илмий изланишларига истикбол йўлларини очиб берди. Ана шу қисқа муддат ичида у эллиқдан ортиқ жиддий катта-ю кичик мақола, рисолалар чоп эттирди, жуда кўп халқаро анжуманларда муаммолари, мазмундор маърузалар билан иштирок қилди.

Шайх Азизиддин Насафий "Зубдат ул-хақойик" асарларида башорат қиладилар: "Одамзод сафардадир. У ўз моҳиятига эришмагунча тинмай ҳаракат қилади. У (агар шундай қилмаса) ўзини ҳам танимайди, ҳамида хулқ билан безаниб, камолот касб этмайди". Бағоят ҳақ гап. Профессор Ф.Ҳ.Қосимов ҳам айни ўшандай хайрли илмий "сафар"дадир. Олтмишга кириб, ҳали сочиға оқ ораламаган, қирк ёшдаги қирчиллама йигитларни эслатадиган (илоҳо Яратганнинг ўзи ёмон кўзлардан уни ўз паноҳида асрасин!) заковатли

олим тарих илми, шогирдлари учун ҳали кўп савобли ишларни бажаргусидир. Бунинг учун унинг тадқиқот йўлини юртбошимизнинг "Тарихий хотираси бор инсон — иродали инсон. Такрор айтаман, иродали инсондир", - каби дено кўрсатмалари нурафшон этажак...

Азиз биродаримиз, биз атайин Сизнинг бирон-бир асарингизнинг номини тилга олмадик. Аслида, уларни она Ўзбекистон ва унинг сарҳадларидан олис-олислардаги заковатли касбдошларингиз яхши билишади. Ҳали олдинда 70, 80, 90... Ўшанда биз, албатта, Сизнинг мўъжизавий қаламингиз ҳада этган асарларни номма-ном санаймиз. Ҳозир эса Сизга илму маърифатимиз иқболи йўлида омонлик тиларканмиз, ҳорманг энди, шариф шаҳримиз тарихшунослигининг барваста ва зариф Фарҳоди дегимиз келади!

ТАРИХДАН ХАЗИНА ТОПГАН ОЛИМ

Тарих фанлари номзоди, доцент Шарифжон Болтаев ҳақида бир нималар ёзиш учун кўлимга қоғоз-қалам олишим билан негадир ҳаёлимни Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»сидаги мана бу жумлалар ўзига торта бошлади: «Лукмони ҳаким айтадики, одам учун дунёда билимдан яхшироқ ёр йўқ ва билим хазинадан ҳам афзалроқдир, Чунки сен хазинани эҳтиёт қилишинг керак. Билим эса сени кутқаради ва муҳофаза қилади». Дарвоқе, айни ҳикматнинг Шарифжон Болтаев тақдирига бевосита алоқаси борми? Фикримизча, жуда ҳам бор. Агар бу инсон чиндан-да илм йўлини танламаганида, қирқ йилдан зиёдроқ умрини шу соҳага сарф этмаган, бошқа бир енгилроқ касб танлаб кетган бўлурди. 1959 йилда Вобкент туманидаги 3-сонли ўрта мактабни хатм қилган ўспирин йигит тўғри Бухоройи Шариф бағридаги ягона олий ўқув юрти — Бухоро давлат педагогика институтининг тарих-филология факультетига ҳужжат топширди. Унинг ёшликдаги, саҳрода мол боқиб юриб қилган дуолари ижобат бўлди, у олий ўқув юрти талабалигига қабул қилинди.

Шоир Анвар Ҳожи шеърларидан бирида: Қишлоқда туғилдим, қишлоқда ўсдим, Хас-хашаклар ичра улғайди таним, -дея ёзади. Ўша мураккаб жараёнлар, қишлоқнинг юмушларга бой шафқатсиз лаҳзаларига эш равишда ширин орзулар ҳам саҳро кенглиklarига уйғун равишда инсон қалбини забт эта бошлайди, уни ширин ҳаёллар оғушида узоқ-узоқларга парвозга ундайди. Дарвоқе, бир замонлар Ҳазрат Наршахий ҳам ўша саҳрони табаррук билиб,

бир сиким тупроғини тавоф этиб, илк сабоқни киндик қони томган муқаддас заминда олиб, муйсафид Машриқнинг эътироф қилинган нуфузли илмий-маданий, адабий-маърифий, иқтисодий-сиёсий марказига - Шариф Бухорога ранжи қадам қилган эди. Буюк аллома умр буйи она кишлоғи, аждодлари табаррук хоки мангу оромда бўлган замин парчасига юксак садоқатини сақлади, «Наршахий» унвони билан шуҳрат топди, тарихнавис олим сифатида жаҳонга танилди. Унинг сеҳрли қалами тухфа этган «Бухоро тарихи» ҳамон дунё олимлари наздида ардоқланиб келади. Бу гапларни ёзиш билан мен Шарифжон Болтаевни улуғ Наршахийга қиёслаш, у билан бир қаторга қўйиш фикридан мутлақо йироқман. Кафолат бериб айтаманки, Шарифжон Олимович ҳам бундай муқояса ва иззатталабликдан анча йироқ туради. У улуғ бобоси руҳига озор етказишни, уни безовта қилишни сира-сира истамайди. Аммо бошқа бир ҳақиқатни дадил, ҳеч иккиланмай айтишим мумкин, Шарифжон ҳали эрта ўқувчилик йилларида ўша инсон муборак номини тилдан туширмай, унинг сингари тарихшунос бўлишни орзу қилгани ҳар қандай шак-шубҳадан холидир. Ана ўша эзгу туйғулар туфайли у ҳеч иккиланмай ҳужжатларни тарих-филология ихтисослигига топширган эди. Айни ният ҳамон у билан яшайди, десам сира хато бўлмас...

Ўша истикболга чорловчи улуғ мақсадлар, илмга ташналик бор эдики, у она юртидаги ўқитувчиликни тарк этмай, 1968 йилда Тошкент халқ хўжалиги институти тарих кафедраси ҳузуридаги аспирантурада таҳсилни давом эттирди. Устози, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби М.М.Мусаев раҳбарлигида тадқиқот ишини бошлади. Шу ўринда яна бир адолатли гапни ҳам айтиш жоиз кўринади. Давр тарихшунослиги шўро мафқурасининг пинҳона даҳшатли зуғуми, авжига чиққан «қама-қамалар»дан ҳайиқмаганида эди, жуда кўп касбдошлари қатори у ҳам халқимиз тарихининг жиддий илмий тадқиққа муҳтож қатламларини алоҳида завқ ва меҳр билан ўрганишга киришган, бу борадаги қайсидир қадамнинг Наршахий ҳали болалик йилларида босган изларига — ер парчасига тушганлигидан қувониб юрган бўларди. Начора, давр ўз шиддатини кўрсатди, гапини айтди, ўнлаб биродарларимизнинг дилида ўша мустабид тузум сиёсатидан оғир дард ва ўчмас армонлар қолди. Мухтарам Президентимиз И.А.Каримов республиканинг бир гуруҳ тарихчи олимлари билан қилган мазмунли мулоқотида «ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади», -дея ғоят ўринли илмий ҳақиқатни таъкид этган эди. Шўро мафқурасининг таянч нияти эса

ана ўша «ўзликни англашга» халақит бериш, зиёлиларнинг бурро тилига муҳр босиш воситасида уларни бой тарихидан узиб қўйиш бўлган. Шукроналар бўлсинки, истиқлол берган неъмат туфайли тариху-тарихшуносликка бўлган муносабат ижобий маънода тубдан ўзгаради. Президент И.Каримов ўша мулоҳазаларни давом қилар экан «Исбот талаб бўлмаган ушбу ҳақиқат - ўзликни англаш давлат сиёсат даражасига кўтарилиши зарур», - дея қайд қилади. Кўринадики, бугун халқимиз тарихинияг узок қатламларини ўрганиш, бу соҳадаги ишларни ислоҳ қилиш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ва унинг бош ислохотчиси муҳтарам юртбошимиздир.

Шарифжоннинг 1968 йилдан ҳозирга қадар бўлган азиз умри собиқ Бухоро давлат педагогика институти, ҳозирги университет билан чамбарчас боғлиқдир, ана шу муўтабар дарғоҳда ишлаб туриб номзодлик диссертациясини (1972) ҳимоя қилди, доцент илмий унвонига (1976) эга бўлди. Энг муҳими, айти муборак олий ўқув юрти бағрида у шахс, олим, эътиқодли муаллим сифатида шаклланди. Университет ректорининг маънавий-маърифий ишлар бўйича ўринбосари (1982-1983, 1990-1992 йиллар) даражасигача етди. Орадан кечган йиллар давомида унинг тарихшунослик ва давлат сиёсатининг долзарб муаммолари тарғибига бағишланган юзлаб илмий-оммабоп мақолалари даврий матбуотда эълон қилинди. Олимнинг республика ойнома ва нуфузли тўпламларида чоп этган ўттиздан зиёд жиддий илмий мақолалари, 1988 йилда «Фан» нашриётида рўшнолик кўрган мазмундор рисоласи (8 босма табоқ) соҳа мутахассислари томонидан яхши кутиб олинди, уларнинг муносиб баҳосига сазовор бўлди. «Одамзод сафардадир, -ёзади Шайх Азиддин Насафий «Зуддат ул-хақойию» («Ҳақиқатлар қаймоғи») асарида.- у ўз моҳиятига эришмагунича тинмай ҳаракат қилади (агар шундай қилмаса), у ўзини ҳам танимайди, ҳамиди хулқ билан безаниб камолот касб этмайди». Шайх ҳазратларининг айти қайдлари Шарифжон Болтаевнинг тақдирига ҳам тўла мос келади. У юртимиз истиқлолини хушнудлик билан пешвоз олиб, шу йўлда фидойилик билан хизмат қилаётган фаол инсонлардан биридир. Олим 1994-1999 йилларда Республика Марказий сайлов комиссиясининг вилоятимиздан вакили - аъзоси сифатида Президент сайловини муваффақиятли ўтказишда алоҳида фидойилик кўрсатди. Бугун ҳам Шарифжон Болтаев «сафардадир», у вилоят ҳокимлиги хузуридаги маънавий - маърифий ишларни мувофиқлаштирувчи кенгаш аъзоси сифатида Юртбошимиз ғояларини ҳаётга тадбиқ этиш бобида жиддий ишларни амалга оширмоқда. И.А.Каримов Республикаимизнинг бир

гурух тарихчи олимлари билан қилган мулоқотида «Маънавият, маърифатни тарғиб қилиш ҳар бир зиёлининг виждон ишидир. Маърифатчи фидойи бўлмоғи керак»,-дея соҳа вакиллари олдида улкан вазифа қўйган эди- Ш.О.Болтаев Президентимизнинг бу доно кўрсатмаларини ўзи учун дастуриламал сифатида қабул қилиб, алоҳида шавқу завқ билан меҳнат қилаётир. Шарифжон ўн беш йилдан ошибдики, вилоят педагог ходимлари малакасини ошириш институтида мароқли маърузалар ўқийди. У ўзи ва касбига ўта талабчан инсон. Шундан унинг машғулоти ва вилоят аҳолиси ўртасида ўқиладиган маърузалари ҳуш кутиб олинади, унга адолатли шуҳрат келтиради. «Инсон учун тарихидан жудо бўлиш - ҳаётдан жудо бўлиш демасдир», -дея қуюнчаклик билан қайд этади муҳтарам Юртбошимиз. Шарифжон Болтаев ҳам бу доно кўрсатмалардан ўзи учун алоҳида сабоқ олиб, ўн йилдирки, Наршахий бобоси руҳини шод этиш билан машғулдир. Унинг тарих - география факультети тарих бўлими талабалари учун «Амир Темур давлати - жаҳон давлатчилиги тарихида муҳим босқич» мавзуидаги махсус курси ана шу йўлда қўйилган жиддий қадамдир...

Шарифжон инсон сифатида жуда нозик табиат эгаси. Унинг феълу атворидаги айни фазилат иш жараёнида ижобий маънода ўзидан дарак бериб туради. Олимнинг қалами равон. Айниқса, ҳужжат юритишда унинг «суяғи йўқ». Қатъият, талабчанлик ўзи ва атрофдагиларга ўта маъсулит билан муносабат унга обрў-эътибор келтирди...

Шайх Боязид Бистомий «Бир қарра маърифат ҳаловати кишининг кўнглида фирдавсадаги (жанатдаги - Р.В.) минг кўшқдан афзалдир», -дея башорат қиладилар. Шу маънода Шарифжонни кузатаман, қалбим ифтихорга тўлади. 60 ёшнинг остонасини ҳатлаб кўйиб, навқирон йигитлардай одим ташлайди, маърифатга, поклик ва ҳалоликка интилиб яшайди. Азиз биродарим, ҳамма-ҳаммаси билан қалб-қалбдан кутлайман. Истиклол ва истиқбол йўлидаги саъю-ҳаракатларингиз омадли, тарих илмидан топган хазинангиз баракотли бўлсин!

МОҲИЯТ - ҚАЛБ ФАРЗАНДИ³⁹

Инсоннинг шахс сифатида шаклланишида унинг сурат ва сийрати ўртасидаги мувозанатнинг мутаносиб келиши ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Тарозу палласида ана ўша икки жиҳат тенг келмас экан, мукамал инсоний киёфа, моҳияти бутун, иймону эътиқоди

³⁹ Мақола академик К.Муқимов ва доцент М.Амоновлар билан ҳаммуаллифликда ёзилган.

ибратли одам ҳақида мушоҳада юритиш қийин. Барча замонлар учун эса айни мезон диққат марказида бўлиб келади. Шундан бўлса керак, юрт сарвари И.А.Каримов “Инсон эътиқодсиз, иймонсиз яшай олмайди. Чунки комил ва собит эътиқод жамиятнинг маънавий қиёфасини белгилайди” (И.А.Каримов. Янгича фикрлаш ва яшаш – давр талаби. Тошкент, “Ўзбекистон” -1997, 223-бет), -дея ғоят адолатли фикрни ўртага ташлаган. Дарвоқе, иймону эътиқодни қисмат билган инсон худбинликдан йироқ туради, жамият, юрт, замондошлари манфаати ва ана ўша ғоят мураккаб жараён равнакига улуш қўшиш учун умр сарфлайди. Шаклдан кўра моҳиятга, қалбни нурлантириш, унинг қават - қаватларига сайқал бериш, мазмунининг янада бўлиқроқ бўлиши учун ҳаракат қилади. Биз айримларини санганимиз фазилатлар фалсафа, маънавиятшунослик, педагогика сингари фанларга доир бир қатор жиддий тадқиқотлари билан мамлакатимиз илм аҳли назарига тушган педагогика ва жисмоний маданият факультетининг декани, моҳир ташкилотчи ҳамда жамоатчи М.Ҳ.Маҳмудов фаолиятида ёрқин назарга ташланади. Албатта, юқорида саналган, намуна олишга арзигулик белгилар бирданига ва ўз-ўзидан инсон табиатида шаклланиб қолмайди.

Бунинг учун илоҳий иноят, оила ва ижтимоий муҳит, меҳнат, ўзини элу юрт тақдирига бағишлаш каби омиллар муҳим аҳамият касб этади. Бунинг ёрқин мисолини М.Маҳмудов қисматида кўриш мумкин. У 1944 йилнинг 22 ноябрида Шофирконда Ҳасан ака Маҳмудов хонадонида таваллуд топди. Оила сардори узоқ йиллар турли раҳбарий лавозимларда ишлаб, нафақат ўз туманида, балки вилоят, унинг сарҳадларидан олис-олисларда ҳам обрў-эътибор қозонди. Ҳасан ака машҳур давлат ва жамоат арбоби, таниқли адиб Ш.Рашидов билан бўлган мулоқотларидан бирида ўша йилларда республиканинг биринчи раҳбари сифатида фаолият кўрсатаётган бу улуг инсон “Ҳасан ака, мендан Сизга қанақа ёрдам керак”, -дея қилган мурожаатига “жамоа хўжалиги учун бир дизель ажратилишига ёрдам берсангиз”, -тарзида жавоб қайтаради. Табиийки, Ҳасан аканинг бундай муомаласи Ш.Рашидовни ҳайратга солади. Ахир, у шундай қулай вазиятдан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиши, машина ёхуд юксак нишонлар сўраши ҳам мумкин эди-да! Ҳасан ака фарзандларининг бағоят меҳрибон отаси сифатида уларнинг оёққа туриши учун алоҳида жонбозлик кўрсатган. Бугун унинг оила бўстонида қўша-қўша олий маълумотли тиббиёт ходимлари, ҳуқуқшунос, ўқитувчи, қурувчи, ҳосилотларнинг бўй чўзганлиги ўша эътиборнинг ширин меваларидир. Биз юқорида

айримларини тилга олганимиз фазилатлар падари бузрукворнинг кони орқали фарзандлар, жумладан, М.Маҳмудов томирларига кўчиб, ўзидан дарак бераётир. Тезгузарда ўрта мактабни тамомлаган (1950-1960) М.Маҳмудов ҳеч иккиланмай Бошланғич таълим усулиёти факультетига ҳужжат топширди ва уни имтиёзли диплом билан хатм қилди. Ана ўша йилдан бошлаб унинг тақдири собик педагогика институти, бугунги университет ва ўзи ўқиган факультет билан чамбарчас боғланиб қолди. Мэлс Ҳасанович меҳнат фаолиятини фалсафа кафедраси ўқитувчилигидан бошлади. 1970-1973 йилларда Низомий номидаги давлат педагогика институти аспирантурасида таҳсил олди. 1974 йилда фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини, кейинчалик (1979) доцент унвонини олди. М.Маҳмудовнинг файласуф сифатида шаклланишида Ўзбекистонда илм-фан равнақида улкан ҳисса қўшган академик И.М.Мўминов, академик Э.Ю.Юсупов, проф. Ж.Туленов, С.Шермухаммедов, Н.И.Жабборовларнинг хизмати беқиёс каттадир. Олим ижтимоий фаолият ва илмий изланишларни ҳамиша ёнма-ён тутиб, изланди, ёзди, олға интилди. У кафедра мудури, факультет декани (1981-1986, 1993 йилдан ҳозирга қадар) лавозимларида самарали ишлаб келди. М.Маҳмудов 1991 йилнинг 11 июнида фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертация ҳимоя қилди, дипломини ҳам олди... Илм йўли ҳеч ким учун ҳам равон бўлган эмас. Тўғри, у ҳақда ёзганда, қайдлар осонгина қоғозга тушади. Аммо унинг заҳмату ташвишлари, машаққату изтироблари ўша “қозонда қайнаган” одамга ва ёлғиз Аллоҳга аёндыр. Файласуф М.Маҳмудов ҳам биз ишора қилган “неъмат”лардан бебахра қолгани йўқ. Фан, ижодий меҳнатни шунчаки хою ҳавас эмас, қисмат билганларда ирода, сабру бардош ва қасд билан ишлаш (ижобий маънода, танланган йўлдан қайтмай илгарилаш) туйғуси баланд бўлади. Мэлс Ҳасанович ҳам ўз илмий тақдирида иккинчи йўлни танлади ва педагогика фанлари доктори илмий даражасини олиш учун (2004 йил, 27 апрель) диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. Кимлар учундир бундай ҳаракат ғайри табиий туюлиши муқаррар. Бирок фанлараро алоқадорлик, таянч мақсадларнинг тўқнашув нуқтасидан хабардор мутахассислар учун бунинг ажабланарли жойи йўқ. Чунки фалсафа ва педагогика (жумладан, бошқа ижтимолий-гуманитар) фанларининг тадқиқот манбаи инсон, унинг комил балоғати ҳисобланади. Шу маънода фалсафа ичида педагогика, бадиий адабиёт қавату қатламларида фалсафа, педагогика (бу баҳсни яна давом қилиш мумкин) ва бир қатор турдош фанлар яшаб келади.

Иккинчидан, М.Маҳмудов томонидан ҳаммуаллифликда чоп этирилган “Маънавият – комиллик саодати” (Тошкент, “Маънавият” 1997), “Иймон - қалб гавҳари” (Тошкент, “Маънавият”- 1999), “Сўз бағридаги маърифат” (Тошкент, “Ёзувчи”- 2001) каби жиддий китобларда эслатилган омихталиқ равшан кўзга ташланади. Худди шундай гапни унинг “Комил инсон – аждодлар орзуси” (Тошкент, “Ёзувчи” -2002) салмоқли китоби ҳақида ҳам айтиш жоиздир. Мулоҳазаларимиз муаллақ қолмасин учун унинг кейинги китобидан бир лавҳани назардан ўтказайлик: “Инсон Аллоҳнинг мукамал кашфиёти, Ердаги ягона онгли халифаси экан, уни комил ва нокомилга ажратиш жоизми?... Дарҳақиқат инсоннинг турмуш тарзи ва тақдирида бу тағдор жумбоқ қачон пайдо бўлди? Нега шундай муъжиза (инсон) ўзаро аҳиллик ва тотувликда, ўзлигини қадрлаб яшамайди?” Қани айтингчи, мазкур жумлалар фаннинг қайси тармоғига дахлдор. Дадил айтиладиган бўлса, кўчирилган иқтибосда педагогика ичида фалсафа ва фалсафа бағрида педагогика омехта тарзда намоён бўлади. Фанлараро робита, мушоҳадаларнинг қоришиқлиги унинг “Устод Садриддин Айний сабоқлари” китобида ҳам (Тошкент, “Фан”,-2004, 320 бет) назарга ташланади. Шундай таъкидни М.Маҳмудовнинг бошқа китоблари ва юздан зиёд мақолалари хусусида ҳам айтиш жоиздир. Биз айримларини тилга олганимиз жиҳатлар Мэлс Ҳасановичга қонуний равишда файласуф-педагог мандатини беради...

М.Маҳмудов илмий фаолиятидаги бундай кенг қамровлилик илмий жамоатчилик томонидан ҳам эътироф этилган. Жумладан, олимнинг ҳаммуаллифликда рўшнолик кўрган “Маънавият – комиллик саодати”, “Иймон - қалб гавҳари” китобларининг масъул муҳаррири, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, академик Б.Н.Валихўжаев қаламга олинган мавзу ҳақида тўхталиб, ёзади: “Мэлс Маҳмудов, гарчи файласуф бўлса-да у адабиёт ва адабиётчилар билан бир қатор илмий ишлар эълон қилганки, мен улардан хабардорман” (Иймон - қалб гавҳари. Тошкент, 1999, 197-бет).

Бундай қайдлар юқорида айримлари тилга олинган китобларга ёзилган тақризларда ҳам қайта-қайта кўзга ташланади. “Шундан кай бувад монанди дидан” (эшитиш қачон кўриш ўрнини босибди), дейди зариф машойхлар. Ғоят ўринли мулоҳаза ва унинг билан баҳслашиш қийин. Шундай экан, М.Маҳмудовнинг суҳбатида бўлиб, унинг шеърӣй ва насрий парчалар билан безалган нутқини тинглаган ҳар қандай мухлису муҳибнинг қалбидан шубҳа ғубори

кўтарилади...

Олим ва жамоатчи дўстимизнинг умр йўлида ҳавас қилиш, ибрат олишга арзигулик жиҳатлар бениҳоя кўп. Улардан биттасини эса алоҳида қониқиш билан қайд қилишни жуда-жуда истар эдик: бу М.Маҳмудов ҳомийлиги ва бош муҳаррирлигида нашр қилинаётган “Педагогик маҳорат” журналдир. Ушбу журнал нафақат мамлакатимиз, балки унинг сарҳадларидан олисларда ҳам ўз муаллиф ва муҳлисларини топди. У ҳақда кўп ижобий фикрлар баён этилмоқда. Жумладан, журналнинг айрим сонлари билан ошно бўлган республикамиз адабиётшуносларининг отахони, академик А.П.Қаюмов унинг муассиси ва бош муҳарриридан чексиз мамнун эканлигини баён этди биз билан суҳбатда. Шу ўринда кичик бир изох: М.Маҳмудов мустақилликнинг илк йилларидаёқ иқтисодчи ўғли Жаҳонгир билан кичик корхона очган тадбиркордир. Нақшбандия тариқатида “илм ва амал”, “ҳунар ва амал” масаласи диққат марказида туради. Айни ҳақиқатдан чуқур хабардор файласуф олим тинмай меҳнат қилади, Қаровулбозор туманидаги еру чорва моллари билан машғулликдан завқ олади. Ана ўша соҳадан келадиган даромадларини эзгулик йўлида сарф этади...

М.Маҳмудов умр йўлдоши Раъноҳон билан тўрт фарзандни вояга етказди. Уларнинг ҳаммаси олий маълумотли етук мутахассислардир. Саккиз нафар ширин-шакар неваралар улар атрофида парвона... Ҳа, энди навбат маънавий фарзандлар парвозига келди. Улардан аксариятининг номзодлик диссертациялари ҳимояга тайёр турибди. Бугун-эрта ўша ёш олимлар ҳимоя минбарига чиқишади...

Азиз касбдош биродаримизни муборак 60 ёши билан чин дилдан қутлар эканмиз, илм, жамоатчилик ва тадбиркорлик бобидаги қадамларингиз янада дадил, зафарли бўлсин ва жўшқин қалбингизни маънавий-маърифий моҳият асло тарк этмасин, деймиз!

ЧАҚМОҚДАЙ ЧАҚНАБ ЎТГАН УСТОЗ...

Одам Ато зурриётларининг қуш уйкусига қиёс этгулик қисқа умри сирру синоатларга лиқ тўла сандикни эслатади. Уни қовлаганинг сайин сеҳрли қавату қатламлари очила боради, кўз ўнгингда турфа манзаралар жилоланади. Баъзан дилхуш, гоҳида дилхун лавҳалар ҳаёлингни ўз домига тартади. Биридан қувонасан, бошқасидан изтиробга тушасан, аччиқ кўз ёш тўккан онларингда қалбинг ларзага тушади. Узтоз Орифжон Икромов ҳақида нимадир

битмоқчи бўлиб қалам ушласам, негадир юқоридаги мулоҳазалар хаёлимни ўраб, учқур туйғулар XX аср 70-йиллари бошида содир бўлган дардчил воқеаларни эсга солади. Водариг, устоз айни жисмоний-маънавий балоғат палласида, қирк беш ёшларида бизни тарк этдилар... Дилўртар армонларим уйғотган изтироб ёшлари юзларимни ювиб ўтдилар...

Орифжон Икромов домланинг қоғозда муҳрланган нурли сиймоларига тикилиб туриб, гўё устоз билан ғойибона мулоқот қилгандай бўлдим ва бундан каму кўсти йўқ, қирк олти йил муқаддам ул зоти мукаррамнинг тилларида жарангдор акс-садо берган, камина ўшанда ёдлаб олганим шоира Зулфиянинг куйидаги ички дард билан йўғрилган сатрларини пичирлаб айта бошладим:

Ҳижронинг қалбимда, созинг қўлимда,

Ҳаётни куйлайман, чекинар алам.

Тунлар тушимдасан, кундуз ёдимда,

Мен ҳаёт эканман, ҳаётсан сен ҳам...

Азалдан кемтик яралган дунёнинг кори шу экан-да, оташнафас шоир Ҳамид Олимжоннинг фожеий қисматидан хабар берувчи айни сатрлардаги маъно устоз Орифжон Икромовнинг ўз тақдирлари учун ҳам дахлдор бўлиб қолди...

Устоздан сабоқ тинглаган, муруват кўрган инсонлар бор экан, қалби зиё масканига айланган некбин муаллимнинг ҳам хотираси барҳаётдир...

1960 йилнинг биринчи сентябри. Яратган қодир эгамнинг инояти билан мен Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат университети ўзбек филологияси бўлимининг биринчи босқичида ўқишни бошладим. Ўша йили чиндан ҳам мўъжиза юз берди. Факультет тарихида биринчи мартаба тўрт гуруҳда юздан зиёд талаба ўқишга қабул қилиндик. Маъруза машғулотларимиз иккинчи каватдаги (бугун Самарқанд давлат чет тиллар институти жойлашган бино) 28-дарсхонада ўтарди. Хонамиз шу қадар тиқилинч бўлардики, кимирлаш ҳам ноимкон эди. Аммо бир жиҳатдан бағримиз бут ва кенг саналарди. Чунки бизга маърузани навқирон йигит ёшидаги муаллимлар - филология фанлари номзоди, доцентлар ёхуд шундай мартаба учун диссертация ёқлаш арафасида турганлар ўтишарди. "Адабиётшуносликка кириш"дан устоз Орифжон Икромов, "Ўзбек халқ оғзаки бадиий ижоди"дан Талъат Маҳмудов, "Чет эллар адабиёти"дан Юсуфжон Пўлатов, "Ўзбек мумтоз адабиёти тарихидан" Нуриддин Шукуровлар жуда баланд илмий-ғоявий савияда сабоқ беришган. Ана ўшандай хаяжонли кунлардан бирида

дарсхонамизга барваста қоматли, кўркам қиёфали, табассуми дилкаш, юзидан нур таралиб турувчи, кўзлари катта-катта, адабиётдан салгина хабардор одамга суюкли шоир Ҳамид Олимжонни эслатовчи, ҳаракатлари ярашиқли, табиати нозик, назокати баланд, саховатли ва ботамкин муаллимимиз кириб келди. Тўғри, дарс жадвали орқали биз у зотнинг доцент Орифжон Икромов эканликларини билиб олган эдик. Бироқ илк юзма-юз мулоқотимиз анча ҳаяжонли кечди. Устоз билан танишиб ҳам олдик. "Адабиётшуносликка кириш" фанининг дастлабки машғулоти ғоят мароқли, таъсирчан ўтди. Домладаги самимият, талабаларга кўрсатилган катта ҳурмат, мавзуни эркин, қоғозларсиз тушунтириш, айниқса, шеърий завқнинг баландлиги ўртада содир бўлган "таранглик"ни анча юмшатиб юборди. Биз устозни ўзимизга жуда яқин тутадиган бўлдик. Машғулотлари нари турсин, домланинг биномизнинг ҳовли тарафидаги эшиги олдида қўйиладиган сутранг (аниқроғи, пишган сут рангидаги) "Газ-21" машиналари олдида суратга тушиш ҳам биз учун катта шараф эди. Ҳатто ҳозир ҳам ўша шўхликларнинг тақлидомиз "махсули"- суратлардан бир нечтаси менинг расмларим қаторида сақланади...

Доцент Орифжон Икромовнинг маърузаларини соғиниб, интиқлик билан пешвоз олардик. Шу ўринда адолатли бир гапни айтишни жуда зарур деб ҳисоблайман: бугун "Адабиётшуносликка кириш", "Адабиёт назарияси"га доир жуда кўп адабиётлар, дарслик, қўлланма, махсус илмий рисола-ю тўплам ва лугатлар мавжуд. Аммо ўтган асрнинг 60-йилларида булар анқонинг уруғи билан тенг турарди. Ўшанда айни фанлардан маъруза ўтадиган инсон соатлаб эмас, кунлаб изланиши, рус тилидаги адабиётларда ўртага қўйилган назарий фикру мулоҳазаларни, аввало, ўзи ҳазм қилиб, сўнгра ўзбек адабиётига тадбиқ этиши ва талабага етказиши лозим бўларди. Айримлари қайд этилган мураккаб жараёнлар нуқтаи назаридан Орифжон Икромовнинг машғулотлари тарозу палласида тортиладиган бўлса, домланинг ҳар бир машғулоти учун қанча тер тўкканлиги аёнлашиб қолади. Мен қаламга олганим масалага бугунги тасаввурим мезонида баҳо берар эканман, муаллимлик ва шеъриятга бўлган баланд иқтидор устоз Орифжон Икромов учун савқи табиий, илоҳий иноят натижаси бўлган дейишдан истиҳола қилмайман...

Машғулотлар давомида биз устоз фаолиятидаги яна бир қатор қирраларни ҳам ўзимиз учун кашф этдик: доцент Орифжон Икромов кучли ҳофиза қувватига эга инсон эканлар. Муайян адабий -

танқидий тушунчани назарий жиҳатдан шарҳлаган устоз адабий парчаларни ёддан, маромида, ёқимли оҳангда айтиб, таҳлил қиларди. Табиийки, бундай усул бирламчи ҳар қандай муаллимнинг ҳам қўлидан келадиган иш эмас ва талабага ҳам кучли таъсир қилади, уни жунбушга келтиради. Иккинчидан, домладаги юксак нотиклик маҳорати уйғотган сеҳр нафақат ўшанда, балки бугун ҳам менинг қалбимга ғулгула солиб келади. Устоз Орифжон Икромовдан (жумладан, СамДУдаги аксарият домлаларимдан) олганим яна бир улкан сабоқни қайд қилмасам, виждоним олдида хилоф йўл тутган бўламан: Бу - талабани инсон, бўлажак издош сифатида тан олиш, унинг шахсини улуғлаш, унга чинакам ҳаётий-илмий йўлланма беришдан иборатдир. Ана ўша буюк ҳақиқат учун ҳам менга ҳаёт сабоғини берган Орифжон Икромов ва барча холис ниятли устозларимга бўлган поёнсиз муҳаббатни (дорилбақога рихлат қилган барча устозларимнинг мунаввар рухлари, илоҳо, шод бўлсин!) қалбимда ардоқлаб келаман...

Устоз Орифжон Икромов баҳоналарида яна бир гапни ҳам айтгим келди. Дарсхонага, талаба хузурига кириб чиқадиган ҳар бир бандани ҳам муаллим ёхуд устоз дейиш тўғрими? Агар ўшандай бўлса, ўқитувчининг чароғбонлик фазилагига доғ тушмайдами? Оқ билан қора тенг бўлиб, аралашиб кетмайдами? Шу қабилдаги саволларни яна ва яна давом эттириш мумкин. Бирок ҳар бир нарсада меъёр ва муайян ўлчовлар бўлганидек, шундай тафовут муаллим билан муаллим ўртасида ҳам равшан кузатилади. Навоий ҳазратлари айни масалага аниқлик киритар эканлар: "Ҳақ йўлида ким санга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила",- сатрига урғу бериб, башорат қилганлар. Дарвоқе, Орифжон Икромов ана ўшандай мартабага лойиқ, алоҳида эъзозу ардоқлашга сазовор ва бош ҳарф билан ёзишга муносиб муаллим эдилар.

Инсон ҳаётининг олтин даври - талабалик йиллари анчамунча андозаларга сиғмайдигина эмас, унда пинҳон қоладиган сир ҳам бўлмаскан. Бир қўйлак олдин йиртган талабалар ҳар бир муаллим "дафтари аъмоли"ни кейингиларга бекаму кўст етказишаркан. Суюкли домламиз Орифжон Икромов ҳақларида ҳам шундай "маълумотнома" бизгача етиб келди. Ижобий маънодаги бу "бўшлиқ"дан бизнинг курсимиз ҳам анча фаол фойдалана бошлади: устозга Ҳамид Олимжон ва Зулфияга доир туркум саволлар "ёғдириладиган" бўлди. Ана ўша саволларга жавоблар жараёни бизга мутлақо янги қиёфадаги Орифжон Икромовни кашф қилиш калитини берди. Адабий далиллар, ҳаётий лавҳа ва шеърий мисралар

ариқчада хуш овоз таратиб оқаётган жилғадай куйилиб келади, домланинг ўзи ўша оҳанг ичига сингиб кетгандай туюларди бизга. Қаламидан нафосат бўстони дунёга келган ширин калом шоир Ҳамид Олимжоннинг ўлимига доир фожеий тафсилотлар ҳақида сўз борганда, устознинг каломи бўғзига текилиб, кўзларидан шашқатор ёшлар оққанига шохид бўлганмиз. Бундай мураккаб рухий ҳолатга тушиш шунчаки бўлмай, балки бадиий сўз санъатига беҳад баланд ишқнинг, илоҳий истеъдод соҳиби бўлган шоирга улуғ муҳаббатнинг самарасидир. Яна бировнинг дардини ўзига шу қадар яқин олиб, ўша изтироб ичида "оқиш" учун одамда тўла маънодаги инсоний қалб бўлиши лозим. Мен бугун далил айта оламанки, устоз Орифжон Икромов ноёб ва сەхрли қалб соҳиби эдилар... Шоира Зулфиянинг садоқат рамзига айланган нафосатли мисраларининг Орифжон Икромов томонидан ширали овозда, жарангдор, ифодали айтилиши ҳамиша кулоқларим остида мусикий нидодай садо бериб туради, десам муболаға бўлмас...

Бугун филология факультети биринчи босқич талабалари ўқув режасида "Ҳозирга адабий жараён" фанини ўқитиш кўзда тутилган. Бизнинг давримизда бундай фан йўқ эди. Бизга ўшандай сабоқни Орифжон Икромов "Адабиётшуносликка кириш" фани туфайли берган. Домла шеърият ва унинг жанрлари ҳақида гапирганда мисолларни фақатгина Ҳамид Олимжон ва Зулфия ижодиётидан келтирарди, десам бор ҳақиқатни бузган бўламан. Чунки унинг шеърият оламига саёҳати анча кўламдор эди. Мумтоз адабиётдан тортиб, XX аср 50-йиллари адабий жараёни ҳам домланинг эътиборидан четда қолмас эди. Шундай гапни бошқа адабий тур ва жанрлар хусусида ҳам бемалол айтиш мумкин. Айримлари эслатилган жиҳатлар муаллимдан катта билим ва юксак маҳоратни талаб қилардики, улар Орифжон Икромов қиёфасида ўзининг мукамал мужассамасини топганди. Домланинг топқирлик ва зукколик билан дарс ўтиш санъати туфайли биз минг йиллик бой ўзбек адабиёти ҳақида кўрку таровати баланд дилкаш гулдастага эга бўлганмиз...

Алқисса, қисқа ва ғоят мазмунли умри давомида чакмоқдай чакнаб ўтган устоз - Орифжон Икромовда олижаноб инсоний ва муалимлик фазилатлари бисёр эди. Улардан аксарияти забардаст муаллим, мураббий, тадбиркор раҳбар, уйғоқ қалбли шоир, кенг қамровли ва салоҳиятли адабиётшуноснинг бой маънавий меросида муҳрланиб қолганки, айна нодир маънавий жавоҳирот хазинаси бизга ҳамиша мададкор ҳамда истиқлол даври авлодини мустақил

фикрлайдиган баркамол шахслар сифатида шакллантиришда ҳам беиннат хизмат қилувчи барҳаёт ёдгорликдир.

ЧОРАК АСР ВОҚЕАЛАРИ УЙҒОТГАН ТУЙҒУЛАР...

Йигирма беш ёшимда – умрим баҳорининг энг навқиронлик палласида Бухоро Давлат педагогика институти ўзбек адабиёти кафедрасига «келиб қўшилдим». Менга қадар бу «рутба»га филология фанлари номзоди, доцент М.Х.Қосимова сазовор кўрилган эканлар... Ибора филология фанлари доктори, профессор С.А.Алиевга тегишли бўлиб, домла ўзбек адабиёти кафедрасининг ихчам тарихчасини ёзганда уни («келиб қўшилдилар») кўллаган эди. Бунинг маъноси шуки, М.Х.Қосимова ва мен Бухоро Давлат педагогика институтида ўқимаганимиз ва Ўзбекистон Давлат университети ўзбек филологияси (бугунги Алишер Навоий номидаги СамДУ) факультетида таҳсил кўриб, бизнинг ҳар иккаламиз учун ҳам кадрдон ва мўътабар даргоҳга айланган ўзбек адабиёти кафедрасига ишга келганмиз... 1967 йилнинг 2 сентябрида мен учун бу воқеа (келиб қўшилиш) содир бўлган эди. Ўшанда кафедрада ажойиб ва бағри кенг, ўзбек мумтоз (умуман Шарк) адабиётининг ашшаддий мухлиси ва билимдони **Восеъ Фаттохович Носиров**, филология фанлари номзоди, доцент **С.А.Алиев**, филология фанлари номзоди, доцент **Ҳ.Б.Зикриёева**, доцентлар **О.Р.Расулова**, **М.Х.Қосимова**, **Т.Қ.Қораев**, шоир **Тошпўлад Ҳамидлар** ишлашарди. Кафедрани эса ажойиб ва самимий инсон Тожи ака бошқарарди. Мен ва О.Сафаров эса кафедранинг «ёш шоир»лари эдик. Ана шу норасмий унвон кафедрага Ғайрат Муродов ва Шоира Аҳмедовалар ишга қабул қилингунларига қадар давом этди...

Инсон умрининг чорраҳаларида унинг тақдиридаги азал котиблари иншо қилган «битиклар»нинг юзага чиқишида ҳал қилувчи, нуқталар кўп бўлар экан. Менинг учун шундай босқични – юқорида эслатганимдай ўзбек адабиёти кафедрасига «келиб қўшилишим» ўтади, десам сира хато бўлмайди. Қисматимнинг Бухорои Шарифга жойлашган ва ажиб анъаналари жуда бой, нуфузли олий ўқув юрти билан жипс боғланишида ҳам бағри кенг, меҳрибон мураббий Тожи ака сабабчидир...

Академик шоир Ғафур Ғулом буюрганларидек: «Етимлик нимадир, Бизлардан сўра. Қирқинчи йилларнинг (аслида «ўнинчи», мен дахлия санъатига таяниб, уни ўзимга мослаштирдим. Бунинг учун файласуф шоирнинг руҳидан узр сўрашга бурчлиман) саргардонлиги... Иситма аралаш, кўрқинч

туш каби, Хаёл кўзгусидан ўчмайди сира» жараёнларини бошидан кечирган ўспириннинг фалакнинг гардиши туфайли Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат университетига «тушиб қолиши» академиклар В.А.Абдуллаев ва Б.Н.Валихўжаевлар эътиборини қозониб, улар «эркаси»га айланиши мўъжиза билан баробар эди (кейинроқ билдим, мени С.Алиевга яқин одам ва дахлдор қилган таянч воситалардан бири академик В.А.Абдуллаев эканлар. Чунки устоз адабиётшунос С.Алиев домланинг ҳам устозларидан бири эдилар). Ўрта мактабда бир неча ой ишлаб ҳарбий хизматни (Украинада) ўтаб қайтгач ва ҳали «қирови тўкилмаган», университет ромбисини кўксиди тақиб юришдан фахр қиладиган йигитчанинг ўзбек адабиёти кафедрасига «келиб қўшилиши» (бунинг учун руҳи мунаввари шод бўлгур Тожи акадан миннатдорман) иккинчи мўъжизага тенг бўлди. Ўшанда факультет ва кафедра ҳозир университетимизнинг мактаб-интернати жойлашган бинода фаолият кўрсатар эди. Бинонинг қибла (шимолий-шарқиди) тарафидаги қаноти иккинчи қаватида жойлашган кафедрага биринчи марта киришим билан анча салобатли, ёши элликка яқинлашиб қолган, тамкинли, кўз ойнак тақиб юрадиган инсонга дуч келдим. Одоб юзасидан салом бериб, хонага кирдим. Домла кўз ойнагини алмаштириб, менга тикилиб қаради-да, ажабланиб, ҳеч нарса демади. Айни «учрашув» менинг юрагимга катта ғулгула солди. Тожи акадан бошқа танийдиган одамим йўқ эди ўшанда. Институт ходимларидан сўраб-суриштиришлардан кейин ўша инсоннинг С.Алиев эканликларини билиб олдим. У кишининг кўз ойнак алмаштиришлари ҳам атайин қилинмаган экан: Домла ўқиганда бир кўз ойнак ва кўчада юрганда узоқни кўриш учун бошқасидан (ёш улғайиб куним кўз ойнакка қолганда, бунинг ҳаётий эҳтиёж эканлигини билиб олдим) фойдаланар экан. Алқисса, ана ўшандай таассуротлар оғушида доцент С.Алиев билан (ўша йиллар домланинг докторлик диссертацияси устида жиддий ишлаётган даврлари эди) «танишувимиз» бошланди. Тўғриси, зикри ўтган йилларда узоқ муддат домладан ҳадиксираб, «хуркиб» юрганимни яширмайман. Кейинчалик эса анча яқинлашиб қолдик. Хусусан, Пешкў туманида (Жданов, ҳозирги «Маданият» жамоа хўжалиги бўлса керак) пахта йиғим – терими мавсумида, бир гуруҳга раҳбарлик қилганимизда мулоқотларимиз «кўр» топди. Бригадиримиз берган отни навбатма-навбат миниб, узоқ суҳбатларимиз жараёнида бизни яқинлаштирадиган яна бир омил пайдо бўлди: узоқ йиллар БухДПИда кассир вазифасида ишлаган Ғуломова (исмларини

эслолмадим) ёшликлариди бизга кўшни «Қозокон» кишлоғига (ҳозир Жондор туманидаги «Варахша» ширкат хўжалиги ҳудуди) келин бўлиб тушган эканлар ва менга биринчи синфда (Ибн Сино ширкат хўжалиги ҳудудидаги «Шербоён» кишлоғида жойлашган бошланғич мактаб «Қазокон»га кўшни эди. Ўша мактабимиз мудираси Назарова ҳозир ҳам ҳаётлар. Илоҳо, умрлари узоқ бўлсин!) дарс берган эканлар. Ғуломова менинг янгам билан (амакимнинг умр йўлдошлари) жуда қалин дугона эканлар ва мен уларнинг Бухоро шаҳридаги ҳовлиларида янгам билан (вилоят касалхонасининг эски йўлидан шифохонага буриладиган жойда «Аёллар тиббий маслаҳатхона»сига кўшни) бир неча марта бўлганман ва Ҳожи Ғуломбобо ҳамда у кишининг жуфти ҳалолларининг дуоларига мушарраф бўлганим эсимда. Ҳожи Ғуломбобо (илоҳо, руҳлари шод бўлсин!) Бухоро эронийларининг ўша даврдаги пешвоси ва домла С.Алиев билан ҳам жуда яқин муносабатда эканлар... Пешкў суҳбатларида мен домлага шу ҳақда сўзлаб берганимда, у кишининг чехрасида мулойим бир иликлик пайдо бўлди ва С.Алиев завққа тўлиб: -Сиз ҳам эронийми, дея сўрадилар. Мен ҳам самимият ва табассумга муносиб ҳаракатлар қилдим-да, аммо индамадим. Бизнинг бу суҳбатимиз қайсидир воситалар ила даврадошларимизга етиб борибди ва мен домла Саид Алиевнинг «қариндошлари»га айланиб қолдим. Домланинг ўғли Аскарнинг уйланиш тўйида менинг югуриб-елиб, хизмат қилганимни кўрган касбдошларимда бизнинг қариндошлигимизга шубҳа қолмади. Аслида, ҳақгўй олим, зариф инсон ва шоир билан қариндош бўлиш фахр эмасми?! Мазҳаб ва уруғ-аймоқ талашлар инсоният тарихининг кейинги даврлари кашфиёти-ку! Ҳақиқатда эса Шайх Саъдийнинг башоратлари рост:

Бани Одам аъзои яқдигаранд,

Зи офариниш зи як жавҳаранд...

Домла табиатан ўта талабчан, айни замонда ҳар бир воқеа-ҳодисага ҳушёрлик, эҳтиёткорлик, инжиқлик (ижобий маънода) билан муносабатда бўладиган инсон эди. Айниқса, талабалар билан бўлган муомала-муносабатда бундай ҳолат чандон ошар эди. Менинг ўшанда домладаги бу расмиятчиликдан ажабланган пайтларим бўлган. Аммо орадан кечган йиллар ва воқеалар ривожи менинг ҳам кўзимни очди. Домла қирқинчи йилларнинг охирида Бобур Мирзо шеърятти ҳақида номзодлик диссертациясини ёқлаб, йигирма йилдан зиёдроқ давр ичида кафедрада (ҳатто факультетда) ягона фан номзоди сифатида фаолият кўрсатган. Табиийки, атрофдаги одамларнинг муомала-муносабати ҳам шунга яраша (хушомад

оҳангида, масофа сақлаб) давом этган. Бундай ҳолатнинг инсон табиатига, феълу атворига салбий таъсир кўрсатмай қолиши асло мумкин эмас. Иккинчидан, 40-50-йилларда амалда бўлган қизил мафкура зуғумлари; боз устига домла отасининг илоҳиёт билан жиддий алоқадорлиги ва Бухоро эронийлари пешвоси рутбасида ҳаракат қилганлиги фарзандга нисбатан тазйиқларни кучайтирган, пинҳона кузатув ва сўроқлар давом этган... Жон сақлаш, яшаш ва оила боқиш керак-ку, ахир!/? Айтганларим билан боғлиқ икки лавҳани келтиришни истар эдим. Домланинг докторлик диссертацияси кафедрада (юкорида эслатганим бинода) муҳокама қилинди. Иш билан пишиқ танишган доц. О.Р.Расулова, Ҳ.Б.Зикриёева, М.Ҳ.Қосимова, Т.Қ.Қораевлар диссертацияни теран таҳлил қилдилар. Табиийки, катта тадқиқотнинг ютуқлари қаторида унда кўзга ташланадиган нуқсонлар хусусида ҳам салмоқли гаплар бўлди. Муҳокаманинг иккинчи қисмини (танқидни) домла кўтара олмади (Ҳ.Зикриёева домланинг курсдоши, қолганлар у кишининг (М.Қосимова бундан мустасно) шогирдлари) ва анча асабий ҳолатдаги гаплар бўлиб ўтди. Мажлис чўзилди ҳаммамиз чарчадик ва оч ҳам қолдик-да. Мен бир талабага беш сўм пул бериб, Тешабойи самбўсага (бугунги тиббиёт олийгоҳи жойлашган бинонинг ёнида шундай сомсаларни тандирда пиширишар ва донаси ўн тўрт тийин эди) жўнатдим. Масофа яқин бўлгани учун ўша талаба ҳа, демай бир этак оғизда эриб кетадиган хуштаъм сомсани олиб келди. Буни кўрган ва ҳали асабий ҳолатдаги ҳаяжони тўла босилмаган домла дабдурустдан сўраб қолди:

— Бу кимнинг ҳисобидан?

Мен жавоб бердим:

— Домла, мен беш сўм пул бериб бир талабани юборган эдим ва у олиб келди.

Домла шу заҳоти чўнтагини ковлаб, менга беш сўм пул узатмоқчи бўлди. Мен бундай муомаладан ранжиб айтдим:

-Сайд Алиевич, мен вақфда (масжидга тегишли ерларда текин ишлаш) ишламайман ва давлат хазинасидан маош оламан. Нима бўлибди, кафедрадошларим учун беш сўм сарфласам...

Бундай гапдан кейин домла анча ҳовуридан тушди, хотиржам бўлди ва кафедра аҳли сомсани тановул қилиб, уй-уйларимизга тарқалдик. Аммо «бу кимнинг ҳисобидан» ибораси домладан ширин ёдгорлик сифатида ҳамон ўз вазифасини бажариб келади. Бу гапларни-ку маврид — бемаврид мутойиба қилиб айтиб юрамиз, лекин масаланинг яна бир жиҳатини ҳам таъкидлаш жоиз кўринади: домла

бировнинг олдида қарздор ва тили қисик бўлиб юришни истамас эди. Мана, бир мисол, ўша «тарихий» бети сўм бахона бўлди-ю мен домланинг уйига бир неча марта меҳмондорчиликка таклиф этилдим. Бундай далиллар менинг дилим хазинасида беҳад кўп сақланиб келади...

Мавзунинг илмий-маънавий тарафига қайтай: домла диссертациясини Тошкентга ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтига муҳокама учун олиб борди. Иш у ерда ҳам қизгин баҳсу мунозараларга сабаб бўлибди. Кафедрамиздаги мажлисда айтилган танқидий мулоҳазалардан аксарияти у ерда ҳам айнан такрорланибди. Тошкентдан қайтган домла кафедра йиғилишларидан бирида сўз олиб, ўша ҳақиқатни мардона тан олди ва кафедрадошларидан узр сўради. Ана шу далилнинг ўзи домланинг нақадар адолатпарастлиги ва ҳақгўйларча ҳаракатидан ёрқин нишона эмасми?!

Олтмиш беш ёшга тўлган Саид Алиевич институт маъмуриятининг алоҳида таъкидини кутмай (юқори мартабали мансабдор шахсларни ўртага қўймай) кафедра мудири вазифасини топширди ва «мудирхона»ни тарк этиб, «фуқаро»лар қаторига қўшилди. Торгина хонада, биз юзма-юз ўтирадиган бўлдик.

Кунлардан бирида, хонада мен ва Саид Алиевичдан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Биз ўзаро суҳбатлашиб ўтирардик, бехосдан ташқари эшикни гўзал бир хоним очиб, ичкарига бош суқиб, кимнидир сўради. Домла кўз ойнагини алмаштиргунга қадар, мен «меҳмон»га кўз қисиб, домлага мурожаат қилишини сўрадим. Хоним ҳам «аҳли дард» экан, ишорани зудлик билан илғаб, домлага савол билан мурожаат қилди. Алқисса, хоним ва Саид Алиевич ўртасида иссиққина мулоқот бўлиб ўтди. Домла дилдан яйраб, қувнок бир кайфиятда жавоблар қилди. Мен учун бундай ҳолат қутилмаган янгилик эди. Шўхлигим жазаба қилди, боз устига хонада иккаламиздан бошқа гувоҳлар йўқ... Домлага мурожаат қилдим ва айтдим:

— Саид Алиевич Сиздан бир гапни сўрасам, майли-ми?

Домла менга таажуб назари билан қараб, чехрамдаги жиддиятни пайқаб, жавоб қилди:

— Майли...

— Саид Алиевич, гўзалларни кўрсангиз оёғингиз қалтирайди-ми?

Йигирма йилдан зиёдрок мен билан елкама-елка ишлаган Саид Алиевич бундай ошқора «хужум»дан ҳайратга тушди, шекилли,

мени узок синчковона назар билан кузатди. Мурожаатимда ҳазил оҳанги борлигига қатъий ишонч ҳосил қилгач, дадил айтди:

-Нима, мен одам эмасми?!

Домланинг бу жавобидан кейин мен уни ўзим учун мутлақо янгидан кашф этдим. Яна бир гап. Мустақиллик йилларида нафақада юрган Саид Алиевни хотира ва кадрлаш куни муносабати билан факультетга даъват этдик. Ўша йиғинда Қуръон тиловатига эҳтиёж пайдо бўлди. Айти шарафли вазифани домла адо этди. Тўғри, бу ходисадан нафақат мен, балки домлани биладиган бошқа инсонлар ҳам хангу манг эди. Нахотки, бундан ўн йилча муқаддам давр сиёсатидан қилча бўлсин сетга чиқмайдиган Саид Алиевични мутлақо янги қиёфада кўриб турган бўлсак?! Ҳа, афсуски, шундай. Саид Алиевич ва унинг сафдошларини қолипларга солиб, тилидан эркин тортиб олган уйинг куйгур ғаддор комфирқа ва унинг «салла ўрнида каллани олиб келган» ювиндихўр шотирлари эмасми?! Агар ўша инсонларнинг навқирон ёшлик йиллари истиклол даврида кечганида эди... Афсус ва надоматлар бўлсинки, зикри ўтган улуг инсонлар бу фоний дунёни улкан армонлар, ушалмаган сўнгсиз орзулар билан тарк этишди...

1970 йилнинг апрели бўлса керак, «Шайхим Суҳайлийнинг ҳаёти ва адабий мероси» мавзудаги номзодлик диссертациямни ўзим ишлаётган (мен СамДУ ўзбек классик адабиёти кафедрасининг тадқиқотчиси эдим) кафедра муҳокамасига топширдим. Ишнинг учинчи боби «Шайхим Суҳайлий шеърятининг вазни ва баднияти» деб номланар эди. Шу бобни ўқиш Саид Алиевичга топширилибди. Муҳокамага қадар, менинг “суюкли дўстларим” бир қатор баланд-паст гапларни менга етказиб, юрагимга ваҳима солишди. Йўқ, муҳокама куни домла анча самимий ва жиддий гаплар айтиб, ишимга юқори баҳо берди. Тўғриси айтсам, ўша кундан бошлаб домланинг менга нисбатан муомала-муносабати ижобий томонга ўзгарди. Домлада атрофидаги одамларнинг салоҳиятини холисона тан олиш ва баҳолаш маҳорати баланд эди.

Мен буни домла билан бир неча йил битирувчи талабалардан Давлат имтиҳонлари қабул қилиш пайтида ҳам илғаган ва тан берган эдим...

1972 йилда мен ўттиз ёшимда Бухоро Давлат педагогика институти ўзбек адабиёти кафедраси мудири лавозимига тавсия қилиндим. Беш йилга чўзилган бу катта ишонч (1977) мен учун улкан ҳаёт мактаби вазифасини ўтади. Доцентлар Ҳадия Зикриёева, Ойтўра Расулова (илоҳо, яратган кодир эгам уларни ўз раҳматига олган

бўлсин), Мунира Қосимовалар (Оллоҳ ўз хифзида асраб, умрларини зиёда қилсин) мени оналик меҳри билан авайлаб, ўз паноҳларига олдилар. Шундай гапни профессорлар Саид Алиев ва Тожи Қораевларнинг ҳақларига ҳам айтишга бурчлиман. Уларнинг ҳар бир ҳаракати ва сўзлари (аччиқ, танқидий бўлса-да) мен учун мактаб мақомида манфаат берди. Мен улардан ички интизом, ишчанлик, адолат, ҳақгўйлик, бировнинг шаъни ва ҳаққига хиёнат қилмасликдай олижағоб фазилатлар таълимини олдим. Ҳамон кимгадир «ёрдам» бермоқчи ва нимадир ёзмоқчи бўлсам, кўзойнақларини алмаштириб, менга нигоҳ ташлаётган Саид Алиевичнинг нуроний сиймоси кўз ўнгимда гавдаланиб туради...

Домла билан кечган чорак асрлик умримнинг ҳамма кунлари ҳам мўътадил ўтган десам, ҳаёт ҳақиқатини бузган ва Саид Алиевич руҳи олдида хиёнат (чунки домла ҳақ гапни хуш кўрар эди-да!) қилган бўламан.

Бир-биримиздан ранжиган, ҳафалашган, баланд-паст гаплар айтган (албатта, ижтимоий фаолият манфаатлари туфайли) пайтларимиз жуда кўп бўлган. Бирламчи, биз буларни шахсий ғараз даражасига кўтарган эмасмиз. Домла “зуғум” ҳам қиларди, ўша қаҳрни меҳрга айлантириш йўллари ҳам биларди. Бир куни эрталабдан тушга қадар сиртки бўлим талабаларидан имтихон қабул қилиб, чарчаб кафедрага кирдим. Саид Алиевичдан бошқа ҳеч ким йўқ экан хонада. Домла мени қувноқ чехра билан кутиб олиб, тушликка таклиф қилди. Тихирлик қилишимга қарамай, мени кўндирди ва бирга бинонинг биринчи қаватидаги ошхонага тушдик. Ташаббусни ўз қўлига олган домла ейишимиз лозим бўлган таомни буюришдан тортиб ҳисоб китобгача бўлган юмушларни ўз зиммасига олди. Мен эсам бундай “мулозамат”нинг нима билан яқунланиши ҳақида ўйлар эдим. Ошхонадан чиқишимиз билан домла муддаога ўтди ва менинг маърузамга кирмоқчи эканлигини маълум қилди. Мен кулдим-да, рози эканлигимни билдирдим. Саид Алиевич маърузамнинг қирк беш дақиқасини кузатиб, иккинчи қисмига кирмади. Узр айтиб мен билан хайрлашди. Иккинчидан, ўша «салбий ҳодисалар» бизда жиддий ички мусобақа туйғусини шакллантира борган. Елкамизга улкан масъулият юклаб, ўзимизга нисбатан талабчанликни ошириш учун ҳисса бўлиб қўшилган. Айни ҳаракат машғулотларимизнинг сифат ва ғоявий савиясини янада ошира боришимизда ўзидан дарак берган. Бундай саъю ҳаракат фақат Саид Алиевичга нисбатан эмас, ҳаммамизда кўр топиб, ривожланиб борган. Адабиёт кафедраларининг нафақат университетимизда,

балки республикада пешқадамлигининг ўқ илдишлари айна ана ўша йилларда сувга етган эди, десам хато бўлмас. Шахсан мен бугунги балоғатимни (агар у бор бўлса!) ўзбек адабиёти кафедрасининг мактаблик, унинг юқорида мен номларини келтирганим фидойи ходимларининг муаллимлик ҳиссаларидан ташқарида тасаввур қилолмайман...

Саид Алиевич ўзи билан бирга ишлаганларга (айниқса, мудирлик йилларида) фақат зуғум ўтказиб фаолият кўрсатди, десак адолат мезонларидан анча йироқлашган бўламиз. Аксинча, домланинг ўзи бу нобакор ҳаётдан жуда кўп озорлар топди. Шулардан энг каттаси докторлик диссертацияси тасдиғи билан алоқадордир. Домла Москвадан келадиган ўша бир парча қоғозни каму кўсти йўқ, тўрт йил кутди. Ахир, бу айтишга осон. Унинг изтиробу машаққатларини бошидан кечирган инсонгина, билади, холос...

Домладан бизга ёдгор бўлиб қолган яхши амаллар, кўп сонли илмий-бадий мерос халқимиз маънавияти равнақи йўлида бугун ҳам беминнат хизмат қилаётир. Шунинг ўзи Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, профессор С.Алиевнинг эллик йилдан зиёдга чўзилган илмий-мураббийлик фаолиятининг бесамар ўтмаганлигидан ёрқин нишонадир...

МУМТОЗ АДАБИЁТНИНГ ШАЙДОСИ ЭДИ...

Тожи ака ҳақида бир нималар ёзмоқчи бўлиб қалам ушладим-у, чуқур ҳаёл мени олис-олисларга олиб кетди...

XX асрнинг 60-йиллари эди. Бу инсонни илк марта Самарқанд Давлат Университети ўзбек мумтоз адабиёти тарихи кафедрасида учратдим. Мен ўшанда ўзбек ва тожик филологияси факультетида кундузги бўлимида таҳсил олар эдим. Дарс тайёрлаш учун кафедра хузуридаги хонага кирсам «адабиётчи» йигит-қизларга онадек кадрдон Фая Аҳмедовна ўрта бўйли, зуваласи пишиқ, буғдойранг, 25-26 ёшлардаги саҳройи табиат бир йигит билан суҳбатлашиб ўтирган эканлар. Мен хонага киришим заҳотиёқ Фая опамиз мени меҳмон билан таништирдилар:

-Бу киши Бухородан, Тожи Қораев, катта домланинг (Академик Воҳид Абдуллаевни ўзлари йўқ пайтларда шундай аташарди) аспирантлари... Сўнг навбат менга тегди ва Фая Аҳмедовна меҳмонга мени таништирдилар.

- Бу киши Сизнинг ҳамшаҳрингиз, Раҳимжон, II курс талабаси...

Муборак даргоҳда, бадиий адабиёт ва унга доир илмий китобларга лиқ тўла ўн иккита шкафнинг бекаси, кабинет мудираси – Фая опамиз иштироки ва ҳузуридаги бу илк учрашув бизни бир умрга бир-биримизга «боғлаб» қўйди...

Қизилтепанинг Ванғози мавзеидаги Нонвоён кишлоғида юртдошларини ширин кулчалар билан хушнуд қилиб келувчи Қорабой Мақсудов хонадониди дунёга келган (1936 йилнинг 9 февралда) Тожи ака бадиий адабиётга юксак муҳаббати билан опа, ака ва укаларидан ажралиб турарди. Ана ўша айрича ихлосу иштиёқ уни Бухоро Давлат педагогика институти (1992 йилдан БухДУ) тарих-филология факультетига етаклади. Тил ва адабиётга доир илмларга чанқоқ йигит мазкур даргоҳда улуғ завқу шавқ ила ўқиди (1955-1960) сафдошу устозлари назарига тушди. Бухорода – илмий-адабий марказдаги таълиму таҳсил йиллари унинг ҳамма тарафлама шаклланиши, истеъдоди олмос қирраларининг япроқ ёзишида катта имкониятлар очди. У шариф шаҳарда мавжуд илмий, адабий-бадиий чашмаларга яқиндан ошно бўла бошлади. «Бухоронома» (собик «Бухоро ҳақиқати») таҳририяти, ёзувчилар уюшмаси Бухоро вилоят бўлими билан Садриддин Айний номидаги вилоят мусиқали драма театри қизғин ҳамкорликни йўлга қўйди. Тожи аканинг дастлабки шеър-у лавҳа, такриз ва мақолалари айни ана ўша йилларда рўшнолик кўра бошлади...

Олий даргоҳни имтиёзли диплом билан тугатиш арафасида турган навқирон йигитнинг азал котиблари насибасига раво кўрган битикларнинг ҳаётий ҳақиқатга айланишида йўл очадиган мутлақо кутилмаган янги бир омил унинг истиқболида турар эди...

Маширик замин зариф машойихларининг қатъий таъкидига биноан ҳар бир инсон тақдирномасидаги ҳал қилувчи нуқталарнинг амал чопонини кийишида «тақдир жумон»ларнинг (силкитувчи, ҳаракатга келтирувчи ҳолис ниятли шахсларнинг) ўрни бекиёс бўлар экан. Тожи ака учун шундай шарафли вазифани академик Воҳид Абдуллаев ўтади. XX аср 50-йиллари охирида республикада биринчилардан бўлиб ўзбек мумтоз адабиётшунослигидан докторлик диссертациясини ёқлаган ва ҳали қирови тўқилмаган Воҳид домла бир пайтлар ўзи ишлаган (олим 30-йилларнинг охирида икки йилча БухДПИ ўзбек адабиёти кафедраси аъзоси ҳамда мудири вазифасида фаолият кўрсатган) олий даргоҳга Давлат имтиҳон комиссиясининг раислигига даъват этилади. Бухорои шарифга ташриф буюрган устоз адабиётшунос Давлат имтиҳонларига қадар талабаларга қисқа муддатли махсус курслар ўқийди...

Айни жараёнлар кафедрада ўқитувчи бўлиб ишлаётган **О.Р.Расулова, Ҳ.Б.Зикриёева, М.Ҳ.Қосимова, М.А.Абдурахмонов, С.Панченко**, талабалардан Тожи ака ва бошқаларни проф. Воҳид Абдуллаевга анча яқинлаштириб қўяди. Аллоҳида коникиш билан қайд этмоқ лозимки, юқоридаги рўйхатда исми шарифлари қайд этилган инсонларнинг ҳаммалари кейинчалик отахон адабиётшунос раҳнамолиги ҳамда беминнат мадади билан номзодлик диссертациясини ҳимоя қилдилар...

Ана ўша йилларда академик В.Абдуллаев назарига тушган Тожи ака икки йилга яқин муддат она қишлоғидаги Абу Али ибн Сино номидаги мактабда она тили ва адабиёти фанидан дарс беради. Бироқ билимга бўлган баланд муҳаббат ҳамда академик Воҳид Абдуллаев билан қилинган ахду ваъда уни Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университети ўзбек адабиёти кафедраси ҳузуридаги кундузги аспирантурага етаклаб боради. Яхши эслаيمان, қайд этилган йилларда кундузги аспирантура таҳсилига жуда катта танлов асосида қабул қилинарди ва илмга сидқий меҳру ихлоси бор истеъдод соҳибларигина шундай шарафга муяссар бўлишарди (негадир, мен ҳозир ўшандай гавжум бир манзарани кутиб, қўмсаб, яшайман...). Алқисса, зикри ўтган кизгин илмий баҳсларда танловда ғолиб бўлган Тожи ака Воҳид домланинг суюкли аспирантига айланишдай улуғ бахтга эришди...

Тожи ака табиатан хоксор, бағри ўзи вояга етган сахросидай кенг, қалби унга ризқ-рўз ҳадя этган тандирдай иссик меҳнат ва яна ҳалол меҳнат кучоғида ғарқ бўлишни хуш кўрадиган, ҳиссиёти баланд самимий ва дилкаш инсон эди. Ўша фазилатлари туфайли бўлса керак, бизнинг ака-укачилик муносабатларимиз бир умрлик қисматга айланди. Бугун ҳам Тожи ака зурриётларининг менга «амак» дея мурожаат қилишларидан завқланаман ва бевосита Самарқанд лавҳаларини эслаб, қўмсаб, ширин табассум ила бир тамшаниб қўяман...

Аспирант Тожи акага XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX юз йилликнинг бошларида Бухоро адабий муҳитида яшаб ижод этган Мулло Қурбон Хиромийнинг ҳаёти ва адабий мероси тадқиқот мавзуи сифатида белгиланди. Умрининг аксарият қисмини Соҳибқирон Амир Темурнинг ватани Шаҳрисабзда ўтказган бу шоирнинг кўпгина асарлари ўша йилларда илмий-адабий жамоатчиликка ҳали етарли даражада маълум эмас эди. Табиийки, масаланинг айни жиҳати ёш тадқиқотчини анчагина чўчитиб қўйгани рост. Бироқ заковатли аждодларимиз лутф қилганларидек «кўз

кўрқок, кўз ботир» бўлар экан...

Тожи ака жиддий ички интизом билан ишлади, туну кун изланди. Оиласи, тўнғич фарзанди Сирожиддинни қаттиқ соғинсада, чидади; тўрт-беш ойда бир улар ҳузурига «меҳмон»дай бориб-келарди. Мен ўша йиллар (1962-1965) воқеаларининг тирик шохиди сифатида қатъи ишонч билан гапира оламан. Ёш олим илмий изланишларни жонли мулоқотлар билан бирга кўшиб олиб борди. Такрор ва такрор илмий сафарларда бўлди. Хиромий қадами теккан жойларни эринмай қаричма-қарич тавоф этди. Зуллисонайн шоир авлодларини излаб топди. Мулло Қурбон Хиромийни кўрган, шахсан ёхуд асарлари орқали билган мухлислари билан эринмай суҳбатлар қурди. Ўша тарихий лавҳаларни ёзиб олди. Тожи аканинг орадан ўтган йиллар давомидаги изланишлари туфайли шоир отабоболарининг чармгарлик билан шуғулланганлиги аниқланди. Шунингдек, Мулло Қурбоннинг таҳаллуси – «Хиромий» (1. Чармнинг олий нави; 2. Хиром этмоқ-майда қадамчалар билан чиройли юрмоқ) ҳам унинг қосиблигига ишора экан. Тожи ака Шахрисабз сафарлари жараёнида ўша табаррук масканда яшаётган шоир ва Шарк мумтоз адабиётининг нодир мухлиси Гулшанийни кашф этди. Бу улуғ инсоннинг қўлёзма баёзида Хиромийга доир ҳам ажойиб лавҳалар қайд этилганлиги аниқланди. Ўша ишораларга таяниб Хиромийнинг жуссаси кичикроқ, чакқон, ҳаракатчан, лутф билан гапирувчи, самимий, вазият тақозосига қараб бадихатан (махсус тайёргарликсиз, қутилмаганда) шеърлар айта оладиган, хозиржавоб инсон сифатида яшаб, фаолият кўрсатганлиги ҳусусида пишиқ хулосаларга келиш имконияти туғилди.. Гулшаний домланинг нақлларига биноан Мавлоно Хиромий бир гуруҳ шахрисабзлик казозолар билан Бухорога амир саройига ташриф буюради. Уларни қабул қилган манғит амири ҳар бир меҳмоннинг амораг олдида эгаллаган мавқеига қараб ҳадялар беради. Амир ўша маросимда гўё Хиромийни эсдан «чиқариб», қурук қолдиради. Бундай манзарадан шоирона салоҳияти жунбушга келган Хиромий бадихатан айтади:

Келибдур, Хиромий табаррук талаб,
Қолибдур қатордин лабини ялаб...

Истеъдодли шоирнинг фавқулудда лутфидан мулзам бўлган амир ҳам «хужуми»ни давом қилади ва шоир устидан қулиш мақсадида унга хушрўй эгар-жабдукли салобатли бир отни ҳады қилади. Табиатан серҳаракат ва эпчил шоир бу танг вазиятдан ҳам осонгина халос бўлади: ногаҳоний бир чакқонлик билан сакраб отга

миниби олади...

Гулшаний домланинг қўлёзма баёзида Хиромийнинг туркий барлос уруғидан эканлиги қайд қилинган экан. Бироқ тарих тўфонида учраган барлосларнинг аксарияти турфа сабаблар талаби тақозоси туфайли дунёнинг турли ғўшаларига тарқалиб кетишади. Жумладан, мўғул истилолари даврида Ҳиндистонда форсий адабиётнинг мустақкам қарор топишида алоҳида жонбозлик кўрсатган Амир Хисрав Дехлавийнинг ота-боболари она юрлари Шаҳрисабзни тарқ этишга мажбур бўлишган. Она тили туркий бўлган айни қавм вакиллари ҳинд диёрида форсийда сўзлашган. Буни Дехли шаҳрида таваллуд топган Амир Хисрав ижодиётида янада ёрқин кўриш мумкин. Бу забардаст шоир форсийда теран мазмунли, фалсафий мушоҳадаларга бой ғўзал асарлари билан мутлақо ўзга юртда форсий забон адабиётини юксак таракқиёт чўққиларига кўтарди...

Барлос (баъзи манбаларда кенагас) уруғининг яна бир қисми қандайдир сабабларга кўра (эҳтимол шўро давридаги қулоқлаштириш сиёсати туфайлидир) бугун Самарқанд вилоятининг Ургут туманида истиқомат қилаётир... Зикри ўтган ишораларга таянган Тожи ака Мавлоно Хиромийнинг Амир Хисрав Дехлавий, Абдулқодир Бедил, Зебуннисодан тортиб, Барот Бойқобиловгача бўлган шоирлик шажараси жадвалини тузишга муяссар бўлди...

Шаҳрисабз илмий сафарлари натижасида умидли тадқиқотчи Хиромийнинг маънавий меросига доир, ҳали илмий жамоатчиликка ўша йилларда маълум бўлмаган бой адабий ҳужжатларни ҳам қўлга киритади. Ўшалар қаторида Мавлоно Хиромийнинг туркий ва форсий шеърларидан бир даста намуналар, «Чор дарвеш», «Раъно ва Зебо», «Маҳфилоро», «Тўтинома» сингари маснавийларидан айримларининг илмий ҳаёт учун номаълум нусхалари ҳам бор эди. Мен баъзиларини қайд қилганим жиҳатлар тадқиқотчига номзодлик диссертациясини аспирантура муддати ичида яқунлаш имкониятини яратди. Диссертацияда Мавлоно Хиромийнинг «Маҳфилоро», «Тўтинома», «Раъно ва Зебо» маснавийлар илк марта теран таҳлилга тортилади. Мухими, Тожи ака юқорида тилга олинган дostonлардаги Шаҳрисабз, унинг дилбар табиий манзаралари тасвирига бағишланган рангин парчаларга таяниб, Мавлоно Хиромийни таржимон эмас, балки мустақил бадиий услубга эга ижодкор қаламкаш сифатида кўрсатишга ҳаракат қиладики, бу ёш олимнинг чинакам кашфиёти эди... Тожи аканинг қўлёзмасини машинкада кўчириш учун (у пайтларда бугунги компьютерлар бизнинг хаёлимизга ҳам келган эмас) тожик тили ва адабиёти кафедраси катта

лабаранти Л.Зоҳидов (кейинчалик филология фанлари номзоди, доцент) танланди. Бу инсон машинкада шундай маҳорат билан ишлар эдики, унга жумлаларни етказиб айтишга улгуриш кийин бўларди. Иш «конвейер» асосида ташкил қилинди. Машинкадан чиққан биринчи нусхани Тожи аканинг ўзи ўқиб, тузатар ва биз (мен билан бирга шу ишга жалб этилган курсдошларим) бошка нусхаларга ўтказар эдик. Факультет биносида бундай жараёнлар тунги соат бириккиларгача чўзиларди. Қисман эслатганим лавҳалар ўша йилларда мен учун икки ҳақиқатни ойдинлаштириш асосини берган: бирламчи, Тожи акадаги қатъият, сабр-бардош, бошлаган ишига юксак муҳаббат, кунт билан давом қилиш истеъдоди, ҳамсуҳбатларининг фикрини чидам билан тинглаш, илм йўлидаги фидойилик энг асосийси, ўта меҳнатсеварлик каби фазилатлар соҳиби эканлигидир. Иккинчиси шуки, «илм — нина билан кудук қазिश», деган мақолни мен кўп марта ўқиган ва эшитган эдим. Бироқ, дастлаб, Р.Орзибековнинг номзодлик диссертациясининг (ҳозир СамДУ профессори, филология фанлари доктори), кейинчалик Тожи ака тадқиқотининг дунёга келиш жараёнлари билан яқиндан танишув менга ўша мақолнинг моҳиятини қалбан ҳис қилиш асосини берди, десам хато бўлмас. Айтганларимга илова шуки, талабалик йилларидаёқ академик Б.Н.Валихўжаев раҳбарликларида шуғулланиб юрганим мумтоз адабиётга бўлган қизиқишу меҳримни чандон оширди. Биргина кичик лавҳада ифодалашга уринганим (аслида мен улардан жуда кўпига шоҳид бўлганман) ҳолатлар мен учун илм йўлининг қисматга айланишида дебоча бўлган бўлса, ажаб эмас. Водариғки, кейинчалик қирқ йилга чўзилган илмий қисматим давомида мен улардан-да даҳшатлироқларига ҳам дуч келдим. Ҳамон илмни қисмат билганлар учун унинг ҳеч қачон осон кечмаслигига иймон келтириб яшайман...

Тожи аканинг ҳимоя жараёнлари бир йилча муддатга чўзилди. Ҳимоя йиғилишида иштирок этиш менга nasib бўлмади. Чунки 1966 йилнинг апрелида мен Украинанинг Богдан Хмельницкий шаҳрида ҳарбий хизматда эдим. Бироқ Тожи ака «садоқат шеваси»га риоя қилиб, ташвишлари етарли бўлишига карамай, менга диссертация авторефератини юборди. Мен бу нодир тухфани кўзларимга суртиб, ҳамиша ўзим билан бағримда кўтариб юрдим...

Тожи ака номзодлик илмий даражасини олиш билан Мавлоно Хиромийга доир изланишларига нукта қўйган эмас. Йўқ, у бу борада илмий тадқиқотларини давом эттирди. Унлаб жиддий мақолалар ва икки китоб нашр эттирди. Айниқса, «Фан» нашриётида, йириккина

ҳажмда босилиб чиққан «Хиромий» (ҳаёти ва ижоди) илмий рисоласи унга катта шухрат келтирди. Ўша китоби туфайли республикадаги касбдошлар уни бугун ҳам мумтоз адабиёт тадқиқотчиси сифатида эътироф этишади...

Мен Тожи аканинг қистови билан қишлоқ мактабидаги ўқитувчилик фаолиятимни тўхтатиб, Бухоро давлат педагогика институти ўзбек адабиёти кафедрасига ишга қабул қилиндим. Ўшандан то бу меҳрибон инсоннинг вафотига қадар Самарқандда ибтидо топган илмий-ижодий ҳамкорлигимиз давом этди. Мумтоз ва ҳозирги адабиётга доир ҳаммуаллифликда ёзилган юзлаб илмий, илмий-оммабоп мақолаларимиз, уч китобимиз («Адабий таҳаллуслар ҳақида тушунча», «Таҳаллуслар», Абу Али ибн Синонинг адабий мероси тадқиқига аталган – «Авлодлар таъзими») дунё юзини кўрди. Таъкидга сазовор томони шундаки, мен бу улуг инсондан жуда кўп нарсаларни ўргандим...

Тожи ака XX асрнинг 70-йиллари охиридан бошлаб Уйғун ижоди устидаги илмий фаолиятини бошлади. Янги мавзуга доир туркум мақола ва катта-ю кичик китоблар эълон қилди. Таъкидлаш жоиз, ўша йилларда ҳам у мумтоз адабиёт билан «алоқа»сини узган эмас. Бухоронинг XV асрда яшаган буюк зуллисонайн шоирий Хожа Исматулла ҳақида республика даврий матбуотида бир қатор мақолалар эълон қилди, мўъжазгина илмий-оммабоп китобча чоп эттирди.

«Ёшлиқда берган кўнги-айрилмас бало бўлур», - деганларидек Тожи ака қисматида ҳам шундай ҳодиса ҳамиша ўзидан дарак бериб турди. Унинг Туркистоннинг «шайх ул-машойих» (Алишер Навоий ибораси), султон ул-орифин шайх Аҳмад Яссавий ижоди атрофида кекса журналист Абул Бозоров билан ҳамкорликда олиб борган кузатишлари муаллифларга катта обрў-эътибор келтирди. Улар томонидан «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинган Аҳмад Яссавий «Ҳикматлар» манзумасининг Туркистон нухасидан намуналар Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Аҳмад Яссавий номидаги халқаро мукофотига лойиқ топилди...

Тожи ака илмий тадқиқот, мударрислик ташвишлари билан бирга ўн саккиз йил давомида дастлаб тарих-филология, кейинчалик ўзбек филологияси ва хорижий тиллар, ўзбек ва тожик филологияси номлари билан юритилган факультетни бошқарди. Собиқ педагогика институти, бугунги университет фаолияти равнақи йўлида алоҳида фидойилик кўрсатиб ишлади. Ўзбек адабиёти кафедраси доценти, мудири, профессори лавозиму вазифасида жонбозлик кўрсатган

Тожи ака кундузлари давлат иши билан, тундан тонгга қадар эса илмий мақола ҳамда китоблар ёзди. Таъкидлаш жоизки, у ҳаётининг кейинги йигирма йилида ана ўша салмоқли тадқиқотларни бир кўз билан (иккинчи кўзи юзини парда қоплади) амалга оширди. Тобора хиралашиб бораётган кўзини даволаш учун савий –ҳаракатлар қилинди. 70-йилларда кўз касалликлари борасида анча шов-шувларга сабаб бўлган самарқандлик машҳур профессор Юсупов билан (бу вазифани академик Б.Н.Валихўжаев ўз зиммаларига олдилар) гаплашилди. Аммо, негадир, бу жаррохликка Тожи аканинг юраги дов бермади ва биздан ҳам хатоликлар ўтди...

Тожи ака катта оиланинг меҳрибон сардори эди. У ўн фарзандни вояга етказиб, оёққа қўйди, уйли-жойли қилиб кетди...

Профессор Тожи Қораев ҳаёт бўлганида, биз унинг етмиш йиллик (2006 йилнинг феврида) умр тўйини нишонлардик... Ночора, инсоният қисматининг интиҳоси шу экан-да! Аммо кўнгилларга таскин берадиган жиҳати шундаки, бу бағри кенг, адабиётпарвар, улуғ инсондан аҳли солиҳ фарзандлар, унинг эзгу ишларининг давомчиси, илм адаб соҳаси жонқуярлари — шоғирдлар, юзлаб илмий, илмий-оммабоп мақола-ю ўнлаб мазмунли китоблар ёдгор қолди. Улар буюк келажак сари дадил илгарилаётган она Ўзбекистон истиқболи йўлида ёш авлодимизни баркамол шахслар қилиб шакллантиришдек юксак мақсадлар бобида беминнат хизмат қилаётир. Демак, Тожи ака руҳан барҳаёт, у биз билан бирга қалбимизда яшашда давом этади...

ЮРТДОШ ОЛИМНИНГ ИЛМИЙ ТУҲФАСИ⁴⁰

Раҳматулла Баракаев Вобкент туманида таваллуд (1954) топди. Унинг балоғат йиллари шу муқаддас замин парчасида ўтди. Ўрта мактаб таҳсилдан кейин Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти (бугунги педагогика университети) филология факультетига ҳужжат топширди. Иқтидорли йигитнинг орзуси ушалди ва у не-не олиму алломалар, шоиру адиблар, давлат арбобларига бешик вазифасини ўтаган довруқли олийгоҳга қабул қилинди. Раҳматулла Тошкенти азим берган имкониятлардан маънавий оламини шакллантириш йўлида унумли фойдаланди. Адабий давралар, таҳририят ва ижодий уюшмалардаги қизгин баҳсу мунозараларни расмий машғулотлар билан қўшиб олиб борган ўспириннинг дунёқараши тўлишди, тафаккур кутблари кенгая борди.

⁴⁰ Ушбу мақола Ю.Азимов ҳаммуаллифлигида ёзилган.

Институт хатмидан кейин ҳам (1975) у ўз истикболини ўша сиёсий-иктисодий, илмий-адабий, бадиий-маърифий марказ бағрида кўрди.

Раҳматулла Баракаев – табиатан жиддий, нигоҳларида ўйчанлик, мулоҳазакорлик, андиша, меҳру оқибат, самимият ўрнашган истеъдодли шахс. Ана ўша олижаноб инсоний фазилатлар унга қанот берди, уни дунёга берган саҳроси каби бағри кенг мутахассис мақомига кўтарди. Унинг чорак аср давомида (1980 йилдан) Ўзбекистон Республикаси Фаңлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт илмий тадқиқот институтида ўтаётган мазмунли умри ҳам бизнинг айрим чизгиларимизга гувоҳдир. Бугун Раҳматулла Баракаев нафақат нозиктабъ олим, балки ишчан ва тадбиркор раҳбар сифатида ҳам эл назарига тушди. Унинг мухлису дўстлари она Ўзбекистоннинг турли сўлим гўшаларида беҳаду беҳисобдир. Республикамиз тил ва адабиёт фанлари тараққиётининг ўчоғи бўлган илмий тадқиқот институтининг оғиргина юки шу камсуқум, бир қараганда нимжонгина, аммо ўта ҳаракатчан, сўзлари аниқ нишонга етадиган, мушоҳада ҳамда мутойибага йўғрилган дилкаш нутқи билан касбдошу сафдошларига ҳар жиҳатдан манзур шу олимнинг елкасидадир. Қачон изласангиз (тонгдан тунгача) ўша даргоҳ директор ўринбосари хонасидан топишингизга тўла қафолат бизнинг бўйнимиздадир.

Раҳматулла Баракаев учун илм ҳам, қамровли жамоатчилик ва раҳбарлик фаолияти ҳам қисматга айланган десак, муболаға бўлмас. Чунки унинг бир даргоҳдаги йигирма беш йиллик умрининг «мансабсиз» даврини топиш қийин. Бироқ ана ўша ташвиш-тарадудлар доирасидаги фаолият силсиласида илм марказий халқадир. Филология фанлари номзоди (1994) Раҳматулла Баракаев учун «нина билан қудуқ қазиш»га баробар, ўзбек болалар адабиётининг шаклланиш ҳамда тарихий тараққиётининг жараёнлари тадқиқи қисматга айланган. У сиз билан мулоқотда бўла туриб ҳам қайсидир олимнинг шу соҳага алоқадор номақбул фикри билан руҳан баҳслашади, ўз нуктаи назарини ўтказишга ҳаракат қилади, десак, бунга шубҳа қилманг. Олимнинг республикамиздаги эътимодли журналу тўпламларида рўшнолик кўрган юздан зиёд илмий мақолалари, маърузаю нутқлари ҳам бизнинг юқоридаги фикрларимизга қувват беради.

Раҳматулла Баракаев ярим асрлик курашу изтироб, изланишлару қувонч бағрида ўтган ибратли умрини ортда қолдирди. Олим ана ўша улкан довонни чиройли илмий тухфа билан сарҳисоб қилди. Давлатимизнинг отахон нашриёти – «Фан»да «Ўзбек

болалар адабиёти ва Абдулла Авлоний ижоди» рисоласини (158 бет, минг нусха) чоп эттирди. «Кириш», уч боб ва «унумли хулосалар»дан таркиб топувчи бўлиқ фикрларга бой китоб ҳар қандай китобхонда ҳам ширин таассурот қолдириши шакшубҳасиздир. Шахсий учрашуву суҳбатларда «сокин» кўринган олимнинг «оқим тагидаги жунбўшли пўртаналари» рисоланинг муқаддимасидаёқ ўзидан дарак беради. Айти саҳифаларда Раҳматулла Баракаев мукамал қуролланган ва нима учун майдонга чиққанини қалбан ҳис қилувчи жангчи қиёфасида намоён бўлади. Дарвоқе, ҳозирги ўзбек адабиётининг таркибий қисми ҳисобланувчи ўзбек болалар адабиётининг пайдо бўлиши ва равнаки узоқ йиллар давомида кескин тортишувлар майдони бўлиб келди. Аммо ўртага ташланган хулосалар сунъийлик ҳамда яқрангликдан узоқлашмади: октябрь тўнтаришига қадар рўшнолик кўрган асарлар – «болалар китобхонлиги» ва ундан кейингилари «ўзбек болалар адабиёти» намуналари сифатида баҳоланди. Янада аниқроқ айтадиган бўлсак, «ўзбек болалар адабиёти» (бошқа миллий адабиётларда ҳам) октябрь социалистик революциясининг меваси сифатида баҳоланди. Мазмундор рисола муаллифи ана ўша иштибоҳга қарши «жанг» очади. Таъкидга сазовор жиҳати шундаки, у вазмин, асосли ва инкор қилиш душвор бўлган адабий-илмий маълумот ҳамда қарашларга таяниб иш кўради. Китобнинг ибтидосидан интиҳосига қадар олим танти илмий усул-муқояса (қиёс)га таянади. Табиийки, бундай йўналишнинг кутби холисликдир. Шунингдек, айти йўналишда мулоҳаза юритиш майли илмий одоб тамойилларидан узоқлашишга ҳам имкон бермайди. Раҳматулла Баракаев рисоласининг таъкидга сазовор олмос қирраларидан бири ана ўшанда намоён бўлади. Яна тадқиқотчи «илмнинг миллати ва макони» бўлмайди, деган мағизли ақидага амал қилади. Ўз нуқтаи назарини асослашга кўмак берадиган илмий-адабий иқтибосларни рус, тожик ва бошқа халқлар маънавий мулкидан излайди, таҳлил доирасига киритади, хулосалар чиқаради. Шундан, унинг «болалар китобхонлиги», кичкинтойлар адабиётининг «пайдо бўлиши», «ташқил топиши» ва «шаклланиши»га доир кузатишлари мароқли чиққан ва сезгир китобхонлар ҳукмига ҳавола қилинган илмий рисоланинг ижодийлиги, ўзига ҳослигини таъмин этган. Китоб саҳифаларини мутолаа қилган китобхон ўша жумлаларнинг қаватларида кўз ойнагини тақиб олган ва ёқимли табассум билан нигоҳ ташлаб турган Раҳматуллага бот-бот дуч келади. Илмий рисола фазилатини тайин қилган таянч омиллардан яна бири ҳам ана ўша ўзига

хосликдадир. Илмий рисола бетларида ёркин кўзга ташланадиган яна бир фазилатни алоҳида таъкидлагимиз келади: китоб саҳифалари «қурук» эмас, яъни даъво ва ундан келиб чиқувчи муаллақ хулосалар, асосини топмаган фикрлар деярли назарга ташланмайди. Муаллиф муайян адабий ҳодиса атрофида мушоҳада юритар экан, аввало адабий маълумот, далил ҳамда ҳужжатларни тўплайди, сезгир китобхонига такдим этади, сўнг таҳлил ва хулосаларини ўртага ташлайди. Шундай гапни Абдулла Авлоний адабий фаолияти хусусида ҳам айтиш жоиздир. Китоб саҳифаларида Абдулла Авлоний танҳо эмас. Унинг маънавий мероси замондош, маслакдош ва сафдошлари асарлари билан қиёсан тадқиқдан ўтказилади. Албатта, китобнинг бундай бетлари номлар, йиллар, воқеалар билан тўлиб кетади. Табиийки, бундай услубий майл фазилати билан бирга китобхонни бир мунча толиктириб қўйиши, такрорларга йўл очиши ҳам мумкин. Танланган мавзуга ҳаддан зиёд маҳлиёлик билан ёндашув, далилларга ишқибозлик, баъзан нуқсонларга ҳам йўл очади. Бундай «килат» фақат Раҳматуллада эмас, балки, аксариятимизда ҳам кўзга ташланиб туради. Китобнинг истиқлол неъматини эканлигини пайқаш қийин эмас. Унинг саҳифаларида Абдулла Авлоний ва бу кенг қамровли адиб тенгдош, тақдирдош ва замондошларининг ислом тарихи, илоҳий асарларининг таҳлилга жалб қилиниши шундай хулосага келиш асосини беради. «Ўзбек болалар адабиёти ва Абдулла Авлоний ижоди»ни фақат кичкинтойлар адабиётига доир тадқиқот сифатида баҳолаш адолатдан бўлмас эди. Чунки рисола бобу бўлимчаларида илоҳиёт ва тасаввуфга доир ўртага ташланган қизиқарли мулоҳазалар анча серобдир. Ислому унинг тарихига доир асарлар ўрганилаётган саҳифаларда бундай майлнинг кузатилиши табиий бир ҳолдир, албатта. Илмий рисолада ахлоқий-таълимий қарашлар, комил инсон қиёфаси манзаралари (химмат, саховат, тўғрилиқ, кечирувчанлик, сабр, бардош, қаноат, меҳр, оқибат ва х.) анча бафуржа таҳлил қилиниб, мароқли мулоҳазалар ўртага ташланади. Уларнинг талабчан китобхонга катта завқ бериши, унинг учун ибрат мактаби сифатида хизмат қилиши шубҳасиздир. Китобнинг фазилатлари беҳад кўп. Шу билан бирга унда мулоҳаза қилиб кўриладиган ўринлар ҳам йўқ эмас.

Китоб саҳифаларида такрорланадиган (ўзбек болалар адабиётининг шаклланиш жараёнига доир) фикрлар кўп учрайди. Улар баъзан китобхон табиатига малол келиши мумкин. Рисолада ўзбек маърифатпарварларининг она тили софлиги учун олиб борган

курашлари илмий таҳлилига кенг ўрин берилган. Бу ибрат. Аммо, муаллифнинг ўзи ҳам ўша тамойилларга амал қилса, нуран аъло нур бўлур эди. Ўзбек болалар адабиётининг шаклланишида унинг яратувчиси бўлган халқ қадриятларининг алоҳида ўрнига урғу берган муаллифнинг рус донишмандлари фикрларига кўпроқ майл кўрсатишини маъқуллаш қийин. Эҳтимол, бунга Раҳматулла Баракаев номзодлик диссертациясининг «суяги» шўро даврида қотганлиги ҳам сабаб бўлгандир.

Биз юқорида қайд қилган «майда-чуйда»лар ўта меҳр, ихлос, куйинчаклик ҳамда илмий тиниқлик билан ёзилган китобнинг маънавий-маърифий аҳамиятига соя ташлай олмайди, албатта. У баркамол шахсни шакллантиришдек Давлат дастури мақомидаги шарафли вазифани рўёбга чиқаришда беминнат хизмат қила олади...

МУАЛЛИМ МАҲОРАТИ - СИФАТ КАФОЛАТИ

Хоҳ ўрта, хоҳ олий мактабда бўлсин, машғулотлар қизгин ижодий жараён мақомида кечади ва унда муаллим ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Компьютер асри - XXI юз йилликда ҳам айна хулоса ўз қимматини йўқотганича йўқ. Чунки, аввало, ўша «онгли машина»ларнинг ўзи инсон ривожланган тафаккурининг маҳсулидир. Боз устига электрон ҳисоблаш техникасининг мўъжизавий имкониятларидан нечоғлик баҳраманд бўлиш ҳам Ҳазрати Одамнинг истеъдод ва маҳоратига алоқадор бўлиб қолади. Зикри ўтган жараёнлар дарсхонага кўчирилган, янги педагогик технология, масофадан ўқитиш сингари бугун урфга айланиб бораётган тамойилларга боғланган тақдирда ҳам калаванинг таянч нуқтаси инсоннинг қўлида бўлиши муқаррарлиги аёнлашиб қолади. Ўзимнинг қирқ йилдан ошиб қолган муаллимлик фаолиятимнинг бўлиқ қаймоғи ҳам юқорида ихчам ифода этганим мулоҳазалар фойдасига хизмат қилади. Айна ақидадан келиб чиқиб, студентлик йилларида бизга маромига етказиб сабоқ айтган бир фидойи устозим машғулотларидан олган таассуротларимни «Педагогик маҳорат» муштарийлари билан баҳам кўриш фойдадан холи бўлмас, албатта....

Нуриддин Шукуров... Бу табаррук исми шарифнинг менинг шууримдан жой олганига қирқ йилдан ошди. Шунча муддат давомида бу беназир инсон, дақиқназар олим, ўзига хос мураббийдан ўрганиб, хавас қилиб, водариг, кейинги йилларда соғиниб яшаб келаман. Устоз билан тузилган бир режамизнинг амалга ошмай қолганлиги, қиёмат қарзига айланганлиги қалбимнинг туб-тубига

чўккан катга армондир. Ўша машхум фожеа (биз шоғирдлар учун худди шундай!) содир бўлмаганда, меҳнат таътилида мен Самарқандга боришим, устоз билан бирга ишлашимиз, илму адаб, санъату маърифатнинг ўчоғи бўлган бу хонадон шажарасининг маънавий манбаларини ўрганишим ва шу ҳақда бақадри ҳол бир рисола ёзишим лозим эди. Мен шу сафарга ҳозирлик кўриб юрган кунларимдан бирида она Самарқанддан шум хабар келди. Ишонмадим. Аммо тақдири азалдан, ажалдан қочиб қутулишнинг иложи йўқ экан... Жаннатмакон Самарқандда мен учун муборак даргоҳлардан бирининг мўътабар остонасини ҳатлаб ўтиб, устозни изладим, дийдаларимдан ёш равон бўлди. Сабиҳа аямизни афтода ва таъзия либосида кўриб бағрим эзилди... Начора, инсон мўъжизавий Қудратнинг битигу кароматлари наздида ожиз бир банда экан-да...

Ўшандан бери бир нима ёзсам, мавридини топиб устозга бўлган меҳримни саҳифаларга кўчиришга интилиб келаман... «Биз билган ва билмаган Бобур» рисолам (Тошкент, «Маънавият», 1999) «Дорил бақога рихлат қилган устозларимнинг руҳлари шод бўлсин!» бағишлови билан босилди. Бунда мен биринчи галда академик Воҳид Абдуллаев ва проф. Нуриддин Шукуровларни назарда тутганман. Шундай дейишимнинг эса мантиқий асоси бор...

Нуриддин Шукуров гарчи бугунги адабиётнинг (устоз номзодлик диссертацияларининг Ғафур Ғулом шеърятидан эканлигини назарда тутиб, биз шундай ўйлардик) мутахассиси бўлсалар-да, бизга ўзбек мумтоз адабиётининг Алишер Навоийга қадар бўлган даврини маромига етказиб ўтган эдилар. Ўша мароқли маърузаю, амалий машғулотлари орқали устоз бизни мумтоз шеърят бўстонида сайр эттирган. Адолат билан айтганда, ўзбек мумтоз адабиёти айни даври ўша йилларда (ҳатто ҳозир ҳам) етарли даражада ўрганилмаганлиги туфайли анча қашшоқ кўринарди. Уни ўргатиш ҳам, ўрганиш ҳам бирдай зерикарли туюларди. Айниқса, 60-йиллардаги мафкура ва маънавий муҳит аҳволи нуқтаи назаридан баҳо берганда зикри ўтган ғариблик янада ёрқинроқ кўзга ташланарди. Бироқ ошпазликда ҳамма нарса ҳам масаллиққа боғлиқ бўлиб қолмас экан. Хунарманд ошпазнинг хунару маҳоратида ҳам ҳикмат кўплигига йиллар давомида ишонч ҳосил қилдим. Нуриддин Шукуровда муаллимлик маҳорати шу қадар баланд экан-ки, ўша қобилият туфайли машғулотларда биз озгина бўлса-да, зерикиш туйғусини ҳис қилганимиз йўқ. Маъруза жараёнида устоз сўзламасдан, гўё бизга кўшиқ куйларди. Хоразмийлар, Атойи, Саккокий, Сайфи Саройи, Мавлоно Лутфийга доир машғулотлар,

бошқа курсдошларимни билмайман-у, менинг юрагимда мангуга мухрланиб қолган. 80-йилларнинг охирларида мен ҳам олий мактабда сабоқ бера бошладим. Яширмайман, ҳали ҳам машғулотларимда сиймолари қалбимдан ўчмас маъво топган ўша улуғ устозларимга таклид қилиб яшайман. Устоз Нуриддин Шукуров шу сафда биринчилар қаторида камарбастадирлар. У зоти мукаррам малик ул - калом (Сўз мулкининг подшоси) Лутфийнинг сатрларини киёмига етказиб таҳлил қилган эдиларки, улар худди кечагидай менинг кулоқларим остида акс садо беради...

*Юзингдин лола ранг элтиб, уялиб шаҳарга кирмас,
Анинг бўйнин киши боғлаб, келтирмагунча саҳродин...*

Байт Мавлоно Лутфий Шошийнинг ошиқона ғазалидан олинган. Айни мисраларда ошиқ ўз маъшукасини улуғлаётир: саҳро (тоғ) лоласи - ўғри. Аслида унинг очилган гули япроқчалари кизил рангда бўлмаган. Улар шу дилбар рангни сенинг (маъшуканинг) ёнокларингдан ўғирлаб олган-у саҳрога қочиб кетишган. Энди уялганидан шаҳарга келолмайди. Ашаддий ўғриларни излаб, тоғу тошлардан тутиб, бўйнидан боғлаб олиб келганларидек, лолани ҳам териб, дасталаб боғлаб шаҳарга келтирадилар. «Тўқсон тўққиз яшаган» (А.Навоий) Мавлоно Лутфий ҳаётий ҳодисалар, халқона удум, расм-русумларни чуқур биладиган ҳассос шоир эди. Ана ўша донишмандлик унинг шеърятининг мағиз-мағзига сингиб кетган. Жумладан, юқоридаги байтда ҳам эслатилган фазилатлар намоёндыр. Баҳор аёмида саҳрога, дашту тоғларга, лола, гули сурх сайрига чиқиш, лўппи-лўппи очилган қизғалдоқларни териб олиб, табаррукан шаҳарга келтириш халқимизнинг қадимги урфларидан биридир. Мавлоно Лутфий байтни зикри ўтган ўша ҳаётий одат асосида қуриб, унинг таъсирчанлиги, бадиияти ва халқона оҳангини таъмин этган. Улуғ шоирнинг қуйидаги мактаъ - байтида ҳам ўшандай назокат, самимият ва лутф санъати ёрқин кўзга ташланади:

Ишқ ўтида Лутфий юзи олтинни ёшурди.

Эй сиймбарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.

Шеърый қаторларда таносуб санъати - мисралараро мантикий алоқадорлик ҳодисаси ҳукмрон. Биринчи мисрадаги «олтин»ни иккинчи қатордаги «сийм» (кумуш) қувватлантириб келмоқда. Масалага юзаки қараганда, гўё гап олтину кумуш ҳақида кетаётир. Аслида эса улар ташбеҳ аслаҳалари вазифасини адо қилмоқда. Олтин, ишқ ўти таъсирида қизарган ошиқ юзининг сифатловчисидир. Олов алангаси ёнида ўтирган одамнинг ўша шуъла тафтидан қизиши юз-кўзларининг чўғ киёфасига кириши аён. Сатрларда ана ўша

ҳолатга ишора бор. Шоир нега бошқа ташбеҳ қўлламай, айнан олтинга мурожаат қилди? Бу бежиз эмас, албатта. «Ишқ ўти» ҳаммага бирдай насиб қиладиган улуғ илоҳий неъмат эмас. Айни улуғ инсоний туйғу, пок қалбли, пок ниятли, эътиқоди бутун комил бандаларнинггина насибасидир. Олтинга ҳамманинг ҳам эга бўлиши мушкул кечгани каби, ишқ ҳам камёб мўъжизадир. Шу маънода ўхшатиш ва ўхшатилмиш мувозанатини тенг тутмоқ мақсадида шоир ишқни олтинга қиёслашни маъкул кўради. Яна олтин бошқа қимматбаҳо рангли ашёлар сингари товланиш, нур таратиш хоссасига эга. Бир қарашда лахча чўғни эслатса, баъзан сарғимтир бўлиб ҳам кўзга ташланади. Ишқ ўтига юзма-юз келган ошиқ чехрасида ҳам ўша икки манзара намоён бўлади. Ишқ-ўт, у қиздиради, куйдиради, ошиқ феълу атворидаги иллатларни поклайди. Унинг изтироблари, зардоби эса юзга таъсир ўтказиб, қахрабо рангини (сарғайиш) ошиқ чехрасига кўчиради. Олтиннинг сатрдаги учинчи вазифаси таносуб санъатини мустаҳкамлашга хизмат қилишдан иборатдир. Маъшуканинг бадани сиймга, кумушга (ранг, силлиқлик ва қиймат нуқтаи назаридан) ўхшатилмоқда.... Қаранг, Мавлоно Лутфий ҳазратларининг тағдор байтлари устоз Нуриддин Шукуров шуурида қанчалик теран ўрнашган ва ўша кўламли талқину таҳлиллар ўта назокату маҳорат билан бизнинг қалб-қалбимизга сингдирилган. Ўшанда маданий меросга ленинча муносабат зуғумлари таҳлика солмаганда эди, устоз бу байтларни янада ширинроқ — тасаввуф ҳамда илоҳиёт билан боғлаб, теранроқ талқин қилган бўлур эдилар. Орадан қирқ йилдан кўпроқ вақт ўтди, ўндан зиёдрок шундай байтларнинг шарҳини мен устоздан ноёб маънавий бойлик сифатида қалбимда асрайман ва уларни шогирдларимга (муаллифини айтиб) тарғиб қиламан...

Шоир ва таржимон Сайфи Саройининг «Топулмас ҳусн мулкинда сенга тенг бир қамар манзар, на манзар, манзари шоҳид, на шоҳид, шоҳиди дилбар» матлали ғазали бор. Устоз ана шу ғазални айрича бир жўшқинлик, равон оҳангда айтишни ҳуш кўрардилар. Баъзан ифодали айтиш ижрога ўтиб кетарди. Мусиқадан пишиқ хабардор устоз оҳангини ўзи билан ўқувчига «етказадиган» бундай сатрларни хиргойида ижро қилиб кўрсатишдан истиҳола қилмас эдилар. Муаллимлик фаолиятим жараёнида мен проф. Нуриддин Шукуров ва академик Ботирхон Валихўжаева кўрганим бундай санъатнинг ҳар бир ўқитувчида бўлиши нодир фазилат эканлигига қаноат ҳосил қилдим. Бу улуғ зотлар айни савқи табиий хислатлари билан нотакрорлиги учун ҳам талабалар қалбида устивордирлар...

Проф. Н.Шукуровдаги талабчанлик ва адолат ҳам ибратли эди. Бунини мен ўз танитида синаб кўрганман. Ўша биринчи курсда биз устозга имтиҳон топширдик. Устознинг жуссалари кичикрок бўлса-да, салобатлари, илму маърифат нури билан йўғрилган киёфалари тамкинли эди. Аммо қандайдир меҳр, қадршунослик ва шогирдларга бўлган самимият ўртага тушиши мумкин бўлган тўсиқни бартараф қиларди. Бироқ барибир бир ҳадик бизни таъқиб қиларди ва вужудимиз билан берилиб ўқирдик. Шеър ёдлаш, луғат устида ишлаш сабоғини ҳам бизга дастлаб Нуриддин Шукуров берган. Ниҳоят имтиҳон куни етди. Кўрқув аралаш ҳаяжон билан дарсхонага кирдим. Бахтимга қаранг, «яхши» саволлар тушди. Тўлкинланиб жавоб бера бошладим. Қайсидир нуқталарда ўзимча «қойил қилган» кўринсам-да, устозни қанотлантира олмаган бўлсам керак, қўшимча саволлар «ёғилди». Синов дафтарчамнинг барча бандлари тўлдирилган, аммо асосий жойи бўш турарди. Ўзим ҳам қил устида турибман, «4» ва «5» нинг ўрни тез-тез алмашинди. Кутб Хоразмийга доир жавобларим маъқул келди, шекилли, устоз «аъло» ёзишга шайланган чоқда «ковун тушириб» қўйгандай бўлдим. Устознинг чехралари тундлашди ва жавобни такрорлашимни сўрадилар. Англадим, «Хисрав ва Ширин»ни эркин, ижодий таржима дейиш ўрнига таржима маҳсули деб юборибман. Хатони тузатдим ва устоз чехраларида ўзларига ярашиқли майин табассум пайдо бўлиб, «отл» билан мен ташқарига отилдим...

Йиллар оқиб ўтди, бироқ устоз сабоқлари мени тарк этмади. 1988 йилнинг 19 майи ЎзРФА Тил ва адабиёт институти хузуридаги ихтисослашган илмий кенгашда докторлик ишимнинг ҳимояси жараёнида кимдир Кутб Хоразмийнинг «Хисрав ва Ширин» достони хақида сўраб қолди. Устоз Нуриддин Шукуровга берган жавобимни тўлдириброк такрорлаб панд емадим...

Бизга бахт кулиб боқди. Муаллимлик амалиётига бизни проф. Нуриддин Шукуров олиб чиқдилар. Самарқанд шаҳрининг Боғишамол туманида қишлоқ хўжалик институти билан девормадевор 13-мактаб бўларди. Гуруҳимиз шу мактабга тушди. Усулиётчи раҳбарлар кўп, ҳаммасининг ҳам ўзича талаблари бор. Яшириш инсофдан эмас, уларнинг ҳарфхўрлари, тирноқ остидан кир излайдиганлари ҳам бўларди. Проф. Нуриддин Шукуров учун эса майда-чуйда гаплар аҳамиятли эмасди. Ҳарфхўрлик, сунъийлик, қоидабозлик каби иллатлардан мутлақо йироқ бу улуг инсон асосий эътиборни масаланинг моҳиятига қаратарди. Бизнинг дастлабки ғўр дарсларимизни сабру бардош билан кузатган устоз таҳлил жараёнида

камимизни «яшириб», ютуғимизни кўпайтириб «ёш полопон»ларига кўрсатар, рух бағишларди. Бошқа раҳбар усулиётчилар сингари устоз машғулот босқичлари ижроси, бўр ёхуд латтанинг ҳўлланган-ҳўлланмаганлигига эътибор қилишни у қадар ёқтирмасди. Табиатан жиддий, ростгўй, ўта талабчан ва билимдон бу мураббий дарснинг асосий мақсад ҳамда вазифасини ўқувчига янги бир гап айтишдан иборат деб биларди ва бизни ана шунга даъват қиларди. Тўғри, ўшанда биз ана ўша талабнинг кадрига етмаган бўлишимиз мумкин. Бироқ орадан оқиб ўтган йиллар саракни саракка, пучакни пучакка ажратди. Мен ҳам йигирма йилдан зиёдрок муддат ичида олий даргоҳ талабаларини мактаб амалиётига олиб чиқдим. Устознинг ҳамиша уйғок руҳи олдида улкан масхулиятни ҳис қилиб айтаманки, шунча йиллар ва ҳамон Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Н.Шукуровнинг ўша таянч талабу ибратли сабоқлари мен учун долзарб дастуриламалдир...

Такдирнинг менга раво кўрган улугъ неъматига беҳад шукроналар айтаманки, бу хом сут эмган қайсар бандани «сайқали рўйи заминдан» жудо қилмади. Самарқанд мен учун иккинчи она шаҳар мақомида ҳаётимдаги жиддий ижобий бурилишлар учун оқ фотиҳа берди. Бунинг учун мен Самарқанддаги академик Воҳид Абдуллаев раҳнамози бўлган адабиётшунослик мактабининг Ботирхон Валихўжаев, Нуриддин Шукуров, Сайдулла Мирзаев, Раҳмонқул Орзубеков каби саховатпеша, бағри кенг, ҳалол ва танти алломаларига таъзим бажо келтиришга бурчлиман...

Филология фанлари доктори, профессор, зарофатли мунаққид, кенг кўламли адабиётшунос ва бийрон сухандон Нуриддин Шукуров билан талабалиқдан кейин ҳам мулоқотларимизни узлуксиз давом қилдим. Мен Ботирхон домла раҳбарликларида номзодлик иши бошладим. Шу баҳонада тез-тез Самарқандга борар, устозларимни, жумладан, Нуриддин Шукуровни ҳам зиёрат қилар, маслаҳатларини олиб қайтар эдим. Бахтли тасодифни қарангки, шундай учрашувларимиздан бири Санкт-Петербург шаҳрида содир бўлди. Шўро давридаги «Билим» жамияти Ленин таваллудининг юз йиллиги олдида «В.И.Ленин ва адабиёт-санъат масалалари» мавзуида ўн кунлик иттифок микёсидаги анжуман ташкил қилди. Шайхим Сухайлийнинг Салтиков-Шедрин номидаги кутубхонада сакланаётган нодир қўлёзмаси билан танишиш мақсадида мен ҳам шу анжуманга Бухоронинг вакили сифатида қатнашдим. Самарқанддан бу йигинга устоз Н.Шукуров иштирок қилдилар. Устозни кўрганда мени қамраган қувончу ҳаяжоннинг чек-чегараси

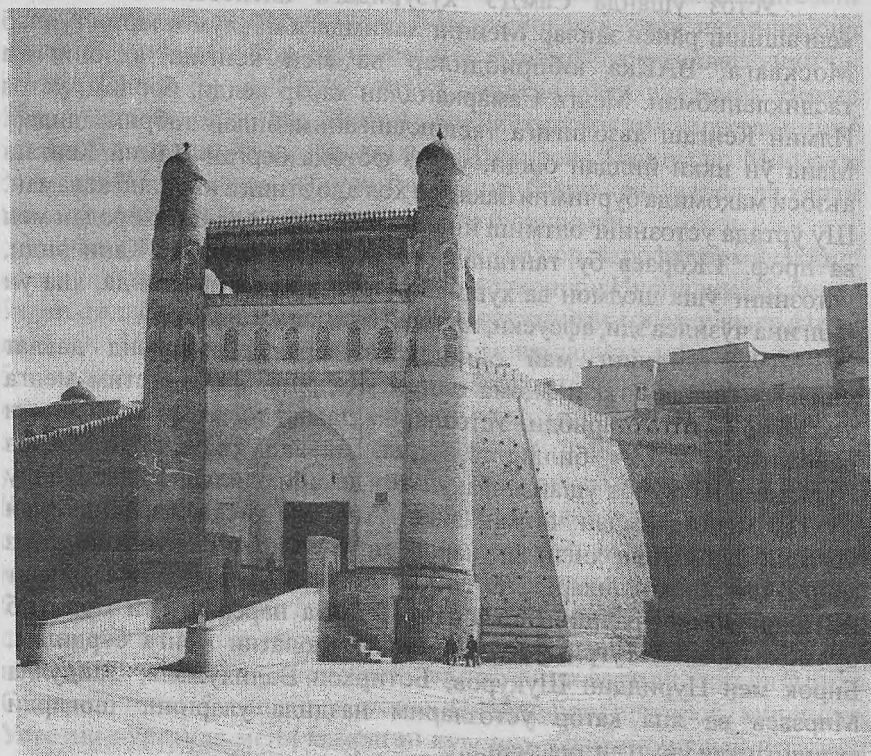
йўқ эди. Шу ерда ҳам устоз мени ўз паноҳларига олдилар. Қимматли маслаҳат ва йўл-йўриқлар кўрсатдилар. «Шоли давлатидан курмакнинг сув ичган»лигининг ростлигига Санкт-Петербургда яна бир карра қаноат ҳосил қилдим. Устоз ўшанда СССР ёзувчилар ва журналистлар уюшмаларининг аъзоси эдилар. Шуни назарда тутиб меҳмонлар бу кишига меҳмонхонадан люкс жой берди ва устоз мени ўз ёнларига олдилар. Уч-тўрт кундан кейин проф. Н.Шукуров Самарқандга қайтдилар, люкс хона эса менга қолди...

Бундай лавҳалар, унутилмас воқеалар хотирамда бениҳоя кўп. Уларнинг ҳаммаси ҳақида бу ўринда ёзиш ноимкондир. Умр вафо қилса, имкон топиб улар ҳақида бафуржа ёзиш ниятим йўқ эмас. Ҳозир эса яна икки лавҳани эслаш билан битикларимга нукта қўйиш ниятидаман. 1988 йилнинг 9 декабрида докторлик ишим тасдиқланди. 1990 йилнинг 25 октябрида эса профессор илмий унвонини олдим. Мен Бухорода юрибман-у, устоз Нуриддин Шукуров буларнинг ҳаммасидан хабардор эканлар....

Устоз ўшанда СамДУ ҳузуридаги ихтисослашган илмий кенгашнинг раиси эдилар. Менинг ҳақимдаги маълумотларни тўплаб Москвага, ВАКка юборибдилар ва мен кенгаш аъзолигига тасдиқланибман. Менга Самарқанддан хабар келди, бордим, устоз Илмий Кенгаш аъзолигига тасдиқланганим билан табриқладилар. Мана ўн икки йилдан ошди, устоз фотиҳа берган Илмий Кенгаш аъзоси мақомида бурчимни бақадри ҳол адо этишга интилиб келаман. Шу ўртада устознинг олтмиш йиллик тўйлари бўлди. Бухородан мен ва проф. Т.Қораев бу тантаналарга иштирок қилдик. Қани энди, устознинг ўша шодмон ва хушнуд кунлари ҳеч бўлмаганда, яна ўн йилгина чўзилса эди, афсуски, шундай бўлмади...

1992 йилнинг май ойи бўлса керак, Самарқанд давлат университетидан таклифнома олдим. Қадрдон факультетим менга юксак ишонч билдирибди. Устозларим давлат имтиҳон комиссияси раислигига ишонч билдириб, мени даъват қилишибди. Устоз Нуриддин Шукуров ўшанда факультет декани эдилар. Ташаббус шу муҳтарам устозимдан чиққан экан. Ана шу қисқа жараёнда мен устозни ўзим учун янгитдан кашф этдим. Биринчи кундаёқ устоз менга таъкид қилдилар: Сиз собиқ шогирдсиз. Бугун эса Давлат имтиҳон комиссиясининг раисисиз. Ҳамма нарса шунга муносиб бўлмоғи лозим! Тўғри, устоз шундай ваколатни менга бердилар. Бироқ мен Нуриддин Шукуров, Ботирхон Валихўжаев, Сайдулла Мирзаев ва яна қатор устозларим наздида уларнинг шогирди эканлигимни унутган эмасман....

Мухтарам устоз, дунёнинг чархи Сизсиз кўп марта айланди. Ҳар гал Самарқандга борганимда Сизнинг нуроний чехрангизни кўриш орзусининг ушалмаганлиги мени эзади. Бироқ шу хуфтонлик ортида бир мўътабар ёғдунинг жилваланиб туриши қалбимга таскин беради. Бу Сиздан бизга ёдгор бўлиб кўчган сабоқлар. Ахир олтмишдан тажовуз қилганингизда ҳам Эркин Воҳидовнинг бутун бошли достонини ёддан, ифодали айтардингиз. Нуткингиз шеър уқушлардан ранг оларди. Яратган сизга иноят кўрсатиб, шундай мустаҳкам ҳофиза қувватини берган эди. Сиздаги шу мўъжизани айрича ҳайратсиз қабул қилиб бўлмасди... Дўсту шогирдларга меҳру садоқат, ҳиммату саховатингиз нечоғлик баланд эди... Ана ўшалар туфайли Сиз бизнинг қалбимизда барҳаётсиз. Мен эса бир шогирдингиз сифатида Сиздан ўрганиб, Сизни ёдга олиб, Сизни кўмсаб яшайман. Уйғоқ руҳингиз ҳамиша шод бўлсин, мухтарам устоз!

ХОТИМА

Мухтарам биродар! Сизнинг ҳукмингизга ҳавола қилинган саҳифаларда дийдор кўришдик. Шайхур-раис Абу Али ибн Сино, Хожаи жаҳон – Абдухолиқ Ғиждувоний, Амир Низомиддин Алишер Навоий, Бобур Мирзо, Ҳусайн Воиз Кошифий сийгари улуғ алломаларнинг шахсияти, маънавий мероси хусусида озми-кўпми маълумотларга эга бўлдингиз.

Табиийки, Хожа Убайдуллоҳ Аҳроп Валий, Бобораҳим Мулло Вали ўғли Машраб, туркман халқининг аломаи даврони – Махтумқули Фироғий хусусидаги битикларимиз ҳам Сизни бефарқ қолдирмади, деб ўйлаймиз....

Биз ўтмишда фаолият кўрсатган закий аждодларимиз ҳақида бот-бот гапирамиз, ёзамиз. Аммо XX аср ва XXI юз йиликнинг аввалида вояга етиб, бадиий адабиёт, фаннинг маълум соҳасида ўчмас излар қолдирган фидойи замондошларимиз борасида қатраларда мулоҳаза юритишдан ийманамиз. Муаллиф ўзига озгина журъат сезиб Устод Садриддин Айний, проф. Абдурауф Фитрат, акад. Ойбек ва Ғафур Ғуломлар ижодининг маълум қиррасига алоқадор мулоҳазалари ёритилган мақолаларига ҳам ушбу тўпламдан жой берди. Шунингдек, академиклар В.Абдуллаев, Б.Валихўжаев, профессорлар Ҳ.Неъматов, Ф.Қосимов, Р.Орзибеков, М.Махмудов, доцент Ш.Болтаевларга доир қайдларини ҳам китобга киритди. Чунки номлари саналган айни тадқиқотчилар кейинги 50-30 йил давомида адабиётшунослик, тилшунослик, тарихшунослик соҳасида баракали қалам тебратиб, нафақат мамлакатимизда, балки унинг сарҳадларидан ташқарида ҳам танилиб қолдилар.

Мажмуадан атиги 44 йил умр кўриб, шоир, адабиётшунос ва жамоат арбоби мақомида ўзидан ёрқин из қолдирган Орифжон Икромов, профессор ва шоир (Хушнуд) Нуриддин Шукуров, проф. С.Алиев, проф. Т.Қораевларга тегишли хотиралар ҳам жой олди. Ушбу мақолаю, тақриз ҳамда хотиралар муайян бир кетма-кетликда берилгани учун алоҳида сарлавҳалар билан ажратиш лозим кўрилмади.

Китоб варақларидаги жумлалар Сизнинг маънавий оламингизни бойитиб, қалбингизга Касбга, Ватанга, Инсонга чексиз садоқат туйғуларини олиб кира олса, муаллиф муродиغا етгусидир!

15.10.06

МУНДАРИЖА

Ихчам дебеча	3
Илм навқари.....	4
Ибн Синонинг “Юсуф киссаси” ва унинг кейинги давр адабиётига таъсири.....	9
Улуғ аллома ғоялари замон хизматида	14
Улуғ аллома ғоялари замон хизматида	18
Хожа Исмат – зуллисонийн шоир	25
Бир ҳикоятнинг икки талқини	33
Низомий ва ундан кейинги давр бадиий адабиётида Искандар сиймоси ..	37
Атроф-муҳит муҳофазаси алишер навоий нигоҳида.....	40
Хожа Ҳофиз газалиёти уйғотган шавк.....	42
Алишер Навоий-темурийлар даври адабиётининг йирик вақили	48
Алишер Навоийнинг “Девони форсий”си ҳақида айрим қайдлар.....	53
Бир қасида тарихига доир лавҳалар.....	59
Беш ҳайрат.....	66
«Биз инсонга жон томиридан ҳам яқинроқмиз».....	69
"Муҳокамат ул-луғатайн"да сўзнинг бадиий талқинлари.....	75
Беш ҳайрат сабоқлари.....	78
Иймон - покланиш манзили	82
«Ахлоки Муҳсиний»—нодир маънавий-бадиий асар	89
Улуғ садокатнинг янги қирраси	93
Луғат ва ҳадисларда иймон талқини	103
Улуғ хожанинг ибрат ва ҳикматлари.....	121
«Бобурнома»да шаиҳ Саъдий нафаси	126
Бобур Мирзонинг маснуъ шеърлари	131
Ижодий изланишнинг ширин меваси	133
Устод Садриддин Айний – Мирзо Бедил ижодининг тадқиқотчиси.....	147
Садриддин Айний абадияти дахлсиздир	150
Шарқ мумтоз адабиёти ва Садриддин Айний шеърляти	155
Машраб ижоди Фитрат талқинида	163
Ҳиммат иноятсиз бўлмас.....	169
Фитрат ва ўзбек мумтоз адабиёти	173
XVI асрдан кейинги давр ўзбек мумтоз адабиёти Фитрат нигоҳида.....	178
Даҳо шоирга таъзим	183
Шавқийдан ибтидо топган улуглик.....	183
Халқ қахрамонига кўйилган бадиий ҳайкал.....	190
Ғафур Ғулом мактублари	197
Воҳид Абдуллаев бухоро адабий муҳитининг йирик тадқиқотчиси.....	202
Тасаввуф - ахлоки покланиш мактаби	206
Мангуликка дахлдор йиллар	211
Илм берган улуғ саодат	220
Қушлар оламининг зийрак тадқиқотчиси	234
Тарихдан топилган саодат.....	241

Тарихдан хазина топган олим	245
Моҳият - қалб фарзанди	248
Чакмоқдай чакнаб ўтган устоз.....	252
Чорак аср воқеалари уйғотган туйғулар.....	257
Мумтоз адабиётнинг шайдоси эди.....	264
Юртдош олимнинг илмий тухфаси	271
Муаллим маҳорати - сифат кафолати	275
Хотима	283

НАТИЖАДАН ҚОЛДИН
 МАЪНАВИЙ ҲАҚҚА
 (Нимага қилдик, нимага қилдик)

1. Ҳаққон	2. Ҳаққон
3. Ҳаққон	4. Ҳаққон
5. Ҳаққон	6. Ҳаққон
7. Ҳаққон	8. Ҳаққон
9. Ҳаққон	10. Ҳаққон
11. Ҳаққон	12. Ҳаққон
13. Ҳаққон	14. Ҳаққон
15. Ҳаққон	16. Ҳаққон

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги
Бухоро Давлат Университети

Раҳим Воҳидов

**ЙИЛЛАРДАН ҚОЛГАН
МАЪНАВИЙ ЁДГОРЛИК...**
(Илмий мақола, тақриз ва хотиралар)

Муҳаррир:

Тех.муҳаррир:

Мусаввир:

Мусаҳҳиҳ:

Компьютер дастурчиси:

Операторлар:

Ю.Ю.Азимов

И.Ёқубов

М.М.Темирова

Ф.Воҳидова

Н.Раджабова

З.Бобоева

Ф.Болтаева

Бүтээгдэхүүн үндсэн зардал 13.02.2007 он
Босма шахарт 18
Бүтээгдэхүүн №309, Агаар 300

"Бүтэц Дорнод" босмахансануудын зардал
Босмахансанууд:

Бүтэц шахарт, Үзэгдэхтэй Мүсэлжилтийн Күрээс - 27 үд.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасида

Ташқи Силлаҳсизлик

– Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасида

Резидия Иштироки

ДИЛЛАРДАН ҚИЗҚАН МАЪНАВИЙ ҲАҚОРТИ...

(Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг асарлари)

Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф	2000 йил
Ўзбекистон Республикаси	1.1.1. Ўзбекистон
Ўзбекистон Республикаси	1.1.1. Ўзбекистон
Ўзбекистон Республикаси	1.1.1. Ўзбекистон
Ўзбекистон Республикаси	1.1.1. Ўзбекистон
Ўзбекистон Республикаси	1.1.1. Ўзбекистон
Ўзбекистон Республикаси	1.1.1. Ўзбекистон
Ўзбекистон Республикаси	1.1.1. Ўзбекистон

Босишга рухсат этилди 17.05.2007 йил

Босма табағи 18.

Буюртма №309. Агади 500.

“Ёқуб Довуд” босмахонасида чоп этилди.

Босмахона манзили:

Бухоро шаҳар, Ўзбекистон Мустақиллиги кўчаси – 27 уй.

Воҳидов Раҳим Жўраевич 1942 йилда Бухоро вилояти Ромитан туманига қарашли Ўба қишлоғида таваллауд тошган. 1949–1959 йилларда ўрта мактабда, 1960–1965 йилларда эса Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат университети ўзбек филологияси факультетида таҳсил олган. 1970 йилда номзодлик ва 1988 йилда докторлик диссертацияларини ҳимоя қилган.

1967 йилдан ҳозирга қадар Бухоро давлат университетида ўзбек адабиёти кафедрасида хизмат қилади. Қирқдан зиёд катта–ю кичик илмий китоб ва қўланмаларнинг муаллифидир.